Noordelijk Oostergo. Ferwerderadeel

Herma M. van den Berg

bron
Herma M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo. Ferwerderadeel*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1981

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/berg229noor01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Voorbericht

Het eerste deel van de Geïllustreerde Beschrijving van de Monumenten van Geschiedenis en Kunst van de provincie Friesland behandelt de gemeente Ferwerderadeel, gelegen in het noorden van Oostergo. De ontwikkeling van het gebied en de rol, die de Grietenij gespeeld heeft in de loop van de geschiedenis, kan niet gezien worden los van de omgeving. De inleiding tot dit deel behandelt daarom een groter gebied, te weten de noordelijke vijf gemeenten, die ontstaan zijn uit drie oudere 'delen', die ieder drie afgevaardigden kozen en daarom tezamen de noordelijke nyoghen of negen vormden. Wij vonden prof. dr. W. Jappe Alberts bereid de historische ontwikkeling van dit gebied in de Middeleeuwen te schetsen. Een daaraan voorafgaand kort hoofdstuk over de oudste perioden van het gebied is van de hand van G. Elzinga, provinciaal archeoloog van Friesland; dat over de latere ontwikkelingen van de hand van dr. J.J. Spahr van der Hoek, hoofd van de afdeling streekonderzoek van de Fryske Akademy. Het historisch geografisch gedeelte, inbegrepen de teksten van nederzettingsvormen van de dorpen, bewerkte drs. L. Prins, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Een samenvatting van de ontwikkeling van de kunsthistorische verschijnselen van noordelijk Oostergo van de hand van de auteur van dit deel is voorzien voor het deel, waarin Dantumadeel en Kollumerland behandeld zullen worden. Ook over de Friese molens is een hoofdstuk voorzien door G. van Wezel, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die in dit deel de teksten over de molens samenstelde. Een nauwkeurig onderzoek van alle molens lag ten grondslag aan de gedetailleerde beschrijvingen.

Daar de bescherming van de dorpskernen en individuele monumenten afhankelijk is van talrijke wisselende factoren, wordt in dit werk, dat de toestand weergeeft van het moment van opname (de jaren 1971-'79) en daarvoor, het al of niet beschermd zijn van panden en situaties niet vermeld. Een uitzondering is gemaakt ten aanzien van de terpen, daar de lijst van beschermde terpen als een bron van kennis is te beschouwen naast de terpenkaart in H. Halbertsma's Terpen tussen Vlie en Eems (1963).

Afgezien is voorts van de voorheen gebruikelijke opsomming van Romeinse en voorhistorische vondsten ten gunste van een overzicht van het bewoningspatroon. Voor zover er enige locatie of afbeelding bekend is, worden niet meer bestaande bouwwerken van historisch belang wel vermeld. De opeenvolgende eigenaren van de states zijn niet steeds volledig nagespeurd, daar dit te veel onderzoek zou vergen. Naast boerderijen die behandeld zijn omdat zij op historische grond staan, is voor de keuze van afbeeldingen en de beschrijvingen daarvan, de vorm, of het feit dat zij gedateerd zijn, doorslaggevend geweest. In volgorde worden behandeld de dorpsplattegrond, de kerk, de openbare gebouwen, de states in het dorp, overige panden en eventuele industriële gebouwen in het dorp, vervolgens de terpen binnen het dorpsgebied met de eventuele daarop staande gebouwen of verdwenen gebouwen, zoals kloosters, states; daarna niet op terpen staande gehuchten, states, boerderijen, ten slotte poldermolens en overige andere monumenten binnen een dorpsgebied.

De spelling van de aardrijkskundige namen is gevolgd naar de Lijst van Nederlandse Gemeenten, uitgegeven door Vuga, 's-Gravenhage, 1978.

De bouwkundige tekeningen zijn van de hand van W.J. Berghuis, werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die in voortdurende dialoog met de auteur tevens deel had aan de totstandkoming van de bouwhistorische teksten. Voor de maatzuiverheid van de tekeningen wordt ingestaan. Zij zijn getekend op schaal 1: 50 en in principe zesmaal verkleind. Daar voor boerderijen over het algemeen geen behoefte bestaat aan veel details zijn deze tekeningen dubbel verkleind. Voor de detailtekeningen van profielen en profielstenen zijn andere verkleiningen toegepast. Ook de gehele tekening van Harsta State te Hogebeintum werd minder verkleind dan de overige. De tekeningen zijn voor serieuze onderzoekers in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te raadplegen. De tekeningen zijn grotendeels gebaseerd op opmetingen, die in de jaren 1943-'45 verricht zijn door H. van der Wal, eveneens bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werkzaam, aangevuld met eigen waarnemingen en metingen gedurende de laatste jaren. Ten aanzien van de datering van gebouwen en onderdelen is de gebruikelijke cijfercode toegepast, waarbij het Romeinse cijfer de eeuw aanduidt en een hoofdletter A of B de eerste dan wel tweede helft van die eeuw, terwijl met kleine letters kwarteeuwen worden aangeduid.

Van de opgravingen, die onder leiding van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek geschiedden, werden de gegevens naar de veldtekeningen verwerkt. Een woord van dank aan de medewerkers van die Dienst voor berichtgeving en het ter beschikking stellen van de veldtekeningen, is hier zeker op zijn plaats. Ook G. Elzinga stelde veldtekeningen ter beschikking van opgravingen, die onder zijn leiding namens het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen verricht werden.

De dorpsplattegronden zijn getekend door T. Brouwer, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, naar de kadastrale minuteplans, schaal 1:2500, die te Leeuwarden bewaard worden. De tekeningen zijn driemaal verkleind.

De tegenwoordige toestand kan afgelezen worden van de luchtfoto's naar negatieven van de Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers te Apeldoorn; zij resulteren uit loodrechte opnamen schaal 1:6500 die in 1973 gemaakt werden.

Het merendeel van de foto's is gemaakt door A. van der Wal, fotograaf bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die geen moeite spaarde om tot het gewenste resultaat te komen. Tekst en inhoud van dit boek zijn tot stand gekomen mede dank zij de hulpvaardigheid van talrijke geïnteresseerden in Leeuwarden, ter plaatse en elders in den lande. Wij willen daarvoor gaarne onze dank betuigen en denken daarbij in de eerste plaats aan dr. M.P. van Buijtenen, kenner bij uitstek van de Friese Middeleeuwen. Niet alleen zijn geschriften zijn van veel belang geweest, ook als discussiepartner was hij voor de auteur een grote steun. Ook drs. J. Visser, chartermeester bij het Rijksarchief in Friesland, zijn wij veel dank verschuldigd voor zijn minutieuze aanvullingen op de genealogische gegevens. Ten aanzien van de genealogische gegevens van de diverse states was ook D.J. van der Meer te Roordahuizum behulpzaam. Bij de beschrijving van grafzerken, rouwborden e.d. is mede gebruik gemaakt van de verzameling gegevens, die op het Rijksarchief in Friesland bewaard wordt als voorbereiding tot de uitgave van volgende delen van de ‘Grafschriften tussen Flie en Lauwers’. Slechts die grafzerken zijn overigens vermeld, die kunsthistorische waarde hebben.

De klokopschriften zijn integraal gevolgd naar de inventarisatie, in en kort na de oorlog gemaakt onder leiding van rijksarchivaris dr. A.L. Heerma van Voss.

Een zeer tijdrovende bezigheid bleek het verzamelen van gegevens over de verdwenen kloosters te zijn. Het materiaal dat bij terpafgravingen vergaard was, bleek zeer verspreid bewaard te worden, deels bij particulieren, en nimmer onder de noemer van de individuele kloosters bestudeerd te zijn.

Alle medewerkers van bibliotheken, archieven, van de Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, van het Fries Museum te Leeuwarden, ambtenaren

van de gemeente Ferwerderadeel en particulieren, die gedurende de jaren van onderzoek de samenstellers behulpzaam waren, willen wij hier gaarne danken voor hun bereidwilligheid. Ook denken de samenstellers met genoegen aan zovele beheerders van kerkelijke eigendommen, kerkvoogden, kosters, en ook aan bewoners van huizen en boerderijen, die hen over het algemeen met grote welwillendheid bejegenden bij dikwijls herhaalde en meestal onaangekondige bezoeken.

De Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving



H.G.J. BARON VAN TUYLL VAN SEROOSKERKEN, voorzitter



J. JESSURUN, secretaris

A Inleiding tot Noordelijk Oostergo

De prae- en protohistorie

Het aanzien van noordelijk Oostergo wordt niet alleen bepaald door de gebouwde monumenten, maar in eerste instantie door het landschap. De zware zeedijken in het noorden en oosten, de ten dele beboste zandruggen in het zuiden en de daartussen gelegen bijkans van horizon tot horizon reikende akker- en weidegronden vormen een groots, door de natuur geschapen, maar wel door de mens sterk beïnvloed monument. Het ontstaan daarvan laat zich niet denken zonder het besef dat zich hier enige tienduizenden jaren geleden uit Skandinavië afkomstige ijsmassa's bevonden, die de onder de zandgronden gelegen keileemlagen hielpen afzetten. Na het terugtrekken van het landijs werden deze keileemlagen op hun beurt afgedekt door soms metersdikke lagen dekzand, dat in Dantumadeel veelal aan de oppervlakte komt en door zware, bitterkoude stormen uit het eens droogstaande bekken dat thans de Noordzee in zich bergt, werd aangevoerd. Bij het allengs afsmelten en verder terugtrekken van de ijskap vulden enorme watermassa's dit bekken, waarna de kustlijn hier tientallen meters landinwaarts werd verplaatst en aanzienlijke strandvlakten ontstonden. Hierop werden zware kleilagen afgezet, die dicht onder de kust vaak tot boven de normale zeespiegel reikten en daar soms aaneengesloten banken vormden. Deze grendelden het zoute water af van de hoger gelegen zandgronden en er ontstonden tussen deze banken en de hoge gronden zoetwaterbekkens, waarin zich een zwaar veenpakket ontwikkelde.

Ten gevolge van de zeespiegelrijzing t.o.v. het droge land werden vervolgens de banken vaak doorbroken, het zoute water overspoelde het veen, doodde het en overdekte het met nieuwe kleilagen, niet zelden nadat er eerst grote stukken veen waren weggeslagen. Tijdens de vele ruilverkavelingswerkzaamheden van de laatste jaren is dit proces op diverse plaatsen in noordelijk Oostergo goed waarneembaar geweest.

De kleiafzetting was echter niet een ononderbroken proces, maar geschiedde in bepaalde perioden, de z.g. transgressieperioden en in de toen afgezette kleilagen herkent de geoloog in noordelijk Oostergo de z.g. Calais IV en de Duinkerke 1 t/m 111 a en b-afzettingen, in datering uiteenlopend van circa 2700 vóór tot 1200 na Chr. De gesedimenteerde lagen zijn overigens moeilijk te koppelen aan het optreden van duidelijk op grond van schriftelijke bronnen af te bakenen transgressieperioden. Hiervoor komen ons echter vaak gegevens van geologische, botanische en archeologische aard te hulp. De veenvorming in de bekkens begon reeds circa 5000 voor Chr. en duurde plaatselijk tot circa het begin van de jaartelling. In het huidige kleilandschap van noordelijk Oostergo, waarvan dus sedert circa 1200 na Christus het tegenwoordig reliëf vrijwel niet veranderde, kan men, zij het sterk afgezwakt door de bovenste, soepel vloeiend afdekkende kleilaag, toch nog wel iets van het oorspronkelijke, veel genuanceerder reliëf van de zandondergrond herkennen, vooral daar waar het zand zeer dicht aan de oppervlakte komt, zoals b.v. bij Bornwird en Lichtaard, of waar het veen door de zware kleimassa's ineen is geperst, o.m. in de lage gebieden tussen het Dokkumer Grootdiep en de terpenrij van Aalsum tot Metslawier en tussen de Dokkumer Ee en de Vlieterpen.

Tijdens, maar vooral tussen de diverse transgressieperioden in, ontstonden in noordelijk Oostergo de terpen: veelal als een gewone, vaak enkelvoudige nederzetting op een hoger opgeslijkt gedeelte begonnen, groeiden zij met opzet, maar ook door de toevallige opeenhoping van mest en ander afval uit tot hoge woonheuvels, die een goede bescherming boden tegen de hoge waterstanden, die bij uitzonderlijke vloeden of tijdens transgressiefasen ontstonden. Na de bedijkingen werd de opbouw gestaakt, al zijn hier en daar, vooral in eerst nog buitendijkse gebieden, nog wel z.g. verhoogde woonplaatsen ontstaan. Anders dan het woord aangeeft, dienden zij niet alleen voor een woning of stal, maar ook om vee bij plotseling opkomend hoog water veiligheid te bieden, of voor het aanleggen van zoetwaterbekkens, zoals wij ze nu b.v. buiten de dijken in Ferwerderadeel nog zo mooi kunnen waarnemen.

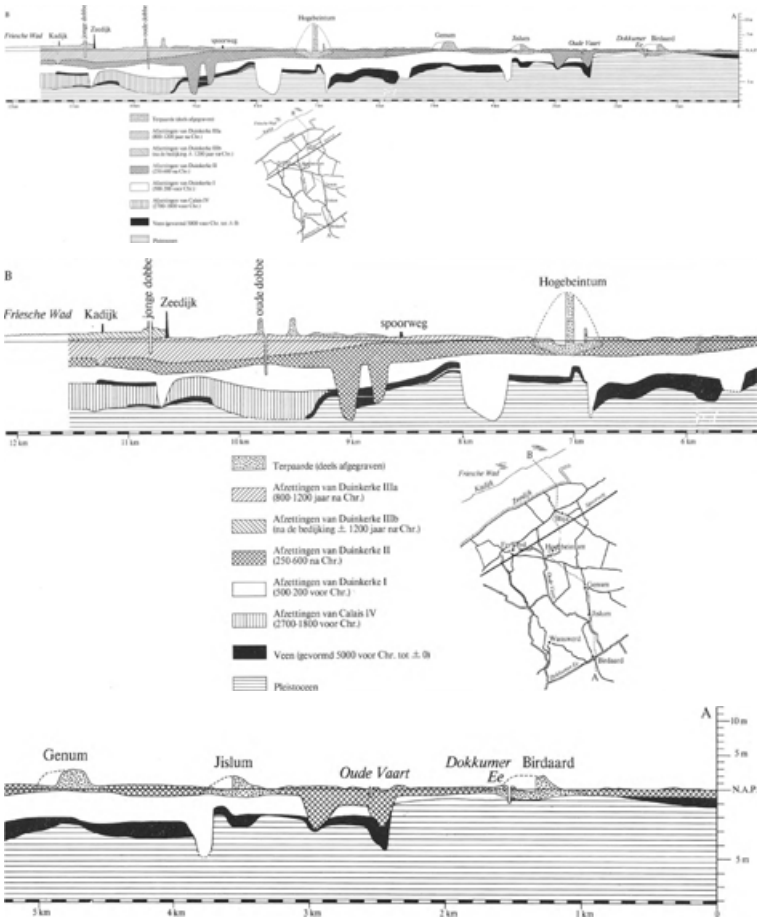
In het gehele noorden van Oostergo zijn nog monumentale terpen herkenbaar, zowel hoge (de hoogste is circa 10 meter en is in Hogebeintum te vinden), als nauwelijks één meter boven het omringende maaiveld uitrijzende. Over het algemeen zijn de oudste in het zuidelijk en westelijk deel van noordelijk Oostergo gelegen, de jongste vooral in het noordoosten. Wel moet men bedenken dat de oudste niet altijd de hoogste behoeven te zijn: een aantal terpen is tijdens bepaalde transgressies soms verlaten en werd nadien niet opnieuw bewoond, waardoor ophoging achterwege bleef. Ook de grootte in oppervlakte loopt sterk uiteen, ten dele hangt dit samen met het vroegtijdig verlaten, ten dele met het feit dat de betreffende terp voor één boerderij of woning bestemd bleef en er zich dus géén aaneensluitende kern van meer woningen op ontwikkelde.

Het hoeft geen betoog dat deze terpen dus ook als monumenten, door mensenhand geschapen, moeten worden beschouwd. Volgens de bepalingen van de monumentenwet 1961 zijn er een groot aantal in de behandelde gemeenten voor verder afgraven of aantasting behoed. Vele zijn echter in de 19de en de 20ste eeuw aan winstbejag ten offer gevallen, toen ontdekt was dat de klei en de mest van de ophogingen een puike meststof vormden. Per schip (‘skûtsje’) werd de ‘terpmodder’ weggevoerd, soms naar verre streken; de aldus ontstane gaten werden niet opgevuld, terwijl sommige terpen zelfs geheel of nagenoeg geheel verdwenen zoals b.v. de Foswerder Kloosterterp, die van Vaardeburen en Oosterbeintum etc., alle in de gemeente Ferwerderadeel. Andere bleven zwaar gehavend achter (Aalsum, Bornwird, Foudgum, Hantum, Wetzens etc.), maar vormen door hun oude kerkjes en de soms nog op de verhoogde terpranden liggende grote boerderijen een specifiek onderdeel van het landschap. Pas in de laatste decennia is een enkele terp in zijn oude vorm hersteld (Foudgum) of belangrijk aangevuld (Hantum, Raard).

Naarmate de kleine terpen zich tot grote ontwikkelden, vaak door het ‘aanééngroeien’ van de afzonderlijke, dicht bij elkaar gelegen huisterpjes, oefenden zij ook steeds meer invloed op het omringende landschap uit. Bestaat de terp zelf veelal uit een ronde, zwak, maar gelijkmatig oplopende heuvel (er zijn ook wel andere veelal langwerpige vormen te herkennen zoals b.v. te Holwerd, dat als een z.g. ‘wijk’-(handelsterp) beschouwd kan worden), het omringende land is vaak als een soort spinneweb verdeeld in een van de terp uitgaande straalsgewijsopgebouwd patroon, de z.g. radiair-structuur. Deze structuur ontstond ten gevolge van de verdeling van het rond de terp gelegen land tussen de op de terp of terprand gevestigde boerderijen, die op hun beurt aan de rond of op de terp aanwezige ringweg waren

gelegen. Een dergelijke structuur is o.m. bij Hogebeintum nog goed te herkennen; en verder op oude kadastrale kaarten.

Naast dit verschijnsel moet ook dat van de meestal ronde drinkwaterdobben worden vermeld. Behalve voor het vee, zoals hiervoor al is opgemerkt, zijn er ook een aantal voor de mens aangelegd. Veelal reikten zij tot het dekzand, waaruit natuurlijk, zoet water opwelde. Vaak waren ze ongeveer in het midden van de terp aanwezig en groeide hun diepte naarmate de terp hoger werd; vaak ook lagen zij juist buiten de terp, maar dan wel op een hoog opgeslijkt gedeelte. Noordelijk Oostergo heeft er tientallen gehad, maar helaas zijn er zeer vele verdwenen,



Geschematiseerd noord-zuid-profiel (van links naar rechts) door het huidige Oostergo, met weergave van de geologische opbouw sedert het dekzandlandschap onder het niveau van de zeespiegel kwam te liggen. De duidelijke onderbrekingen van de veenlaag en de eerste kleiafzetting zijn diep insnijdende stroomgeulen, die bij de steeds hoger wordende zeespiegel in het langzaam ontstane kwelderlandschap werden geslepen. De bases van de oudste terpen zijn na hun ontstaan vaak door nieuwe kleiafzettingen ingesloten; de meest zuidelijke ligt zelfs op het dekzand, de meest noordelijke en de dijken op de jongste kleiafzetting. Ook de drinkwaterdobben reiken, naarmate hun ouderdom afneemt, niet meer tot in of op het dekzand. Tekening Rijks Geologische Dienst, District Noord, 1978.

o.m. ten gevolge van epidemieën en de komst van de waterleiding, en in de laatste jaren ten gevolge van de eisen die het moderne agrarische machinepark stelt. Gelukkig zullen er toch enige als monument bewaard blijven te (Ooster)Nijkerk, Engwierum, bij Anjum en tussen Ternaard en Holwerd.

Tegelijk met de mest kwam ook veel menselijk cultuurafval in de ophogingen van de terp terecht, dat bij het afgraven weer werd ontdekt. Het gaat het bestek van dit boek echter te buiten de honderden vondsten te beschrijven, die sedert de afgravingen vooral het Fries Museum te Leeuwarden bereikten. Wij moeten hier volstaan met de opmerking dat de oudste stukken uit circa 500 voor Christus dateren en zo een terminus ante quem vormen voor de eerste bewoning van de kleigebieden van noordelijk Oostergo. In nu nog bewoonde dorps- en stadsterpen (b.v. Dokkum) lopen de vondsten door tot in de huidige tijd; in vele verlaten terpen niet verder dan tot circa 1200, waardoor zij een indicatie vormen van de oudste perioden van de dijkaanleg.

Spreken de terpen en vondsten daaruit ons aan als getuigen uit de 6de eeuw vóór tot de 13de eeuw na Christus en vormen de vele daartussen voorkomende uitheemse produkten bewijzen van contact met toen buiten Friesland bestaande beschavingen (de Romeinse, de Angelsaksische en de Frankische b.v.), er zijn nog veel oudere menselijke cultuursporen uit noordelijk Oostergo bekend. Deze worden aangetroffen in of op de zandondergrond en getuigen dus van bewoning in de periode van de praehistorie en van vóór de kleiafzetting. Van de bewoning uit die tijd is het beeld nog zeer onvolledig; het zijn veelal toevalsvondsten, tevoorschijn gekomen tijdens het afgraven van terpen, die juist boven een hoog oplopende zandkop waren ontstaan, zoals b.v. Oostrum, Bornwird, Wetzens, Birdaard, of bij ruilverkavelingswerken. De oudste dateren nog uit perioden van het nomadenbestaan van de mens in Friesland. Vuurstenen werktuigen uit het Jong-Palaeolithicum (circa 11.000-8.000 vóór Chr.) en het Mesolithicum (circa 8.000-3.000 vóór Chr.) getuigen daar o.m. van (vondsten bij o.m. Wanswerd,

Steenendam, Lichtaard, Raard en Oostrum), terwijl uit de periode van beginnende landbouw en veeteelt (circa 2.500-2.000 vóór Christus) met zekerheid vondsten dateren uit o.m. Oostrum, Wetzens, Bornwird en Steenendam. Ook uit de Late Bronstijd (circa 750-600 vóór Christus) zijn nog vondsten uit o.m. de zandondergrond van Bornwird bekend, hetgeen er op wijst dat het proces van de kleiafzetting over de zandvlakten zeer langdurig is geweest en niet altijd tijdens stormvloeden plaats had, maar vooral mede een gevolg is geweest van de relatieve, langzame bodemdaling.

Tenslotte valt uit de periode na de terpenbouw nog veel over menselijke activiteit in noordelijk Oostergo's bodem te leren dat aan de oppervlakten niet of nauwelijks zichtbaar is. Wij noemen de in de zeventiger jaren veelvuldig aangetroffen sporen van het winnen van zout uit veen. Men verkreeg dit door het verbranden van sterk zouthoudend veen, waarna uit de overgebleven as het zout in het water werd opgelost en daaruit weer door verdampen werd teruggewonnen en nader geraffineerd. Deze methode van zoutwinning, ook bekend als ‘sel-’ of ‘moernering’ is ook in Zuidwest-Friesland, in Noord-Holland en rond de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden in de middeleeuwen veelvuldig uitgeoefend, waarbij men het onder de kleilagen verborgen veen uit onregelmatige kuilen wegspitte. Deze kuilen slibden later of vrijwel direct, al naar men ‘droge’ of ‘natte’ winning toepaste, weer dicht en worden alleen nog maar bij toeval (sloot- en wegaanleg) ontdekt. Vooral in de omgeving van Anjum, in het Lauwersmeer, maar ook beoosten en bewesten Dokkum zijn veel winplaatsen van zouthoudend veen aan het licht gekomen.

Monumentaal zijn ook de talrijke door de mens in de loop der eeuwen min of meer gekanaliseerde en gereguleerde oude zeeslenken en -prielen; menige vaart en brede sloot, maar ook smallere, zijn in noordelijk Oostergo nog als oorspronkelijke, natuurlijke ‘wadgeulen’ te herkennen, vooral aan het vaak bochtig, soms zelfs slingerende verloop. Het is jammer, dat de moderne ruilverkaveling er vele heeft doen verdwijnen of onherkenbaar in rechte kanalen en tochtsloten heeft veranderd. Maar met goede wil en een scherp oog blijft er voor de oplettende reiziger nog zeer veel van het oude monumentale landschap en zijn vorming door de natuur en van het cachet dat de mens er aan heeft gegeven, in deze bíjzondere streek van Westerlauwers Friesland te herkennen.

G. ELZINGA

Litteratuur

P.C.J.A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, 2e druk, 's-Gravenhage 1951.
J.W. Boersma e.a., *Terpen, mens en milieu*, Haren 1972.
G. Elzinga, *Fynsten út Fryske groun*, Ljouwert 1963.
-, *Het verdronken Esonstad: werkelijkheid of ‘Dichtung’?*, in: Waddenbulletin 4, nr. 1, 1969, 4-8 en: Jaarboek Fries Scheepvaartmuseum 1967-'68, 97-110.

W.A. van Es, *Friesland in Roman Times*, Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 15-16, 1965-'66, 37-68.
-, *Friezen en Romeinen*, in: Geschiedenis van Friesland, Drachten 1968, 1-35.
M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, 1. De periode vóór 1400. Assen 1971.
J.W. Griede, *Het ontstaan van de Friese Noordhoek; een fysisch geografisch onderzoek naar de holocene ontwikkeling van een zeekleigebied*, Amsterdam 1978 (diss. V.U.).
H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems*, I en II, Groningen 1963.
-, *The Frisian Kingdom* in: Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 15-16, 1965-1966, 69-108.
-, *Het Friese Koninkrijk in:* Geschiedenis van Friesland, Drachten 1968, 95-143.
H.T. Waterbolk, *The occupation of Friesland in the Prehistoric Period*, Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 15-16, 1965-'66, 13-35.
-, *Van rendierjagers tot terpbewoners* in: Geschiedenis van Friesland, Drachten 1968, 1-35.
-, *Oude bewoning in het Waddengebied* in: Waddenzee, Harlingen/'s-Graveland 1976, 211-221.

De Middeleeuwen

Friesland en het water

De natuurlijke gesteldheid van het land is in Friesland voor de publiekrechtelijke en bestuursrechtelijke ontwikkeling een factor van zeer grote betekenis geweest. Daarom dienen aan de behandeling van deze facetten van de historie van Friesland enkele opmerkingen over de natuurlijke gesteldheid vooraf te gaan.

Uitgangspunt daarbij is, dat de bodem van Westerlauwers Friesland, ongeveer de tegenwoordige provincie Friesland, voor verreweg het grootste gedeelte beneden N.A.P. (Fries zomerpeil + 66 cm) ligt. Dientengevolge speelden in de geschiedenis van Friesland en met name in de bestuursgeschiedenis van dit gewest, de problemen, die verband hielden met de strijd tegen het water, een belangrijke, zelfs een overheersende rol[1]. Waterstaatszorg in de ruimste zin des woords was voor de bewoners van Friesland een aangelegenheid van de eerste orde. De Friezen, aan hun land gehecht en daarmede sterk verbonden, verdedigden het erf hunner vaderen met de spade, de greep en de kruiwagen, zoals het in het oude Friese recht is uitgedrukt en zoals het ook vermeld is in de levensbeschrijving van Siardus, abt van Mariëngaarde. Diens levensbeschrijving, weliswaar in mindere mate een biografie dan een religieus tractaat over het kloosterleven, blijft niettemin van betekenis als historische bron. Daarin wordt ondermeer verhaald hoe de monniken van Mariëngaarde op zekere tijd ‘op de wijze van de boeren’ de dijk herstelden ter kering van de zee en met veel arbeid grond verplaatsten met behulp van twee aan twee gedragen berries[2].

De strijd tegen het water was een strijd op twee fronten: tegen de zee, die de Friese kusten voortdurend bedreigde en op verscheidene plaatsen het land binnendrong, enerzijds, en een strijd tegen het regen- en grondwater, dat zich verzamelde, wat moerasvorming, verzuring van de grond en schade voor de landbouw tengevolge had. Dit overtollige binnenwater moest naar buiten worden gevoerd. Aanvankelijk vond dit plaats door gebruik te maken van de getijdeverschillen door middel van eenvoudige keersluizen, later ook door het in werking stellen van windmolens. Deze ontwateringsmethode in de kuststreken verschilde van die in de veengebieden, waar aanvankelijk met het graven en uitdiepen van veenweteringen en het leggen van lage dijkjes en dammen kon worden volstaan[3]. Tot de strijd tegen het water moet ook gerekend worden de herwinning van land dat door het binnendringen van de zee verloren was gegaan, zoals bijvoorbeeld geschiedde in het gebied van de vroegere Middelzee, of zoals die zeeboezem in de Middeleeuwen werd genoemd, de Bordine, (of: Boorne) naar het daarin uitstromende riviertje. Met de bestrijding van het water en met de inrichting van de waterhuishouding had in een bij uitstek agrarisch gebied als Friesland vrijwel iedere inwoner direct of indirect te maken. Zo is het ook te verklaren, dat uit deze beide elementen, waterkering en waterbeheersing, bijzonder belangrijke taken voor de inwoners voortvloeiden en dat die elementen de belangrijkste grondslag vormden voor de bestuurs- en rechtsinstellingen.

De friese vrijheid

Het vervullen van deze taken was in Friesland een zaak, die door de inwoners zelf behartigd moest worden, en - zoals mede uit de reeds aangehaalde tekst uit de ‘Vita Siardi’, de abt van Mariëngaarde, blijkt - ook behartigd werd. In Fries-

land was geen vorst die zich met de interne aangelegenheden bezig hield. De enige soeverein, die in Friesland werd erkend, was de Duitse koning, die hier als opvolger van Karel de Grote werd beschouwd. Leenstelsel en landsheerlijkheid hadden in Friesland - afgezien van korte, en voor de verdere ontwikkeling van de Friese bestuurs- en rechtsinstellingen, onbelangrijke perioden - geen ingang gevonden. Slechts de nominale soevereiniteit van de Duitse koning werd erkend; verder beriepen de Friezen zich op het zogenaamde 'Vrijheidsprivilege', dat Karel de Grote hun verleend zou hebben, en waarvan de Hollandse kroniekschrijver Melis Stoke spotte, dat het met boter gezegeld was[4]. De pogingen van vreemde landsheren, met name van de graven van Holland, en van de graven en hertogen van Gelre, zich in Friesland, waar niet-Friezen 'Hollanders en andere kwade lieden' werden genoemd[5], gezag te verwerven, stuitte steeds op heftige, zij het niet altijd eensgezinde, tegenstand en mislukten totdat de heerschappij van hertog Albrecht van Saksen een einde maakte aan het tijdperk van de Friese Vrijheid.

De dijkaanleg en de waterbeheersing waren aangelegenheden van de gezamenlijke inwoners, waartoe ook de bewoners van de kloosters moeten worden gerekend. In overeenstemming met het karakter van land en volk en met het daarin besloten streven naar vrijheid en onafhankelijkheid ontwikkelden zich in Friesland de publiekrechtelijke instellingen. Friesland werd een republiek van vrije boeren, een situatie waaraan het reeds in de oude Friese rechtsbronnen naar voren komende denkbeeld van de 'Friese Vrijheid' ten grondslag lag. Die 'Vrijheid' werd in sterke mate bepaald door de geografische, ethnische en culturele afgeslotenheid, waartoe met name eigen taal en eigen recht te rekenen zijn. De afgeslotenheid heeft voor het verwerven van inzicht omtrent de rechtsinstellingen haar eigenaardige moeilijkheden, te meer omdat de bronnen schaars zijn en de vergelijkingsmogelijkheden zich beperken tot enkele streken, waarvan het Zwitserse Alpengebied en de Dithmarschen ten noorden van de Elbe, aan de Noordzee, de belangrijkste voorbeelden zijn.

Periodisering van de strijd tegen het water

De strijd tegen het water heeft een aanvang genomen in de terpenperiode[6]. Die strijd bestond toen allereerst uit het beveiligen van huis en hof, waar mensen en dieren beschutting konden vinden tegen de watervloeden door de aanleg van niet zelden omvangrijke terpen, zoals bijvoorbeeld de terp te Hoogebeintum (Ferwerderadeel). Deze door mensenhand opgeworpen terpen werden in de loop der eeuwen hoger zowel als gevolg van langdurige en ononderbroken bewoning als door kunstmatige ophoging, nodig geworden omdat de zeespiegel rees. Een voorbeeld van een doorlopende verhoging tot in de 10de eeuw levert de terp te Leens (Groningen). De 10de eeuw is ongeveer de tijdgrens van de periode waarin de terpen aanvankelijk de enige, later verreweg de belangrijkste bescherming tegen het water boden. In het laatste gedeelte van dit tijdvak kan dan een begin gemaakt zijn met het aanleggen van verhoogde dijkwegen, die terpen met elkaar verbonden.

Hiermede hangt samen, dat de tweede betekenis van het Friese woord 'dik' weg, landweg is. Met de 11de eeuw breekt een periode aan waarin grotere bedrijvigheid met betrekking tot de waterkering ontwikkeld wordt, onder meer door dijkaanleg[7].

Maar deze dijkaanleg werd niet aangevangen op initiatief van de Brunonen, die in de 11de eeuw als graven in Westergo en Oostergo optraden, hetgeen onder meer blijkt uit het feit, dat zij er munten sloegen[8]. Hun optreden was geen succes en leidde evenmin tot het ontstaan van een landsheerlijkheid; zij werden in Friesland maar nauwelijks erkend en waren bovendien nog verwikkeld in de troonstrijd in het Duitse Rijk, waardoor de Brunonen in conflict geraakten met de Duitse koning.

Overzicht van het te behandelen gebied

Alvorens nader te spreken over de Friese bestuurs- en rechtsinstellingen is het nodig een overzicht te geven van het gebied, waarvan in het volgende sprake zal zijn. Friesland tussen Vlie en Lauwers, meestal aangeduid als 'Westerlauwers Friesland' was oorspronkelijk door de 'Bordine', ook Middelzee genoemd, in twee helften gesplitst. De 'Bordine' was een verwijding van de benedenloop van de Boorne, een veenriviertje, dat zijn loop begon in de venen ten noorden van Bakkeveen. Iets ten zuiden van Irnsum verbreedde de Boorne zich tot een door

de binnendringende zee gevormde zeearm, die langs Leeuwarden noordwaarts liep en in de Waddenzee uitmondde. Westelijk van Irnsum had deze 'Bordine-Middelzee' een grote inham, die tot ongeveer Nijland (oostelijk van Bolsward) reikte. Deze inham stond aanvankelijk in open verbinding met het Vlie, waardoor Wonseradeel in verschillende eilanden verdeeld werd. In het laatst van de 12de eeuw begonnen deze verbindingen met het Vlie dicht te slibben, zodat niet alleen in Wonseradeel, maar ook in de inham ten oosten van Nijland de indijkingen konden beginnen[9]. De streken ten westen van de 'Bordine-Middelzee' werden van ouds met de naam 'Westergo', de streken ten oosten van deze zeearm werden met de naam 'Oostergo' aangeduid, terwijl voor het zuidelijk gedeelte van 'Oostergo' de naam 'Bornego' voorkomt. Na de indijking die in enkele van de hier genoemde regionen in de loop van de 13de eeuw begon, en nadat de opslibbing en indijking van de 'Bordine-Middelzee' zich doorzette, bleef deze indeling in grote trekken bestaan, met dien verstande, dat de ingedijkte gronden onder toepassing van het beginsel van aanwas bij de onderscheiden landsdelen gevoegd werden, waarbij tenslotte de Zwette de grens tussen Westergo en Oostergo vormde.

Betekenis van het woord 'go'

Over de betekenis van het woord 'Go' lopen de meningen uiteen. Vroeger nam men veelal aan, dat 'Go' eenvoudig 'Gouw', graafschapsgebied, betekende. Deze mening is onjuist. Daartegenover heeft zich de mening ontwikkeld, dat 'Go' een geografische betekenis had, namelijk: landstreek zonder vaste grenzen, deze mening wordt ondersteund door de betekenis van het Friese woord 'Gea', waarmede een of meer dorpen met hun omstreken aangeduid worden. De historicus Gosses nam aan, dat 'Go' naast de betekenis van 'Gea' nog een specifieke betekenis gehad heeft, namelijk 'kerspel', of eigenlijk 'grootkerspel', een kerkelijk district, dat een reeks kerkdorpen omvatte en dat het gebied van een hoofdkerk of moederkerk geweest zou kunnen zijn[10]. Die moederkerk zou dan tevens de zetel van de kerkelijke rechtspraak, de 'seend' geweest zijn. De 'Go'-indeling zou dan via de moederkerk en de 'seend' samenhangen met de latere dekenaatsindeling. Omstreeks 1230 worden in de 'Quedam narracio' drie Friese dekenaten vermeld: 'Stauria', 'Ostergo' en 'Westergo'. Van het dekenaat 'Ostergo' splitste zich later, mogelijk nog in de 13de eeuw, het dekenaat 'Bornego' af, waarvan Oldeboorn het kerkelijk centrum was. In het overige gedeelte van het gesplitste dekenaat 'Ostergo' vervulde Dokkum deze functie. Met betrekking tot deze samenvatting dient wèl te worden aangetekend, dat zij min of meer schematisch is, of - als men wil - slechts uitgangspunt is voor een nadere, door details aan te vullen beschouwing. Speciale, uit nader onderzoek blijkende regelingen, ook met betrekking tot de seendrechtspraak, waarvan plaatsbepaling en chronologie nogal moeilijkheden en onzekerheden opleveren, kunnen in het beeld nog aanmerkelijke wijzigingen brengen. Zo is dit bijvoorbeeld het geval met de positie van de St. Vituskerk te Leeuwarden en die van de kerk te Bergum (Tietjerksteradeel), welke laatste aanvankelijk aan de seendstoel van St. Vitus te Leeuwarden onderworpen was, totdat Bergum in het begin van de 15de eeuw een seendstoel verkreeg en de deken van Leeuwarden daar als seendrechter fungeerde[11]. Deze situatie staat niet op

zichzelf. Overeenkomstige situaties komen meer voor, wat tot de conclusie leidt, dat de kerkelijke indeling in Oostergo niet geheel in overeenstemming was met de bestuurlijke indeling. Met betrekking tot het tijdstip waarop voor het zuidelijke gedeelte van Oostergo de naam 'Bornego' in gebruik genomen is, bestaat onzekerheid, evenals omtrent de omvang van het met deze naam aangeduid gebied. Mogelijk hangt deze afsplitsing samen met een vroegere kerkelijke indeling, die een dekenaatsindeling geweest kan zijn.

Bestuurlijke indeling

In het begin van de 13de eeuw komt er enig licht in de bestuurlijke indeling van Oostergo. Het gebied kent dan een indeling in twee groepen van 'deelen', waaruit later 'Grietenijen' ontstonden, namelijk de 'noordelijke nyoghen' bestaande uit Ferwerderadeel, Dongeradeel en Dantumadeel, en de 'zuidelijke nyoghen', ook 'Leppa' genoemd, gevormd door Tietjerksteradeel, Leeuwarderadeel en Idaarderadeel[12]. Deze groepen werden 'nyoghen' genoemd omdat rechtspraak en be-

stuur in elk ‘deel’ werden uitgeoefend door één rechter en twee bijzitters, dus negen (Fries: nyoghen) personen voor de gezamenlijke ‘deelen’, die in elk van de ‘nyoghen’ verenigd waren (de ‘eeheren in de nyoghen’). De rechterlijke indeling tevens bestuursindeling, was tot circa 1400 betrekkelijk eenvoudig, in zo verre, dat er nog geen geëximeerde stedelijke gebieden, noch immuniteiten, heerlijkheden met hoog- en laaggericht, noch andere geëximeerde gebieden bestonden, hoogstens misschien enkele kloosterlijke immuniteiten, waar de wereldlijke rechter geen gezag kon uitoefenen. De Friese steden, in juridische zin, zijn laat ontstaan, dat wil zeggen, dat zij in het algemeen eerst omstreeks 1400 een van het platteland afgescheiden zelfstandig rechtsgebied vormden. Het 13de eeuwse Friese ‘merkedriucht’ (marktrecht), dat een algemeen karakter droeg, was een aanvulling op het gemenerecht in Westerlauwers Friesland; het was dus geen doorbreking van de hiervóór geschetste situatie. Het ‘merkedriucht’ was slechts de juridische grondslag voor de latere locale marktrechten. Kenmerkend voor dit algemene marktrecht, evenals voor de latere locale marktbrieven en stedelijke rechten, is dat er geen landsheer aan te pas komt. In de 13de en de 14de eeuw heeft dit algemene ‘merkedriucht’ toepassing gevonden in diverse plaatsen in Oostergo, o.a. in Dokkum en Holwerd[13].

De betrekkelijke eenvoud van de bestuursindeling, zoëven vermeld, betekent niet, dat wij die indeling ook precies kennen, en dat daaromtrent geen onzekerheden bestaan. Het tijdstip waarop de hiervóór bedoelde indeling van Oostergo haar beslag verkregen heeft, althans daarmede een aanvang gemaakt is, kan aan de hand van een onderzoek van Van Buijtenen mogelijk iets nader bepaald worden, en wèl op grondslag van een in dat onderzoek aan de orde gestelde oorkonde uit het jaar 1242. Deze oorkonde is slechts in afschrift overgeleverd in de Codex Junius, en bevat ‘thi wilker thes nya londis’ (verordening betreffende het nieuwe land). Zij is opgesteld om regelingen te treffen in verband met de gedeeltelijke indijking van de ‘Bordine-Middelzee’, waarmede in het begin van de 13de eeuw een aanvang was gemaakt, zoals niet alleen kan worden afgeleid uit de term ‘nya londis’, maar ook uit de aanduiding ‘nova terra’, die in de ‘Narracio’ gebruikt wordt omstreeks 1230 met betrekking tot deze streek.

In de genoemde oorkonde van 1242 worden een aantal Grietmannen, bestuursambtenaren, genoemd, die later als hoofden van de ‘deelen’ optreden. Daarmede zou ook een chronologische aanwijzing voor het ontstaan van de ‘deelen’ verkregen zijn. Deze conclusie wordt - niettegenstaande het betoog van Halbertsma, dat de in voornoemde oorkonde vermelde ambtenaren alleen te beschouwen zijn als beambten van het ten tijde van de oorkonde nog ongedeelde Oostergo - aannemelijk door het met betrekking tot het begin van de 13de eeuw aangetoonde bestaan van de ‘achtteenda’ (de 18 mannen), de voor geheel Oostergo optredende ‘coetus Winenze’ (vergadering van Wijns)[14].

Met betrekking tot de wording van de bestuursindeling van Westergo en Oostergo, tot welke gebieden wij ons hier beperken, zou men twee tendenties naast elkander kunnen onderscheiden, namelijk een decentraliserende en een centraliserende. De decentraliserende leidt van onderscheidenlijk Westergo en Oostergo naar de in die gebieden liggende ‘deelen’ en de geëximeerde stedelijke gebieden, terwijl in verscheidene ‘deelen’ een voortgaande decentralisatie kan worden vastgesteld, namelijk de onderverdeling in ‘trimdeelen’ en ‘fearndeelen’ (d.w.z. driedelen en

vierdelen). Deze ontwikkeling loopt ten dele parallel met de vorming van dekenaten. De centralisatie voert, als gevolg van het met elkander in verband treden en samenwerken van de oudste bevolkingskernen, tot ‘deelen’, die elk een reeks dorpen en bewoningskernen omvatten. Men zou kunnen zeggen, dat de ‘deelen’ ontstaan zijn op de plaats en op het tijdstip, waarop deze beide tendenties en de realisatie daarvan elkander ontmoetten. Ook de centraliserende tendentie heeft zich over de ‘deelen’ heen voortgezet. Reeds in de loop van de 13de eeuw openbaarde zich - zoals wij hiervóór zagen - een neiging tot in een zeker verband georganiseerde samenwerking tussen bepaalde ‘deelen’, waarvan de vorming van de beide ‘nyoghen’ en van de ‘achtteenda’ in Oostergo voorbeelden zijn. De noordelijke ‘nyoghen’ werden begrensd door de Waddenzee in het Noorden, door de brede zeearmmond van de Bordine-Middelzee in het Westen,

door de zuidelijke ‘nyoghen’, dat wil zeggen de ‘Leppa’ in het zuiden, en de Lauwerszee in het oosten. Aan de oostgrens van Dantumadeel lag het Kollumerland, dat tot circa 1400 bij Dantumadeel behoorde, maar daarna werd het grootste gedeelte van Kollumerland een zelfstandig ‘deel’. In latere tijd werd Dongeradeel gesplitst in Oost- en West-Dongeradeel. De grens tussen deze beide ‘deelen’ liep van Dokkum, dat uit Dongeradeel geëximeerd was, langs de Paesens in noordoostelijke richting naar de Waddenzee.

Aanvang van de dijkaanleg

De noordelijke ‘nyoghen’ werden tegen de zee beschermd door de aanleg van dijken langs de Waddenkust. Wanneer met deze dijkaanleg is begonnen, is niet met zekerheid bekend, maar aangenomen mag worden, dat in de eerste helft van de 13de eeuw met deze arbeid een aanvang gemaakt is. Niet uitgesloten moet geacht worden, dat toen, althans met betrekking tot sommige vakken van de latere noordelijke ringdijk, een eerder aangevangen bedijking is voortgezet, verbeterd of uitgebreid, zoals de hiervóór aangehaalde tekst van de ‘Vita Siardi’ waarschijnlijk maakt. Een vroegere datering van de bedijking in noordelijk Oostergo behoort daarom tot de mogelijkheden. De oudste dijken van Ferwerdadeel, de Hoge Herenweg en de Godijk, kunnen uit de 12de eeuw stammen, terwijl de daarmede samenhangende inpolderingen vermoedelijk in de 13de eeuw en de 14de eeuw tot stand gebracht zijn. Over deze bedijkingen is veel minder bekend dan over de dijkaanleg, die in zuidelijk Oostergo plaatsvond. Daar zijn bijvoorbeeld gegevens beschikbaar over de aanleg van de Leppedijk, en over de daarmede samenhangende waterstaatswerken[15]. Ook over de waterbeheersingsgeschiedenis van Westergo is meer bekend dan over die van noordelijk Oostergo. Zeker in de eerste helft van de 13de eeuw is - zoals gezegd - gewerkt aan de bedijking van de kwelders van Ferwerderadeel. Omstreeks die tijd heeft waarschijnlijk ook dijkaanleg of dijkverbetering plaatsgevonden aan de kust van Dongeradeel. Daarbij is rekening te houden met de mogelijkheid, dat de oudste waterkering daar iets noordelijker heeft gelegen dan later het geval was, zoals blijkt bij Wierum, waar de oost-west lopende dijk dwars over een kerkhof ligt, zodat aangenomen mag worden, dat een oudere dijk iets noordelijker gelegen heeft. Bij de dijkaanleg in Dongeradeel werden ook dijken aangelegd over de dichtgeslibde stroomgeulen bij Ezumazijl, Paesens en Holwerd, zodat een doorlopend dijk vak ontstond. De datering van deze werken is moeilijk en blijft globaal. In de volgende eeuwen worden deze activiteiten voortgezet; bedijkingswerkzaamheden en inpolderingen werden ook uitgevoerd langs het Dokkumer Diep, dat in de Lauwerszee uitmondde. Het Dokkumer Diep kon niet afgesloten worden zodat het in open verbinding bleef met de Lauwerszee en deze dus ver in het land kon doordringen. Dit maakte het aanleggen van dijken aan de noorden zuidzijde van het Dokkumer Diep noodzakelijk. Deze dijken omringden een zich van Dokkum tot aan de Lauwerszee uitstrekkende zeeboezem, die mogelijk in de 11de eeuw haar grootste uitbreiding had en daarna langzamerhand werd ingepolderd. Aan de inpolderingen hier en ook elders namen de kloosters deel, evenals aan de bedijkingen en aan de waterlozing.

De kloosters[16]

In de 10de eeuw, en ook reeds eerder, waren het vooral de kloosters Werden, aan de Ruhr, en Fulda, aan de Werra, die in Friesland belangrijke complexen van landerijen bezaten. Dat het juist deze kloosters waren, was niet toevallig; de stichters van deze beide kloosters, Liudger en Bonifacius, hadden relaties met Friesland gehad. Genoemde kloosters hadden deze landerijen verkregen door schenkingen van aanzienlijke leken, die over omvangrijk landbezit beschikten, een omstandigheid, die voor een inzicht in de hier niet te behandelen sociale verhoudingen in het vroeg-middeleeuwse Friesland niet zonder belang is. Een gedeelte van het bezit van Fulda was geconcentreerd in Ferwerderadeel en in Dongeradeel. De bezittingen van Werden, het door de eerste bisschop van Munster, de heilige Liudger, die van Friese afkomst was, gestichte klooster aan de Ruhr, lagen ten dele in Westergo, waar Fulda, de Bonifaciusabdij aan de Werra, ook als grondbezitster voorkomt. Kloosters als Echternach, Prüm (in de Eifel) en St. Amand (in Henegouwen) hadden ook grondbezit in Friesland, zij het in mindere

mate dan Werden en Fulda. Echternach had bezittingen op Ameland, die - toen dit klooster zijn bezit in Friesland afstootte - aan Foswerd, het Benedictijnenklooster aldaar kwamen. De kerk te Holwerd, die met het daarbij gelegen grondbezit ook aan Echternach behoorde, kwam in het bezit van het klooster te Dokkum.

Tot in de 12de eeuw waren het in hoofdzaak buiten Friesland gelegen kloosters, die aldaar bezittingen hadden, en er een rol speelden in de strijd tegen het water. Vóór de 12de eeuw waren er slechts enkele kloosters in Friesland gevestigd, te weten: de kloosters te Dokkum en te Staveren en mogelijk Foswerd op Ameland, dat later overgebracht zou zijn naar Ferwerd, in Ferwerderadeel, (circa 1000) waar het nieuwe klooster op een terp werd gebouwd. Aan de vroegere aanwezigheid van dit in 1580 verwoeste klooster herinnert nog de van Ferwerd in zuidelijke richting lopende 'Kloosterdijk'. De meeste Friese kloosters zijn in de 12de eeuw gesticht.

De invloed, die de kloosters als grootgrondbezitters op de ontwikkeling van de waterstaatkundige toestanden en in het algemeen op de economie van het land, onder meer op de in de 12de eeuw weer opgekomen baksteenbereiding, gehad hebben, is moeilijk vast te stellen bij gebrek aan voldoende gegevens, doch vaststaat wèl, dat die invloed belangrijk was.

Voor de kloosters had het grondbezit dezelfde betekenis als voor de lekenbezitters, namelijk: bron van inkomsten en grondslag voor invloed op het bestuur van het land. Zij waren daarom bedacht op instandhouding en eventueel uitbreiding van hun bezit en reageerden op dezelfde wijze als de leken op de gevaren, die stormvloeden mede brachten, waarbij uiteraard de reactie van de in Friesland gevestigde kloosters, die op directe wijze met deze gevaren en de schade geconfronteerd werden, het duidelijkste naar voren komt. De bewoners van deze kloosters, monniken en lekenbroeders (conversen) werkten mede aan de aanleg, aan het herstel en de versterking van dijken en andere waterkeringen, en eventueel ook aan indijkingen, wat uitbreiding van grondbezit medebracht.

In noordelijk Oostergo werden in de 12de eeuw verscheidene kloosters gesticht. De Norbertijnen of Praemonstratensers stichtten in 1163 het klooster Mariëngaarde, bij Hallum (Ferwerderadeel). Deze stichting was een initiatief van Frederik, pastoor te Hallum, die met goedkeuring van de abt van de moederabdij Steinfeld, in de Eifel, dit waagstuk ondernam. Van Mariëngaarde uit werd nog in de 12de eeuw gesticht het Norbertinessenklooster Bethlehem (Bartlehiem) bij Tergracht (Tietjerksteradeel); een latere stichting was de Norbertinessenpriorij Weerd, bij Morra (Oost-Dongeradeel). Een eveneens later gesticht Norbertinessenklooster was Galilea, bij Veenklooster (Kollumerland). De Cisterciënser orde stichtte in 1165 het klooster Klaarkamp, onder Rinsumageest (Dantumadeel) van welk klooster uit gesticht werden de Cisterciënser zusterkloosters Genezareth (Nazareth), onder Hallum (Ferwerderadeel), gesticht in 1191 en Sion, onder Niawier, (Oost-Dongeradeel); een latere Cisterciënser stichting was het nonnenklooster Burum (Kollumerland). De Praemonstratenser orde stichtte het klooster Sionsberg, bij Dokkum. Klaarkamp, het belangrijkste klooster in noordelijk Oostergo, was in 1165 gesticht van Cîteaux uit, het klooster had relaties met het klooster Heisterbach in het Zevengebergte, aan de Rijn. De abt van Heisterbach was belast met de visitatie van Klaarkamp. Zo is het te verklaren, dat in de 'Dialogus Miraculorum' van Caesarius van Heisterbach verscheidene verhalen voorkomen, die op Friesland betrekking hebben, bijvoorbeeld een bericht over de overstromingen in 1219 en in 1221[17]. Caesarius was

novicenmeester in Heisterbach en vergezelde de abt op diens reizen naar het Noorden. Hij schreef de 'Dialogus' omdat hij zijn leerlingen voorbeelden (exempla) wilde geven bij het onderwijs, een methode, die ook gevolgd werd door de Zuid-Nederlandse dominicaan Thomas van Chantimpré, een tijdgenoot van Caesarius. De voorbeelden uit de 'Dialogus' voeren ons ook naar het leven van de 'gewone man'[18].

De meeste van de hier genoemde kloosters hadden door schenkingen en door aankoop, mogelijk ten dele ook als gevolg van aanwas en participatie in inpolderingswerkzaamheden grote complexen van landerijen in bezit verworven.

De goederen van de kloosters lagen mede als gevolg van deze verschillende wijzen van verkrijging nogal verspreid. De bezwaren van die spreiding voor de exploitatie en voor het beheer werden in verschillende gevallen ondervangen door de stichting van 'uithoven', die allereerst een beheersfunctie hadden. Zo had bijvoorbeeld het klooster Klaarkamp 'uithoven' in Veenwouden en in Janum. De 'uithoven' lagen veelal op grote afstand van de kloosters, soms zelfs in andere streken. Dit hield mede verband met de penetratie in streken waar bepaalde produkten verkregen werden, die moesten voorzien in de behoefte aan goederen, die men in de directe omgeving van het klooster niet of slechts in onvoldoende mate kon verkrijgen. Zo had bijvoorbeeld Mariëngaarde een 'uithof', Mariënhof, in Bakkeveen. Deze 'uithof', gesticht in de 13de eeuw, leverde turf, de onmisbare brandstof in het houtarme Friesland, aan Mariëngaarde.

Omtrent de omvang van het kloosterbezit zijn er eigenlijk geen betrouwbare en bruikbare cijfers beschikbaar uit de tijd vóór de 16de eeuw. Deze cijfers zijn vermeld in het 'Register van den Aanbreng' (1511 en 1512) en in het 'Register van Geestelijke Opkomsten' (1550-81)[19]. De omvang van het landbezit van Klaarkamp bedroeg in de 16de eeuw ongeveer 1400 ha; het klooster Sion bezat toen circa 700 ha. Het bezit van de overige kloosters zal eveneens aanzienlijk geweest zijn. Daarbij kwam nog een bepaald niet onbelangrijk landbezit van de afzonderlijke kerken. Mede op grond van dit landbezit speelden de abten en prioren een belangrijke rol in het landsbestuur. Dit blijkt onder meer uit de aanhef en de inhoud van door Sipma gepubliceerde oud-friese oorkonden[20]. Westerlauwers Friesland kende in de 15de eeuw naast en boven de van oudsher gevestigde instellingen van locale en regionale aard een bescheiden begin van landsbestuur, als men bij gebreke van een landsheer en landsheerlijke organen, de landsvergadering van Oostergo, Westergo en de Zevenwouden zo noemen mag. Deze vergadering werd gevormd door 'prelaten, proosten, dekenen, grietmannen, hoofdelingen, rechters, burgermeesters, aldermannen, schepenen, raden en gemeenten der landen van Oostergo, Westergo en de Zevenwouden', een omschrijving, die in verscheidene oorkonden voorkomt.

Ook omtrent het aantal bewoners van de kloosters en van de daarbij behorende 'uithoven' zijn slechts latere en globale cijfers bekend. Zeker is het, dat in de middeleeuwen dat aantal in verschillende kloosters in de honderden liep, waarbij de lekebroeders (conversen), die een groot deel van de agrarische werkzaamheden verrichtten, en tevens dienst deden in de herhaaldelijk actief optredende strijdmacht van de kloosters, het grootste aantal uitmaakten. Een telling uit het einde van de 13de eeuw, gehouden na de stormvloed van 1287, waarbij tussen Staveren en de Lauwerszee ongeveer 30.000 mensen zouden zijn verdronken, vermeldt, dat na deze storm in Mariëngaarde nog 400 bewoners overgebleven waren[21].

Intellectuele activiteiten in de kloosters

Over de culturele activiteiten van de kloosters in noordelijk Oostergo is betrekkelijk weinig bekend. Het gaat daarbij allereerst om de drie geschriften, die handelen over het leven van een vijftal abten van Mariëngaarde, namelijk: 'Vita Fretherici'[22], 'Vita Siardi', en 'Vitae Sibrandi, Jarici et Ethelgeri'. Deze geschriften zijn in het klooster

Mariëngaarde geschreven in de eerste helft van de 13de eeuw. De auteur van de 'Vita Fretherici' is abt Sibrandus (1230-1238); de auteurs van de overige 'Vitae' zijn niet bekend. De 'Vita Siardi' is geen eigenlijke biografie; veeleer is deze 'Vita' te beschouwen als een geschrift in de geest van de 'Dialogus Miraculorum' van Caesarius van Heisterbach, als een exempelboek voor kloosterlingen[23]. Men zou zelfs in de verleiding kunnen komen aan beïnvloeding door de 'Dialogus' te denken. Zonder te zeggen, dat het geschrift een soort commentaar is op de regel van St. Augustinus, zou men het wél kunnen beschouwen als een persoonlijk religieus tractaat over het kloosterleven zoals dat behoort te zijn[24]. Wat overige auteurswerkzaamheden betreft, kan worden medegedeeld, dat de mogelijkheid is geopperd, dat de 'Gesta Frisiorum' ten dele teruggaan op een verloren gegaan, in Klaarkamp geschreven kroniekje[25]. Van de overige kloosters in noordelijk Oostergo zijn overeenkomstige activiteiten niet bekend. In Mariëngaarde is reeds in de tweede helft van de 12de eeuw sprake van een

school, die door de stichter van het klooster werd opgericht. Men zal deze school als een kloosterschool moeten beschouwen, evenals de school, die Mariëngaarde aanvankelijk op het eiland Griend had en die omstreeks 1230 naar Mariëngaarde werd overgebracht[26]. Niet uitgesloten is het, dat de kloosterschool van Mariëngaarde oorspronkelijk - namelijk in de tijd, waarin Frederik van Hallum, de stichter van Mariëngaarde, aldaar nog pastoor was - parochieschool was. In beide scholen, die van Mariëngaarde en die van Griend, werden hoogstwaarschijnlijk jongelieden opgeleid, die later in het klooster zouden treden. Al was daar sprake van oefening en karaktervorming in kloosterstijl, dit belette geenszins aandacht te schenken aan het eigenlijk onderwijs. Daarbij was Latijn het hoofdvak. Men las er aanvankelijk klassieke schrijvers,-later de oude christelijke auteurs. In zekere zin bood de kloosterschool ook een vooropleiding voor de universiteit. Strikt genomen was het geven van onderwijs een zaak van de parochies, maar het is waarschijnlijk, dat de meeste parochiegeestelijken in de hier bedoelde streken niet aan het geven van onderwijs, althans redelijk onderwijs, toekwamen, of daartoe niet in staat waren. Een parochieschool, waar wel behoorlijk onderwijs gegeven werd, was de reeds genoemde school op het in de eerste helft van de 13de eeuw nog bewoonde eiland Griend, een parochie van Mariëngaarde; Griend werd tegen het einde van de 13de eeuw door stormvloeden geteisterd en grotendeels verwoest[27]. In de 14de en 15de eeuw zijn er in verschillende parochies wél scholen geweest, maar zij waren van geringe betekenis; veelal werden zij geleid door de koster van de parochiekerk, die zelf nauwelijks enige ontwikkeling had.

Stormvloeden

In wereldlijke aangelegenheden was de hoofdactiviteit van de kloosters gericht op agrarische werkzaamheden, alsmede op landaanwinning en ontginning. Deze omstandigheid maakt het nodig enkele opmerkingen te maken over stormvloeden en overstromingen waaronder het gehele land bij voortduring te lijden had en waarbij ook de kloosters grote schade leden, niet alleen aan hun gebouwen, maar ook aan de hun toebehorende levende have. Ook verscheidene kloosterbewoners verloren bij stormvloeden het leven, zoals bijvoorbeeld het geval was in 1287[28]. Het permanente overstromingsgevaar als gevolg van dijkbreuken bepaalde in belangrijke mate het leven van de bewoners en het karakter van het landschap.

Bij de tamelijk primitieve constructie van de dijken konden doorbraken en overstromingen niet uitblijven; zij hadden niet zelden een aanzienlijke omvang. In de historische bronnen vinden wij herhaaldelijk mededelingen, die betrekking hebben op stormvloeden in Friesland vóór circa 1200, met name in de kroniek van Ocko Scarlensis. Maar ten opzichte van deze bron past vanwege de onbetrouwbaarheid van de auteur, tenminste voorzover het de vroege Middeleeuwen betreft, zeer grote voorzichtigheid. Veelal is zijn berichtgeving tamelijk vaag en zijn de dateringen onzeker. Niettemin is een deel van zijn mededelingen in de latere geschiedschrijving doorgedrongen[29].

Berichten over stormvloeden in Friesland zijn er uit de eeuwen na 1200 zeer vele, maar zij zijn vaak algemeen gesteld, zodat in vele gevallen locale bijzonderheden

en met name iets nauwkeuriger plaatsbepalingen onvermeld gebleven zijn. Daardoor wordt het verkrijgen van inzicht in de situatie ter plaatse bemoeilijkt. Herhaaldelijk is het bericht over de dijkdoorbraken op heel Friesland betrokken: 'da ghengh thet wetter heegh ur al freslân', zoals de 'Vriessche Aenteyckeninghe' het omschreef[30]. Ook in de 'Cronicke ende warachtige Beschrijvinghe van Vriesland' van Ocko Scarlensis, zoals die door Andreas Cornelius in 1597 is uitgegeven, komen mededelingen van overeenkomstige aard voor: 'anno 1388 is Vrieslandt doort overloopen des zees weder grootelijcx beschadigt'[31]. De kroniek van Wittewierum, een veel betrouwbaarder bron, bevat ook ettelijke berichten over watersnoden in de 13de eeuw.

Zo bijvoorbeeld over 1287 toen het water over de dijken sloeg en grote delen van Friesland onder water kwamen te staan[32]. Aangenomen mag wel worden, dat de hier bedoelde berichten, waarin onder meer sprake is van doorbraken van de Lauwerszeedijken, ook betrekking hebben op de noordelijke 'deelen' van Ooster-

go. Er wordt ook een doorbraak bij Ezumazijl vermeld. De Waddenzeedijk brak - naar wij mogen aannemen - eveneens op verschillende plaatsen door, zodat het water ver het land indrong. Te meer omdat binnendijken veelal ontbraken of onvoldoende bescherming boden.

Verschillen tussen Westergo en Oostergo

Er zijn verschillen in de waterstaatkundige situatie vast te stellen tussen Westergo en noordelijk Oostergo. In Westergo werd de waterkering, mede ten gevolge van de omstandigheid dat het land door kreken en binnendringende zeeboezems verdeeld was, aanvankelijk, dat wil zeggen alvorens tot een samenhangende afsluiting aan de kust kon worden overgegaan, in zekere zin lokaal bedreven. Het locale accent zal er althans sterker geweest zijn dan in noordelijk Oostergo. Dat kan ook mede gebracht hebben, dat over de waterkeringsactiviteiten in Westergo iets meer bekend is dan over die in het noordelijk gedeelte van Oostergo. Daar was de waterstaatkundige situatie anders omdat de aldaar aanvankelijk bestaande stroomgeulen, die de kustlijn van de Waddenzee bij Holwerd, Peasens en Ezumazijl doorbraken, al vroeg dichtslibden zodat de kust niet meer onderbroken werd door inhammen. Het ziet er naar uit, dat die kust daarom al in een vrij vroege fase van de zeeweringshistorie, en eerder dan in Westergo, beschermd kon worden door een doorgaande dijk, die van de 'Bordine-Middelzee' tot de Lauwers liep. De fasen, waarin deze situatie tot stand kwam, zijn echter niet duidelijk. Mogelijk is het, dat - anders dan in het noorden van Westergo, namelijk in Barradeel, waar de zeewering geleidelijk naar voren is geschoven - juist in noordelijk Oostergo de oudste situatie is geweest, dat de kustlijn oorspronkelijk ten dele meer zeewaarts heeft gelopen. Deze veronderstelling wordt gesteund door de reeds vermelde situatie bij Wierum[33]. In Barradeel zijn de andere dijken nog vrij goed te herkennen, wat in Ferwerderadeel en Dongeradeel in mindere mate het geval is. De zeewerende ringdijk van noordelijk Oostergo - zo mag de conclusie te dezen wel zijn - is hoogstwaarschijnlijk ouder dan de buitendijk van Westergo.

Deze situatie heeft mogelijk ook tot gevolg gehad, dat - voor zover de berichten uit de bronnen daarover een oordeel toelaten - de verwoestingen door de overstromingen teweeggebracht in Westergo, waar het sluiten van de buitendijk - naar mag worden aangenomen - later plaatsvond dan in Oostergo, ernstiger waren dan in laatstgenoemd gebied. Verschillende factoren kunnen bij dit latere tijdstip van sluiting een rol gespeeld hebben. De aandacht valt hierbij op de terpen, die een zekere bescherming gaven en - mede omdat een doorgaande dijk ontbrak - in vele gevallen een woonfunctie bleven vervullen en zelfs, ook nadat de buitendijk gesloten was, uitbreiding en ophoging ondergingen. Maar in Westergo was, zoals hierna nog zal blijken, het aantal terpen veel groter dan in Oostergo. Het kan deze omstandigheid geweest zijn, die de drang tot aanleg van een buitendijk en tot versterking van aanwezige dijken verzwakt heeft, omdat men zich op de terpen veilig voelde, en mogelijk ook wel was. Doch, daargelaten de remmende werking van de terpbescherming, leidde ook in Westergo, evenals in Oostergo, het dicht slibben van kreken en stroomgeulen tot de situatie, dat men aandacht ging schenken aan een

zeewering voor het gehele westelijke kustgebied. Volgens de door Halbertsma opgestelde lijst van terpen lagen in Ferwerderadeel 39, in Oost-Dongeradeel 52, in West-Dongeradeel 35, en in Dantumadeel 12 terpen, totaal 138 terpen[34]. Dit aantal is gering in vergelijking tot de aantallen terpen in de Grietenijen van Westergo. In Barradeel lagen 40, in Franekeradeel 124, in Wonseradeel 170, in Baarderadeel 60, en in Hennaarderadeel 73 terpen, totaal 467 terpen. De door de getallen 138 en 467 tot uitdrukking komende verhouding stemt ongeveer overeen met het beeld, dat de aan Boeles' 'Friesland tot de elfde eeuw' (2de druk) toegevoegde kaarten geven[35].

Houdt men rekening met de hedendaagse oppervlakten van de genoemde Grietenijen van noordelijk Oostergo (329 km^2) en van die van Westergo (440 km^2), dan blijkt, dat in noordelijk Oostergo 1 terp per 2,4 km^2 en in Westergo 1 terp per 0,94 km^2 lag. Neemt men aan, dat deze terpen vrijwel alle uit de tijd van vóór de dijkaanleg dateren, dan komt de gedachte op, dat dit grote verschil tussen Westergo en Oostergo iets te maken heeft met het tijdstip waarop in Wester-

go een aanvang gemaakt is met de aanleg van een zeewering. Opgemerkt dient ook nog, dat de relatief geringe aanwezigheid van terpen in noordelijk Oostergo vermoedelijk invloed gehad heeft op het vestigings- en bewoningspatroon aldaar.

Toezicht op aanleg en onderhoud van dijken

De dijkaanleg en het onderhoud van de dijken was zowel in Westergo als in Oostergo allereerst een aangelegenheid van de bezitters van de te beschermen landerijen. Maar de overheid, dat wil zeggen de door de daartoe bevoegde bewoners gekozen Grietmannen, en eeheren (bijzitters), oefende toezicht uit, trad op bij geschillen en legde de in de rechtsbepalingen vastgestelde straffen op in geval van overtreding daarvan. De praktijk is geweest, dat de grootgrondbezitters de leiding van de waterstaatsaangelegenheden in handen hadden. Daarbij namen de kloosters een belangrijke plaats in.

De dorpen[36]

In de voormalige grietenij Ferwerderadeel liggen, behalve de hoofdplaats Ferwerd, de dorpen en een aantal kleine woongemeenschappen op terpen, alleen jongere nederzettingen als Oude Leije en de bebouwing aan de noordzijde van de Ee bij Birdaard zijn niet op een terp ontstaan. Wel lagen de kloosters Foswerd, Mariëngaarde en Genezareth op terpen. In West-Dongeradeel liggen, behalve de hoofdplaats Ternaard, de dorpen alle op terpen; van een aantal kleine woongemeenschappen liggen sommige op terpen. In Oost-Dongeradeel liggen behalve de hoofdplaats Metslawier, de dorpen met uitzondering van (Ooster)Nijkerk, alle op terpen. Van een aantal gehuchten liggen enkele op terpen. Voorts zijn nog te vermelden de op een terp gelegen in 1580 opgeheven kloosters Sion bij Niawier en Weerd bij Morra. In Dantumadeel daarentegen liggen alleen de dorpen Birdaard en Janum, alsmede enkele kleine woongemeenschappen op terpen, evenals het klooster Klaarkamp ten noordwesten van Rinsumageest. In Kollummerland zijn eveneens alleen Burum en het voormalig klooster Galilea op een terp gebouwd. Het gering aantal terpen in Dantumadeel en Kollumerland wordt verklaard door de aanwezigheid van twee omvangrijke zandruggen, die een groot gedeelte van deze grietenij op natuurlijke wijze tegen overstroming beschermen. Alleen het noordelijke gedeelte van Dantumadeel en van Kollumerland liggen beneden N.A.P., zodat men in die gemeenten ook weinig terpen aantreft (zie verder hierover het hoofdstuk nederzettingsgeschiedenis).

In de historie van Friesland nemen - als wij afzien van de hiervóór behandelde waterstaatsgeschiedenis en de kloostergeschiedenis alsmede van de met deze beide facetten verbonden rechts- en cultuurgeschiedenis - de noordelijke ‘deelen’ van Oostergo een bescheiden plaats in. Niettemin treden deze streken incidenteel op de voorgrond van het historisch gebeuren.

In de prehistorische tijden is ook in het noordelijke gedeelte van Oostergo reeds sprake van bewoning.

Omstreeks het begin van de Christelijke jaartelling ving ook voor Friesland de Romeinse Tijd aan, in die zin, dat het Romeinse imperium in nauw contact met Friesland kwam in politiek en economisch opzicht. Het was naast de in hoofdzaak van de zuidelijke Friese gebieden uitgaande expansiedrang in zuidelijke richting, ook de knellende band van economische afhankelijkheid, die tot de Opstand van 28 na Chr. leidde. In de tweede helft van de eerste eeuw na Chr. en daarna, werden die contacten weliswaar minder nauw, maar zij bleven, zoals uit verscheidene vondsten blijkt, bestaan, ook met het noordelijke gedeelte van Oostergo, gelijk o.m. kan worden afgeleid uit de muntvondsten te Driesum in Dantumadeel[37].

Het einde van de Romeinse Tijd, de Angelsaksische invasie en de vermoedelijk daarmede verband houdende emigratie hebben sedert het midden van de 5de eeuw in Friesland veranderingen teweeggebracht, die in de verschillende bronnen maar nauwelijks kunnen worden aangetoond, en zeker niet met betrekking tot noordelijk Oostergo. Voor dit gebied viel eigenlijk voor het eerst weer enig licht op het historisch gebeuren, toen met de evangelieprediking een aanvang gemaakt werd, want de krijgstocht, die de Frankische hofmeier Karel Martel in 734 tegen Friesland ondernam en die tot aanhechting van Midden-Friesland aan het Fran-

kische Rijk leidde, strekte zich niet verder uit dan tot de oevers van de Boorne. Anders werd dit in 754, toen de heilige Bonifacius in deze streken kwam om het Evangelie te prediken: 'Transmensus est flumen, quod nuncupatur Almere et ad pagos Fresonum pervenit, qui appellatur Ostroche et Westroche', zoals in de 'Vita tertia' van Bonifacius vermeld is[38]. De missionarissen trokken in noordelijke richting en kwamen in de nabijheid van Dokkum. Ook in de noordelijke 'deelen' van Oostergo moeten zij dus geëvangeliseerd hebben, alvorens zij in Dokkum de martelaarsdood vonden (5 juni 754). Tot de geschiedenis van deze streken behoort het verhaal uit een Middelnederlandse levensbeschrijving van Bonifacius, dat luidt: 'Ende si sijn voert getogen in een dorpken bi Dockum, doe badt die heilige man Bonifacius broet van een vrou voer sine gesellen. Die vrouwe antwoerde ende seide si en had geen broet. Doe seide Bonifacius, wat is in den oven, doe seide si, daer sijn steen in. Doe sprac die heilige man, steen moetent bliven, ende ter stont warent steen...'. En in hetzelfde verhaal staat dan, hoe Bonifacius en zijn metgezellen naar Dokkum togen en daar vermoord werden[39].

Deze moord was de inleiding op de verdere christianisering van Dongeradeel en Dantumadeel alsmede van de kuststreken tussen Lauwers en Eems, waaraan o.m. de namen van Willehad, de latere bisschop van Bremen, en Liudger, de latere bisschop van Munster, zijn verbonden.

Een andere episode, die niet ongemerkt aan noordelijk Oostergo voorbijgegaan is, de Noormannentijd, brak in de eerste helft van de 9de eeuw aan. Voor zover de berichten over de invallen van de Noormannen in de gebieden ten noorden van de Rijndelta met enige zekerheid gelocaliseerd kunnen worden, hebben zij vooral betrekking op gebeurtenissen in streken ten zuiden van het eigenlijke Friesland. Slechts enkele berichten uit de op deze periode betrekking hebbende kronieken, zoals b.v. de 'Annales Xantenses'[40], spreken over Oostergo, zonder nadere localisatie. Mogelijk, maar niet zeker is, dat de strijd van de Friezen tegen de Noorman Rudolf in de omgeving van Dokkum plaats vond.

Ook verschillende teksten uit de 'Zeventien Keuren' en de 'Vierentwintig Landrechten' wijzen op de door de invallen van de Noormannen in Westerlauwers Friesland teweeggebrachte ellende, maar localisatie in noordelijk Oostergo is daaraan niet te ontlenen.

In het op de achtergrond blijven van deze streken brengt de 11de eeuw nauwelijks verandering. Van de Brunonen, die met de grafelijke waardigheid in Oostergo en Westergo beleend waren, staat alléén - voor zover het noordelijk Oostergo betreft - vast, dat zij te Dokkum munten hebben laten slaan.

Tegen het einde van de 11de eeuw vond de eerste Kruistocht plaats. Het staat wel vast, dat aan deze Kruistocht, evenals aan verschillende latere Kruistochten, Friese aanzienlijken hebben deelgenomen, ook uit Noord-Oostergo. Dit wordt mede aangetoond door berichten over de Kruistochtprediking van Olivier van Keulen. Deze prediking heeft o.m. geleid tot de deelname aan de Kruistocht in 1217, waarbij zich een vloot uit Dokkum aansloot. In verband met de strijd in het Heilige Land worden verschillende Friese geslachten genoemd, waarbij er waren, die uit Noord-Oostergo afkomstig waren, b.v. het in Marrum (Ferwerderadeel) gevestigde geslacht Botnia en het in Genum (Ferwerderadeel) wonende geslacht Roorda. Aangezien deze aanzienlijken zich zeker hebben laten vergezellen door

wapenknechten uit hun omgeving, zullen de Kruistochten in de noordelijke ‘deelen’ van Oostergo - afgezien van de prediking daarvan - een zekere repercussie gehad hebben.

Het zijn ook deze aanzienlijken en vele andere met hen, die deel hebben aan de twisten der Schieringers en Vetkopers, vechtpartijen en vetes, die het Friese land in de 14de en de 15de eeuw teisteren, onderbroken door korte perioden van vrede en door pogingen van de Hollandse graven hun gezag in Friesland te vestigen. Deze twisten kenmerkten zich o.m. door de neiging om - bij gebreke aan een krachtig centraal gezag - individuele of groepsgrieven en -belangen gewapenderhand uit te vechten, en daarbij de grens van de rechtsorde te overschrijden en chaotische toestanden te veroorzaken, die bevorderd werden door de tegenstellingen tussen rijk en arm, tussen geestelijken en leken, tussen steden en platteland, en tussen verschillende door rijkdom aanzienlijk geworden geslachten,

waarvan een aantal leden zich de informele positie van 'hoofdeling' usurperen[41]. Deze ontwikkeling doet zich met name in de 15de eeuw voor, waarbij men o.m. kan vaststellen, dat de hoofdeling veelal het ambt van Grietman vervult en zich daarmede gelegaliseerd heeft. Zodanige geslachten treffen wij ook in noordelijk Oostergo aan, b.v. Holdinga (Anjum, Dongeradeel), Aebinga (Blija, Dongeradeel), Roorda (Genum, Ferwerderadeel), Ropta (Metslawier, Dongeradeel), Cammingha (Ferwerd, Ferwerderadeel), Aylva (Dongeradeel) en Heemstra (Dongeradeel). In toenemende mate verwerven zij politieke invloed. Zij vechten vetes uit met hun tegenstanders, ook met de steden, en sluiten vrede, zoals b.v. in 1481 'dae haedlinghen des foerbandes van Dongheradeel, Ferwerderadeel, Dantumadeel ende Lyoedwerderadeel the noorda Lyowerd' dat doen met de stad Leeuwarden[42]. Maar een vaste organisatie vormen 'dae mena haedlinghen'[43] nog niet; daartoe zijn zij nog te verdeeld in hun belangen. Deze verdeeldheid doet zich in de gehele 15de eeuw voor; zij komt o.m. tot uiting in hun houding tegenover de Hollandse graven, die naar heerschappij in Friesland streven. Sommige hoofdelingen steunen de graven, andere bestrijden hen zo veel als mogelijk is. Behalve de Hollandse graaf was er nog de stad Groningen, die haar invloed in Westerlauwers Friesland wilde vestigen; zij deed dit met hulp van de Vetkopers, waaronder er waren uit noordelijk Oostergo. Alsof dit alles nog niet genoeg was, werden er ook nog geschillen tussen kloosters met de wapenen in de hand uitgevochten, zo b.v. tussen de monniken van Klaarkamp, die de Schieringers toegedaan waren, en die van Foswerd, die de zijde van de Vetkopers hielden.

Het einde van de 'Friese Vrijheid', die helaas ook wanorde en strijd van allen tegen allen medebracht, kwam, toen hertog Albrecht van Saksen, de stadhoudergeneraal der Nederlanden, in 1498 Friesland binnentrok en het land bezette. De rust keerde terug; een opstand in 1500 mislukte en ook een Gelderse poging om Friesland uit de greep van de Habsburgers te verlossen werd niet met succes bekroond. Sinds 1523 was Friesland onderdeel van de Habsburgse Nederlanden en - als gevolg van de Opstand tegen Spanje - een der gewesten van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

W. JAPPE ALBERTS

Eindnoten:

1 J.P. Winsemius, *De historische ontwikkeling van het waterstaatsrecht in Friesland*; Franeker, 1949; Encyclopedie van Friesland, Amsterdam 1958, 72 e.v.; W. Jappe Alberts, *Beitrag zur Entwicklung der Landgemeinde in Westerlauwers Friesland*, Vorträge und Forschungen, Bd. VII, Konstanz, 1964, 423 e.v., zie ook: W. Jappe Alberts, *Friesland und die Friesen im ersten Jahrtausend*, in: Das Erste Jahrtausend, Textband II, S. 634 e.v., Düsseldorf, 1964.

2 *Gesta Abbatum orti sancte Marie*, ed. W. Wybrands, Leeuwarden 1879, 102, Vita Siardi cap. IX: 'Quemadmodum iste bonus pater instabat operi aggresti cum patribus, ita eciam in operibus gravioribus non defuit. Accidit itaque quodam tempore ut patres more rusticorum aggerem contra fluctus maris magno labore deferendo terram et massas sursum cum gerulis bini et bini studiose reparent'.

3 G.J. Borger, *De ontwatering van het veen: een hoofdlijn in de historische nederzettingsgeografie van Nederland*, Geografisch Tijdschrift N.R. XI, 1977, 5, 381.
4 M.P. van Buijtenen, *De grondslag van de Friese Vrijheid*, Assen 1953, 12.
5 P. Sipma, *Oud Friesche Oorkonden* II, 's-Gravenhage, 1933, nr. 12.
6 P.C.J.A. Boeles, *Friesland tot de 11e eeuw*, 2e druk 's-Gravenhage 1951; H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems*, Groningen 1963; G. Elzinga, *Het verschijnsel van de terpen*, Publikaties van de Stichting 'Alde Fryske Tsjerken'. II, 1978, 89.
7 R.A. Rienks, *De dijken in Friesland*, Tijdschr. voor Econ. en Soc. Geografie, 49, 1958, 231; K.A. Rienks en G.L. Walther, *Binnendiken en Slieperdiken yn Fryslân*, Bolswert 1954; J.F. Niermeijer, *Dammen en dijken in Frankisch Nederland*, Weerklank op het werk van Jan Romein, Amsterdam 1953; M.P. van Buijtenen, *De Leppa*, Dokkum 1943.
8 W. Jappe Alberts, *Frysk en Frij, Geschiedenis van Friesland*, hdst. IV, Leeuwarden, 2e druk 1968, 152; I.H. Gosses, *Staatkundige geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage 1927, 55/56.
9 J.P. Winsemius, *It untstean fen Westergo in striid op trije fronten*, Assen 1917; Baerderadiel in Geakunde, Drachten, 1957, 120.
10 I.H. Gosses, *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente*, Groningen 1941, II e.v.; G.J. ter Kuile, *Bestuur en rechtspraak in Drente*, Assen, 1945.
11 M.P. van Buijtenen, *S. Vitus van Oldehove*, Utrecht 1950; dez. en A. Baart, *Bergum's kerk en klooster en omgeving*, De Vrije Fries, 43, 1957.
12 M.P. van Buijtenen, *De Leppa, Dokkum* 1943; W. Jappe Alberts, *Beitrag zur Entwicklung der Landgemeinde*, 1964, zie noot 1.
13 M.P. van Buijtenen, *Frieslands Middeleeuwse marktrechten*, Leeuwarden 1965.
14 M.P. van Buijtenen, *De Leppa*, zie noot 7; H. Halbertsma, in Bijdragen Gesch. der Nederlanden, 1, 1946, 310 e.v.; W. Jappe Alberts, *Landgemeinde*, zie noot 1, 428.
15 M.P. van Buijtenen, *De Leppa*, 1943.
16 A.K. de Meijer o.e.s.a. *Frisia Catholica, Geschiedenis van Friesland*, Leeuwarden 1973, 229; Herma M. van den Berg, *Het voormalige klooster Mariëngaarde bij Hallum* in Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken, ii, 69, 1978; Foeke Sjoerds, *Algemene Beschrijving van Oud en Nieuw Friesland*, deel 1, 2e druk Leeuwarden 1766, 717.
17 *Die Wundergeschichten des Caesarius von Heisterbach*, Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, 43, 1937.
18 W. Jappe Alberts, *Overzicht van de Geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn*, 1, 800-1288, Assen 1979, 175.
19 *Registers van den Aanbreng van 1511*, I, Leeuwarden 1879; *Register van geestelijke opkomsten*, uitgeg. door J. Reitsma, Leeuwarden 1888.
20 P. Sipma, *Oud Friesche Oorkonden*, zie noot 5.
21 Zie over deze stormvloed M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en overstromingen in Nederland*, I, Assen, 1971, 248.
22 Gesta Abbatum Orti S. Mariae, zie noot 2; zie ook J. Romein, *Geschiedenis van de Noordnederlandsche Geschiedschrijving*, Haarlem 1932, 66 e.v.; zie ook E.H. Waterbolk, *De historische vormgeving* in Geschiedenis van Friesland, Leeuwarden 1973, XIV, 639; R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, I, Utrecht 1977, 339 e.v.
23 Zie noot 17 en 18.
24 Schriftelijke mededeling van dr. A.K. de Meijer O.E.S.A., zie ook R.R. Post, *Kerkgeschiedenis* I, 242.
25 H. Bruch, *Supplement bij de 'Geschiedenis van de Noord-nederlandsche Geschiedschrijving in de Middeleeuwen'*, Haarlem 1956, 58/59.
26 R.R. Post, *Scholen en Onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*, Utrecht, 1954, 157/158.
27 M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden*, I, 255/6 en 258/60.
28 Zie over de stormvloeden van 1287 M.K.E. Gottschalk a.b., 258; Foeke Sjoerds, *Historische Jaarboeken van Oud en Nieuw Friesland*, Dl. III Leeuwarden 1770, 138; *Ocko Scharlensis Cronicke en waerachtige Beschrijvinghe van Vrieslant*, Leeuwarden 1597, fol 33 v.
29 E.H. Waterbolk, *Twee eeuwen friese geschiedschrijving*, Groningen, 1952.
30 *'Oude Vriesche Aenteyckeninghe'* uitgegeven door De Haan Hettema in de Vrije Fries, II, 117-129.
31 Ocko Scharlensis, 1597, fol 39.
32 *Kronieken van Emo en Menko*, uitgave H.O. Feith en G. Acker Stratingh 1866.
33 Zie hiervoor blz. 11.

34 H. Halbertsma, *Terpen* II, 266.
35 P.C.J.A. Boeles, *Friesland tot de 11e eeuw*.
36 *Encyclopedie van Friesland*, 288/9, 684/5, 502/3, 245/6.
37 P.C.J.A. Boeles, *De terpencultuur tot omstreeks 400* in Algemene Geschiedenis der Nederlanden, I, 1949, 207.
38 *Vitae Sancti Bonifacii archiepiscopi Mogentini*, recogn. W. Levison Script. rerum Germ. 1905.
39 W. Jappe Alberts, *Een middelnederlands leven van Sint Bonifatius*, Arch. van de Gesch. van de Kath. Kerk in Nederland I, 1959, 361-382.
40 *Annales Xantenses* M.G.H. SS. 2, 1829.
41 I.H. Gosses, *De Friesche hoofdeling*, Verspreide Geschriften, Groningen 1946, 402/450.
42 P. Sipma, *Oud Friesche Oorkonden*, zie noot 5.
43 I.H. Gosses, *De Friesche hoofdeling*, 433, zie noot 41.

Na de Middeleeuwen

Er wordt in geschrifte meermalen met overdreven droefenis opgesomd wat er sinds de Middeleeuwen teloor is gegaan. Toegegeven: dat is heel veel. Maar tegelijk dient men te bedenken, dat er zeer belangrijke dingen in hoofdlijnen bewaard zijn gebleven. Hierbij kan in de eerste plaats worden gedacht aan de grond (hoewel die in Dantumadeel en in het westen van Kollumerland ter wille van de turfwinning is vergraven), aan de globale indeling van het veld (hoewel die door recente ruilverkavelingen lichtelijk wordt aangetast) en aan de oude bewoningsorde. Voorts is een niet gering tal middeleeuwse kerkgebouwen met of zonder toren overgeleverd - deels tamelijk gaaf, deels helaas evenzeer door veranderingen aangevreten als de terpen, waarop ze staan. Zelfs is er in de Friese Noordoosthoek nog een echte stins naast enkele buitenhuizen en een statepoort overgebleven.

Voor het overige echter zijn er slechts nog indirecter herinneringen aan de monumenten van vóór 1500 voorhanden - in de vorm namelijk van Latijnse en Oudfriese oorkonden zoals ook verhalen van kroniekschrijvers of 18de-eeuwse prenten, die oude stijlelementen tonen of doen vermoeden aan afgebeelde gebouwen van die tijd. Daarnaast schuilen er belangrijke aanwijzingen betreffende continuïteit van middeleeuwse cultuurelementen in de overgeleverde benamingen. Niet alleen de nederzettingsnamen van eeuwen her hebben zich, naast talloze veld- en waternamen, tot nu toe gehandhaafd, ook familienamen van middeleeuwers kan men nog onder ogen krijgen: namen uit de destijds heersende bevolkingslaag. Buiten de oorkonden en de kronieken zijn die namen vooral te zien in, aan of rondom de hervormde kerken, en wel op grafzerken, 17de- tot 19de-eeuwse heren- of familiebanken, uit dezelfde tijd stammende rouw- of wapenborden en hier en daar een gedenksteen naar aanleiding van verbouw of herbouw van kerk of toren, waartoe de opvolgers van de middeleeuwse adel dikwijls een niet onbelangrijk steentje hebben bijgedragen.

De geestelijke bovenlaag uit de Middeleeuwen - de kloosterlingen, dekens en pastoors - mochten in de 16de eeuw nog slechts tachtig jaar mee-functioneren, maar de opvolgers van de hoofdelingen kregen, ondanks staatkundige hervormingen, de kans om veel langer leidende posities in te nemen. Voor de goede orde zullen we eerst de veranderingen in bestuur en rechtspraak na de middeleeuwen schetsen tegen de achtergrond van wat algemener geschiedenis.

Hof en staten

Toen de behoudende Schieringer partij - als uiterste redmiddel tegen de welhaast volkomen overheersing van Friesland door de stad Groningen, sinds jaren begunstigd door de Vetkopers - in 1498 de hertog van Saksen als landsheer (potestaat van Friesland) had binnengehaald, kwam er een begin van centraal gezag na alle particularisme, dat de gedeeltelijke democratie al enkele eeuwen had doorkruist.

In 1499 riep Albrecht van Saksen als belangrijkste regeringscollege het Hof van Friesland in het leven, dat (samen met de landsheer of diens stadhouder) zowel het bestuur als de rechtspraak moest uitoefenen. De leden van het Hof, de raadsheren, werden door de landsheer benoemd. Weliswaar was er ook een soort

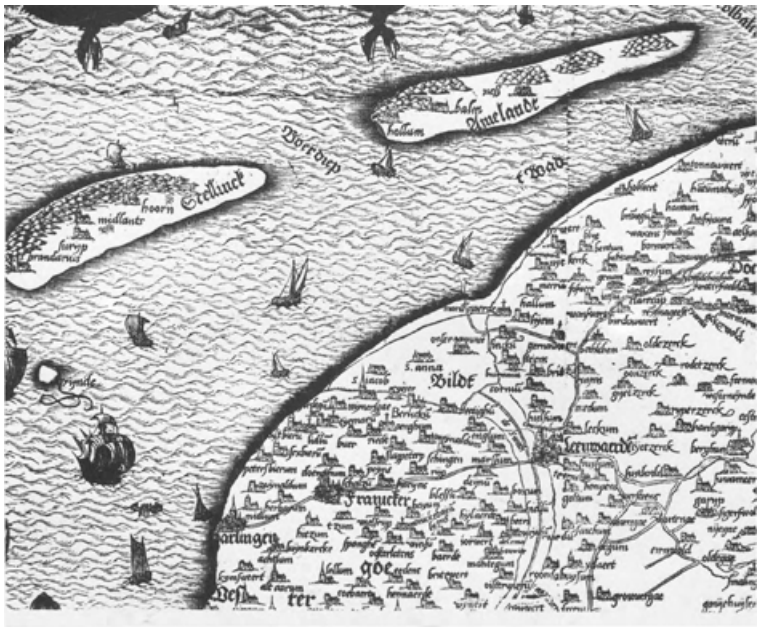


Fragment van een kaart van omstreeks 1524; Universiteitsbibliotheek Leiden. Tussen de afbeeldingen van kerken en kloosters wordt de state van ‘Sits opper Gheest’ afgebeeld.

volksvertegenwoordiging, de Staten van Friesland, doch deze had slechts indirect invloed op het bestuur en de wetgeving. De Staten benoemden namelijk uit hun midden een commissie - Gedeputeerde Staten - om met de Stadhouder en het Hof te onderhandelen over diverse zaken zoals belastingen en traditionele privileges.

De grietman werd voortaan door de landsheer benoemd; hij was dus, behalve voorzitter van grietenijbestuur en -gerecht, tevens de zetbaas van de landsheer ten plattelande. Zelf mocht hij zijn mederechters benoemen uit inwoners van enig gezag in zijn grietenij en bovendien zijn plaatselijke vertegenwoordigers, de dorpsrechters (meestal een boer, maar ook wel eens een schoolmeester). Voorts had de grietman in de regel invloed op de verkiezing van de volmachten, welke de grietenij naar de Statenvergadering (de landsdag) zond.

Nadat de (in de Friese onderworpenheid zwaar teleurgestelde) Saksische heren in 1515 de landsheerlijkheid hadden overgedaan aan de hertog van Bourgondië, die



Gedeelte uit de provinciekaart door Jacob van Deventer gedrukt in 1559 te Antwerpen met opdracht uit 1545 aan Maximiliaan van Egmond, stadhouder van Friesland van 1540-'48. De provinciekaarten zijn in 1941 gepubliceerd door B. van 't Hoff; de enig bekende exemplaren te Breslau zijn in 1945 verbrand.
Behoudens kerken en kloosters zijn in noordelijk Oostergo slechts enkele states weergegeven: twee Burmaniahuizen en 'Tyarda' te Rinsumageest, benevens (niet op deze afbeelding) Ropta bij Metslawier.

we kennen als Karel V, bestendigde deze de doorgevoerde staatsrechtelijke organisatie. Dit was begrijpelijk, want dankzij de overheersende positie van het Hof - dat steeds bij uitstek trouw was aan de landsheer (ook later aan Philips II) - viel eventueel dwarsliggen van de Staten steeds te corrigeren door een gerichte grietmansbenoeming. De belangrijkste verdediger van Friese traditionele privileges tegenover de landsheer woonde in dit gebied: het was Syds Tjaerda te Rinsumageest, grietman van Dantumadeel, olderman van Dokkum en lid van Gedeputeerde Staten. Hij was dermate vermaard, dat op een (overigens zwaar mistekende) kaart van omstreeks 1524 tussen de aanduiding van dorpen, steden en kloosters slechts één stins is aangegeven: die van 'Sits opper gheest'!

Na de opstand tegen 'Spanje', de Pacificatie van Gent en de Unie van Utrecht - beide door Friesland pas na enige aarzeling omhelsd - kwamen er enkele ingrijpende veranderingen. De landsheer verviel, ofschoon de Koning een tachtigjarige oorlog aandurfde ter wille van een come back, en het Hof (waarin de konings-

gezinde raadsheren in 1576 waren vervangen) moest een grote stap terug: het mocht zich sinds 1581 uitsluitend met de rechtspraak bezighouden. De Staten daarentegen werden de dragers van de soevereiniteit en als zodanig het hoogste gezag. Zij benoemden dan ook sinds 1584 de Stadhouder en deze benoemde samen met Gedeputeerde Staten, de grietmannen-echter met invloed van de stemgerechtigden in de betrokken grietenij.

Grietmannen en hun familie

Uit bovenstaande vereenvoudigde weergave zou men de indruk kunnen krijgen van een rustige ontwikkeling. Daarvan kan in de 16de eeuw eigenlijk alleen worden gesproken met betrekking tot de kwart eeuw nadat Karel V zijn gezag had doorgevoerd - d.w.z. na 1525 - want weldra begon de onrust in verband met de godsdienstplakkaten, culminerend in 1567, toen vele hervormingsgezinden moesten uitwijken.

Felle tegenstellingen, zoals die toen heersten, waren er ook vóór 1525 geweest. De bevoorrechting van belangrijke Schieringers door de achtereenvolgende Saksische hertogen prikkelde de Vetkopers: zij riepen in 1514-'15 de hertog van Gelre te hulp om Friesland van de Saksers te bevrijden. Welnu, Karel van Gelre was gaarne van de partij en gewapenderhand hielp hij Friesland aan een tweede landsheer en zo konden van 1515 tot 1523 alle vijf grietenijen in de Noordoosthoek zich beroemen op twee grietmannen - een Bourgondische en een Gelderse... Deze situatie mocht noch een gericht bestuur, noch ook de rechtszekerheid ten goede komen, de heren waren niettemin aan beide kanten dragers van in de Middeleeuwen reeds roemruchte namen en bovendien - hetzij door afstamming, hetzij door verzwagering - dikwijls familie van elkaar; een Gelderse edelman op de grietmanszetel van die kant in Kollumerland vormde een uitzondering. Ook buiten die onverkwikkelijke periode hielden de oude families in principe de touwtjes in handen, al schoven later Karel V en Philips II wel eens een vreemdeling, die meer op de landsheerlijke lijn zat, tussen de streekeigen grietmannen. Vooral toen de verhouding tussen de Friezen en de Koning ernstig leed door de tegenstelling tussen het verlangen naar tolerantie in godsdienstzaken ener- en fanatieke onverdraagzaamheid in dezen anderzijds, kwam het herhaaldelijk de koningsgezinde regering wenselijk voor om ‘spaansgezinde’ grietmannen te benoemen - en vaak waren dat dan nog eer Friese heerschappen uit de sfeer van het Hof dan echte vreemdelingen - zoals trouwens de Staten, na de breuk met Philips II, van hun kant onverdacht anti-spaanse en vooral ook niet-roomse grietmannen verkozen, desnoods van buiten de te bemannen streek.

Maar in grote lijn werd het ambt zoveel mogelijk binnen enkele, meestal onderling verwante families gehouden. We hebben Ferwerderadeel als voorbeeld gekozen om de opvolging van de grietmannen aan te geven en wel van 1470 tot 1670. In die tweehonderd jaar werd de zetel bezet door achtereenvolgens:

1 Oene Syds Sythiema te Hallum;
2 Oentse Ernsts Unema te Blija - verre neef van 1;
3 Syds Oenes Sythiema te Hallum - zoon van 1;
4 Worp Juckema te Hallum - zwager van 3;
5 Tjalling Syds Botnia te Westernijkerk - neef van 1;

6 Jemme Herjuwsma te Ferwerd - relatie niet duidelijk;
7 Juw Feikes Botnia te Marrum - neef van 5; met tegenover of althans naast zich als ‘Geldersen’:
    7a. Tjepke Goslinga te Hallum - oomzegger van 2;
    7b. Jancke Unema te Blija - neef van 7a en zoon van 2;
    7c. Abe Sjuxma te Waaksens/Ferwerd - wat onduidelijk;

8 Douwe Burmania te Ferwerd - getrouwd met weduwe van 6;
9 Haring Sythiema te Hallum - zwager van 8 en zoon van 3;
10 Anthonis Colibrant - gestuurd door de stadhouder;
11 Pilgrom ten Indyck - idem;
12 Allert Siercksma - idem;
13 Aleph Aylva - idem;
14 Doecke Aysma - vermoedelijk eveneens;

ƕ Taco Aylva te Blija - zoon van 13;
ƙ Rienick Burmania te Ferwerd - kleinzoon van 8;
ƛ Epe Douma te Hallum - familie van 2, 8 en 16;
ƚ Bartold Douma te Hallum - zoon van 17; enz.

De relatie tussen de nummers 13 en 15 wekt de indruk, dat de familie Aylva hier geïntegreerd is. Wat niet zó verwonderlijk is, want - Aleph mocht dan uit de Witmarsumer tak stammen - de oorsprong van de Aylva's ligt in de Noordoosthoek en wel te Bornwerd onder de rook van Dokkum. Na een bloeiperiode in Westergo kwam de familie als een niet te stuiten vloedgolf terug over de vijf grietenijen hier.

Aleph Aylva werd in 1577 als duidelijk Spaansgezinde grietman benoemd in Ferwerderadeel, een jaar vóór Ernst Aylva in gelijke functie in Westdongeradeel aantrad (hij ging in 1586 over naar Oostdongeradeel) en beide heren hebben in deze streek een dynastie gevestigd, welke alles omvatte. In de 290 jaren van 1500 tot 1790 - in de vijf grietenijen tezamen zijn dat 1450 zittingsjaren - zaten de Aylva's 412 jaren op een grietmanszetel, hetgeen 28,4% van de tijd betekent. De families Schwartzenbergh en Burmania (beide op den duur met de Aylva's verwant) komen daar het dichtst bij met resp. 6,4 en 6,3% van de tijd, gevolgd door de Tjaerda's (afgezien van hun langdurige middeleeuwse rol als grietman) en de Saeckma's met resp. 3,1 en 3,0%.

Douwe Burmania nam, naar reeds is aangeduid, mèt de weduwe van zijn tegenstander Jemme Juwsma tevens diens stins en rechten over en de Schwartzenberghs zijn hier ingevoerd geraakt door huwelijken met dochters uit de families Meckema, Holdinga en Aylva.

Stemrecht

In de Middeleeuwen had in de Noordoosthoek elk dorp minstens één hoofdelingenhuis - een tiental kleine dorpen daargelaten. Maar het beeld van diverse dorpen werd verlevendigd door verscheidene adellijke huizen. In dit opzicht spanden Hallum, Holwerd, Ee, Kollum en Rinsumageest de kroon, zodat daar meestal de grietman woonde, met het gevolg, dat daar in de meeste gevallen ook het grietenijgerecht resideerde.

Zo zijn, om een voorbeeld te geven, voor en na alle adellijke huizen in Rinsumageest herhaaldelijk grietmanswoning geweest - zowel de al vroeg verdwenen Juwsma State als Eysinga State (de residentie van de Schwartzenberghs), Melckema State (de woning van de Aylva's) en natuurlijk het al genoemde huis van ‘Sits opper gheest’: Tjaerda State, hoewel dat huis op den duur wat minder als verblijf voor gezagsdragers diende doordat de na de Hervorming rooms gebleven Juckema's en Camstra's daar bij de Tjaerda's introuwden. De onverdraagzaamheid, welke Philips II was verweten, was ook de tot macht gekomen Staten tot op zekere hoogte eigen: roomsen kwamen niet meer in aanmerking voor ambten noch voor het gebruiken van het aloude stemrecht.

Dat van oudsher aan grondbezit verbonden stemrecht ging zwaarder wegen naarmate de Staten van Friesland in belangrijkheid toenamen - zodat het kiezen van

volmachten belangrijker werd - en voorts naarmate andere ambten in de provincie en in de republiek ruimer voorhanden waren. Het uitvallen van de stemmen der roomse eigenaren (aangeduid als ‘papist’) maakte het de zittende grietman gemakkelijker om de zaken, als het op stemmen aankwam, naar zijn hand te zetten.

Het was voor een grietman, die zichzelf wilde doen gelden, zaak om veel stemdragende boerderijen in handen te krijgen. Dat kon bereikt worden door zoveel mogelijk van die ‘stemplaatsen’ op te kopen, maar de praktijk was deze, dat de grietman - die gewoonlijk door erven en trouwen al een springplank naar het gezag had - door zorgvuldig kopen en ruilen voor een krappe meerderheid zorgde. Anders dan in de middeleeuwen had elk dorp - hoeveel stemplaatsen het ook mocht omvatten - in grietenijzaken één stem. Had de grietman in één meer dan de helft der dorpen zijner grietenij één meer dan de helft der stemgerechtigde boerderijen in handen, dan was hij al iedereen de baas: hij kon dan b.v. zonder moeilijkheden zijn voorkeuren doen gelden en zich staande houden in de kring van naburige collega's.

Als voorbeeld moge dienen de uitgekiende claim, welke Tjaerd van Aylva, grietman van Dantumadeel, wonend op Melckema State te Rinsumageest, in 1698 had op de basisstemmen in de dorpen zijner grietenij:

	Aantal stemmen per dorp			**Aantal stemmen voor de grietman**			
	totaal	**papist**	**geldig**	**eigen**	**familie**	**vrienden**	
Driesum	36 -	2 =	34	9 +	2 +	1 =	12
Wouterswoude	29	=	29	3 +	10	=	13
Dantumawoude	26 -	2 =	24	7 +	3	=	10
Muntendam	16	=	16	4 +	6 +	1 =	11
Akkerwoude	28	=	28		4 +	14 =	18
Rinsumageest	40 -	9 =	31		15½ +	1 =	16½
Sibrandahuis	14 -	1 =	13		2 +	2 =	4
Janum	9	=	9	2	+	1 =	3
Birdaard	13 -	2 =	11	6 +	1	=	7
Roodkerk	22 -	1½ =	20½		2 +	6 =	8
Veenwouden	33 -	2 =	31	6 +	1 +	3 =	10
Zwaagwesteinde	13	=	13	8		=	8
	279		261½	45			120½

Op 't eerste gezicht lijkt het hoogst onwaarschijnlijk, dat Aylva met zijn 45 (slechts 16% van alle) stemmen de grietenij in handen zou hebben gehad. Uit eigen bezit had hij alleen de meerderheid in Zwaagwesteinde - waar de grond goedkoop was. Voor het overige moest hij grotendeels bouwen op de stemmen in het bezit van zijn nabije verwanten en van zijn vrienden.

Onder de laatstgenoemde categorie vielen de door hemzelf benoemde bijzitters en dorpsrechters (in dezen van gewicht als zij eigenaar waren van een stemplaats) en voorts de grietmannen in de omgeving met wie hij afspraken had, dat ze elkaar niet zouden dwarsbomen. Zulke akkoorden regelden diverse benoemingen en opvolgingen voor een aantal jaren. In de 16de eeuw kwam zoiets al incidenteel voor - zo sloot in 1560 Johan Bonga een akkoord over het grietmanschap van Westdongeradeel - in de 17de eeuw werden soortgelijke afspraken algemener en in de 18de eeuw waren ze regel: buitenstaanders kregen geen voet aan de grond.

Om terug te keren naar onze Aylva: in vijf van de twaalf dorpen kon hij rekenen op een uit de stemkohieren duidelijk blijkende meerderheid. Wellicht zal hij ook nog ons verborgen gebleven relaties hebben gehad en in elk geval kon hij door geringe manipulaties nog kerkelijke stemmen tot zijn supporters rekenen, zodat, mocht het spannend worden, Wouterswoude en Dantumawoude mede rond zijn hemelbed stonden. En dat betekent volgzaamheid van tenminste zeven van de twaalf dorpen!

Een vakkundig verworven meerderheid op basis van 45 eigen stemmen - en die omvatten dan nog niet eens allemaal de complete stemdragende boerderijen: in

zeventien gevallen bezat hij alleen maar het hornleger (huisstede en erf), waaraan men langzamerhand het stemrecht was gaan verbinden. Merkwaardig was de situatie in Rinsumageest, het dorp waar Aylva woonde. Hij had daar zelf geen enkele stem, maar hij kon, door op anderen te steunen, op de meerderheid rekenen doordat de stemmen in roomse handen werden afgetrokken.

Veranderingen

Al met al was Friesland in enkele eeuwen tijds wel ver afgedwaald van de min of meer democratische patronen van weleer. Behalve onmogelijke praktijken in de belastingheffing verdrietten ook de wijze van stemmen, de onderlinge afspraken

tussen de heren en andere oligarchische toestanden juist die bevolkingslagen, die voor invloedrijke baantjes niet aan bod kwamen. In 1748 is er een algemene volksbeweging geweest - gekenmerkt door relletjes in grotere plaatsen, maar zelfs voortgezet op het platteland in de Dongeradelen - als inleiding van een poging om langs de op intimidatie volgende weg van onderhandeling de oligarchie wat in te tomen.

Er werd niets belangrijks bereikt, maar de afvaardiging der grietenijen naar de vergaderingen in Leeuwarden (om hervormingsvoorstellen te maken en die aan de Staten en de stadhouder voor te leggen) leert ons iets over de herkomst van het verzet. Uit de vijf grietenijen van de Noordoosthoek praatten daar mee: een zestal boeren (van wie één bijzitter was), een jeneverstoker, een oud-ontvanger, een predikant en een notaris - mensen van het slag, dat later met de Patriotten meedeed, al hadden die dan tevens ontevreden aristocraten in hun midden. Tot de meest opvallende Patriotten mogen gerekend worden Coert Lambertus van Beyma (die als grietenijsecretaris deftig woonde in Ternaard), zijn grietman, Sicco Douwe van Aylva op Hania State te Holwerd, en Horatius Hiddema van Knijff op Cammingha State te Ferwerd.

Deze dissidente heren moesten in 1787 de wijk nemen naar Frankrijk, maar ze kwamen in de winter van 1794-'95 samen met Franse troepen zegevierend terug. En een van de eerste maatregelen na de Bataafse revolutie was de afschaffing van het aloude stemrecht. Misschien zijn zij het minder eens geweest met het bevel van de provinciale overheid, dat de adellijke wapens en titels op herebanken, grafzerken en dergelijke onverwijld uit de kerken verwijderd moesten worden - een verlate beeldenstorm... Blijkbaar zijn toen vele rouw- en wapenborden tijdelijk in veiligheid gebracht, want het vernielen van wapens en het wegkappen van titels valt achteraf in hoofdzaak op onverwrikbare grafzerken te zien.

Het zogenaamde Kollumer Oproer, een poging om een te Kollum gevangen gehouden prinsgezinde te bevrijden, een actie die uitgroeide tot een amateuristische aanval op Dokkum, heeft in 1797 noch de ene noch de andere kant goed gedaan. Het volk miste op den duur de kijk op de ontwikkelingen. Zo was het bijzonder verwarrend, dat men de ten tijde van de revolutie afgezette regenten de een na de ander in hoge functies zag terugkeren in het bezette gebied.

Men schenke ons de achtereenvolgende stromingen en staatsregelingen, het Koninkrijk Holland, de inlijving bij Frankrijk en de tijdelijke verdeling van de grietenijen in mairieën. De restauratie herstelde de grietenijen - zonder het stemrecht in de oude vorm en ook zonder de rechtspraak door het grietenijbestuur: men was onder het koninkrijk van de weer geïnstalleerde Friese Nassaus op weg naar de gemeentewet van 1851, die, met behoud van de grenzen, de grietenijen tot gemeenten maakte en het college van grietman en bijzitters tot burgemeester en wethouders.

Enkele potentaten van oude naam bleven tot omstreeks die verandering hun grietenij besturen - een Heemstra, een Feytsma en een Sythiema, al werd zijn naam langzamerhand als Sytzama gespeld; de laatstgenoemde heeft zelfs nog de burgemeestershamer van Dantumadeel gehanteerd van 1851 tot 1876.

Afbraak

Die burgemeester Van Sytzama woonde op Rinsma State te Driesum, een buitenhuis dat nog bestaat en dat sinds 1970 gemeentehuis van Dantumadeel is. Vóór de 19de eeuw was er in deze hoek met uitzondering van het aloude Ferwerd nauwelijks een raadhuis te bekennen. De taken van de grietenijbestuurders waren weinig omvattend, zodat het recht werd gehouden in de herberg en de gerechtelijke afkondigingen plaatsvonden in de kerk. Behoudens Ferwerd had alleen Kollum een rechthuis, maar dat dorp had dan ook deels het karakter van een vlek (een minder agrarisch georiënteerd dorp) zodat het niet al te zeer kon achterblijven bij de oude stad Dokkum met zijn fraaie stadhuis.

Als het over allure gaat, moet hier even worden vastgesteld, dat Dokkum reeds in de 15de eeuw de voorsprong had, dat plattelands-edelen uit de omgeving daar 's winters in royale woningen verbleven. De trek van de ‘buitenlui’ naar de stad is trouwens op den duur meer gericht op Leeuwarden sinds daar een stadhouderlijk hof voor de bovenlaag de toon aangaf. Weliswaar bleven naast de griet-

mannen en grietenijsecretarissen lange tijd raadsheren, gedeputeerden, afgevaardigden bij de Staten-Generaal, hoge provinciale ambtenaren en vooral ook hoge militairen in de bekende buitenhuizen wonen (dikwijls alleen in de zomer), maar toch zien we die voorname huizen voor verweg het grootste deel reeds vervangers van de oude stinsachtige gebouwen - vrij snel in aantal afnemen.

Van vele vermaarde huizen is niet bekend wanneer ze zijn afgebroken. Voorzover we, zonder speciaal onderzoek, in dezen iets weten, wil het ons voorkomen, dat er in de 18de eeuw minstens zoveel 'states' zijn verdwenen als in de 19de, die er toch maar de naam van heeft bij uitstek de slopershamer vrij spel te hebben gegeven. Het vertrek van de Friese stadhouder naar Den Haag, waar hij - als stadhouder Willem IV - gaarne Friezen als adviseurs en functionarissen aan zijn hof verbond, heeft de belangstelling voor de Friese buitenhuizen als woning doen afnemen en de 'Franse tijd' was niet de geschikte periode om die weer op peil te brengen. Integendeel: er zijn toen in de Noordoosthoek minstens zeven states gesloopt.

Een en ander heeft de meeste dorpen niet alleen van meer of minder indrukwekkende gebouwen beroofd, maar ze tevens een stuk kaler gemaakt. De singels, tuinen en parken - gewoonlijk voorzien van zwaar geboomte en dan ook wel plaatselijk aangeduid als 'het Bosch' - zijn met de huizen verdwenen. De echte of vermeende grandeur, stoelend op traditionele voorrechten, tot uitdrukking komend in de bestuurlijke rol, ging samen met een landschappelijke beschutting, die romantiek bood aan weinigen, doch voortleeft in de herinnering van velen - zij het ook in de meeste gevallen louter uit overlevering.

Wat er rest, moge uit de beschrijving per gemeente blijken.

J.J. SPAHR VAN DER HOEK

Litteratuur

A.J. Andreae, *Kollumerland en Nieuw Kruisland geschiedkundig beschreven*, Kollum 1883; dez., *Oudheidkundige plaatsbeschrijving van Kollumerland en Nieuw Kruisland*, Kollum 1885. Herdruk met inleiding door J.J. Spahr van der Hoek, Leeuwarden 1975.
A.J. Andreae, *Nalezing op de nieuwe naamlijst van Grietmannen van jhr. mr. H. Baerdt van Sminia*, Leeuwarden 1893.
Beneficiaalboeken van Friesland, uitgave Provinc. Bestuur van Friesland 1850 met inleiding door J. van Leeuwen.
J. Botke, *De gritenij Dantumadiel*, Dokkum 1932.
J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland*, Leeuwarden 1972.
Geschiedenis van Friesland, Drachten 1968.
Kohieren der stemmen van Oostergo van 1640 en 1698, gedrukt 1698.
Register van den Aanbreng van 1511 en verdere stukken tot de floreenbelasting betrekkelijk, uitg. door I. Telting, Leeuwarden 1879.
P. Sipma, *Oudfriesche Oorkonden*, 4 dln., 's-Gravenhage 1927-'77.
J.J. Spahr van der Hoek, *Samenleven in Friesland*, Drachten 1979.

Stamboek van den Frieschen vroegeren en lateren adel door M. de Haan Hettema en A. van Halmael, Leeuwarden 1846.
G.A. Wumkes, *Stads- en dorpskroniek van Friesland*, 2 dln., Leeuwarden 1930-'34.

De nederzettingsgeschiedenis

Het gebied van de vijf gemeenten rond Dokkum maakt deel uit van twee landschappelijke eenheden, enerzijds het terpengebied en anderzijds de Wouden.

Het verspreidingsgebied van de terpen strekt zich uit over een brede strook langs de kusten van het zuidelijk deel van de Noordzee; de Wouden vormen de relatief hoog gelegen zandgronden afgewisseld met enkele laagten die zich over het oostelijk en zuidoostelijk deel van Friesland uitstrekken, aansluitend op de Drentse zandgronden. De grens tussen de twee eenheden ligt even ten zuiden van de Dokkumer Ee en het Grootdiep. Ferwerderadeel, Oost- en Westdongeradeel liggen daarmee in het terpengebied, terwijl Dantumadeel, Kollumerland en Nieuw-Kruisland grotendeels vallen onder de Wouden.

De oudste continue bewoning heeft zich in het terpengebied ontwikkeld. De aanduiding 'terpengebied' houdt overigens niet in dat zich hier uitsluitend terpnederzettingen hebben ontwikkeld. De variatie in het type nederzetting geldt tevens voor de Wouden.

Nederzettingsgeschiedenis van het terpengebied

Bewoningspatroon in het algemeen.

Over de fysische aspecten van terpen, het terpengebied en over de oudste bewoning is hiervoor al het een en ander meegedeeld. Door middel van bodem- en archeologisch onderzoek is voor een aantal terpen de ouderdom komen vast te staan, waarbij tevens een continue bewoning tot deze tijd is aangetoond.

Voor de interpretatie van het hedendaagse cultuurlandschap met als voornaamste aspect de ontwikkeling van het bewoningspatroon op de terpen is de tijd na de laatste ophogingsfase van de terpen het interessantst. Oudere bewoningssporen zijn meestal verdwenen aan de oppervlakte en leveren niet (meer) direct zichtbare relicten in het hedendaagse cultuurlandschap op.

De dorpsterpen blijken te zijn ontstaan door het aaneengroeien van oorspronkelijk afzonderlijk opgeworpen z.g. huisterpen (Boersma, p. 7). Deze huisterpen, met plaats voor één boerderij zijn ook als zelfstandige categorie blijven bestaan en vormen zelfs een grote numerieke meerderheid. Het totaal aantal terpen in de vijf gemeenten bedraagt 159 (Halbertsma, p. 266, 267). Het aantal dorpen dat ontstaan is uit bewoning op een terp bedraagt 37. Het hier gehanteerde kriterium voor het terpdorp is de ligging van kerk, woon- en bedrijfsbebouwing op het terpterrein; dit geheel moet tevens onder een eigen naam bekend staan.

De oudste schriftelijke bronnen waarin iets meegedeeld wordt over terpdorpen in het onderhavige gebied vormen de goederenlijsten van het klooster Fulda. Naar algemeen wordt aangenomen kunnen twee tijdstippen voor de ouderdom van de daarin genoemde en identificeerbare plaatsnamen worden onderscheiden, te weten de tweede helft van de achtste eeuw en het jaartal 945 (Dronke, c.7, c.37). In de oudste lijst worden vermeld: Marrum, Reitsum en Hogebeintum in Ferwerderadeel, Tibma in Oostdongeradeel en Ternaard en Waaksens in Westdongeradeel. Bij het tweede tijdstip worden genoemd: Jislum, Lichtaard en Oosterbeintum in

Ferwerderadeel, Aalsum en Anjum in Oostdongeradeel en Bornwerd en Hantum in Westdongeradeel (Gysseling, zie index op gemeentenamen). Opmerkelijk is de situatie in Ferwerderadeel: zes van de elf dorpsnamen in deze

grietenij zijn in de tweede helft van de 10de eeuw bekend. Zonder hiervoor over feiten te beschikken, kan voorlopig worden aangenomen dat onder identieke bewoningscondities ook elders in het terpengebied de later bekende terpdorpen in beginsel rond die tijd als bewoningspunt voor een groep mensen bestaan. Slechts in enkele gevallen lijkt het mogelijk dit algemeen geschetste beeld wat meer te nuanceren. Een aantal plaatsnamen in het terpengebied geven iets aan omtrent de verspreiding van de bevolking over bewoonbare kernen.

De naam Hantumhuizen duidt door de uitgang 'huizen' mogelijk op een relatief late vestiging vanuit Hantum. Iets dergelijks doet de naam Bornwerderhuizen vermoeden. In tegenstelling tot Hantumhuizen is hier echter nooit een volwaardig dorp tot stand gekomen. Oorspronkelijk heeft dit gehucht wellicht meer betekenis gehad; vóór 1542 vormt het samen met Betterwird nog een zelfstandige parochie, doch daarna niet meer (Muller, p. 540, 541). Ook de namen van Ooster-, Westernijkerk en Niawier geven door de bepaling 'nij' (= nieuw) aan dat het hier om relatief late vestigingen gaat. De 'nijkerken' dateren waarschijnlijk uit de tijd ná de terpenbouw: er komen daar namelijk geen terpen voor. Dit laatste geldt eveneens voor de nederzettingen die pas rond 1600 of nog later tot stand komen; de aaneengegroeide vissersdorpen Paesens/Moddergat; Dokkumer Nieuwe Zijlen, als buurtje ontstaan bij uitwateringssluizen en de door de verkeersfunctie ontstane bebouwing van Birdaard aan weerszijden van de Dokkumer Ee.

Als de ontwikkeling van de dijkenaanleg zover is gevorderd, dat er sprake kan zijn van een enigszins gesloten kustlijn, circa 1200, komt aan de terpenbouw een einde. Hoewel de eerste dijken lang niet de tegenwoordige hoogte en staat van onderhoud kenden, ontstaat voor de boeren de mogelijkheid zich dichter bij of tussen hun landerijen te vestigen.

De feitelijke nieuwe plaats van vestiging ligt echter wel nog zoveel mogelijk op de bestaande natuurlijke verhogingen. Grote aaneengesloten laaggelegen terreinen zoals bijvoorbeeld de Anjumer Kolken zijn lange tijd onbewoonbaar geweest en pas onlangs in het kader van ruilverkavelingen voor het eerst goed ontsloten voor bewoning.

Er bestaan weinig gegevens die iets duidelijks zeggen omtrent de snelheid waarmee het proces van migratie naar het buitengebied plaatsvindt. Op basis van belastinggegevens van 151 vermoedt Spahr van der Hoek dat dit proces in Westergo toen al vrij ver gevorderd moet zijn geweest (Spahr van der Hoek, Samenleven, p. 46). De gegevens uit het 'Register van den Aanbreng' doen vermoeden dat dit proces voor Oostergo in ieder geval in gang was; de enkele keren dat van de belastingplichtige de woonplaats wordt genoemd (up den fen = weiland) wekt de indruk dat deze lieden, wellicht juist door de extra plaatsaanduiding veelal niet meer op een terp woonachtig zijn (R.V.A. I, b.v.: p. 96, 104, 117).

De in de loop der eeuwen nieuw gevormde boerenbedrijven hebben zich in het algemeen direct bij hun landerijen gevestigd. De agrarische bewoning is in de loop der eeuwen meer verspreid geraakt.

Daarbij moet echter worden aangetekend dat de eerder genoemde huisterpen nu niet altijd meer bewoond zijn. Van de circa 120 huisterpen zijn er enkele tientallen onbewoond.

De bevolkingsontwikkeling in cijfers kan vanaf ongeveer 1800 worden gevolgd. Globaal gezien tekent zich een lichte groei af tot 1850. Daarna blijft de situatie

ongeveer een eeuw stabiel. Na de tweede wereldoorlog treedt een daling op die zich relatief het sterkst voordoet bij de kleinste dorpen (Spahr van der Hoek, Undersyk, p. 103, 104). Opmerkelijk bij dit geheel is, dat in de afgelopen anderhalve eeuw de onderlinge rangschikking van de dorpen naar grootte binnen de grietenijen betrekkelijk konstant lijkt te zijn gebleven. Beschrijving van de kernen in termen als 'groot, klein of middelmatig dorp' in de Tegenwoordige Staat komen veelal overeen met de tegenwoordige situatie (Tegenwoordige Staat, II, p. 191-220).

Kenmerken van de dorpsplattegrond.

In de ruimtelijke structuur van het dorp vallen twee onderdelen te onderscheiden, te weten de dorpskern en het dorps-

toebehoren in de zin van veldgebruik en -indeling en de infrastructuur.

'Het Terpdorp' is tot op zekere hoogte een verzamelbegrip voor een type nederzetting dat zich in een aantal gedaantes voordoet waarbij onderling zowel verschillen als overeenkomsten worden geconstateerd.

Op basis van overeenkomsten in de ruimtelijke structuur kan het 'ideaaltype' van het terpdorp worden beschreven (Spahr van der Hoek,- Undersyk, p. 76-78). De kenmerken die Spahr van der Hoek daaraan geeft zijn:

a hoogte van 4 à 5 meter

b terpzool met oppervlakte van 15.000 m^2

c rond de terp moet een terrein van minimaal 150.000 m^2 in het wegen-, paden- en slotenbeloop beïnvloed zijn door de terp

d de vorm van de terp is als plattegrond rond

e het wegen- en padenbeloop op de terp is niet willekeurig maar staat beschreven in oude Friese wetten. In de z.g. oude en nieuwe Schouten-rechten (circa 1200) vindt men n.l. de ringweg aan de voet van de terp en de ringweg rond het kerkhof vermeld. Tussen beide ringwegen lopen straalsgewijs (radiaal) enkele wegen of paden

f. de bewoning ligt in principe aan de ringweg onderaan de terp.

Voor de volledigheid moet worden vermeld, dat de kerk en het kerkhof op de kruin van de terp zijn gelegen.

Bij deze constructie voor het 'ideaaltype' terpdorp moet een enkele opmerking worden geplaatst. De verschillende elementen waaruit de ruimtelijke structuur is opgebouwd hebben elk een eigen achtergrond en ouderdom; als voorbeeld mag de radiale structuur worden genoemd, een principe dat mogelijk alleen in de eerste stadia van de terpenbouw bewust is toegepast (Boersma, p. 13). Daar tegenover staan elementen als kerk en kerkhof die pas vele eeuwen later een onderdeel van het terpdorp uitmaken. Het terpdorp is als type een geheel, waarvan de onderdelen een verschillende ouderdom kennen. Het ideaaltype kan dan ook pas gelden na de tijd dat jongere elementen (kerk) op de terp aanwezig zijn en de woonheuvels na de dijkenaanleg 'met rust worden gelaten'.

Of elk afzonderlijk dorp ooit aan het geschetste type heeft voldaan, is onduidelijk. Zeker is echter dat de overeenkomst met het ideaaltype in het verleden groter is geweest dan tegenwoordig. Er kan een aantal oorzaken worden genoemd waardoor die overeenkomst verminderd is:

1 Door de hiervoor genoemde migratie van boerenbedrijven van de dorpsterp is in mindere of meerdere mate de agrarische bebouwing vervangen door een nietagrarische, die andere inrichtingseisen ten aanzien van het ruimtegebruik op de terp verlangt. Ook door de aanleg van staten met vaak rechthoekig gevormde bijbehorende terreinen kan de radiale structuur op de terp gedeeltelijk verdwijnen (b.v. Genum en Hallum).

2 Met de verharding van het wegenstelsel (voornamelijk tweede helft vorige eeuw) zijn de tracés in sommige gevallen veranderd. Vaak wordt een nieuwe weg dwars over de terp geleid.

3 Rond de eeuwwisseling hebben de terpafgravingen het beeld verder verzwakt.

4 Een recente vorm van invloed zijn cultuurtechnische maatregelen die bijvoorbeeld in het kader van ruilverkavelingen plaatsvinden, waarbij oude elementen en patronen verloren gaan.

Ondanks de hier genoemde veranderingen zijn bij vele terpdorpen nog elementen uit het 'ideaaltype' in de huidige ruimtelijke structuur aanwezig.

Voor de woonheuvel zelf geldt, dat de niet bebouwde delen veelal zijn afgegraven tot maaiveldniveau van het omringende gebied. Extreme voorbeelden van afgravingen vormen de terprestanten van Aalsum en Bornwird. Deze terpen zijn van de ringweg aan de voet tot aan het kerkhofterrein geheel afgegraven afgezien van de toegangsweg tot de kerk. Het kerkterrein is hiermee op een onnatuurlijk steil heuveltje komen te liggen, een fenomeen dat overigens wel opvalt in het landschap. De (woon)bebouwing van deze dorpen was en is gelegen op de voet van de voormalige terp. De overige dorpsterpen zijn voor wat betreft het onbebouwde deel in meerdere of mindere mate afgegraven. Een voorbeeld van een dorpsterp die in het geheel niet afgegraven is, maar dan ook vrijwel over de volledige

oppervlakte bewoond is, vormt de terp van Marrum. Door de afgravingen kan niet meer goed worden vastgesteld wat de precieze omvang van de terp is geweest. Uit het verticale beloop van de toegangsweg tot het kerkterrein en, aan de hand van de ligging van perceelscheidingen, eventuele ringwegen en de hoogte van de buitenste ringweg kan de omvang min of meer worden afgeleid. Ook de bestaande literatuur en het kaartmateriaal geven wat dit betreft geen uitsluitsel. De daarin gegeven informatie is helaas niet zo gedetailleerd dat op de bij de dorpen weergegeven kadastrale kaarten de ligging van de terp kan worden ingetekend.

Van het oude wegen- en padenpatroon op de terp is in veel gevallen nog iets waar te nemen. De ringweg direct buiten het kerkhofterrein is nog aanwezig op de wat grotere terpen van Hallum, Marrum, Blija en Ee.

Bij de eerste twee genoemde is tevens de tweede ringweg even boven de voet van de terp in de plattegrond te volgen; soms bestaat deze ring inderdaad nog gedeeltelijk als (land)weg, vaak ook valt het beloop alleen te herkennen in de perceelscheiding. Dorpen waar het beloop van deze weg in zijn geheel op een of andere wijze als gave cirkelvorm aanwezig en herkenbaar is zijn Hogebeintum, Foudgum, Aalsum.

In veel andere dorpen valt nog voor een deel de ring te herkennen: Genum, Jislum, Lichtaard, Oostrum, Bornwird, Brantgum, Raard, Wetsens, Anjum. Een radiale verkaveling op de terp is alleen daar nog te constateren waar geen afgravingen hebben plaatsgevonden. Het stervormig beloop vanuit het centrum (het kerkterrein) naar de ringweg is in beperkte mate terug te vinden in het beloop van een aantal straatjes en steegjes te Ferwerd, Hallum en Metslawier. In sterkere mate is dit het geval bij Marrum, Brantgum, Foudgum en Ee.

In een aantal gevallen zet dit patroon zich voort buiten de terp over een zekere afstand. Dit is het geval bij Hogebeintum, Brantgum, Foudgum en Aalsum. De bebouwing vormt het meest in het oog springende onderdeel uit de ruimtelijke structuur van het dorp. Het oudste element daarin met een continuïteit qua ligging vormt de kerk plus het bijbehorende kerkhof, oorspronkelijk op de kruin van de dorpsterp gelegen. De tegenwoordige ligging geeft soms de indruk daarvan af te wijken. Wanneer de terp slechts aan één zijde bebouwd is en de niet bebouwde zijde is afgegraven, lijkt de kerk excentrisch in dit geheel te liggen.

Duidelijk valt dit waar te nemen bij Ferwerd en Hantum. De excentrische ligging van de kerk te Holwerd kent een andere oorzaak. Kerk en dorpskom liggen hier elk op een eigen terp, waarbij de kerk aanvankelijk buitendijks lag (Halbertsma, p. 237). In de oorspronkelijke toestand zijn de bewoners wellicht landinwaarts gaan migreren o.i.v. de dreiging van de zee. Een dergelijk principe lijkt ook ten grondslag te liggen bij Wierum. De kustlijn heeft hier aanvankelijk meer zeewaarts gelegen (Rienks en Walther, p. 104). Bij een daaropvolgende verschuiving landinwaarts is ten tijde van de dijkaanleg de kerk vrijwel tegen de dijk aan komen te liggen, de bewoning ten zuiden daarvan.

Hiervoor is de migratie van boerenbedrijven vanuit het dorp naar de landerijen al ter sprake gekomen. Veel terpdorpen dragen dan nu ook niet meer een duidelijk agrarisch stempel; grotere dorpen als Hallum en Anjum hebben waarschijnlijk al enkele eeuwen een niet-agrarische bebouwing op de terp staan. Behalve door de verplaatsing van de agrarische bedrijfstak kan worden gewezen op het feit dat van het begin af bepaalde dorpen een afwijkend karakter hebben gekend. In de eerste

plaats komen daarvoor in aanmerking de hoofdplaatsen van de grietenijen, als administratief en juridisch centrum.

Daarnaast zijn er enkele dorpen waarbij de handel een wat grotere plaats heeft ingenomen. Zo is bekend dat Holwerd in de 15de eeuw marktrechten heeft bezeten (Van Buijtenen, Marktrechten, p. 34-36).

Bij slechts twee van de grotere dorpen treft men nog boerderijen op de dorpsterp aan, te weten Marrum en Ee. Bij de kleinere dorpen is deze bebouwing soms nog op de voet van de terp aan de ringweg aanwezig.

In enkele gevallen heeft de niet agrarische bebouwing zich op één zijde van de terp geconcentreerd (Ferwerd, Hantum, Anjum). Voor zover de Schotanuskaarten van de grietenijen op dit gedetailleerde punt kunnen worden vertrouwd, lijkt

deze vorm van vestiging in beginsel rond 1700 al te bestaan. Soms is hierbij een van de wegen naar het kerkterrein uitgegroeid tot de belangrijkste as in de plattegrond, bijvoorbeeld in Hallum, Anjum. Door het verdwenen agrarisch karakter en de aanwezigheid van een buurtje met handels- en ambachtslieden worden deze dorpen in de literatuur soms aangeduid met het begrip 'handelsterp' (Klok, p. 147).

Bij een aantal dorpen zijn de kenmerken van het ideaaltype terpdorp zwak ontwikkeld of zelfs helemaal afwezig. Hiervoor komen een aantal dorpen, voornamelijk in Oostdongeradeel, in aanmerking waarvan al eerder is opgemerkt dat ze niet tot de oudste nederzettingen behoren. Opvallend is de geringe concentratie aan wier-namen. Het begrip wier komt in verschillende betekenissen voor; als opgeworpen hoogte tegen wateroverlast maar ook een algemene betekenis als 'hoogte' is mogelijk. Een andere meer specifieke betekenis van een hoogte, kleiner en steiler dan een terp lijkt in het geval van de wier-dorpen niet op te gaan (Moerman, p. 269, 270).

De meest algemene betekenis lijkt nog het beste van toepassing. De hoogteverschillen zijn nogal subtiel en voor zover aanwezig doen ze denken aan natuurlijke hooggelegen ruggen in het landschap, een situatie die in Bollingwier nog goed herkenbaar is.

Verschillende auteurs menen voor dit deel van het gebied te kunnen wijzen op restanten van dijktracés, hetgeen een langdurige zee-invloed landinwaarts doet vermoeden (Griede, p. 97). Bij een relatief late bewoning ontwikkelt de dorpsplattegrond zich minder op basis van een (bestaande) terp; Metslawier, Niawier, Morra en Lioessens doen dan ook weinig denken aan een terpdorp, de bebouwing heeft zich in de lengte ontwikkeld, langs of tussen bestaande landwegen. Tot slot moeten de al genoemde bewoningskernen worden vermeld die in hun ruimtelijke structuur geen enkele binding hebben met terpen: het dubbeldorp Paesens/Moddergat, een langs de voet van de zeedijk gelegen voormalig vissersdorp, het buurtje dat is ontstaan bij de in 1729 gereedgekomen Dokkumer Nieuwe Zijlen, en de bewoning langs de Dokkumer Ee tussen Birdaard en Wanswerd, die uit de 17de eeuw dateert.

Bodemgebruik en infrastructuur.

Nederzettingsgeschiedenis van een gebied beperkt zich niet alleen tot de ontwikkeling van de dorpskern zelf, de occupatie heeft ook een stempel gedrukt op de omringende, agrarisch benutte gronden. Derhalve mogen onderwerpen als grondgebruik, verkavelingsvorm, patroon van wegen en waterwegen binnen het kader van die geschiedenis worden gerekend.

Uit vondsten bij terpafgravingen is duidelijk geworden dat vroegere bewoners zowel akkerbouw als veeteeltprodukten hebben gekend. Vóór de bedijkingen aan de kust is akkerbouw op de terp of hoger liggende kweldergronden door het zilte karakter van de bodem slechts in beperkte mate mogelijk geweest.

Na de bedijking heeft het akkerbouwareaal zich waarschijnlijk iets uitgebreid (Boersma, p. 33).

Akkerbouw is door de eis van een relatief lage grondwaterstand gebonden aan de van nature hoger liggende gronden. Op (oudere) topografische kaarten is dan ook

vaak duidelijk te constateren aan de vorm van grondgebruik waar de hogere terreinen zijn gelegen (vgl. zg. Huguenin kaart). Globaal gezien neemt de hoeveelheid akkerland toe van zuid naar noord, langs de Ee vindt men vrijwel uitsluitend weide, langs de Waddenkust overheerst het akkerbedrijf. Met name in de Dongeradelen werden de akkers met het begrip ‘fellingen’ of ‘valgen’ aangeduid, nog voortlevend in veldnamen, maar ook bijvoorbeeld in de Fellingsweg te Tibma.

Het grasland kan historisch gezien worden onderverdeeld in weidegrond en hooiland, vanouds met respectievelijk fennen (finnen) en meden (mieden) aangeduid. De laatste categorie betreft de laag gelegen vochtige gronden, die lange tijd onverdeeld en gemeenschappelijk gebruikt zijn geweest. In deze situatie is vaak pas na de middeleeuwen verandering gekomen. Deze laag gelegen landen komen in de Dongeradelen wel voor onder de naam ‘kolken’ (Spahr van der Hoek, Undersyk p. 73). Tegenwoordig hoeft de onderscheiding in weiden en hooilanden niet

meer gemaakt te worden: door de verbeterde ontwatering en afwatering kunnen ook de laagst gelegen gronden intensiever worden gebruikt.

Zowel de bouwlanden als de weilanden zijn in het algemeen blokvormig verkaveld. Deze vorm van verkaveling wordt gezien als het produkt van een spontane ontginning van het gebied waaraan geen van tevoren opgesteld plan tot uitgifte ten grondslag lag (Edelman-Vlam, p. 147). De blokvormige verkaveling kan onderscheiden worden in een onregelmatige en een regelmatige. Bij de onregelmatige blokvorm krijgen de percelen door het bochtige beloop van de perceelscheiding hun wat grillige vorm; de perceelscheiding is hier vaak een natuurlijke grens in de vorm van een geul of andere laagte die na de bedijking in het voormalig kweldergebied is blijven liggen.

De regelmatige blokvorm wordt aangetroffen op de hoger gelegen gronden, veelal dus samenvallend met de bouwlanden. De natuurlijke grenzen ontbreken hier grotendeels waardoor een doelmatiger, rechtlijniger patroon is ontstaan. Soms wordt een rechtlijniger verkaveling aangetroffen in de hiervoor besproken hooilanden; het betreft hier een late opdeling van de vaak gemeenschappelijk gebruikte gronden in grote rechthoekige percelen.

Op verschillende plaatsen aan de kust is gestreefd naar het uitbreiden van het landbouwareaal door middel van inpolderingen. De oudste betreft een strook grond, direkt grenzend aan Blija, Ferwerd en Westernijkerk die in de 12de eeuw werd bedijkt. Aan het einde van de 16de eeuw is deze aktiviteit het grootst; bij Holwerd, Ternaard en ten noorden van Anjum worden dan stukken kwelderland ingepolderd. In 1752 vindt ten oosten van Engwierum nog een aanzienlijke landwinst plaats (Rienks en Walther, p. 37-42). De tegenwoordig buitendijks liggende gronden staan voor de drinkwatervoorziening niet in kontakt met het oude land. Ten behoeve van het vee zijn hier drinkwaterkuilen gegraven waarin het regenwater zich verzamelt, de z.g. dobben; vooral ten noorden van Ferwerd komen veel van deze dobben voor. De nieuw verworven landbouwgronden hebben geen aanleiding gegeven tot dorpsvorming, alleen tot een verspreide agrarische bewoning. Een laatste ingreep wat dit betreft vormt de afsluiting van de Lauwerszee in 1969.

Het oorspronkelijk beloop van de wegen is in het algemeen kronkelig; ze zullen in het verleden zo veel mogelijk op perceelsgrenzen zijn aangelegd. Met de verharding van het wegenstelsel, in de tweede helft van de vorige eeuw, blijkt dat in sommige gevallen de bestaande wegen niet meer in het stelsel worden opgenomen, maar dat nieuwe tracés worden ontworpen, die vaak een wat rechter beloop kennen. De weg van Bornwerd via Raard, Lichtaard en Reitsum naar Genum is hiervan een duidelijk voorbeeld. Soms wordt bij de nieuwe aanleg de weg over de terp geleid. Vanouds liepen de interlokale wegen meestal om de terp heen. De nieuwe verharde tracés vormen vaak aanknopingspunten voor nieuwe bewoning. Vóór de verharding van de landwegen speelden waterwegen een veel grotere rol in het verkeer. Bijna elk dorp kent een eigen vaart dan wel opvaart. De ouderdom van deze vaarten staat bijna nooit vast. Alleen van de Hallumertrekvaart is de ontstaansdatum bekend: 1648 (Charterboek, III, p. 510). De meeste andere vaarten zijn niet meer dan verbrede reeds bestaande sloten.

Alle vaarten staan uiteindelijk in verbinding met de twee grootste wateren: de Dokkumer Ee en Grootdiep. Uit het patroon van wegen en waterwegen blijkt overigens de gerichtheid op Dokkum, als knooppunt van deze transportlijnen.

De vaarten spelen tevens een belangrijke rol bij de afwatering van het gebied. Na de bedijking vindt deze niet meer rechtstreeks op de zee plaats maar via de Zuider Ee, Dokkumer Ee en het Grootdiep.

Laatste twee genoemde wateren spelen overigens ook een grote rol bij de afwatering van het centrale deel van Oostergo.

In het begin van de 14de eeuw blijken het Grootdiep en de Ee tot even ten westen van Dokkum ter hoogte van Raard met de zee in open verbinding te staan. Door een aantal zijlen lossen de noordelijk en zuidelijk van de zeearm gelegen landerijen hun overtollig water. Na een tweetal verplaatsingen in oostelijke richting belandt de Zijl in 1583 te Dokkum. Van 1725-'29 worden de Dokkumer Nieuwe Zijlen in de monding van het Grootdiep aangelegd (Rienks en Walther,

p. 75, 76). In het algemeen is eerst in de loop van de vorige eeuw sprake van het ontstaan van afzonderlijke afwateringseenheden, de polders, waar de waterbeheersing door windmolens in stand werd gehouden. Pas recentelijk zijn in het kader van ruilverkavelingen de afzonderlijke polders opgeheven en daarna een deel van de windmolens verdwenen.

Visueel bezien vertoont het terpenlandschap een betrekkelijk grote openheid. De landerijen zijn vrijwel boomloos, de bewoningspunten, vooral de verspreid liggende boerderijen, zijn vaak nog omgeven met hoog opgaand geboomte. Vergeleken met enkele eeuwen terug zal het landschap nu wel minder boomrijk zijn: toen waren ook de states omringd door geboomte, soms van een dermate uitgestrektheid dat het als bos werd aangeduid.

De Wouden

Occupatie van het gebied.

De gemeenten Dantumadeel en Kollumerland en Nieuw Kruisland liggen met hun grondgebied voornamelijk in de Friese Wouden. De Friese Wouden bestaan uit wat hoger gelegen zandgronden, afgewisseld met een aantal laaggelegen vochtige terreinen, en strekken zich uit over het oostelijk en zuidoostelijk deel van de provincie, aansluitend op de Drentse zandgronden. De hoger gelegen gronden, waar ook de bewoningsgeschiedenis zich voor het grootste deel afspeelt, vallen in Dantumadeel ruwweg samen met het gebied binnen de driehoek gevormd door Rinsumageest, Driesum, Valom. In het westen van de gemeente ligt het dorp Roodkerk, te zamen met Oenkerk en Giekerk gelegen op een soortgelijke verheffing in het landschap. In het zuiden, bij Veenwouden vindt de aansluiting plaats met het zuidelijk deel van de Wouden.

In Kollumerland vormen Westergeest, Oudwoude en Kollum de noordelijke uitlopers van een brede strook hoger gelegen gronden. Ongeveer ter hoogte van de laatstgenoemde plaats ligt tevens de oostelijke begrenzing. De westelijke grens van dit gebied ligt nog in Dantumadeel, bij Zwaagwesteinde. De noordelijke delen van beide gemeenten behoren landschappelijk tot het terpengebied; het oostelijk deel van de gemeente Kollumerland en Nieuw Kruisland is opgebouwd uit een reeks achter elkaar gelegen inpolderingen op de voormalige Lauwerszee, die eertijds diep landinwaarts drong. In de oudste polders liggen nog enkele eenhuizige terpen en het terpdorp Burum. In de jongere polders hebben zich geen dorpen ontwikkeld, maar alleen een verspreide agrarische bewoning.

De oudste gegevens betreffende de continue bewoning stammen uit later tijd dan bij het terpengebied: bewoning op de kleigronden is blijkbaar eeuwenlang favorieter geweest dan bewoning in een gebied bestaande uit veen- en zandgronden. Er bestaat evenwel een opvatting dat de noordelijke terpbewoners in een vroeg stadium de woudgronden hebben gebruikt voor het aanleggen van akkers waarvoor de mogelijkheden rond sommige terpdorpen beperkt waren, zonder zich hier direct permanent te vestigen (Edelman, p. 53).

De bij de terpen genoemde schriftelijke bron, de ‘Fuldalijsten’, leverde voor dat gebied een reeks dorpsnamen op. Het aantal dorpen uit de Wouden dat in de lijsten wordt genoemd is beduidend geringer.

Vergeleken met de kleistreek worden er nauwelijks schenkingen gedaan van grond uit de Wouden, mogelijk een indicatie voor het feit dat de ontginning van het gebied nog geen grote vlucht genomen had.

Genoemd worden in de Fuldalijst: Ringesheim, dat geïdentificeerd mag worden met Rinsumageest, Collenheim (Kollum) en Waltheim (Dronke, c.7, c.37). De lokatie van deze laatste plaatsnaam is onduidelijk: Wouterswoude maar ook Oudwoude worden ervoor gehouden, beide overigens op niet overtuigende gronden (Boeles, p. 415; Halbertsma, p. 117). Wel meent men in het algemeen de naam in de noordelijke Woudstreek te moeten lokaliseren. Alle drie namen kunnen bogen op een hoge ouderdom: tweede helft 8ste eeuw.

Opvallend is dat de hiergenoemde dorpen Rinsumageest en Kollum gelegen zijn op de rand van het woudgebied, waar dit overgaat in het kleigebied, en waar mogelijk de meest toegankelijke plekken van de Wouden zijn geweest. Voor nog twee andere bewoningspunten lijkt een hoge ouderdom mogelijk op basis van overeenkomstige natuurlijke omstandigheden. Westergeest en de Wijgeest onder Oudwoude vormen uitlopers van de hogere gronden in de aangrenzende klei en

worden evenals Rinsumageest, als ‘geest’ aangeduid. In zijn algemeenheid duidt het begrip ‘geest’ op zandgrond, tegenover en veelal grenzend aan of omringd door, klei- of veengrond (Moerman, p. 70). Veel ‘geest’-namen worden aangetroffen in West-Nederland achter de duinenrij, waar de naam voorkomt op de zandige voormalige strandwallen die zich als lichte verheffingen in het landschap manifesteren. Het zijn de oudst bewoonbare punten, de geesten vormen er de complexen akkerland temidden van vochtiger klei- en veengronden (De Cock, p. 88-92).

Een dergelijke omschrijving lijkt ook voor de noordelijke geesten op te gaan. De verschillende achtergrond van deze dorpen ten opzichte van de later ontstane wouddorpen komt tot uiting in de afwijkende ruimtelijke structuur. Wijgeest en Westergeest zijn agrarisch gebleven nederzettingen, waarbij de bebouwing dicht bijeen ligt op het hoogste punt van de uitloper.

Rinsumageest heeft als voormalige hoofdplaats van de grietenij dit agrarisch karakter veel minder sterk. De ligging van de bebouwing lijkt vooral bepaald te zijn geweest door de samenkomst van een aantal wegen en een vaart. Kollum heeft als hoofdplaats van de grietenij al vroeg een verzorgende positie ten opzichte van het omringende platteland. Het is ook nu nog het grootste dorp van geheel Noordoost Friesland, aan de kruising van een landweg met een waterweg.

Een algehele occupatie van het gebied buiten Ringesheim en Collenheim is niet waarschijnlijk ten tijde van de eerste vermelding van deze namen. De veelvuldig voorkomende uitgang op ‘-woud’ in toponiemen geeft aan dat hier sprake is (geweest) van een woudengebied in de zin van moerassige, moeilijk toegankelijke bossen (Edelman, p. 43). Grote delen van de woudgebieden in Friesland en overeenkomstige Woldgebieden in Groningen zijn eerst ontgonnen nadat de techniek van ontwatering en waterbeheersing van de veel vocht bevattende veengrond een zekere graad van ontwikkeling had bereikt. Elders is hiervan op z'n vroegst in de 11de eeuw sprake geweest (Edelman - Vlam, p. 160). De ontginning en inbezitneming van het gebied moet men zich mogelijk als volgt voorstellen: een strook grond grenzend aan het noordelijk gelegen kleigebied wordt door een groep kolonisten van boombegroeiing ontdaan. Wil de vrijgekomen grond voor landbouw en met name akkerbouw in aanmerking komen dan is een eerste vereiste dat er een zekere vorm van ontwatering plaatsvindt aangezien veen in natuurlijke toestand volgezogen, verzadigd met water is. Een kenmerk voor dit type van ontginning is het feit dat het op veengrond plaatsvindt, een bodemsoort die nu in de dorpen niet of nauwelijks meer wordt aangetroffen. Van de zuidelijke delen van beide gemeenten is bekend dat de bodem eertijds wel uit veen bestond. Door de turfgraverij die vooral sedert de 15de en 16de eeuw op grote schaal door met name de kloosters is bedreven zijn grote gedeelten verdwenen (Van der Molen, p. 27, 28, 32). Op kaarten van Schotanus, circa 1700, zijn tegen de gemeenten Tietjerksteradeel en Achtkarspelen nog enkele restanten onvergraven veen aangegeven.

De noordelijker gelegen gronden hebben tegenwoordig een zandiger karakter; uit de hierboven genoemde kaarten blijkt niet dat ook hier een veenbedekking is geweest. Er zijn evenwel redenen om aan te nemen dat hiervan wel sprake is geweest. Verdwijning van het veen kan ook hier onder invloed van turfwinning tot stand zijn gekomen. Een andere oorzaak voor de verdwijning van het veen is de z.g. oxidatie. Dit verschijnsel treedt op als ten gevolge van ontwatering het veen wordt bloot gesteld aan inwerking van lucht, daarna als substantie uiteenvalt en tenslotte helemaal

verdwijnt. De hier zeer beknopt geschetste gang van zaken is een bekend verschijnsel in laag Nederland; overal waar oorspronkelijk akkerbouw op het veen werd bedreven, waarbij een diepe ontwatering van het veen noodzakelijk is, heeft dit proces zich voorgedaan, soms zonder nu nog een spoor van de oorspronkelijke bodembedekking achter te laten (Borger, p. 219-223).

De mogelijkheid bestaat dat de gronden van de tegenwoordige wouddorpen oorspronkelijk (grotendeels) een veenbedekking hebben gehad. Er is één gegeven waaruit afgeleid mag worden dat er veen heeft gelegen op een plek waar oudere bronnen het al niet meer vermelden: de dorpskerk van Dantumawoude is gebouwd op een veenlaag; (KNOB, Bulletin 1963, Kol. 85). Ten tijde van

de bouw van de kerk in de 12de eeuw lag hier blijkbaar nog een veenpakket.

Afgesloten van de buitenlucht is het veen onder de kerk niet geoxideerd in tegenstelling tot het omringende veen. In hoeverre het gehele gebied een veenbedekking heeft gekend is onduidelijk. Door het ontbreken van een gedetailleerd bodemonderzoek kan dit niet nader worden aangegeven. Het is evenwel goed mogelijk dat plaatselijk het zand aan de oppervlakte door het veen opduikt. Een naam als Zandbulten bij Zwaagwesteinde doet iets dergelijks vermoeden. De ontwatering van het veenpakket geschiedt door een groot aantal naast elkaar gegraven sloten die van hoog naar laag lopen. De dichtheid van het slotennet en de breedte van de kavels hangt behalve met de ontwatering ook samen met de toenmalige techniek van grondbewerking.

In het geval van Dantumadeel en Kollumerland/Nieuw-Kruisland vindt de afwatering plaats in noordelijke richting op de Dokkumer Ee en het Grootdiep.

Volgt men de hoogtelijn en de grens tussen de twee verkavelingsvormen van klei en veen, dan blijkt dat de woudverkaveling zoveel mogelijk loodrecht op de lagere gronden ligt, waardoor de waterlossing het snelst gerealiseerd wordt.

Door de ligging en de vorm van het veenpakket krijgt deze verkaveling in Dantumadeel de uitgewaaierde vorm. Het graven van de sloten en andere werkzaamheden ten behoeve van de toekomstige landbouw worden van een bepaalde lijn af uitgevoerd, de z.g. ontginningsbasis, die veelal de eerste vestigingsplaats van de bewoners vormt.

De dorpsvorming.

De ontginning van de woudgronden in Dantumadeel is wellicht in verschillende fasen geschied. De weg lopend van Rinsumageest door de wouddorpen naar Driesum is in dat licht niet op te vatten als de oudste ontginningsbasis. Een meer noordelijk gelegen ontginningsbasis kan hieraan vooraf gegaan zijn. De weg waaraan de bebouwing van Wouterswoude ligt kan als het oostelijke relict hiervan geïnterpreteerd worden. De westelijke pendant hiervan is dan de doodlopende weg vanuit Rinsumageest in noordoostelijke richting. Op oudere edities van de topografische kaart liggen deze twee wegen ongeveer in elkaars verlengde, rekening houdend met de verandering van de verkavelingsrichting. Het ontbrekende deel wordt gemarkeerd door een bijna continue aaneenschakeling van dwarsslootjes in de percelen, die hiermee een zekere grens kunnen markeren.

Een mogelijk relict van deze oudere nederzetting is het ten noorden van Akkerwoude aangegeven oud kerkhof op de plattegrond van Eekhoff. Merkwaardig is evenwel dat dit kerkhof op enige afstand (noordelijk) van de hierboven aangegeven ontginningsbasis is gelegen. Een ander opvallend verschijnsel is dat een bijbehorende oude kerk in dezelfde opstrekkende kavel kan hebben gelegen als de tegenwoordige kerk van Akkerwoude, een vorm van verplaatsing die wel meer is geconstateerd bij dit soort ontginning (Edelman, p. 54). Overigens is de vermelding op de kaart van Eekhoff de enige bron voor dit kerkhof. Vermoedelijk zijn de bewoners vrij snel daarna de zuidelijker gelegen gronden op identieke wijze gaan ontginnen. Dit opschuiven van ontginning en de bewoning is een veel voorkomend verschijnsel bij woudontginningen. Het heeft te maken met het feit, dat het maaiveldniveau van een

veenpakket na ontwatering langzaam maar zeker lager wordt. Deze verlaging is o.a. een gevolg van de al eerder ter sprake gekomen oxidatie van het veen. Een tweede oorzaak is het inklinken van het veenpakket: door het onttrekken van water wordt de veenlaag onder invloed van volumevermindering samengeperst. Tenslotte kan ook de turfwinning bijdragen aan de verlaging van het niveau. Deze daling levert op een gegeven moment de situatie op dat het noodzakelijk lage grondwaterpeil niet meer gehandhaafd kan worden. De vochtiger geworden omstandigheden nopen tot het opgeven van de akkerbouw en tot het omzetten van deze gronden in grasland, waarvoor een hogere grondwaterstand minder bezwaar oplevert. Nieuwe akkergronden worden vervolgens gevonden door een nieuw stuk ‘woest’ veenland op hiervoor omschreven wijze te gaan ontginnen. In het geval van Dantumadeel is het grootste deel van de bewoning eveneens in zuidelijke richting verplaatst, waarbij een nieuwe bewoningsas is gevormd.

De oude ontginningsas werd daarbij grotendeels verlaten; alleen Wouterswoude is als ‘volwaardig’ dorp blijven bestaan.

De nieuwe as wordt gevormd door de nu nog bestaande weg lopende vanaf Rinsumageest door de wouddorpen tot Driesum. Het tijdstip van de totstandkoming hiervan zal rond het begin van de 12de eeuw gelegen hebben (Spahr van der Hoek, Geschiedenis, p. 74, 75).

Mogelijk is echter nog van een tussenfase sprake geweest: de tegenwoordige Achterweg te Akkerwoude representeert wellicht die situatie.

Bij elke opschuiving van de bewoning in zuidelijke richting worden de noordelijk gelegen sloten doorgetrokken. Door de richting van de oudste verkaveling ontstaat uiteindelijk in Dantumadeel het waaiervormige patroon, met Kuikhorne op de grens van Achtkarspelen als eindgrens. Door de wijze van totstandkoming wordt dit wel een opstrekkende strokenverkaveling genoemd, waarbij rechtlijnige kavelgrenzen behorend bij lange en betrekkelijk smalle kavels samenhangen met het oorspronkelijk gebruik: de ontginning van veenland tot akkerland (Edelman, p. 54). Dit type verkaveling wordt op veel plaatsen elders in Nederland aangetroffen, bijvoorbeeld in het Hollandse en Utrechtse veengebied. Het nederzettingspatroon geeft daar vaak een regelmatiger beeld: ook de (voormalige) ontginningsbasis vormt daar een rechte lijn. In de noordelijke Wouden is hiervan veel minder sprake. Het onregelmatige beloop van de nederzettingsassen kan misschien hieruit verklaard worden, dat het in Friesland in tegenstelling tot Holland en Utrecht, heeft ontbroken aan een sterk overheidsgezag waaronder de ontginningen plaatsvonden. De vestiging van bewoners is derhalve een meer individuele aangelegenheid geweest, waarbij niet of nauwelijks regels zullen hebben bestaan voor de feitelijke plaats van vestiging en snelheid in ontginningsactiviteiten, met als gevolg het onregelmatig beloop van de latere hoofdassen der dorpen. Het proces van opschuiving van de ontginning heeft ook na de vorming van de tegenwoordige Wouddorpen in zuidelijke richting plaatsgevonden, vooral in Dantumadeel. Ze verschillen echter wat van karakter van de vorige dorpen. Van de 18de eeuw af wordt ten zuiden van de Wouddorpen op grote schaal turf gewonnen, waarbij binnen een eeuw het grootste deel vergraven is. Rond 1830 werd echter nog steeds verveend in Dantumadeel, zij het op kleine schaal (Lammers, p. 121). Direct met deze verveningsactiviteiten verbonden nederzettingen zijn Valom en Veenwoudsterwal, gelegen aan vaartjes, destijds gegraven ten behoeve van de turfafvoer (Spahr van der Hoek, Samenleven, p. 117).

In de 19de eeuw komt een aanzienlijke uitbreiding van Zwaagwesteinde en de buurten Broek en Vrijstad ten zuiden van Akkerwoude en Murmerwoude tot stand.

Onder slechte sociaal-economische omstandigheden vestigt zich hier een arbeidersbevolking op de minst waardevolle, nog niet tot ontginning gebrachte gronden (Spahr van der Hoek, Samenleven, p. 144, 145).

Aan de rand van de gemeente liggen twee dorpen die onder soortgelijke omstandigheden tot stand zijn gekomen, deel uitmakend van twee andere complexen woudontginningen: Veenwouden in het zuiden en Roodkerk in het westen. In beide gevallen lijkt eveneens sprake te zijn van een opschuiving in de bewoning. Eveneens kan voor beide gewezen worden op het bestaan van een oud kerkhof; te Veenwouden ten noorden van Veenwoudsterwal aangegeven (Eekhoff), bij Roodkerk alleen nog in een veldnaam aanwezig (Wijnterp, p. 69). Daarnaast is in laatstgenoemd dorp de ligging van de zeer oude kerk (11de/12de eeuw) opvallend: op de meest oostelijke

uitloper van de zandgronden aldaar. Op de kaart van Schotanus ligt het zwaartepunt van de bebouwing nog aan dezelfde weg als de kerk. Op latere kaarten blijkt dat van een opschuiving van de bewoning in westelijke richting naar de hogere delen sprake is.

De wijze van ontginning zoals die hier is geschetst voor Dantumadeel geldt ook voor Kollumerland. Ook hier vindt men een noord-zuid lopende verkaveling en mogelijk moeten ook hier enkele nederzettingsassen opgevat worden als achter elkaar gelegen ontginningsbases.

Eerder is vermeld dat de noordelijke uitlopers in de vorm van Westergeest, Wijgeest (Oudwoude) en Kollum vermoedelijk de oudste bewoning hebben gekend.

De occupatie van het zuidelijk daarvan gelegen woudgebied heeft als oudste bewoningsas de nog bestaande weg lopende van zuidelijk Westergeest, Oudwoude naar Kollum gekend. Deze oudste is hier in tegenstelling tot Dantumadeel in z'n geheel blijven bestaan, wellicht door de verkeersfunctie voor de eraan gelegen oudere bewoningskernen. Een tweede as is de eveneens oost-west lopende verbinding Zwaagwesteinde-Kollumerzwaag-Veenklooster. Er lijkt hier eveneens sprake van een tussenfase, ter plaatse van de Triemen, waarvan alleen het westelijk deel tot ontwikkeling is gekomen. Het merkwaardige beloop lijkt veroorzaakt te worden door een laagte in het terrein.

Met het aangeven van de ontwikkeling van de nederzetting is tevens een groot deel van de in opzet eenvoudige interne structuur van de dorpen aangegeven: de ontginningsbasis waaraan de bebouwing, oorspronkelijk boerderijen, elk op de eigen kavel gelegen is. De dorpen bestaan in beginsel uit één lange straat.

Op de kaarten van Schotanus valt waar te nemen dat onder invloed van een geringere bevolkingsomvang er nog geen sprake is van een aaneengesloten bebouwing. Op kaarten van later datum is te constateren dat er een verdichting is opgetreden en dat de dorpen door de uitbreiding van de bebouwing aan elkaar groeien.

Vanaf de tweede helft van de vorige eeuw beginnen de dorpen geleidelijk de groei door de aanleg van nieuwe straten op te vangen. Recentelijk zijn vooral Murmerwoude, Zwaagwesteinde en Veenwouden sterk gegroeid. Met name in deze dorpen is het agrarisch element geheel op de achtergrond geraakt. Het aaneengroeien van de dorpen heeft overigens niet alleen in morfologische zin plaatsgevonden: de dorpen Akkerwoude, Murmerwoude en Dantumawoude zijn sinds 1971 samengevoegd tot één administratieve eenheid: Damwoude.

Van de oorspronkelijke bewoning op de kavel is ondanks de verdichting in de bebouwing de specifieke ligging vaak nog wel zichtbaar. De lengterichting van het pand valt veelal samen met de lengterichting van de opstrekkende kavel. Wanneer de ontginningsas de kavels onder een schuine hoek snijdt, zoals bijvoorbeeld in Akkerwoude het geval is, ligt de bebouwing niet precies met de voorgevel aan de weg, waardoor een verspringende rooilijn ontstaat.

Bodemgebruik en infrastructuur.

Het bodemgebruik is gedeeltelijk al ter sprake gekomen. Gewezen is op het feit dat de ontginningen in eerste instantie tot doel hadden bouwland op te leveren. Op de laagste plekken, aan de randen van de ontginningen is na het verdwijnen van de veenlaag daarvoor grasland in de plaats gekomen. Op de hoogste punten in het landschap, grenzend aan de bebouwing, liggen de akkers, daarachter de weilanden en het verst verwijderd liggen de hooilanden, de mieden. In de loop van deze eeuw verdwijnt het akkerland om te worden omgezet in grasland. Vermoedelijk zijn de afzonderlijke akkers en de bedrijfseenheden te klein geworden voor een lonende exploitatie. Nog herinnerend aan de vroege akkerbouw zijn de houtwallen, die dienen als perceelscheiding en als windkering. De hooilanden hebben vooral gelegen in de uitgestrekte lage gronden ten zuiden van Rinsumageest en Driesum. Op oude kaarten

worden deze gronden aangeduid als lage venen of hooi- en rietlanden, waaruit het vochtige, onbewoonbare karakter mag blijken.

Deze laaggelegen terreinen kunnen misschien worden opgevat als de meest noordelijke uitloper van het z.g. ‘lage Midden’. Deze aanduiding typeert voor Midden-Friesland het gebied grenzend aan de Wouden, dat in de 12de/13de eeuw onbewoonbaar wordt door de toenemende wateroverlast. De ontginning van de woudgronden in Midden-Friesland is een ontwikkeling die verband houdt met deze wateroverlast in het aangrenzende gebied (Cnossen, p. 42-45).

Deze visie lijkt slechts gedeeltelijk op te gaan voor de noordelijke wouden, vooral in de gemeente Kollumerland ontbreken de hier geschetste voorwaarden voor migratie naar de Wouden grotendeels. De noordelijk gelegen terpdorpen komen wellicht eerder in aanmerking als herkomstgebied van de migranten.

Niettemin bestaan voor de laaggelegen gronden, met name in de omgeving van Rinsumageest aanwijzingen voor een oude bewoning. Halbertsma geeft in de terpenatlas hier een aantal terpen aan. Voorts kan worden gewezen op de naam van

een waterloop, de Geawei, wat zoveel betekent als ‘dorpsweg’ (Spahr van der Hoek, Wâlden, p. 30). Onduidelijk is of de al genoemde vermeldingen van oude kerkhoven bij Akkerwoude, Veenwouden en Roodkerk behalve met de woudontginningen ook nog iets te maken hebben met oudere bewoning in de lagere delen. Tussen Rinsumageest en Veenwouden zal eveneens veen tot turf zijn omgezet.

Het Klaarkamperklooster heeft hier waarschijnlijk een aanzienlijk aandeel in gehad. Oorkonden uit de tweede helft van de 15de eeuw geven aan dat het klooster verschillende malen veenland van particulieren koopt of ruilt tegen ander land (Sipma I, no. 49, 121, 190, 347, 353).

Deze verveningen zullen het drassige karakter in de hand hebben gewerkt en hebben geleid tot het ontstaan van de talloze meertjes die een eeuw geleden nog ten noorden van Veenwouden en ten zuiden van Driesum lagen. In de loop van deze eeuw is de ontwatering van deze gronden verbeterd en is het gebied ontsloten voor landbouwbedrijven.

De dorpen binnen een complex woudgronden gelegen, zijn onderling via de ontginningsbasis en een aantal dwarsverbindingen goed bereikbaar geweest. De dwarsverbindingen en de landwegen zijn op de perceelscheidingen aangelegd en accentueren daarmee de verkavelingsrichting. Naar buiten toe moesten in het verleden altijd laaggelegen gronden gepasseerd worden, waardoor wellicht deze verbindingen gering in aantal en laat tot stand gekomen zijn. De omstandigheid dat de wouddorpen onderling over land goed bereikbaar zijn is mogelijk verantwoordelijk voor het feit dat het waterwegennet hier minder tot ontwikkeling is gekomen dan in het terpengebied.

De visuele kenmerken van het tegenwoordige cultuurlandschap van de wouden bestaan enerzijds uit de zeer sterke openheid van de voormalige hooilanden, veroorzaakt door het vrijwel ontbreken van bebouwing en geboomte. Anderzijds, in scherp contrast met de lager gelegen gronden, is er de sterke beslotenheid direct rond de bebouwing van de dorpen, die wordt bereikt door de nog gedeeltelijk aanwezige houtwallen.

Een ander kenmerk, vergeleken met de terpdorpen, vormt de ligging van oudste bebouwing, niet in een kom bijeen maar over de gehele lengte langs een weg, als een lint in het landschap gelegen.

L. PRINS

Litteratuur

P.C.J.A. Boeles, *Friesland tot de 11e eeuw*, 2e druk 's-Gravenhage, 1951.
J.W. Boersma (samenstelling), *Terpen*, *mens en milieu*, Haren, 1970.
G.J. Borger, *De Veenhoop*, Amsterdam, 1975.
M.P. van Buijtenen, *Frieslands Middeleeuwse Marktrechten*, Leeuwarden, 1965.
Charterboek, G.F. Schwartzenberg thoe Hohenlansberg, *Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland*, 6 dln., Leeuwarden, 1768-(1795).

J. Cnossen, *De bodem van Friesland*, Stiboka, Wageningen, 1965.
J.K. de Cock, *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de Middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag*, Groningen, 1965.
E.F.J. Dronke, *Traditiones et antiquitates Fuldenses*, ed., Fulda, 1844.
T. Edelman, *Bijdrage tot de historische geografie van de Nederlandse kuststrook*, 's-Gravenhage, 1974.
A.W. Edelman-Vlam, *De ontwikkeling van de perceelsvorm in Nederland*, Landbouwgeschiedenis, p. 139-167.
J.W. Griede, *Het ontstaan van de Friese Noordhoek*, Amsterdam, 1978.
M. Gysseling, *Toponymisch Woordenboek van België*, *Nederland*, *Luxemburg*, *Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1266)*, 2 dln., z. pl., 1960.
H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems*, Groningen, 1963.
R.H.J. Klok, *Terpen zullen ons een zorg zijn*, Groninger Volksalmanak 1974-'75, p. 129-167.
KNOB *Bulletin*, jrg. 1963, kol. 85.
G.W. Lammers, *De Dokkumer Wouden omstreeks 1830*, It Beaken, XXVIII, 1966, 99-167.
H.J. Moerman, *Nederlandse plaatsnamen*, Brussel, 1956.

S.J. van der Molen, *Turf uit de Wouden*, Leeuwarden, 1978.
S. Muller Hzn., *De Kerkelijke indeling omstreeks 1550*, I Het Bisdom Utrecht, Geschiedkundige Atlas van Nederland, IX, 's-Gravenhage, 1921.
R.V.A.: *Register van Aanbreng* (I. Telting) *en verdere stukken tot de floreenbelasting betrekkelijk*, uitgeg. door het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde, Leeuwarden 1880.
K.A. Rienks en G.L. Walther, *Binnendiken en Slieperdiken yn Fryslan*, Bolswert 1954.
P. Sipma, *Oudfriese oorkonden*, deel I, 's-Gravenhage, 1927.
J.J. Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese Landbouw*, Drachten, 1952.
J.J. Spahr van der Hoek, *Terp en Fjild*, It Beaken, jrg. XXVII, 1965, p. 26-36.
J.J. Spahr van der Hoek, *Samenleven in Friesland*, Drachten, 1969.
J.J. Spahr van der Hoek, *Wâdzje yn de Wâlden*, It Beaken, jrg. XXXI, 1969, p. 20-37.
J.J. Spahr van der Hoek, *Undersyk yn de Noardeasthoeke*, It Beaken, jrg. XXXII, 1970, p. 61-118.
Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden, 14de deel, II, Amsterdam, 1785.
T. Wijnterp, *Toponymen van de Trynwalden en omkriten*, Fryske Plaknammen, deel XIV, p. 65-75.

Kaartmateriaal

W. Eekhoff, *Nieuwe atlas van de provincie Friesland*, Leeuwarden, 1849-1859.
B. Schotanus à Sterringa, *Uitbeelding der heerlijkheid Friesland*, Leeuwarden, 1718.

B De gemeente Ferwerderadeel

Overzichtskaart



De gemeente Ferwerderadeel, getekend naar kaart Topografische Dienst 1:25.000, 1971, afgedrukt 1:77.500. Kaders geven de begrenzing aan van de kadastrale minutekaarten, die afgebeeld zijn bij de behandeling van de betreffende dorpen. Stippellijnen geven de dorpsgrenzen aan, zoals ze in 1972 door de gemeente zijn vastgesteld.

Korte inleiding tot Ferwerderadeel

De tweede plaats in de latere kaartboeken van Friesland toebedeeld aan de Grietenij Ferwerderadeel doet geen recht aan het feit, dat in de Middeleeuwen het noordelijk rechtsgebied van Oostergo werd gevormd door Ferwerderadeel, de Dongeradelen en Dantumadeel. De later eerste Grietenij Leeuwarderadeel behoorde in de tijd, dat de opsplitsing in delen plaatsvond, tot zuidelijk Oostergo. Al vroeg moet de zetelplaats van het deels-, straks grietenijgerecht niet bepalend zijn geweest voor de woonplaats van de Grietman. De oudst bekend geworden functionaris van Ferwerderadeel uit 1242 wordt in Blija gesitueerd. In tegenstelling tot andere Delen - Grietenijen, waar de zetel van het gerecht voorgoed naar een ander dorp verhuisde, is deze in Ferwerd, waar nog het Raadhuis staat, gebleven.

Van zuid naar noord, op een lichte verhoging evenwijdig met de zeedijk liggen de voornaamste plaatsen: Hallum, Marrum, Ferwerd en Blija. De huidige zeedijk ligt enige kilometers verder zeewaarts ongeveer parallel met de vroegere. Laagbedijkt liggen daarbuiten kweldergronden. De zuidelijke grens van Ferwerderadeel loopt langs de Dokkumer Ee, behoudens een gedeelte waarin het terpdorp Janum ligt. Dit behoorde van ouds tot Dantumadeel. Tussen de lichte rug waarop de voornaamste dorpen liggen en de Ee zijn vier dorpen gesitueerd, Genum, Jislum, Lichtaard en Reitsum, die de Flieterpen genoemd worden en in de Middeleeuwen blijkens een stuk uit 1550 kerkelijk een band hadden met Hallum. De gemeente omvat tien kerkdorpen en heeft drie kloosters op haar grondgebied gekend: het Benedictijnerklooster Foswerd bij Ferwerd, het klooster Mariëngaarde van de Praemonstratenserorde ten zuiden van Hallum en de Cisterciënserpriorij Genezareth in de uiterste zuidoostelijke hoek van de gemeente. De begrenzing van de kerkdorpen wordt op enkele latere wijzigingen na nog aangehouden door de gemeente. De recente wijzigingen betreffen de samenvoeging van Marrum en (Wester)Nijkerk en de benaming Birdaard voor de bewoning langs de noordelijke oever van de Ee, die voorheen Wanswerd aan de Streek heette en onder Wanswerd behoorde.

Van ouds behoorde Ameland tot Ferwerderadeel; in 1405 wordt een uitspraak gedaan over de zelfstandigheid van dit gebied. Kerkelijk bleven er nauwe banden bestaan en het klooster Foswerd had er uitgebreide bezittingen. Tot op 19e-eeuwse kaarten ziet men een Amelands veer aangegeven aan de kust van Ferwerderadeel ten noorden van Ferwerd.

De vruchtbare bodem heeft al vroeg landbouw en veeteelt begunstigd. De boerderijen staan deels nog op de oudst bewoonde terreinen, de terpen. Soms zijn zij het enig overblijfsel van een van de vele states, waarop de talrijke invloedrijke families, die deze Grietenij rijk was, gevestigd waren. De aanblik van het landschap wordt behalve door dijken en terpen bepaald door een belangrijk aantal monumenten, waarvan het oudste, een gedeelte van de kerk van Hallum nog uit de 11e eeuw kan stammen. Ook de tufstenen kerk van Hogebeintum kan ons inziens op hoge ouderdom bogen. Tufsteen is voorts toegepast aan de 12e-eeuwse noordmuur van de kerk van Genum en in tweede toepassing aan de muren van de kerk van Marrum. Deze is, evenals de verwante kerk van Nijkerk, in de vroe-

ge baksteenperiode ontstaan, begin 13e eeuw. Beide vertonen langs de hoeken van de koorsluiting ‘kralen’. De overige kerken in deze gemeente dateren uit de gotische periode, behoudens het in 1738 voor de protestante eredienst gebouwde kerkje van Reitsum, dat een middeleeuws gebouw vervangt en de kerk van Jislum uit 1886. Van het einde van de 13e eeuw dateert de kerk van Hallum, uit blonde baksteen opgemetseld en rijk gedetailleerd aan de van de grond af opgaande nissen, waarin de spitsbogige vensters staan. De bouwactiviteit van het nabije klooster Mariëngaarde zal hieraan niet vreemd geweest zijn. In de 13e eeuw moet ook de toren van Blija ontstaan zijn. De kerk van dat dorp is in de 16e eeuw herbouwd, evenals het koor van de kerk van Ferwerd. Hier markeert de zware gotische toren de centrale functie van het dorp in de late middeleeuwen. Rond de kerk stonden er de pastorie, de woning van een tweede priester, de prebendarius en de kosterij, later schoolmeesterswoning. De eerste twee aan een pleintje, dat door de naam Vrijhof aan de oude situatie van rechtsplein herinnert, een kerkelijk gebied, uitgezonderd uit het wereldlijk recht. Later werd het wereldlijk rechthuis als huurder van de woning van de prebendarius aan hetzelfde plein gevestigd. De middeleeuwse pastorie, de oudst nog bestaande op het platteland van Friesland, werd in de 18e eeuw grietenijhuis.

Het landelijke kerkje van Lichtaard zal uit de 16e eeuw dateren, evenals de zware toren van Wanswerd en de kerk aldaar; latere ommetselingen verbergen mogelijk nog een ouder koor. Uit de 15e eeuw vinden we, behoudens de benedenste twee geledingen van de toren van Ferwerd, weinig gave gedeelten van gebouwen bewaard; tijdens de hevige Schieringer en Vetkoperse strijdtonelen zal er weinig bouwactiviteit geweest zijn naast de hoognodige reparaties.

Aan de kloosters is volgens de kronieken in de 13e eeuw veel gebouwd en opnieuw in de 16e eeuw. Over de tussenliggende eeuwen weten we zo goed als niets. Een enkele afbeelding uit de 18e eeuw geeft weinig uitsluitsel. De grondvesten zijn bij de terpafgravingen verdwenen en hebben destijds geen belangstelling gehad. Slechts uit wat bodemvondsten als vloertegels en profielstenen moet het beeld opgeroepen worden van wat geweest is. Van de overige bebouwing kunnen we ons door 18e- en 19e-eeuwse tekeningen enige voorstelling vormen. In Hallum stond de Offingaburg genoemde kasteelachtige state bij de kerk; twee andere states lagen aan de rand van het dorp. Ook Cammingha State te Ferwerd lag dicht bij het dorpscentrum; het was in de 18e eeuw de zetel van de Grietman.

Een soortgelijke situatie bestond er te Blija, waar Unema State directe verbinding met het dorp had. Nog merkwaardiger is de situatie te Westernijkerk, waar de kerk op een gedeelte van het stateterrein lijkt te staan. Ook te Genum bestonden in de 16e eeuw nauwe banden tussen de Roorda's en de kerk. Naar de grondvesten van de states zijn nimmer onderzoekingen gedaan. Naar de oude afbeeldingen te oordelen, lijkt in een aantal states de middeleeuwse toren, de ‘stins’ te zijn ingebouwd geweest. Het stateterrein was omgracht, soms zelfs met een dubbele gracht en veelal toegankelijk door een poortgebouw, dat ofwel over het water was gebouwd, zoals bij Sythiema te Hallum of òp de singel stond. Na de 16e eeuw zullen de omgrachting en de toegangspoort meer op een zekere ‘staat’ wijzen dan op een defensieve functie van het poortgebouw. En een grote ‘staat’ is er op een aantal states stellig gevoerd, zoals uit de archivalische gegevens blijkt. Op dit gebied kan door voortgezet onderzoek op den duur nog meer in beeld gebracht worden.

In de kerken getuigen de hier en daar mooi gebeeldhouwde banken, zerken en rouwborden van de opdrachten aan kunsthandwerkers door statebewoners gegeven. Door dezelfde houtsnijders werden ook de preekstoelen gesneden. Naast lokale meesters wordt daarbij veelal een beroep gedaan op ‘hardhouwers’ en houtsnijders uit Leeuwarden. Door de maatregelen tijdens de Franse tijd, toen wapens en kronen verwijderd dienden te worden, is veel van de pracht in de kerken verloren gegaan. De meeste states waren toen reeds vervallen of afgebroken, andere volgden in de loop van de 19e eeuw. Alleen van Harsta State te Hogebeintum is een gedeelte over. Aan bouwactiviteiten tijdens het begin van de 19e eeuw is in Ferwerderadeel alleen de herbouw van de ingestorte toren van Hallum te vermelden, naar een algemeen in die tijd toegepast schema van nauwelijks ver-

snijdende geledingen en bekroond door een hoge naaldspits. Volgens 18e- en 19e-eeuwse beschrijvingen had alleen de toren van Jislum destijds een naaldspits. Veel activiteiten werden ten plattelande ontwikkeld in de verbetering van de landbouwmethoden en ontginningen. Sedert het einde van de 18e eeuw ging het de boeren kennelijk goed en werden veel boerderijen herbouwd met ruimere voorhuizen, waarin een pronkvertrek met betimmerde wanden en schouw.

Na omstreeks honderd jaar in de voormalige pastorie gevestigd te zijn geweest kreeg het grietenijbestuur in 1840 een nieuwe behuizing te Ferwerd. Talloze korenmolens voor levensmiddelen, maar ook zwaardere industriemolens zoals de houtzagers te Birdaard werden in de loop van de 19e eeuw gevestigd of herbouwd. Wegen werden verhard, waarlangs tolhuizen ontstonden; schoolgebouwen kwamen tot stand. Een aantal dorpen had een bloeiende herberg, waarvan slechts povere resten over zijn. De welvaart bracht vernieuwingen van het woningbestand in de dorpen mede. Uitzonderlijk wegens de omvang is het notarishuis te Marrum dat omstreeks 1830 ontstaan moet zijn. Tot na de tweede wereldoorlog bleef de omvang van de dorpen vrijwel constant. Eerst in de tweede helft van deze eeuw is het woningbestand enorm toegenomen en zijn de meer dan één verdieping hoge gebouwen ontstaan, die het karakter van de dorpen dreigen te verhullen. Wegenaanleg en ruilverkaveling hebben de historisch gegroeide samenhang van het landschap gewijzigd. De geschiedenis daarvan valt buiten de hierna volgende ‘Beschrijving’ van de ‘monumenten’.

De monumenten

Lijst van afkortingen in de litteratuuropgaven gebruikt

A.A.U.	Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, Utrecht 1875-1957.
van der Aa	A.J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, 13 dln. in 14 banden, Gorinchem 1839-1851.
Algra	A. Algra, De historie gaat door eigen dorp, 6 delen, Leeuwarden 1955-'60 (gebundelde courantenartikelen).
Benef.	Beneficiaalboeken van Friesland opgemaakt te Brussel 25 augustus 1542, uitgevaardigd te Leeuwarden 3 november 1542... uitgave Provinciaal Bestuur van Friesland 1850 met inleiding van J. van Leeuwen.
v. Buijtenen, Dorp	M.P. van Buijtenen, Het Friese dorp in de middeleeuwen rechtshistorisch verkend, Drachten 1961.
v. Buijtenen, Leppa	-, De Leppa, een rechtshistorische-waterstaatkundige bijdrage, Dokkum 1944.
v. Buijtenen, S. Vitus	-, Sint Vitus van Oldehove, episoden uit de strijd om Leeuwardens kerk, 1146-1580, Utrecht 1950.
Bulletin K.N.O.B.	Bulletin uitgegeven door de (Kon.) Nederl. Oudheidkundige Bond, Amsterdam 1899-; Vierde Serie getiteld Oudheidkundig Jaarboek 1932-1946; Zesde serie met Nieuwsbulletin 1948-
Charterboek	G.F. Schwartzenberg thoe Hohenlansberg, Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland, 6 dln., Leeuwarden 1768-(1795).
Dronke	E.F.J. Dronke, Traditiones et antiquitates Fuldenses, Fulda 1844.
Dolk, Zerkhouwers	W. Dolk, Zestiende-eeuwse zerkhouwers in Friesland, De Vrije Fries, XLVI, 1964, 205-213.
Een kwart eeuw	Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek, Gedenkboek A.E. van Giffen, Meppel 1947.

Faber, Inventaris	F. Faber, Inventaris van het Oud Archief der Gemeente Ferwerderadeel, Ferwerd 1955.
Fehrmann	C.N. Fehrmann, De Kamper klokgieters, hun naaste verwanten en leerlingen, Kampen 1967.
Friesche Oudheden	Friesche Oudheden, afbeeldingen van merkwaardige voorwerpen van wetenschap en kunst gevonden in de archieven, kerken, kastelen, terpen enz. van Friesland in 32 platen met historische toelichting benevens eene geschiedenis van het opgerigte kabinet van oudheden door W. Eekhoff, Leeuwarden 1875.
F.V.A.	Friesche Volksalmanak, Leeuwarden 1836-1847, en 1853-1866; als Nieuwe Friesche Volksalmanak 1833-1899.

Gesta Abbatum Orti S. Marie	Aem. Wybrands, Gesta Abbatum Orti Sancte Marie, Gedenkschriften van de Abdij Mariëngaarde in Friesland, Leeuwarden 1879.
Halbertsma, Terpen	H. Halbertsma, Terpen tussen Vlie en Eems, een geografisch-historische benadering, uitgegeven in opdracht van de Vereniging voor terpenonderzoek, Groningen 1963.
Van Leeuwen	J. van Leeuwen, Register van openbare werken getrokken uit de resoluties der Staten van Friesland 1571-1803, Leeuwarden 1860.
Ligtenberg, Grafzerken	R. Ligtenberg, Grafzerken der XVIe eeuw in Friesland; een bijdrage tot de geschiedenis der Renaissance in dat gewest. De Vrije Fries XXIII, 1915, 156.
Molens in Friesland	Samengesteld in opdracht van Gedep. Staten van Friesland in samenwerking met de Fryske Akademy in Leeuwarden en de Vereniging de Hollandse Molen te Amsterdam, Leeuwarden 1971.
Mon Bat.	M. Schoengen, Monasticon Batavum, 3 dln. en Supplement, Amsterdam 1941-'42.
Ned. Kloosterzegels	Nederlandsche Kloosterzegels voor 1600 uitgegeven door wijlen jhr. dr. W.A. Beelaerts van Blokland, jhr. mr. D.P. Graswinckel, mr. E.C.M. Prins e.a. 's-Gravenhage 1935-
Nieuwsbulletin K.N.O.B.	Zie Bulletin K.N.O.B.
Occo Scarlensis	Ocko Scharlensis, Chronyk en waaragtige beschrijvinge van Friesland, verbeterd door J. Vlietarp en door A. Corn. Staurensis, Leeuwarden 1742.
Oudh. Jrbk.	Zie Bulletin K.N.O.B.
Publicatieband A.T.F.	Stichting Alde Fryske Tsjerken, Publicatiebanden I, 1-234, 1970-1975; II, 1976 e.v.
R.V.A.	(I. Telting) Register van den Aanbreng van 1511 en verdere stukken tot de floreenbelasting betrekkelijk uitgegeven door het Friesch Genootschap ter

	beoefening van Geschied-, Oudheid- en taalkunde, Leeuwarden (1879).
R.V.G.O.	J. Reitsma, Register van Geestelijke Opkomsten van Oostergo, uitgegeven door het Friesch Genootschap ter beoefening van Geschied-, Oudheid- en taalkunde, Leeuwarden 1888.
Sibr. Leo's Abtenlevens	D.A. Wumkes, Sibrandus Leo's Abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum, Bolsward 1929.
Stamboek	M. de Haan Hettema en A. van Halmael, Stamboek van den Frieschen vroegeren en lateren Adel, Leeuwarden 1846.
Tegenw. Staat	Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, Veertiende deel I, II en III, Amsterdam 1785-1788.
Sipma	P. Sipma, Oudfriesche oorkonden, 4 dln. 's-Gravenhage 1927-1977.
Van der Veen	W.K. van der Veen, Uit de geschiedenis van de Grietenij Ferwerderadeel, Leeuwarden 1958 (gebundelde couranten artikelen Friesch Dagblad).
Voet	E. Voet, Merken van Friesche goud- en zilversmeden. 2e herz. en vermeerderde druk door A. Wassenbergh en E.J. Penning m.m.v.C. Boschma, 's-Gravenhage 1974.
Vrije Fries	De Vrije Fries, Mengelingen uitgegeven door het Provinciaal Friesch Genootschap ter beoefening der Friesche Geschied-, Oudheid- en taalkunde, Leeuwarden 1839-
	Sedert 1906 getiteld Tijdschrift uitgegeven enz.

Wumkes	G.A. Wumkes, Stads- en dorpskroniek van Friesland, dl. I 1700-1800; dl. II 1800-1900, Leeuwarden 1930-1034.
Wijnja, Windmolens	G.D. Wijnja, Langs oude Friese windmolens, Oosterend 1977 (geen bladzijdenummering).

Overige afkortingen

A.R.A.	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage.
R.A.	Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden.
R.D.M.Z.	Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.
P.B.	Provinciale Bibliotheek, Leeuwarden.

Enige in Friesland gebruikelijke begrippen

Beitelingen	Vlechtingen, ter afwerking van een schuine kant van muurwerk.
Benekouw	Knekelhuis
Floreenkohieren	Sedert 1700 op last van de Staten om de tien jaar opgemaakte registers van floreenrenten, d.w.z. een grondbelasting in 1511 door de Saksische hertogen ingevoerd. R.A. Leeuwarden.
Hornleger	Huisstede, waarop een stemdragende plaats staat of stond.
Pondemaat	Landmaat van 240 vierkante roeden, in 1813 vastgesteld en omstreeks 36,7 are beslaand.
Stemkohieren	Registers van huizen (en hun eigenaren) waarop belasting en stemrecht rustte, in 1640 opgemaakt door de Staten en in 1698 herzien en in 6 dln. gedrukt; daarna om de tien jaren herzien. R.A. Leeuwarden.

Voor de namen van onderdelen van molens zij verwezen naar A. Sipman, Molenbouw, Zutphen 1975, voor bouwkundige termen naar E.J. Haslinghuis, Bouwkundige termen, Utrecht 1953, 1970.

Birdaard

De noordelijke bebouwing langs de Dokkumer Ee was tot 1972 bekend onder de naam Wanswerd aan de Streek. De naam Birdaard gold voordien alleen voor de bebouwing aan de zuidzijde van de Ee en voor het nabijgelegen terpdorp, dat al in de oudste Fuldalijst wordt genoemd (Dronke c. 17). De Dokkumer Ee vormt daar de grens tussen de gemeenten Ferwerderadeel en Dantumadeel.

Het deel van Birdaard dat in Ferwerderadeel is gelegen vormt als type nederzetting een uitzondering in de gemeente. Er is aan de noordzijde van de Ee geen sprake van een oorspronkelijke bewoning op een terp waaruit de Streek ontstaan is (afb. 1 en 2).

De ontwikkeling van het dorp hangt nauw samen met de functie van de Dokkumer Ee als vaarweg. Het belang daarvan zal sterk zijn toegenomen na de aanleg van een trekweg langs de Ee in 1647. Schotanus geeft op zijn kaart van de Grietenij uit 1664 nog geen bebouwing aan de noordzijde van het water. Op de kaart van 1682 staat echter al een rijtje naast elkaar gelegen huizen langs het water ingetekend (afb. 395).

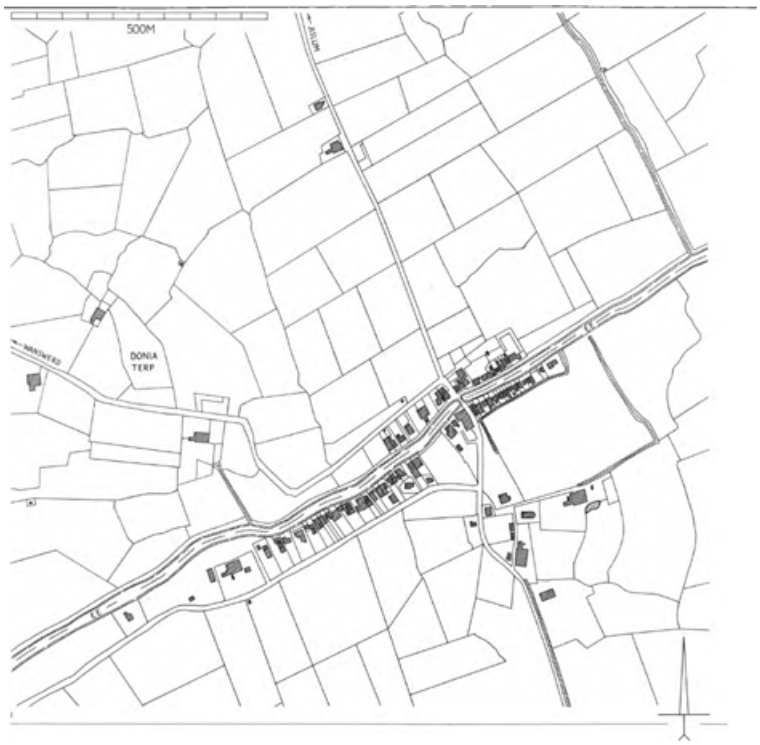
De lintbebouwing aan de kaden van de Ee heeft uiteindelijk een lengte van enkele honderden meters gekregen. Pas geruime tijd na de totstandkoming van de bebouwing is hier een kerk gebouwd, n.l. de Chr. Gereformeerde Kerk in 1892 (Van der Veen, 240). De aanleg van een brug over de Ee, die Schotanus reeds tekent, zal de verkeersfunctie van het dorp versterkt hebben. In 1777 wordt er een ‘flapbrug’ gebouwd waaraan tolheffing verbonden was (van Leeuwen) (afb. 3). In 1903 werd deze vervangen door een draaibrug (afb. 4). De opvolger daarvan doet tegenwoordig nog slechts dienst voor het lokale verkeer. De doorgaande routes gaan buiten het dorp om, via een nieuwe brug ten noorden van het dorp.

Op het hoogtepunt van de economische ontwikkeling in de vorige eeuw maken o.a. twee molens en enkele scheepshellingen deel uit van de industriële activiteiten (afb. 6-10).

In de loop van deze eeuw nam het vervoer te water langzaam af door de opkomst van het wegtransport. Daarmee was tevens een eind gekomen aan een verdere ontwikkeling van de industriële activiteiten van het dorp.

Van de twee molens is alleen van de noordelijke nog een restant over plus bijbehorende zaagloods, als voorheen nog aan het einde van de bebouwing gelegen. De bebouwing aan het pad langs de Ee bestaat uit landelijke meest 19e-eeuwse woningen met een klein erf voor de huizen. Alleen op de hoeken bij de brug staan panden met een verdieping waarvan het oostelijke oorspronkelijk als herberg gefunctioneerd zal hebben.

De ijzeren draaibrug was draaibaar op een gemetselde voeting aan de noordelijke oever.



Afb. 1. Copie van het kadastrale minuteplan omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 2. Luchtfoto schaal 1:6500. Opname april 1973.

Industriemolen Mounewei 17

Bij Mounewei 17 staat de gemetselde hoge voet van de op 11 november 1972 afgebrande achtkante stellingmolen ‘de Zwaluw’. Bij de brand bleef de vrij van de molen staande houtzagerij gespaard. De molen is eigendom van Mw. B. de Groot te Birdaard (afb. 7-10).

Litteratuur

Molens van Friesland, 144; A. Sipman, Molenbouw, het staande werk van de bovenkruiers, Zutphen 1975, 139 en 390, tekeningen 25:4c en 42; Wijnja, Windmolens, i.v. Wanswerd.

Geschiedenis

De molen werd in 1875 gebouwd als opvolger van een in 1826 gebouwde molen, die kort te voren verbrand was. Op de kadastrale minutekaart komt de molen echter niet voor op de plaats waar deze thans staat. De molen diende als koren- en pelmolen. De zagerij in de belendende loods is volgens Wijnja eerst in 1916 toegevoegd; volgens een aantekening van Sipman echter is deze niet veel jonger dan de herbouw van de molen. Restauraties vonden plaats in 1947 en 1950-'52.

Het staande werk

De gemetselde voet is uitwendig achthoekig met op de hoeken pilasters en inwendig zestienhoekig; de hoeken van de binnenkant behouden van onder af aan hun breedte; de veldmuren lopen naar boven taps toe. In deze hoge voet zijn de stiepen (‘klippen’) en veldmuren in gezamenlijk verband gemetseld. In de voet bevinden zich vier zolders, de stellingzolder inbegrepen. Onder de stellingzolder ligt nog een tussenzolder voor de pelstenen. Om het andere veld bevat enige boven elkaar geplaatste cirkelvormige gietijzeren tuimelramen.

Het achtkant was van grenehout en gebouwd volgens het algemeen in ons land toegepaste systeem. Volgens de noordelijke bouwwijze voor de grote en industriemolens werd het achtkant van drie bintlagen voorzien. De kap was kruibaar op slepers; de staart had een kruilier. De lange spruit was op noordelijke wijze middelbalk en bevond zich boven de ijzerbalk. De molen had in de kap het uitzonderlijk aantal van drie steunders: normaal bevat de kap slechts een steunder.

Het gaande werk

Wieksysteem: zelfzwichting met oud-hollandse voorzoom, vlucht 23,90 m. Roeden van staal. Een doorboorde gietijzeren bovenas voor deze molen is in 1875 door de firma De Prins van Oranje te 's-Gravenhage gegoten. In de molen waren twee koren- en twee pelstenen.

De zagerij

De houtzagerij bestaat uit een rechthoekige schuur met terugvallende wanden en een zadeldak; het geheel staat op gemetselde stiepen. In het midden wordt de kap onderbroken door een piramidaal boven de schuur uitstekend gedeelte, eveneens gedekt door een zadeldak, dat haaks op dat van de schuur staat; daarin bevindt zich op de bovenste zolder de krukas, die de zagerij in beweging bracht. De zaagramen, een schulpraam (aan de zijde van de molen) en twee gewone ramen, werden aangedreven via een horizontale as van de molen uit overgebracht op de krukas. Ieder raam bezit een eigen slede.

De sleephelling

De sleephelling bevindt zich aan de noordwestzijde van de schuur. De te zagen stammen werden aangevoerd via een sloot, waar ze tevens konden uitwateren. De sloot liep parallel aan de Ee en mondde uit in een kom bij de sleephelling.

Zaagmolen de Phoenix

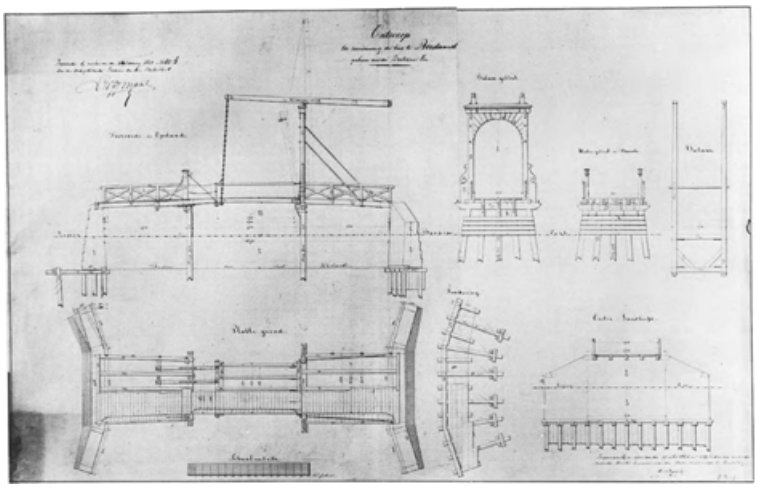
Ten zuiden van het dorp stond langs de Dokkumer Ee een achtkante houtzaagmolen, de Phoenix of Oberman's molen genaamd (afb. 6). De molen was in 1865 gebouwd als houtzaagmolen, d.w.z. dat de houtzaagloods tegen de voet van de molen stond. Daardoor valt het molenachtkant niet op het kadastrale plan aan te wijzen.

De molen verbrandde in 1918 en werd vervangen door een elektrische zagerij die eveneens afbrandde (Wijnja, Windmolens i.v. Wanswerd).

Terpen

Onder Birdaard ten oosten van de weg naar Wanswerd ligt een als archeologisch monument beschermd terprestant uit de voor-Romeinse ijzertijd, Doniaterp geheten (afb. 1). Terp Hikkaard, zie onder Jislum.

Ten noordoosten van Birdaard, tegen de grens met Dantumadeel, geeft Halbertsma een terp aan (Halbertsma, Terpen kaart 6 west).



Ontwerp voor de klapbrug over de Dokkumer Ee door de ingenieur van de Waterstaat L.H.J.J. Mazel 1853. Rijksarchief Leeuwarden, archief Waterstaat inv. 49b, nr 76-77, C 5 121.



Afb. 3. De ophaalbrug over de Dokkumer Ee, eind 18e eeuw naar tekening door J. Bulthuis in prent gebracht door K.F. Bendorp. Van Leeuwarden af gerekend was dit de eerste wegkruising over de Ee.



Afb. 4. In 1903 werd ter vervanging van de ophaalbrug over de Ee een ijzeren draaibrug gebouwd, de Steenhuizenbrug genaamd. Tot 1975 is deze in gebruik geweest.



Afb. 5. Overzicht van Birdaard met geopende draaibrug, links de Gereformeerde Kerk uit 1892.



Afb. 6. Aan de westzijde van Birdaard stond Oberman's houtzaagmolen de Phoenix uit 1865, afgebrand in 1918. Foto naar prentbriefkaart.



Afb. 8. Aan de achterzijde werden de te zagen boomstammen via een helling in de zaagloods gesleept. Opname 1950.



Afb. 9. Het hout werd in een kanaal aangevoerd, dat evenwijdig aan de Ee liep. Opname 1961.



Afb. 7. De industriemolen de Zwaluw is in 1875 gebouwd ter vervanging van een korenmolen uit 1826. De molen diende als meel- en pelmolen en dreef tevens de houtzagerij aan in de belendende zaagloods. Het bovenwerk is in 1972 afgebrand. Opname 1950.



Afb. 10. Molen de Zwaluw van het zuiden gezien. Opname 1971.

Blija

De oudst bekende benaming van het dorp is die van ‘Blytha’ in de 13e-eeuwse Vita Fretherici (overl. 1173) (Gesta Abbatum Orti S. Marie 21 en 34). De oudst bekende Grietman van Ferwerderadeel van 1242 heette Tjaard van Blija (Van Buijtenen, Leppa 13).

Opvallend in de plattegrond is de kruising van een viertal wegen, die evenwel niet als een radiale structuur van de dorpsterp opgevat mogen worden (afb. 11-13). Zij vormen de verbindingen met Ferwerd, met Holwerd, naar enkele verspreidliggende states en naar het gehucht Vaardeburen. Bij dit kruispunt lag tevens de inmiddels gedempte haven van de Blijaer Vaart. De oude naam ‘Op de wal’ duidt op de functie van loswal.

De kerk en het kerkhof, op een terp van zeer geringe hoogte, liggen enigszins terzijde van deze wegen. Gezien de situatie van de bebouwing rond de kerk lijkt een bovenste ringweg aanwezig te zijn. Voor het overige bezit het dorp weinig kenmerken van het ideaaltype terpdorp.

De oudere bebouwing is, behoudens een deel aan de ringweg, niet rondom de kerk gelegen, maar meer op het wegenstelsel georiënteerd. Latere bebouwing heeft zich in eerste instantie eveneens langs deze wegen ontwikkeld.

Even ten zuidoosten van het dorp ligt enige bebouwing bijeen op een deels afgegraven terp aan de Blijaer Vaart. Op de kaart van Schotanus uit 1684 komt deze bebouwing onder de naam Vaardeburen reeds voor (vgl. afb. 44).

Op deze kaart wordt noordoostelijk van de dorpskom de naam Tjissebuorren aangegeven. Deze naam staat bij één boerderij vermeld. Latere kaarten geven de naam aan een groepje van drie à vier op terpen gelegen huizen of boerderijen. Op de jongste editie van de topografische kaart komt de naam niet meer voor.



Afb. 11. Copie van het kadastrale minuteplan omstreeks 1832, schaal 1:7500.



Afb. 12. Luchtfoto van het gebied ten noorden van Blija met de terpen Unema, Kienstralaan 1 en het terrein van de voormalige Aebinga State. Schaal 1:6500. Opname april 1973.



Afb. 13. Luchtfoto van het dorp. Schaal 1:6500. Opname april 1973.

Het kerkgebouw

Hervormde Kerk

De Hervormde kerk is op een omheind kerkhof gelegen; langs de rondweg om het kerkhof is de lage bebouwing aan de noordzijde nog aanwezig. De kerk en toren zijn eigendom van de Hervormde Gemeente (afb. 14-25).

Litteratuur

R.V.A. I, 97, III, 81, Benef. 141; R.V.G.O., 78; Wumkes II, 120; Faber, Inventaris nrs. 1667,6.

Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf, 1722 in coll. Fries Museum (afb. 15).

Bronnen

Rekeningen kerkvoogdij 1718-1763, R.A. Leeuwarden.

Geschiedenis

Naast de pastoriegoederen bestond er te Blija een vicarie. Beide groepen inkomsten worden in 1580 een corpus genoemd. De naamheilige zou volgens Schotanus S. Nicolaas zijn.

In 1580 verklaart men dat de kerk zwaar beschadigd is.

Uit de 18e-eeuwse kerkvoogdijrekeningen valt onder meer te lezen dat in 1726 een ‘kaeckhuis’ achter de kerk gebouwd is. In 1749 wordt de benekouw weer afgebroken en zijn de beenderen begraven. In 1741 is de toren gerepareerd bij besteding en worden hardstenen dekplaten besteld bij ‘Jacob Bruinsma mr. steenhouwer tot Leeuwarden’. Ruurd Hopkes neemt het werk aan. Er komen blauwe pannen op de toren. Het uurwerk wordt enige malen naar Holwerd gebracht voor reparatie; in 1729 is de uurwerkmaker daar Johan Hessels. In 1763 wordt de vloer met vijfduizend klinkers vernieuwd. In 1823 is de kerk gerepareerd (Wumkes II, 120). In 1852 besluit de gemeente tot het stichten van besloten kerken armvoogdenbanken, in 1862 tot het vertimmeren van de kerk. Het gewelf is blijkens een opschrift in 1858 door aannemer H.J. Wallendal hersteld.

Restauratie

De toren is in de jaren 1949-'52 gerestaureerd onder leiding van architect A. Baart jr. te Leeuwarden. Grote gedeelten van de buitenhuid van de toren, die in kleine steen vervangen waren, werden in bijpassende grote steen hersteld. Het interieur van de kerk is in 1959 gewijzigd onder leiding van architect P.L. de Vrieze te Groningen.

Beschrijving

Het zes traveeën diepe kerkgebouw is vijfzijdig gesloten aan de oostzijde en grijpt aan de westzijde tegen de oudere toren aan. Vensters, ingangen en steunberen zijn regelmatig over beide gevels verdeeld.

Materiaal

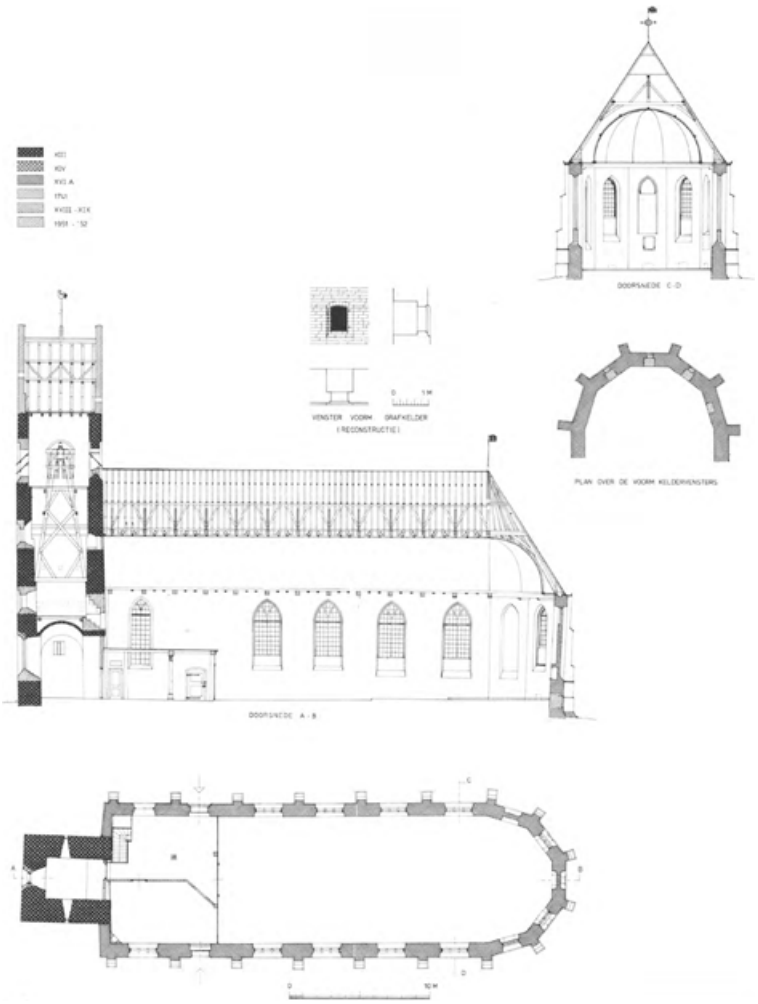
De toren bestaat uit vrijwel louter gele baksteen van 31 - 32 × 8,5 - 9 cm, 10 lagen 104 cm in verband van over het algemeen twee strekken afgewisseld door een kop, waarbij aan de hoeken klezoren zijn toegepast (afb. 17 en 21). Schip en koor zijn samengesteld uit opnieuw gebruikte rode baksteen van 31 - 32 × 9 cm, 10 lagen 101 cm in onregelmatig verband. Bovenaan zijn de muren vooral van het schip hersteld in kleinere baksteen, waarmede de steunberen hier en daar zijn opgelapt en boven de gebruikelijke afdekking verhoogd tot aan de gootlijst. Ook zijn de schipvensters van dit materiaal benedenaan gedicht.

Toren

De toren gaat tot aan de galmgaten onversneden op en is gesloten behoudens kleine lichtopeningen in de westgevel en een spitsbogig groter venster in de begane grond. De vorm van de lichtspleten in de westgevel is ontstaan in 1951 naar analogie van in gedichte vorm aangetroffen spleten in de noord- en zuidgevel beganegronds. Zij vervangen grotere rondbogige openingen, die bij de bemetseling ontstaan waren. De galmgaten staan in de bovenste geleding, die door een minimale versnijding wordt aangeduid. De smalle rondbogig gesloten galmgaten staan gekoppeld binnen een rondbogig gesloten nis. De bogen van de galmgaten gaan op van impostlijsten. De toren is gedekt door een zadeldak tussen twee topgevels van grote steen met vlechtingen van kleine steen.

Inwendig zijn de torenmuren viermaal versneden. Over de begane grond is een koepelgewelf gemetseld uit grote baksteen. De oostmuur is daar uitgebroken tot een grote rondboog. Lichtspleten in noord- en zuidmuur zijn in 1951 geopend; de getrapte afzaat van het westelijke venster is ook bij die gelegenheid ontstaan, evenals de getrapte doorgang naar het orgelbalkon; voordien was daar een ruw ingekapte doorgang. Een oudere balklaag tekent zich af ongeveer een halve meter boven de thans aanwezige. Daarboven rust op een versnijding de hoge eiken klokkestoel, die uit drie evenwijdige jukken bestaat en voor de klokken uit 1704 gemaakt zal zijn. Enige onderdelen zijn in 1951 vernieuwd. Ook boven de tweede balklaag zijn balkgaten te zien. Ruim een meter daarboven is een doorgang naar de vroegere

schipkap dichtgezet. Op de oostmuur tekent zich aan de buitenzijde de moet af van een kap met de nok ongeveer 3,50 m lager dan de huidige en met een helling van 53°. Ten behoeve van de tegenwoordige kap zijn de oostelijke galmgaten ingekort.



Afb. 14. Hervormde kerk en toren. Plattegrond en doorsneden benevens een plattegrond over de later dichtgezette openingen op vloerniveau en details van een der openingen. Getekend en bijgewerkt 1976 naar opmeting 1944.

Schip en koor

De muren zijn versneden met een plint en opnieuw bij de waterlijst, die onder de vensters loopt en over de beren omgaat (afb. 16 en 18). De beren zijn tweemaal versneden en bovenaan niet afgedekt maar bij een reparatie doorgetrokken tot aan de gootlijst. Aan de westzijde van de eerste koorsteunbeer is aan beide zijden van de kerk een bouwnaad te zien; inwendig is daar scheurvorming in de pleister waargenomen. De vensters hebben eenvoudige afgeschuinde dagkanten en steensrollagen langs de kop. De zijmontant is over het algemeen bewaard. De vensters zijn deels ingekort en bezet met houten kozijnen. In de koorsluiting staan drie smallere vensters, waarvan het middelste alleen bovenaan beglaasd is geweest en de beide andere ingekort zijn. Aan de noordwestzijde is geen venster doch een nis; daar kan een sacramentshuis gestaan hebben. Er tegenover aan de zuidzijde is het venster met kleine steen gedicht. Aan het koor is de plint aan de drie middelste zijden onderbroken door thans gedichte rechthoekige en met een korfboog gesloten licht- of luchttoevoeren, die een luiksponning hebben aan de buitenzijde. De ingang aan de noordzijde is korfbogig gedekt en omlijst door een hoge geprofileerde spitsboognis, die in een rechthoekig veld staat, ontstaan door het omvoeren van de waterlijst. Het gehele veld is gepleisterd. In het boogveld een beeldnisje. De ingang aan de zuidzijde is eveneens korfbogig gedekt en alleen omlijst door de rechthoekig omgevoerde waterlijst. Er staat een opgeklampte deur in met gesmede slotplaat en ring.

Inwendig

De muren zijn verbonden door trekbalken, waarvan alleen die in de koorsluiting nog gotische sleutelstukken hebben, eindigend in een peerkraalprofiel (afb. 23). De overige dragen hier en daar nog op korte gedeelten sleutelstuk met het gotische profiel. Het tongewelf draagt op een verbrede voorlijst en heeft geen ribben in het zicht.

De eiken kap is opgebouwd uit schaargebinten waarop een geschoorde stijl die een langsbalk ondersteunt, waarop de haanhouten rusten. Ter halverhoogte van het spantbeen loopt een gording.

In de nis van de middelste koorsluitingszijde is een rechthoekige piscina-nis uitgespaard met zandstenen bodem waarin een afvoer. Onder de vensters staan smalle segmentbogig gedekte openingen met rechte dagkanten; zij steken nog slechts gedeeltelijk boven het vloerniveau uit. Zij zijn slechts te verklaren wanneer men een oorspronkelijk hoger vloerniveau aanneemt, waarbij de piscina-nis ook beter bereikbaar is. Onder het koor kunnen grafkelders geweest zijn (afb. 14).

Bouwgeschiedenis

Bij de ongelede ingewelfde toren, die in de 13e eeuw ontstaan kan zijn en later (1741) van nieuwe topgevels is voorzien, is in laatgotische tijd de kerk geheel herbouwd,

in twee fasen met een scheiding bij de aanzet van het koor. In de westgevel van de toren was mogelijk in de 14e eeuw reeds een spitsboogvenster gehakt.

Waarschijnlijk zijn direct bij de bouw onder het koor grafkelders aangelegd. De aanwezigheid van de portretzerk voor Janke van Unema, die 1540 gestorven is, zou een aanwijzing kunnen zijn voor een bouwdatum, d.w.z. eerste helft 16e eeuw. Janke van Unema woonde op Unema State vlak ten noorden van de kerk en streed met succes tegen de Saksers in 1516. Het lijkt mogelijk dat hij als dank daarvoor de kerk die in de nabijheid van zijn stins stond liet herbouwen.

Inventaris

De kerk bezit:

Preekstoel

Een eiken preekstoel met portaal, achterschot en klankbord, alles versierd met gesneden motieven in Lodewijk XIV-vormen, aan het achterschot rococomotieven; voor 1718, achterschot jonger (niet in kerkvoogdijrekeningen die van 1718 tot 1763 lopen) (afb. 22) (vgl. preekstoel van Hogebeintum). Thans is de preekstoel blank, doch voorheen zwart geverfd met goud en daaronder wit met goud.

Doophek

Het doophek XVIIIB-XIX is gewijzigd in een hek ter afsluiting van het koor.

Lezenaar

Aan de kansel een koperen lezenaar XIX.

Orgel

Orgel, volgens Wumkes uit 1870, in kas met gesneden lofwerk, op balustrade (afb. 24). Schotwerk van paneelwerk onder orgeltribune, XVIII (afb. 24).

Banken

Twee overhuifde herenbanken, waarvan een met spijltjesfriezen; beide met knoppen op de hoeken, XIX (afb. 23).

Restanten van een viervoudige bank met achterschot zijn thans tegen de koorafscheiding opgesteld (afb. 23).

Langs de noordzijde drie rijen banken van paneelwerk met knoppen op de hoeken, waarschijnlijk 1725 blijkens een post in de rekeningboeken voor ‘knoppen tot de nieuwe banken’ en een groot bedrag aan Lieuwe Sjoerds, meester timmerman, voor houtwaren en arbeidsloon. Mogelijk echter heeft dit laatste betrekking op de preekstoel.

Tekstborden

Vier tekstborden met gesneden bekroning, XVIIIB.

Zerken

Grote zerk bovenaan gemerkt Vincent Lucas 1552 (afb. 19). In een fantasiearchitectuur staat de geharnaste figuur van de overledene; voor hem zijn wapenschild en boven zijn hoofd het alliantiewapen Unema-Wyboltsma. In de hoeken vierpassen met allianticwapens. Randschrift: 'Int iaer ons Herē MV^{c}XL den XIII Novēbris sterf den Edelē Eerentveste Herschap Janke van Wnema ende Tet... sijn wijf sterf int jaer MV^{c}XXXII den II Octobris hier begravē'. Op een cartouche aan de voet van de zerk: 'Non intres in iudiciū cū servo tuo, quia non iustificabitur in conspectu tuo omnis vivens Psalm: 142'. Tekening door A. Martin in coll. Fries Museum en gedrukt in Friesche Oudheden. Vgl. Ligtenberg, Grafzerken, 168; Dolk, Zerkhouwers.

Rechthoekige kinderzerk met gotisch randschrift (afb. 20).

Randschrift Ao XV^{c}LVI dē VI octobris(?) sterf Douwo Abinga en□ sy□ olderdū was XIIII dage ende gena^{u}(?)... In het midden beschadigd doch nog wel herkenbaar alliantiewapen: manlijk schild met halve friese adelaar en drie tekens paalsgewijs (Goffe Aebinga 'van Hijum') vrouwelijk schild met springend dier op maansikkel, terzijde sterren, (Tjemck Aebinga 'van Blija') eronder: Tempus nascēdi et tēpus moriēdi. In de hoeken wapens Aebinga, Aebinga, van Offenhuizen, IJdsma (Handschrift Grafschriften, R.A. Leeuwarden). Grote zerk met in de hoeken en in een cartouche in het midden uitgehakte alliantiewapens. Randschrift Ao 1615 dē 28 July sterf D□ DL□ Eerenfes□ J Taecko vā Aylva Grietmā vā Ferwerderdeel. Hier leit begraven de edele Juffrou Kinsck vā Mockama sterf A^{o}1588 dē 11 Mai. Binnenrandschrift A^{o} 1638 dē 15 decemb^{r} ster^{f} de Edele Deuchdrycke Juffrou Barbaer van Douma Weduwe vā de Grietman Io^{r} Taecko vā Aylva out 76 Jaren. In het midden onderaan nog: Ao 1604 de 26 sept^{r} sterf de edel□ Jonghe Juffer Kinsck vā Aylva de d^{r} vā J Taecko vā Aylva en□ de edel□ deuchricke Juffrouw Berber vā Douma out 6 jaer en□ is alhier begravē.'

Zerk met in de hoeken bovenaan twee manlijke wapenschilden, beneden twee vrouwelijke schilden; meubelen uitgehakt (afb. 25). In het midden tussen bazuinende putti en vazen met symbolen van leven en dood een wapenschild met helmteken en dekkleden en onderaan liefdesknoop. Meubelen uitgehakt. Onder het schild gevleugelde zandloper. Randschrift 'Anno 1637 den 9 Marty is gesturven den Edelen Erentvesten Joncker Barthel Tyaerda van Starckenburgh ou(t) 74 jaer. En is hier begraven.' Onder de vazen en de zandloper van het middenveld is een lambrequin met Latijns vers waarvan de voorste helft der regels sterk is uitgesleten.

Zerk met in de hoeken deels versleten doch rechts onderaan nog goed bewaarde alliantiewapens. In het midden in een cartouche alliantiewapens met helm en dekkleden. Randschrift A^{o} 1649 Den 29 Novemb^{r} sterf de Weledelē Erentphesten

Jo^{r} Willem vā Haren Meede Staat Generael Wegen Frieslant int 68ste jaer zyns ouderdoms.

Klokken

De twee klokken uit 1704 zijn in de Tweede Wereldoorlog omgesmolten:
diam. 89 cm. Opschrift ‘Erigite manus ad sanctimonium et laudate Deum. Claes Noorden et Jan Albert de Grave me fecerunt Amstelodami Ao 1704/’ In een door koorden omlijst veld stond de tekst: ‘Het klokgeluid verbeeld de klank van 's Heeren stem, die elk sal hooren:/In 's weerelds grooten ondergank/Dan word die siele uitverkooren/die heilig leeft en 't boose stuit,/God regt na geen noodlotsbesluit.’
diam. 99 cm. Opschrift Offerte Deo gratias et altissimo promissa vestra Claes Noorden et Jan Albert de Grave me fecerunt Amstelodami Ao 1704. In een door koorden omlijst veld stond de tekst: ‘Jan Formers Kerkvooght/Anne Piers Kerkvooght/ Als ick getrocken wort/soo roep ick overluyt/'t is droefheyt oft vreucht/komt hoort hier Godts besluyt/W.A. Schotsijn/V.D.M. /predicant tot Blia/ en Hogebintum/1704.’

Voormalig doopsgezind kerkgebouw

Doopsgezinde kerk

Achter een modern pand aan de oostzijde van de Hoofdstraat bevindt zich in vervallen staat, de voormalige Doopsgezinde Vermaning (afb. 28). Het zaalvormige gebouw is aan de oostzijde driezijdig gesloten. De ingang is aan de lange gevel in de steeg. Naast de ingang een stichtingssteen met opschrift ‘Gesticht in den jare 1807 onder opzicht van Lieuwe Goffes en (uitgehakt) diaken der D.G. Gemeente Eerste steen gelegd door Lieuwe Jans en Tjitske Sakes.’ Inwendig is voor de sluitingszijden een kraak getimmerd op ionische kolommen. Het voorgebouw, eens waarschijnlijk de kosterij, is vernieuwd. De kadastrale minute geeft geen voorgebouw. De ingang was volgens Van der Veen (blz. 110) oorspronkelijk aan de korte zijde, waar ook de stichtingssteen gestaan moet hebben. Van der Veen

vermeldt voorts dat op de preekstoel een koperen lezenaar stond, waar ook de naam van de tweede diaken was verwijderd. De naam Lieuwe Goffes komt volgens dezelfde bron voor aan de boerderij Dijkslobbe, waaraan hij in 1822 de eerste steen legde. De preekstoel uit de kerk is in 1951 verkocht aan de Hervormde Gemeente van Minnertsga, om geplaatst te worden in de na de brand herstelde kerk aldaar.

In het tot schuur gedegradeerde kerkgebouw is de kraak op de ionische kolommen nog aanwezig evenals een gedeelte van een spijlenfries, waarschijnlijk van het doophek (afb. 27).

Bebouwing langs de belangrijkste straten

Hoofdstraat

Aan de Hoofdstraat staat het forse pand nr. 3 met verdieping en schilddak. Het was volgens de kadastrale minutekaart destijds verbonden met het eerste pand aan de noordzijde van de Voorstraat. Het hoekpand waarin een bakkerij gevestigd was, stond vrij in de overblijvende hoek en heeft een zadeldak tussen topgevels met vlechtingen XVIIIB (afb. 34 en II). Het grote pand aan de Hoofdstraat, dat een logement met stal geweest kan zijn, heeft in alle vensters zes ruiten; de gevel is afgesloten door een gootlijst. De ingang is omlijst met pilasters en hoofdgestel XIXA.

Hoofdstraat hoek Farrewei

Het pand hoek Farrewei is een langgerekt pand onder zadeldak met topgevel met beitelingen aan de Hoofdstraat (afb. 26). Aan de voet van de top zijn twee gebeeldhouwde fragmenten toegepast, die kennelijk van een andere gevel afkomstig zijn. Oorspronkelijk zal de gevel aan de Hoofdstraat de voorgevel geweest zijn; thans zijn er een aantal woningen in het pand ondergebracht met ingangen aan de Farrewei.

Voorstraat zuidzijde

Eenvoudige bebouwing met lage dorpshuizen, die deels ruggelings tegen de huisjes aan het pad rond de kerk staan (afb. 29 en 30). Ten westen van het kerkhof loopt de Kerksteeg, die in de Voorstraat uitmondt.

Nr. 17

Op de hoek daarvan, thans nr. 17, stond het bakkershuis, dat Ids Wiersma weergeeft voordat de topgevel afgebroken werd en op de verdieping in het midden een drielichtkozijn werd geplaatst (afb. 29). Ook de begane grond werd van grote vensters voorzien; de ankers zijn grotendeels nog aanwezig.

Het brede pand had in de topgevel drie waterlijsten en langs de zijden vlechtingen. Op de verdiepingen stonden smalle kozijnen, die beneden door een luik gesloten werden en in het bovenlicht vier ruiten tussen roeden hadden. De benedenvensters waren voor de wijziging met kleine ruitjes bezet, behoudens het winkelvenster waar zes ruiten in stonden. Inwendig was er volgens Wiersma een betimmering (‘yn e gong as yn ien fen e keamers’ d.w.z. in de gang evenals in een van de kamers) die laat 18e-eeuws geweest kan zijn (afb. 31). De gevel kan in de gehele 18e eeuw nog zo gebouwd zijn.

Noordzijde

De bebouwing aan de noordzijde bestaat uit iets grotere panden.

Tekening

In het R.A. Leeuwarden berust een tekening door W.v.d. Werf, ‘geadmitteerd landmeter en wijnroejer’, behorende bij de civiele sententies, inv. van de Pol nr. 54 d.d. 19 mei 1801, die de situatie weergeeft van zeven panden. Twee ervan liggen oostelijk van een steeg, die ongeveer in het verlengde loopt van de Kerksteeg; westelijk van die steeg staan drie panden waarnaast de ‘Herbergsteeg’ volgt. Voor de panden lijken tuintjes te bestaan, daarvoor loopt de ‘algemene straat’, vervolgens een rij bomen, waartussen goten, waarover het proces blijkbaar ging. De goten monden uit naar de ‘Rijdweg door het dorp Blija’.

Nr. 4

Nr. 4 heeft het zadeldak evenwijdig aan de straat met een zg. Vlaamse gevel (stenen dakkapel) in het midden (afb. 33). Boven de zijgevels forse schoorstenen met borden, alles blijk gevend van een zekere welstand van de eerste bewoner. Aanvankelijk heeft het huis een strookje grond ervoor gehad; blijkens bovenvermelde tekening moet het van voor 1801 dateren.

Nr. 8

Ook nummer 8 had een strookje grond voor de gevel (afb. 32). Het pand heeft een topgevel aan de straat en is thans door de zijgevel toegankelijk. Daar de voorgevel gepleisterd is, is het niet na te gaan of dit een gewijzigde toestand is.

Nr. 10

Nr. 10 staat eveneens vrij en in de rooilijn met de overige vermelde panden (afb. 32). Het is een breed pand onder zadeldak haaks op de straat als de bakkerij aan de overzijde, doch met een schilddak boven de door een kroonlijst afgesloten voorgevel.

Nr. 12

Dit pand heeft een dwars voor een achterhuis gebouwd voorhuis tussen topgevels (afb. 32). Voor het schilddak een grote getimmerde dakkapel uit de zestiger jaren van de 19e eeuw.

Nr. 14

Voordat dit grote pand tot winkel werd verbouwd met grote spiegelruiten moet het een deftig vijf traveeën breed woonhuis geweest zijn met volledige verdieping en schilddak. De gevel staat in de latere rooilijn, ong. 1,5 m naar voren springend (afb. 32). De twee hoek-

schoorstenen met borden zijn nog aanwezig, evenals de brede kroonlijst en de zesruitsvensters op de verdieping, met genoemde details kenmerken van een vroeg 19e-eeuws pand van aanzien.

Cichorei-eest

Ten oosten van de kerk achter het eerste pand van de Voorstraat stond de cichorei-eest, in 1927 door Ids Wiersma weergegeven als een lange schuur met aan de noordzijde een verhoogd gedeelte met twee rookafvoeren voor de droogovens (afb. 35).

De voormalige korenmolen

Molen

Aan de Zwarteweg oostelijk van het dorp stond tot 1913 een achtkante stellingmolen genaamd 'Het Lam'. De molen was in 1841 gebouwd ter plaatse van een voorgaande, die op de kaart van Schotanus wordt weergegeven (afb. 36 en 395). (W. Wijnja, Windmolens). Ds. Potter vermeldt in zijn Wandelingen en kleine reizen (1808) een uitzicht bij de molen van Blija.

Volgens de lijst van havencherchers en molenopzichters van 1795-1813 (Inventaris archieven Lands- en gewestelijke Besturen, 1795-1813, nr. 628) was er in 1784 een molenopzichter te Blija. Volgens de catalogus in 'Ids Wiersma tekenje foar Fryslân' door J.J. Kalma, H. Kingmans en J.J. Spahr van der Hoek, Leeuwarden 1978 bestaat er een tekening door Wiersma, voorstellende Molen te Blija. Deze is echter niet in de collectie van het Admiraliteitshuis te Dokkum, zoals daar is opgegeven. Mogelijk geeft deze tekening de molen Het Lam weer.

De states

Unema State

Unema State lag ten noordwesten van de kerk op een omgracht terrein. Het verhoogde terrein aan de Unemaweg, dat beschermd is als verhoogde woonplaats uit de vroege middeleeuwen, lag buiten de gracht en kan het oudste stinsterrein zijn (afb. 12 en 397).

Litteratuur

R.V.A. I, 98, III, 83; Wumkes II, 590; Algra I, 28.

Bronnen

Genealogische gegevens bewerkt door drs. J. Visser.

Geschiedenis

In het Register van den Aanbreng komt Jancke Unema als landheer voor en hij gebruikt deze landen nog in 1540; hij stierf in november van dat jaar volgens zijn zerk in de kerk van Blija en was gehuwd met Tet Wyboltsma. Begin 17e eeuw woonde de Grietman Taco van Aylva op Unema; hij wordt opgevolgd door Hobbe aan wie de stem in 1640 toekomt (stemkohier); in 1698 is dat de Grietman Ernst van Aylva nomine uxoris. (Elisabeth van Aylva, dr. van Hans Willem en Froucke van Aylva). Zijn zoon is Hessel Douwe Ernst († 1774) wiens zoon Ernst Frans Grietman van Baarderadeel werd en in 1756 huizinge, schuur enz. op het hornleger verkoopt.

Volgens Algra zou de 'stins' in 1787 reeds lang zijn afgebroken. Mogelijk is er een boerderij op de plaats gebouwd door de meier Jan Janse Postma, die het hornleger kocht. Het op de kadastrale minute weergegeven gebouw lijkt het meest op een kop-hals-rompboerderij. In 1895 wordt melding gemaakt van afbraak waarbij een wapensteen met afgekapt wapen en datum 1587 gevonden zou zijn; ook zou onder de vloer een steen met beeldhouwwerk gevonden zijn (Wumkes).

Aebinga State

Ten noordoosten van het dorp aan de oude weg naar Holwerd lag Aebinga State, later Humalda geheten (afb. 11, 12 en 395).

Litteratuur

R.V.A. I, 98, III, 83; Tegenw. Staat II, 195.

Bronnen

Genealogische gegevens bewerkt door drs. J. Visser.

Geschiedenis

In 1511 bezit Saepck Aebingen ruim 134 pondemaat land dat zij zelf gebruikt; in 1540 wordt dit land aangegeven op naam van Adzaert wiens naam gespeld wordt als Aebbinga. Volgens de Tegenwoordige Staat is het huis overgegaan op de naam van Humalda, maar bleef het wapen Aebinga behouden. De alliantie zou reeds in 1510 hebben plaatsgevonden. Thans is slechts te vinden dat Saepck Werpsdr. van

IJdsma gehuwd was met Taecke Douwes van Aebinga van Hijum, die een achterneef was van Adzert Aebinga. Saepck stierf in 1570 en zou dus bij haar leven de landerijen verkocht moeten hebben aan Adzaert. In 1640 behoort de stem van Aebinga State aan de ritmeester van Haren, in 1698 aan dr. Abelus Siccama nomine uxoris, voor de helft met de secretaris Bruinsma voor de andere helft. (Stemkohier). Hoe Willem van Haren aan de state kwam is niet na te gaan,

mogelijk via zijn vrouw die een kleindochter was van Trijn Beyma, wier oom Jan in 1540 landeigenaar was te Blija.

Situatie

De kadastrale minute geeft reeds een boerderij van het kop-hals-romptype weer.

Op de plaats waar op de oude kaarten Aebinga wordt aangegeven ligt op een verhoogd terrein een vrij sterk vernieuwde boerderij van het kop-hals-romptype. Van de Aebingalaan leidt een beboomde toegangsweg, mogelijk het restant van een oprijlaan (afb. 12 en 38).

Monsma State

Monsma State lag juist ten zuiden van de kerk van Blija (afb. 11, 13 en 395).

Litteratuur

R.V.A. I, 98, III, 86; Tegenw. Staat II, 195.

Bronnen

Genealogische gegevens bewerkt door drs. J. Visser.

Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf in coll. Fries Museum met onderschrift ‘Monsma te Blija behoort Jonker Hessel Douwe Ernst van Aylva en staat boven de poort te lezen: in het jaar duizent vijf hondert en tachtigh en acht is gemaakt deze poort en gracht’ (afb. 37).

Geschiedenis

In 1511 wordt Take Montiema vermeld als eigenaar van 60 pondemaat land, in 1540 is daarvan eigenaar en gebruiker Popke Taecke Monthiema en zijn zuster. De Tegenw. Staat weet te melden dat Popke Monthiema in 1539 huwde met Rinz van Aylva en dat beiden in 1547 stierven. In 1640 staat de stem (Stemkohier) op naam van ‘die Monsma tot Utrecht’ en in 1698 van Jan Hendrik en Tjerk Abes ieder voor de helft.

In 1700 komt Tjerk Abes met Jan Hendricks voor in het floreenkohier, in 1708 is Tjerk Abes curator over de kinderen van Jan Hendriks, waarvan in 1718 Hendrik Jans cum sorore in het stemkohier genoemd worden. In 1731 verkoopt Hendrik Jans van der Mei uit Nes het hornleger aan Gozewijn van Coehoorn, secretaris en ontvanger generaal van Ferwerderadeel; in 1738 staat deze dan ook vermeld in het floreenkohier voor het hornleger en Tjerk Abes en de kinderen van der Mei voor de plaats. Het huis moet dus voor 1728 afgebroken zijn en Stellingwerf vergist zich inzake het eigendom van Hessel Douwe Ernst van Aylva.

Gebouw

Het onderschrift onder de tekening van Stellingwerf geeft enige opmerkelijke informatie over het afgebeelde huis. In de eerste plaats dat de over de gracht gebouwde poort 1588 was gedateerd, een der vroegste ons bekende dateringen van dergelijke poortgebouwen. In de tweede plaats deelt het opschrift mede dat de gracht toen verbreed of verdiept zou zijn. Wij nemen aan dat het om verbreden of verdiepen gaat, want de familie komt in het begin van de 16e eeuw al voor en zal wel een verdedigbaar huis bezeten hebben door een gracht omgeven. Mogelijk houdt de wijziging dus een omwalling in waar het poortgebouw in gevat was. Het afgebeelde eenvoudige huis kan in 1588 gebouwd zijn, doch zou ook een steenhuis geweest kunnen zijn dat van een ingangsgedeelte is voorzien en zoals gebruikelijk later verlaagd en van een zadeldak voorzien tussen topgevels.

Zg. Stins Roula

Op de kaart van Eekhoff (1853) komt aan de Leeuwarderdijk voor een vermelding ‘Stins Roula’. De kadastrale minute geeft daar inderdaad een omgracht terrein met een haakvormige bebouwing. Het terrein is thans door de weg oversneden en onbebouwd (afb. 11).

De boerderijen bij het dorp

Ljouwerterdijk i

De boerderij Tania State is naar het model van de kop-hals-rompboerderij gebouwd (afb. 39). Het woonhuis van de boerderij is aanvankelijk langer geweest en omstreeks 1923 ingekort en van een nieuwe voorgevel in de oude vorm voorzien. Daardoor is nu slechts een kleine kelder tegen de voorgevel aanwezig. In de achtergevel van de grotendeels met riet gedekte schuur staat een toegang met smalle zijvensters zg. melkmeisje, die echter blijkens de kantstenen later aangebracht moet zijn, benevens een gevelsteen met het jaartal 1794 (afb. 40 en 41).

De oorspronkelijke lange vorm van het voorhuis met kelder in het midden kan overigens in 1794 gebouwd zijn.

Unemaweg 3

Boerderij van het kop-hals-romptype met kort voorhuis gesticht blijkens steen in 1852 door Jansma (afb. 47 en 48). Op de kadastrale minute komt dan ook een geheel ander bouwwerk voor met haakvormige plattegrond. Het binhús heeft een gesloten voorgevel behoudens kleine vensters in de top; de binnengevel heeft een gedicht keldervenster.

De overige terpen en de bebouwing daarop

Tjesseburen

Als archeologisch monument beschermd terrein waarin vier verhoogde woonplaatsen uit de XIIe-XIIIe eeuw (afb. 397).

Vaardeburen

Ten zuidwesten van Blija ligt het als archeologisch monument beschermde restant van de terp Vaardeburen uit de voor-Romeinse ijzertijd (afb. 44 en 397). Daarop staat de boerderij Wynia State nr. 24, van het kop-hals-romptype met deels onderkelderd voorhuis. De boerderij staat in deze vorm reeds op de kadastrale minute. Het 'binhús' moet midden 19e eeuw vernieuwd zijn (afb. 45 en 46).

Ten noordoosten van de terp Alma State met geheel onderkelderd voorhuis, XIXB (afb. 42 en 43).

Ten westen van de terp een boerderij, waarvan het voorhuis in de achterste helft een kleine kelder heeft. In de achtergevel stichtingssteen R.H. Banga en D.A. Wynia 1856.

Kienstralaan 1

Ten noordoosten van de terp van Unema State ligt een beschermde terp uit de late middeleeuwen (afb. 397), waarheen de Kienstralaan leidt. Op de kadastrale minutekaart ligt het terrein met het aangrenzende terrein ten oosten daarvan geïsoleerd te midden van de lange rechthoekige kavels en toegankelijk langs de daar reeds getekende thans Kienstralaan geheten oprit, die verbinding heeft enerzijds met de Unemalaan in het dorp, anderzijds oostwaarts richting Aebinga loopt en voor Aebinga haaks ombuigt naar de zeedijk (afb. 11 en 12).

Op de terp ligt een boerderij van het kop-hals-romptype met gesloten noord- en oostgevel. Het halsgedeelte is zeer lang; in het schuurgedeelte komen herbruikte kloosterstenen voor. Het terrein ten oosten is slecht te bewerken wegens de vele stenen die er gevonden worden. Schotanus geeft op beide terreinen opstal en tekent ze door een singel omsloten (afb. 395) als stemdragende plaats.

Oosterbeintum

Ten oosten van Hoogebeintum liggen de restanten van de terp Oosterbeintum, een als archeologisch monument beschermd terrein daterend uit de voor-Romeinse ijzertijd (afb. 397).

Onder Blija geeft Halbertsma voorts nog een terp aan ten oosten van Vaardeburen (Sytsma State) en een ten westen van het dorp bij Boteburen (Halbertsma, Terpen kaart 6 west).



Afb. 15. De kerk van Blija naar tekening door J. Stellingwerf 1722.



Afb. 16. Kerk en toren van het zuidoosten gezien. Opname 1975.



Afb. 17. Van het westen gezien rijzen toren en kerk op uit de door bomen omgeven bebouwing. Opname 1975.



Afb. 18. De laatgotische kerk is in de 16e eeuw gebouwd met behoud van de 13e-eeuwse toren. Opname 1975.



Afb. 19. De grafkelder der Unema's wordt gedekt door de zeer grote portretzerk voor Janke van Unema gestorven 1540 en Tet Wyboltsma gestorven 1532. De zerk is bovenaan gemerkt Vincent Lucas 1552. Opname 1975.



Afb. 20. Kinderzerk boven het graf van Douwe van Aebinga geboren in 1556 en na twaalf dagen gestorven. Opname 1975.



Afb. 21. Behoudens een jonger spitsbogig venster is de 13e-eeuwse toren bijna geheel gesloten. De galmgaten vertonen romaanse details. Topgevels later vernieuwd. Opname 1975.



Afb. 22. De preekstoel met gestoken ornament, eerste kwart 18e eeuw. Opname 1975.



Afb. 23. Het inwendige van de kerk naar het oosten gezien. Het vloerniveau moet aanmerkelijk hoger gelegen hebben. Opname 1975.



Afb. 24. Het orgel uit 1870 staat boven een 18e-eeuws ‘peischot’. Opname 1975.



Afb. 25. Zerk voor Barthel Tyaerda van Starkenborg gestorven 1637. In de hoeken uitgekapte alliantiewapens, in het midden Latijns opschrift deels uitgesleten. Opname 1975.



Afb. 26. Tot woningen verbouwd pand Hoofdstraat hoek Farrewei. Het dak achter dit pand is van de voormalige Doopsgezinde Kerk. Opname 1966.



Afb. 27. Spijlenfries waarschijnlijk van het voormalig doophek van de Doopsgezinde Kerk. Opname 1979.



Afb. 28. De voormalige Doopsgezinde Kerk uit 1807 aan de Hoofdstraat. Opname 1979.



Afb. 29. De zuidzijde van de Voorstraat met rechts de van zijn top beroofde gevel van de voormalige bakkerij. Opname 1966.



Afb. 30. Bebouwing langs het Kerkhofpad, achter de Voorstraat. Opname 1979.



Afb. 31. De voormalige bakkerij aan de Voorstraat, nu nr. 17, getekend door Ids Wiersma ongedateerd, 1927?, voordat dak en topgevel afgeknot werden. Museum Admiraliteitshuis, Dokkum.



Afb. 32. De noordzijde van de Voorstraat. Op de voorgrond het 19e-eeuwse grote pand dat de rooilijn van de oudere panden doorbreekt. Opname 1966.



Afb. 33. Woonhuis met stenen dakkapel aan de Voorstraat nr. 4 in de oude rooilijn met voortuintjes. Opname 1966.



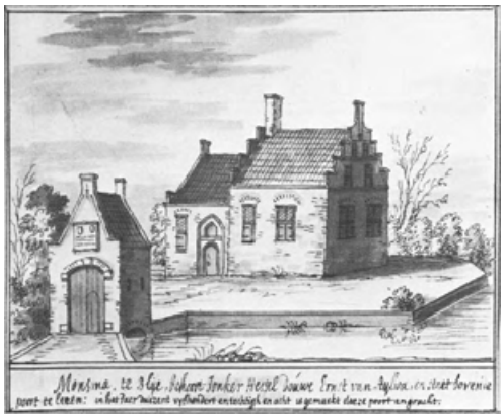
Afb. 34. Logement en bakkerij Voorstraat hoek Hoofdstraat. Opname 1966.



Afb. 35. De cichoreifabriek ten oosten van de kerk aan de Monsmastraat door Ids Wiersma getekend in 1927. Op het dak de rookafvoeren van de droogovens.



Afb. 36. De voormalige molen het Lam aan de Zwarteweg naar prentbriefkaart. De molen is in 1913 afgebroken.



Afb. 37. Monsma State naar J. Stellingwerf omstreeks 1723.



Afb. 38. Het terrein van Aebinga State. Opname 1978.



Afb. 39. De boerderij Tania State, Leeuwarderdijk 1 waarvan het vooreind ingekort is. Opname 1966.



Afb. 40. De gevelsteen uit 1794 boven de schuurdeur van Tania State. Opname 1970.



Afb. 41. De schuurgevel van Tania State. Opname 1970.



Afb. 42. Vaardeburen 25. Boerderij Alma uit de tweede helft van de 19e eeuw aan de voet van de terp gelegen. Opname 1966.



Afb. 43. Achtergevel van Alma State. Opname 1970.



Afb. 44. Copie van het kadastrale minuteplan van de terp Vaardeburen, omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 45. Vaardeburen. Boerderij Wynia State met gesloten 'binnengevel' van het 'binhús', tweede helft 19e eeuw. Opname 1978.



Afb. 46. Situatie van de boerderij Wynia State te Vaardeburen. Opname 1978.



Afb. 47. Boerderij aan de Unemaweg 3 gebouwd in 1852 blijkens gevelsteen. Opname 1978.



Afb. 48. De ‘binnengevel’ en gesloten voorgevel van het ‘binhús’ van Unemaweg 3 uit 1852. Opname 1978.

Ferwerd

Hoofdplaats van en naamgever aan de Grietenij. Het dorp komt onder de naam Fatruwerde in de oudste Fuldalijst voor uit de tweede helft van de 8e eeuw (Dronke c. 7).

Blijkens oude kaarten is de bebouwing vanouds op de zuidoostelijke zijde van de hoge dorpsterp gelegen en daarop aansluitend, langs de doorgaande weg naar Marrum en Blija. Deze weg moet vermoedelijk opgevat worden als de oudste waterkering. (K.A. Rienks, G.L. Walter, Binnendiken en slieperdiken yn Fryslan, Bolswert, 1954, 119). Een dijkachtig karakter is hier evenwel niet meer te onderscheiden.

Tussen deze weg en de kruin van de terp is de radiale structuur nog in het beloop van enkele straatjes te herkennen. Het meest oostelijke hiervan werd verlengd als pad naar de kerk voor de bewoners van Cammingha State (afb. 49 en 50).

De radiale structuur is eveneens terug te vinden in de oostelijke en westelijke begrenzing van het Vrijhof. Dit plein ten zuiden van het kerkhof is te beschouwen als overblijfsel van het terrein dat met kerk, kerkhof en pastorie binnen het rechtsgebied van de kerk viel en ‘gevrijd’ was, d.w.z. buiten gesloten was van het wereldlijk recht (Van Buijtenen, Dorp, 29, 55, 58, 104). Aan dit plein stonden de pastorie en het vicariehuis, dat in 1580 aan ‘het recht van Ferwerderadeel’ was verhuurd. In 1723 wordt het laatste verplaatst naar de pastorie, die door bemiddeling van de Grietman de functie van grietenijhuis krijgt. In 1840 wordt een zelfstandig grietenijhuis gebouwd ten westen van de terp.

Het zwaartepunt in de bebouwing aan de zuidoostelijke zijde van het dorp is mede veroorzaakt door de aanwezigheid van een haven, die overigens in 1950 werd gedempt. Recente uitbreidingen van het dorp hebben ook steeds in zuidoostelijke richting plaatsgevonden.



Afb. 49. Copie van het kadastrale minuteplan omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 50. Luchtfoto van het dorp, schaal 1:6500. Opname april 1973.

Het kerkgebouw

Hervormde kerk

De Hervormde kerk ligt op een ruim omheind kerkhof aan de noordzijde van het dorp. Het kerkhof was van ouds toegankelijk door een overbouwde poort in de noordelijke bebouwing van het Vrijhof geheten rechthoekig plein, dat ten zuiden van de kerk ligt. Kerk en toren zijn eigendom van de Hervormde gemeente (afb. 51, 52 en 54-73).

Litteratuur

R.V.A. I, 91, III, 49; Benef. 139; R.V.G.O. 79; Wumkes I, 246, 380; berichten en discussie over de restauratie, Maandblad voor Beeldende Kunst XIII, 149, 280; Oudh. Jrbk., 1930/31, 177, 1932, 70, 1933, 113; Van Buijtenen, S. Vitus, 43.

Afbeeldingen

Tekening van J. Stellingwerf 1723 in coll. Fries Museum (afb. 58).

Bronnen

Kerkvoogdijrekeningen 1654-1828 R.A. Leeuwarden; H.G. Ehrentraut Friesisches Archiv II, Oldenburg, 1849, 375.

Geschiedenis

Blijkens stukken in het archief van de stad Oldenburg verzette Sibrand Heslinga, een leek, zich in 1296 ertegen dat het recht op het patronaat van de kerk van Ferwerd hem ontzegd werd en aan de abt van Bethanië werd verleend. Het recht zou blijkens een conjectuur in de tekst van ouds tot de bisschoppelijke tafelgoederen behoord hebben. Daarmede strookt o.i. als patroonheilige S. Martinus, zoals wij zulks lezen uit het opschrift van de grote klok van 1457. Reitsma gebruikte dit opschrift waarschijnlijk eveneens als bron voor zijn opgave dat S. Vincentius de patroon zou zijn. Ook de kleine klok van 1426 draagt de naam van S. Martinus. In 1511 wordt eenmaal van S. Antonius gesproken, mogelijk vereerd op een ander dan het hoofdaltaar. Muller noemt Ferwerd een seendkerk onder Stiens. In de 16e eeuw blijkt dat Sibrand Heslinga het proces verloren heeft; het Register van Aanbreng van 1511 kent een pastoor Monnik Johannes, waarna in 1540 namens het convent van Foswert bij de opgave van het landbezit optreedt Heer Johannes toe Ferwert van Foswert,

mogelijk dezelfde Johannes uit de opgave van 1511. Volgens Schoengen, Mon. Bat. bezat Foswerd een uithof te Ferwerd.

De kerk was rijk met goederen bedeeld; in 1511 en 1540 zijn er in ieder geval drie priesters, Heer Johannes, een heer die het sacristieleen bediende en een vicaris. Zelfs wordt er in 1540 gesproken van vier heren die inkomsten uit een 'heem' hadden (R.V.A. III, 70); het geld bleek echter geschonken om een sacramentshuis te timmeren.

De kerkvoogdijrekeningen leveren niet veel duidelijke gegevens op. In 1667 krijgt Riemer Claesse mr. Kistemaker bedongen loon 'van de Costeriebanck te maken'. In 1669 is het dak van de toren bij besteding vernieuwd; in 1676 wordt Petrus Overney betaald voor 'klokspannen en wijsen', in 1679 W. Henriks voor steen en kalk aan de 'kerkepylaars gebruyckt' (steunberen). In 1689 wordt een 'gebroken arm aende koperen kroon hangende in de kerk tot Ferwert' gerepareerd. In 1704 vinden we een post van 21 gld. aan Rudolff B. 'wegens 't maken van de pey in de kerk'. In 1705 wordt geld ontvangen uit Marrum wegens 'vercochte so duyve als andere steen' en 'van 15 tonnen kalck int repareren van de toorn en kerk overgebleven'. Onder de uitgaven komen in dat jaar 22000 stenen voor aan de kerk en toren gebruikt, 13 tonnen kalk en een bedrag aan de timmerman dat zo groot is dat het in termijnen betaald wordt. Wyben Wytses tenslotte komt het werk opnemen. Jan Tomas levert twee 'cantels' en vermaakt een oud stuk rode steen aan de kerktoren. In 1706 wordt nog eens voor 279 gld. hout gekocht. In 1716 krijgt Sjoerd Idses te Leeuwarden 10 gld. voor vier 'palmboomen borden in de kercke gelevert' en mr. Jan Douwes tot Leeuwarden 'ter-saecke het maken en vergulden van de vier psalmborden in de kercke hangende' ook 10 gld. Van opmaken en repareren van het orgel wordt pas geregeld boeking gedaan sedert mr. Johannes Radker uit Groningen in 1717 daartoe betaald wordt. In 1718 moet Ede Jacobs schooldienaar op Ameland zich bemoeien met enige 'caviren' van het orgel 'die stom waren, soo geseyt wierde'. Ook Jan Harmens 'orgelmaker tot Belcum' verbetert dat jaar het orgel. In 1723 wordt een nieuwe pastorie gekocht. In 1725 worden 2500 estrikken gekocht 'tot de kerkefloeringe'. Vanaf 1726 onderhoudt F.J. Formsma te Zweins het orgel; sedert 1729 treedt Michael Swartsberg daarvoor op tot 1748 wanneer 'A. Anthonie Hing' hem opvolgt. In 1730 wordt het gestoelte van Allard van Burum († 1729) verplaatst. In 1737 wordt 7 roeden en 75 voet leidak vernieuwd, in 1738 een folio Bijbel gekocht. De 'textborden' worden in 1740 verguld. De vrouw van ds. de Schiffart wordt in 1742 begraven 'benoorden naast de Burmaniakelder'. De timmerman verkoopt in 1745 weer een rest duivesteen en verdient in vier posten samen 410 gld. In 1747 worden er weer oud hout en oude stenen verkocht evenals oude leien; vervolgens in

1761 bijna 14 ton en later nog ruim 1 ton ‘duivesteen van de toren’ voor 80 gld. waarna men veel steen en cement koopt en er gesteigerd is. I. Hardenberg levert een steen om op de noordwesthoek van de toren te leggen. Ook het orgel krijgt een grote beurt door A.A. ‘Hinsz’. Aan de preekstoel komt een doopbekken in een ring. In 1763 koopt men een balk lang 33 voet. In 1768 wordt een stuk dakbeschot en leiwerk vernieuwd; het orgel wordt afgedekt met kleden. In 1770 lijkt de balk eerst verwerkt te zijn, waarbij nog een aantal voeten hout verwerkt worden ‘tot de pylaer onder 't orgel’. Er wordt arbeidsloon geboekt ‘aan de graven van Bucquoy’ (Thomas de Bucquoy komt in 1662 voor als organist en notaris). In 1774 verkoopt men weer een ton ‘duivesteen’. Nieuwe knoppen, 37 stuks, en spijltjes aan het vierkant komen in 1775 op de rekening, wanneer ook Taeke Pluimker koperwerk betaald krijgt aan de nieuwe lessenaar op de preekstoel. In dat jaar ook is het peischut en de predikstoel ‘glad hout geverfd’ en betalen de kerkvoogden voor verf en ‘glans’. Er worden acht kaarsblakers gekocht. In die jaren ook wordt A.A. ‘Hinz’ als orgelmaker opgevolgd door ‘A. Snitger’. In 1778 wordt er opnieuw bijna 6 ton duivesteen verkocht van de toren, en komt er een uitgavepost voor opperen aan de toren en kosten voor bouwmaterialen, steigers en arbeidsloon ter grootte van ong. 1250 gld. Lieuwe Geerts uurwerkmaker te Dokkum levert onderdelen voor het uurwerk in de toren en brengt de wijzers in orde. Sedert 1780 komt voor orgelonderhoud G. Heineman voor die in 1787 opgevolgd wordt door A. Gruisen. In 1790 koopt men een nieuw deksel op het doopbekken. In 1792 krijgt de kerk een grote beurt. Er worden bestekken en tekeningen gemaakt en aanbesteding gedaan voor het verwulft, vier halve binten in het koor en het bekleden der balken. Voorts wordt er geverfd en verguld. Oene Pieters levert vaste banken in het koor, het portaal en buitendeur en een kozijn in de kerk. Dirk Emdervelt krijgt 18 gld. voor snijwerk in de kerk en hardstenen neuten en drempels. De snijstukken worden per schip naar Ferwerd gebracht. De armvoogden krijgen 1000 gld. voor een nieuw armhuis in de Boterhoek. Hendrik Botes levert nieuwe mannebanken voor 800 gld. en vrouwebanken voor 45 gld. Op de Vrijhofspomp komt een vaas. In 1798 worden er nog 65 nieuwe stoelen gekocht.

Restauratie

De kerk is in 1926-'27 gerestaureerd o.l.v. arch. H. Kramer te Leeuwarden met grote inbreng van arch. de Hoogh van het toenmalige ‘Rijksbureau’ voor de Monumentenzorg; de toren in 1934 o.l.v. architect Wielenga te Ferwerd naar aanwijzingen van arch. H. Onnes van het bureau voor de Monumentenzorg. Voor het interieur gaf J. Por kleur-aanwijzingen. De beschieting en leien zijn in 1974 - '75 vernieuwd, twee wijzerplaten toegevoegd in 1961. Over de afdekking van de toren is in 1936 een polemiek gevoerd, waarbij de directeur van het Rijksbureau zegt dat uit financiële overwegingen voor deze vorm gekozen is. Van de bestaande topgevels zou op deze wijze het metselwerk behouden kunnen worden.

Beschrijving

De kerk bestaat uit een schipgedeelte en een koorgedeelte verbonden door een bouwnaad ten oosten van de zesde steunbeer en tezamen acht traveeën diep met een vijfzijdige koorsluiting. Het schip is nagenoeg even breed als de zware bakstenen westtoren, zodat er geen westelijke vleugelmuren zijn.

Materiaal

De eerste twee geledingen van de toren bestaan uit afbraaksteen van 29,5-31,5 × 8,5-9 cm, 10 lagen 102 cm. Inwendig is op de verdieping tot 3,5 m hoogte tufsteen toegepast met bakstenen omlijsting van de nissen, een en ander in verband met elkaar verwerkt. Op de tweede verdieping meet de baksteen 30-32 × 8,5-9,5 cm, 10 lagen 104 cm, op de klokkeverdieping zijn de maten kleiner: 29-31 × 8-9 cm, 10 lagen 98 cm.

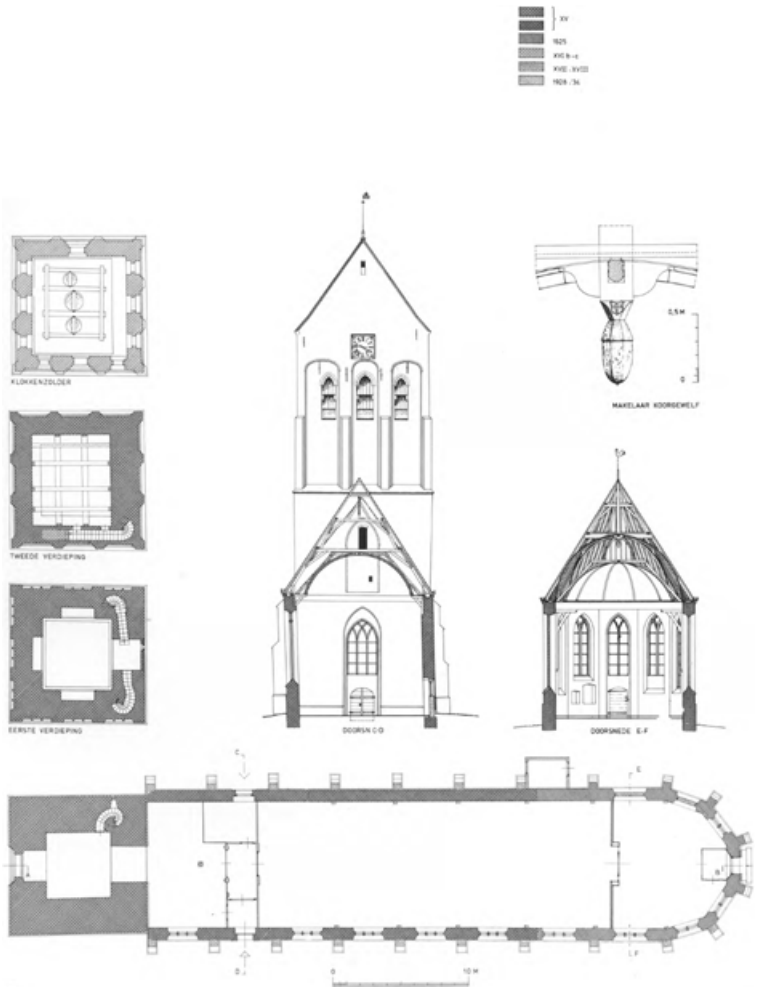
De westelijke topgevel bestaat uit kleine steen van 10 lagen 52 cm.

Aan koor en schip is eveneens afbraaksteen gebruikt van 30-32 × 8-9 cm, 10 lagen 93-95 cm. In de westelijke traveeën noordzijde is wat tufsteen verwerkt. De steunberen zijn van kleine steen 20,5 × 4,3 cm, 10 lagen 47 cm.

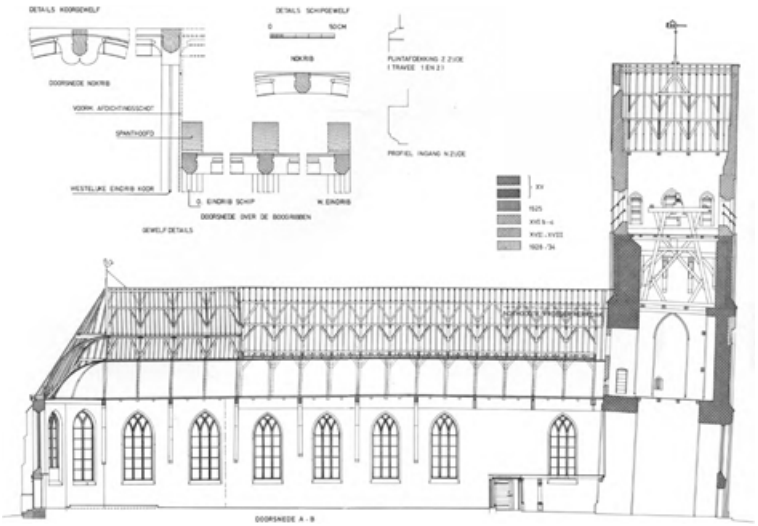
Toren

De toren bestaat uit drie door kleine versnijdingen met roodzandstenen waterslagen gescheiden geledingen, waarvan de benedenste vlak is. De tweede en derde geleding zijn door telkens drie nissen aan de vrije zijden geleed. De toren is gedekt door een zadeldak, dat aanvankelijk tussen de topgevels aangebracht was (afb. 57) doch in 1934 overkappend is gemaakt, waarbij de schouderstukken en de middenpinakel vervielen.

De ingang van de toren bevindt zich aan de westzijde in een hoge geprofileerde flauw spitsbogige nis over bijna de gehele hoogte van de benedenste geleding. De dagkant is geleed door een samengesteld profiel van twee hollen en een afschuining. De doorgang is korfbogig gesloten en het bovenlicht is in 1934 weer geopend en bovenaan gevuld met een vorktracering (afb. 59 en 60).



Afb. 51. Hervormde kerk en toren. Plattegronden van het schip en de toren op verschillende verdiepingen, doorsneden over het schip en het koor, benevens een detail van de benedenste beëindiging van de makelaar van de 16e-eeuwse houten constructie over het koor. Getekend en bijgewerkt 1976 naar opmeting 1945.



Afb. 52. Hervormde kerk en toren. Lengtedoorsneden naar het zuiden gezien benevens detail van de houten gewelfconstructie bij de overgang van de twee delen daarvan. Getekend en bijgewerkt 1976 naar opmeting 1944.

De tweede geleding is aan de drie vrijstaande zijden met telkens drie spaarvelden versierd, waarbinnen tot 1934 de moeten van telkens twee montants te zien waren, die op twee plaatsen naar de middellijn afbogen, zodat kon worden aangenomen, dat daar een tracering als nisvulling aanwezig geweest was. In 1934 heeft men boven deze tracering de nissen korfbogig gesloten, waardoor boven de spaarvelden nog een zone van ongeveer 1,50 m overbleef, die in het veld van de dammen aangemetseld werd. Meer aannemelijk lijkt het thans, dat de nissen spitsbogig waren, waarbij de top van de tracering door een verticale uitmetseling verbonden was met de top van de nis, zoals in de nissen van de verwante toren van Stiens.

De derde geleding is eveneens versierd met telkens drie hoge spaarnissen aan elke zijde, die korfbogig gesloten zijn. In de bovenste helft staan de vrij kleine galmgaten, het middelste in het hart van de nis, de buitenste, die smaller zijn, tegen de liseen. Aan de noordzijde staat slechts één galmgat in het middenveld. De dammen tussen de spaarvelden van de derde geleding zijn tot de aanzet van de galmgaten verzwaard met dubbel geprofileerde

lisenen. Inwendig versnijdt de toren daarboven sterk en vangt een jongere bouwperiode aan.

Toren, inwendig

De begane grond is met een hoge spitsbogige doorgang geopend naar de kerk en bevat aan de westzijde een dergelijke nis waarin de ingang is gevat. De noord- en zuidwand zijn ongeleed. In de noordwand is een kleine toegang naar de gemetselde spiltrap, die in de noordoostelijke hoekmassa van de toren opgaat en via een onregelmatig begrensde koker uitmondt op de verdieping in een diepe nis in de oostwand. De torenwanden zijn daar geleed door hoge spitsboognissen, die met baksteen omlijst zijn in het met tufsteen beklede muurwerk. De oostwand vormt een evenhoge veel diepere nis, die zich aan de buitenzijde (onder de kap) door een afschuining aftekent en kennelijk uit een later gedichte boog bestaat. De trap stijgt aan de zuidzijde wederom in een kromme koker op en gaat in de zuidoosthoek als spiltrap omhoog, waarna hij zich in een rechte koker in de zuidwand voortzet. Op twee plaatsen is door een poort in de zijwand verbinding gemaakt naar de binnenruimte; de tweede doorgang wordt oversneden door de balklaag; de trapkoker is daarboven afgedicht. Hier zal een planwijziging zijn uitgevoerd, waarbij een verzakking is gecorrigeerd. De beide benedenste geledingen van de toren blijken namelijk volgens de opmeting vrij sterk naar het westen te hellen. In de derde geleding is uitwendig een correctie aangebracht, inwendig loopt de muur door in de oude lijn tot een sterke versnijding bij de derde geleding in de zeer zware oostmuur waarin de trapkokers lopen. De klokkestoel rust op de tweede balklaag. Aan de buitenzijde van de oostmuur is de moet van een vroegere overkapping van het schip waar te nemen, waarvan de nok tot juist onder de waterslag reikte en die nauwkeurig boven de opening in de oostmuur gestaan heeft. De tegenwoordige nok staat iets ten zuiden daarvan.

Schip en koor

De gehele noordwand van het schip is gesloten (afb. 61), behoudens een kleine ingang in de tweede travee. Het koorgedeelte heeft in de laatste travee een later gedicht venster. Het muurwerk heeft een ongeveer 1 m hoge plint met roodzandstenen lijst, die in het rechte koorgedeelte aan de zuidzijde het ingehakte jaartal Anno 1525 vertoont. Aan de zuidzijde staat in elke travee met uitzondering van de tweede waarin de ingang is, een breed spitsbogig gesloten venster, waarin bij de restauratie bakstenen vorktraceringen zijn aangebracht. Voor de restauratie waren de vensters voor het benedengedeelte gedicht en daarboven van houten kozijnen voorzien met kleine ruiten tussen houten roeden (afb. 57). Aanzetten van montants waren aanwezig. In de koorsluiting zijn de vensters wat hoger en smaller zodat slechts een enkele vorktracering is toegepast. Alle dagkanten zijn afgeschuind. De steunberen die later

van kleine steen zijn vernieuwd, zijn eenmaal versneden boven het hoge omlopende plint.

De ingang in de tweede travee zuidzijde lijkt eens zijn bekroning verloren te hebben en heeft een classicistische omlijsting van natuursteen met ionische kapitelen (1792). In de ingang een oude opgeklampte deur. Ook aan de oostzijde is een ingang aangebracht met soortgelijke omlijsting. In de zevende travee is in het muurwerk een bouwnaad te onderscheiden ten westen van het venster.

Inwendig

De muren van het schip zijn bovenaan versneden t.w. aan de zuidzijde boven de toppen van de vensters en aan de noordzijde ongeveer een meter lager (afb. 62). Aan deze zijde zet de versnijding zich voort over de eerste travee van het koor. De muren zijn verankerd door trekbalken, die blijkens de opmetingstekeningen van H. Kramer uit 1926 aan de noordzijde korte muurstijlen hadden, die op de versnijding rustten en door een korbeel met de trekbalk verbonden waren. In de koortravee was voor de twee korte stijlen die op de versnijding stonden een iets langere stijl aangebracht, terwijl moeten van stijlen van normale lengte te zien waren. Deze leken ooit verbonden te zijn geweest door een dwarsbalk of raveling (tekening archief R.D.M.Z.). Aan de zuidzijde steunden de trekbalken op een sleutelstuk in de versnijding. Alle sleutelstukken waren kwartrond geprofileerd. Thans zijn onder de trekbalken aan beide zijden lange sleutelstukken en muurstijlen met korbeels aangebracht, die tegen een vulstuk van metselwerk in de versnijding staan. De korbeels zijn alle aan de voorzijde flauw uitgehold naar voorbeeld van de aangetroffenen.

Het tongewelf komt neer op een verbrede voorlijst en is verbonden met de spanten van de kapconstructie. In het schip bestaan deze uit twee schaargebinten boven-elkaar, waarop een rij standvinken onder de haanhouten; tegen het onderste spant is een spant getimmerd waarin ribben voor een tongewelf. In het koor gaat het onderste schaargebint veel hoger op en is daarin een rib voor een tongewelf gevat, waaronder het tongewelf in het verlengde van dat over het schip is voortgezet uit grenenhout (afb. 51). In het koor is de neuslijst

van de ribben rood geschilderd geweest. De koningsstijl is aan de onderzijde pijnappelvormig afgewerkt; daarboven is een wapenschild gesneden met als wapenfiguur een kruis met gelijke armen, mogelijk het wapen van het Bisdom Utrecht verbeeldend. Boven het tongewelf een klein gebint met een nokgording. De overgang van de twee kapgedeeltes loopt iets westelijk van de bouwnaad in het muurwerk. De afstand tussen het hogere tongewelf over het koor en het lagere over het schip is een tijdlang door een schot gedicht geweest.

Bouwgeschiedenis

Toren, schip en koor zijn in vier fasen tot stand gekomen, waarvan de eerste de beide benedenste geledingen van de toren behelst van afkomend materiaal waaronder vrij veel tufsteen, dat blijkens de kerkrekeningen in de 18e eeuw uitwendig door baksteen werd vervangen. Zij vertonen blijkens de opmeting een vrij aanzienlijke verzakking naar het westen, die in de bovenste geleding gecorrigeerd is, uitwendig reeds van de aanvang van de derde geleding af, inwendig aanvangend bij de derde balklaag. Tegen de toren werd een nieuw schip gebouwd, eveneens van afkomend materiaal, waaronder wat tufsteen dat aan de noordzijde verwerkt werd. Gezien de grote boog in de oostwand van de torenverdieping, moet het schip aanvankelijk met een ziende kap overdekt geweest zijn, waarvan de nok boven het hart van de boog stond volgens de moet daarvan op de oostelijke torengevel. Ook de nog aanwezige kap, die een andere helling heeft en de nok niet geheel in het hart van de boog heeft, zal aanvankelijk ziend geweest zijn; het meest westelijke spant, noch de gordingen zijn met het muurwerk van de toren verbonden. Ook van de vorige kap zijn geen aanhechtingen aanwezig in het torenmuurwerk, zodat het niet onmogelijk is dat de moet op de torenwand toch de kap van een vorig schip betreft.

Onder de aanwezige kap is een eiken tongewelf gemaakt, dat op een verbrede voorlijst neerkomt. Ten behoeve daarvan zal de boog in de torenverdieping gedicht zijn. Het koor is in de waterlijst 1525 gedateerd, hetgeen goed te rijmen valt met de kapconstructie met nokgording en de fraaie ribben voor een tongewelf met de gesneden koningsstijl. Het voor dit gewelf staande gedeelte van de schipkap is door een schot gedicht geweest. Eerst daarna zal de toren voltooid zijn met het lichter geconstrueerde bovengedeelte, waarin de boogvelden korfbogig gesloten werden, XVIIb. De onderbouw van de toren en het schip zullen in de loop van de 15e eeuw ontstaan zijn. Tenslotte is waarschijnlijk eerst in 1792 het tongewelf over het schip uit grenehout doorgetrokken over het koor onder de gotische kap.

Inventaris

De kerk bezit:

Preekstoel

Een eiken preekstoel met achterschot en klankbord, XVIIb (vergelijk die te Marrum). De kuip met bordes heeft op de hoeken gecanneleerde en voor een derde geornamenteerde korintische zuiltjes, waartussen de gecorniste panelen zijn gevat; gebombeerde kroonlijst. Aan het achterschot zijn de kolommetjes alleen gecanneleerd (afb. 70). In het klankbord het alliantiewapen van Vierssen-van Geersma duidend op het huwelijk van Assuerus van Vierssen met Jisca van Geersma, te Harlingen gesloten in 1637 (Stamboek Friese Adel) (afb. 71).

Doophek van paneelwerk met spijltjeszone en bollen boven de stijlen XVII-XVIII (bollen en spijlen 1775 vernieuwd).

Op de kansel twee koperen kandelaars, XVIII of XIX.

Op de lezenaar een kanselbijbel gedrukt bij Keur 1756 in band met koperen hoeken.

Orgel

Aan de westzijde staat op een groot balkon dat in de voorkerk op drie kolommen rust het orgel (afb. 68).

Blijkens een brief van orgelbouwer Verbeek (nr. 1080 coll. Handschriften Provinciale Bibliotheek) herstelde deze in 1635 een orgel, dat door Willem Meinerts gebouwd kan zijn geweest. In 1704 werd dit instrument naar Irnsum verkocht en een nieuw gemaakt door Arp Schnitger, dat in 1711 gereed kwam en waarschijnlijk geschonken was door Idzard van Burmania en Dodonea van Schwartzenberg. Dit orgel is in 1872 ingrijpend vernieuwd door Adema (een tekening van het front berust in het Fries Museum) en nogmaals in 1927. In 1931 is het in een kas en front geplaatst dat Adema in 1866 voor de Dominicanenkerk te Leeuwarden had gemaakt, die toen afgebroken werd. Dispositie bij M. Seybel, Orgels in Friesland, Baarn 1970. In de torenhal staat een houten beeld van de Wijsheid, waarschijnlijk van het Schnitgerorgel afkomstig. Op de kas van het orgel plaat met ‘In memoriam Age Jan Looxma, B. van Welderen Rengers’.

Banken

Tegenover de preekstoel overhuifde herenbank met vazen op de hoeken van de voorbank; de overhuiving rust op gegroefde korintische zuiltjes met manchetten XVIIIa. Voorzijde met kussenpanelen (afb. 72). Daar de kussenpanelen grote gelijkenis vertonen met die van

de bank Westerhuis te Marrum door J. Bruinsma en het bekend is dat Bruinsma voor Allard van Burum gewerkt heeft, is ook deze bank mogelijk door J. Bruinsma gemaakt en zou dit de bank van Allard van Burum kunnen zijn.

Twee niet overhuifde dubbele banken met knoppen op de hoeken XVIII (afb. 62).

Tegen de koorafscheiding twee overhuifde banken waarvan de zuidelijke met wapens op de bovenrand, heraldisch rechts met dubbele friese adelaar en uitkomend twee handen, links klimmende leeuw naar links, uitkomend eveneens een leeuw (afb. 66). De noordelijke met kolommetjes als aan de preekstoel, XVII.

Een aantal mansbanken van 1794 (Wumkes I, 380).

Portaal

Voor de oostelijke toegang een eiken portaal bekroond door een gebombeerde kroonlijst waarboven driehoekig fronton waarin gekruiste palmtakken, volgens de kerkrekeningen in 1792 gemaakt en van snijwerk door D. Emdervelt voorzien (afb. 69).

Zerken

In de voorkerk staat tegen de muur opgesteld een dubbele Gerbrandazerk, in 1936 opgehakt. Randschrift Anno 1677 den 14 Xbris sterf de eersame Gerryt Deirks van Gerbranda geboren Anno 1609 op St. Stephanusdag oud int 68 jaar ende leid alhier begraven. Anno 1644 den 8 Augusti sterf de eerbare Hiske Folkerts do^{r} huisfrou van Gerryt Dirks oud 33 jaar. Voorts opschriften 1724 Pier Foppes Tania, Sjouckie Gerryts Gerbranda out 62, 1746 Bauke Piers Tania. In de processtukken van J.S. Bruinsma komt een zerk voor Gryttie Gerbranda te Ferwerd voor, die hij in 1725 leverde (S. ten Hoeve in Vrije Fries 1976).

Voorts de zerk voor ds. Joh. de Schiffart en zijn vrouw Cath. Varinga, uit 1774 met een afbeelding van een schip (afb. 67).

Volgens de schoolmeester (HS 1858, P.B. Leeuwarden) lag er een zerk met opschrift ‘Int jaar ons Heren MDXVII Dollert Heemmert Pastor to Ferwert op St. Joh dach onthoet...’. Op Harsta State te Hogebeintum staat in de tuin een zerk voor Fokko van Aysma en Ympk van Jeltinga, die uit de kerk van Ferwerd afkomstig is (zie aldaar).

Kronen

Een grote koperen bolkroon met twee maal acht armen (afb. 73). De stam is bekroond door een dubbele gekroonde adelaar. Tegen de stam staan een aantal losse figuren. De armen bestaan uit twee gedeelten, verbonden door een dolfijnfiguur en eindigen tegen de stam in gehelmde en gebaarde kopjes. Tussen de armaanhechtingen zijn tegen de stam voluten aangebracht. Al deze details komen voor aan 16e-eeuwse kronen uit Mechelen (G. van Doorslaer, l'Ancienne Industrie du Cuivre à Malines,

Malines 1922 dl. IV. pl. XXIX). Op de bol is gegraveerd: ‘1682 den 13 Augustus is Vrouw Hillegonda van Vierssen getrout binnen Middelborgh met de Heer Johan Honingh die hebben deze croon aan de kerk van Ferwerd vereert’.

Klokken

Klok diam. 113 cm, de beugels versierd met touwornament; bovenrandopschrift ‘A.D.M CCC L XXX III fudit me Seghebodo o re(x) glorei vēi cū pace Ulbodus curatus tūc.

Klok diam. 96 cm, aan de beugels touwornament. Bovenrandopschrift ‘A D M CCCC XX VI Jhs□ Maria Johēs S. Martinus ep□s’.

Klok diam. 137 cm, de beugels versierd met touwornament; bovenrandopschrift ‘Maria bin ick gheheten dat Kerspel to Ferverd let mi gheten Anno dnī M CCCC L VII’. Dit opschrift wordt afgewisseld met halve figuren van de twaalf apostelen wier naam rond hun hoofd te lezen valt: ‘S. Johann, S. Andrea, S. Bartolom, Jacobus, Mateus, S. Tomas, Matias, Jacobus, Philipp, Simonius, S. Petrus, Paulus’. Boven het randschrift en tussen de genoemde namen staan nog de namen van de Heiligen ‘S. Maria Salome, Katerīa, Margareta, Ghertrut, S. Lucia, Barbera, Doreta (sic), Cecilia, S. Maria Magdalena, S. Maria Iacobe’.

Op de mantel voorstellingen van de kruisiging, met boven de hoofden ‘Inri, Ave Maria, Iohannus’ (sic); van Catherina met opschrift ‘S. Katerina Virgo’; van Maria met opschrift ‘Ave Maria Gr.’ en ‘S. Martinus, van een Heilige met opschrift ‘S. Vencencius’. (afb. 63-65). Langs de keel staat bovendien: ‘Henricus Kokenbacker mi ghegoten heat Got gheve sinen sele raet; men sal mi in de ere des hillighen crusses liuden dat sal uns de pasctie(?) beduden dat Cristus heft ghelleden vor uns den dot des help uns Got ut not defunctos plango vivos voco fulgura frango vox mea vox vite voco vos ad sacra venite o rex glorie veni cum pace Dominus Dowo Gama’.

Zonnewijzer

Op de zuidmuur van de toren is een zonnewijzer van zandsteen aangebracht opschrift: ‘Rienck van Burmania Anno 1640’ en ‘Anno 1704 is dese bovenstaende Sonnewijszer vernieuwt door de... geboore Idzard van Burmania vrij en erfheer van Ameland Grietman over Ferwerderadeel en de Raad ter Admiraliteit op de Mase tot Rotterdam ontvanger

generaal van Rauwederhem En de Hoog Edel geb. Vrouwe Anna Doedenea geboren.... Schwartzenberg vrij en erfvrouwe van Ameland' (afb. 54).

Windvaan

Op de kap van de toren staat een windvaan met de gekroonde wapens Burmania-Schwartzenberg en Cammingha, duidend op Idzard van Burmania overleden 1632 en zijn twee echtgenotes Susanna van Schwartzenberg overleden 1624 en Jel van Cammingha overleden 1632. Hij woonde op Cammingha State (Friese Volksalm. 1884). Op de windvaan staat bovendien 'S en KW als Kvoogd 1786'.

Pastorie, prebendarishuis en pomp aan het Vrijhof

Vrijhof 5

Voormalige pastorie en later grietenijhuis, in de noordwestelijke hoek van het Vrijhof gelegen en sedert 1973 eigendom van de gemeente (afb. 53 - 75 - 76 - 79 - 80).

Litteratuur

R.V.G.O. 82.

Bronnen

Reëelkohieren van Ferwerderadeel 1741-1805; Proclamatie en recesboeken, C10, 161, C7, C8; Floreenkohieren 1700 e.v. alle in R.A. Leeuwarden (bronnenonderzoek door B.H. de Vries); Processtukken wed. Lauerman-Tania in gem. archief Ferwerderadeel, (Faber, Inventaris nrs. 32-9 t/m 24), 1790-1810.

Geschiedenis

Het pand wordt wel vicarie- of prebendehuis genoemd. Dit berust waarschijnlijk op de vermelding in het register van Geestelijke opkomsten 1580, waar het prebendehuis voorkomt dat dan verhuurd is aan het 'recht van Ferwerderadeel'. Deze plaats betreft echter een verdwenen oud rechthuis aan de oostzijde van het Vrijhof (zie hierna). Het centrale archiefstuk over Vrijhof 5 is de koopacte uit 1723 (Procl. en Recesboek C7) waaruit blijkt dat Grietman Allard van Burum het pand kocht, dat voordien pastorie was en als zodanig voorkomt sedert het ons bekende begin van de floreenkohieren. Nog in 1741 en volgende jaren komt het pand als grietenijhuis voor

onder de van floreen vrijgestelde ‘pastorielanden’. Uit de kerkvoogdijrekeningen weten we dat er in 1723 een andere pastorie gekocht is, nl. ‘Aysmahuisinge’.

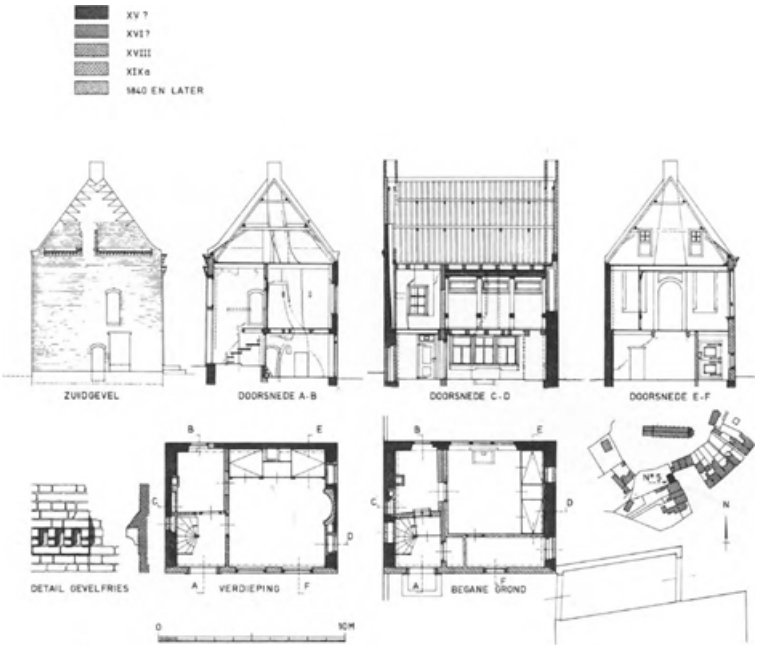
De erfgenamen van Allard van Burum verkopen in 1730 een gedeelte van het pand aan J. Stickersma, die in 1771 als ontvanger Stickersma buurman genoemd wordt bij de verkoop van het pand, dat tegenwoordig Vrijhof 5 genummerd is. De eigendom gaat in 1771 over van Vrouwe Titia Hillegonda van Burum, wed. van Mr. Horatius Hiddema van Knijff te Leeuwarden aan Imilius Josinus de Schepper, Grietman van Ferwerderadeel als gelastigde van de stemdragende ingezetenen. Speciaal wordt bedongen dat de gevel staande tot een scheiding tussen dit pand en Stickersma-huisinge nooit mag worden afgebroken, geen openingen daarin gebroken of enige ‘uitsigt’ daardoor gemaakt mag worden, maar deze ten eeuwige dage op zijn of haar kosten moet onderhouden worden en dat het huis geen vrijheid heeft in de hof van Stickersma dan alleen aan de zuidkant (Uit de koopacte blijkt dat men het kerkhof ten westen rekent). In 1772 wordt de Grietenij dan ook als eigenaar aangemerkt in het Reëelkohier. Het pand wordt daar van 1741-1749 als een geheel geboekt als rechthuis gecombineerd met woning van J. Stickersma. In 1749 wordt het in twee nummers gesplitst.

In een langdurig voor de overheid smadelijk proces over een lening uit 1781 wordt in 1795 beslag gelegd op het rechthuis, dat dan het Vrijhof ten oosten heeft en Hooghiemstra aan de drie andere zijden. Het beslag wordt als onwettig opgeheven en de schuld ten slotte in 1810 voldaan.

De Grietenij heeft het huis in 1840 met aangrenzende percelen, tuin en schuur verkocht aan G.F. Ypey, gardenier. In dat jaar wordt een nieuw grietenijhuis gebouwd. Verscheidene particuliere eigenaars waaronder de secretaris Heymans van 1869-72 volgen elkaar op tot de gemeente het eigendom verwerft en in 1973 het pand restaureert.

Beschrijving

Het huis is blijkens de zware in topgevels eindigende noord- en zuidmuur in oorsprong een middeleeuws pand. De muren bestaan uit secundair toegepaste kloostersteen van 28-29 × 7,5-8,5 cm, 10 lagen 94 cm. De noordelijke top is in de kleine steen vernieuwd met vlechtingen langs de zijden. De zuidelijke top is alleen bovenaan vernieuwd en heeft daar vlechtingen langs de zijden. Het benedendeel is echter origineel en vangt aan boven een uitgekraagde bloklijst, die om het gehele gebouw gelopen kan hebben en mogelijk pinakels op de hoeken had. De oostgevel is eens vernieuwd van geringere dikte. De achtergevel is nog wel origineel, doch inwendig deels afgekloofd. In de zuidgevel zijn bij de restauratie twee doorgangen gevonden, een beganegronds en een, door een sluitboom vergrendelbare,



Afb. 53. Voormalige middeleeuwse pastorie. Vrijhof 5. Situatie, plattegronden, doorsneden en details. Getekend en bijgewerkt 1977 naar opmetingen Gemeente Werken en R.D.M.Z. 1973.

op de verdieping. Het pand was dus oorspronkelijk van het belendend pand of terrein uit toegankelijk.

Ook van de zolderbalklaag af was een doorgang, die echter door de bloklijst was heengebroken en niet origineel is. De benedenruimte was blijkens gevonden sporen met een tongewelf overkluisd; een oost-west lopende scheidingswand op ongeveer een derde van de volle breedte van het pand, was onder en op de overwelving gebouwd. De vloer van een rechthoekig gedeelte in het zuidoosten is verhoogd, kennelijk ten behoeve van de monumentale ingang aan het Vrijhof en nadat de overwelving verwijderd was. Op de verdieping staan twee grote zesruitsvensters, waarvan het noordelijke gelijk met de nieuwe gevel is aangebracht en het zuidelijke later is ingekapt (afb. 76). Ook het keldervenster aan deze zijde is later ingekapt. Voorheen was de verdieping verlicht door twee smalle vensters in de noordwand ter weerszijden van een rookkanaal. In de vernieuwde topgevel staan twee smalle tweelichtskozijnen met luiken in de benedenste helft.

Inwendig

Het inwendige is door de oost-west lopende muur in een smaller en breed gedeelte gescheiden. In het smalle gedeelte is de spiltrap naar de verdieping aangebracht. De trap overdekt een tweede ingebroken ingang beganegronds. In het brede gedeelte is langs de voorgevel beneden een gang gemaakt. De grote zaal op de verdieping, eens als grietenijkamer gebruikt, had tegen de westgevel een betimmering met kastenwand, thans bewaard bij gemeentewerken. De schouw had een halfronde vrij hoge en door een boog gesloten achterwand, die gelijk met de ingang aan de oostgevel en de grote vensters gemaakt kan zijn, XIXA; de rondhouten kap is bij de restauratie beschoten.

Bouwgeschiedenis

Het laatmiddeleeuwse stinsvormige huis, dat tot de pastoriegoederen behoorde en als pastorie aangemerkt moet worden, bestaat uit een oorspronkelijk door een tongewelf overkluisde kelder en een grote ruimte daarboven. Het was toegankelijk van een aan de zuidzijde aangrenzend gedeelte uit door een vergrendelbare deur op de verdieping. In 1723 is het pand van bestemming veranderd tot grietenijhuis. De ingang zal aan de zijde van het Vrijhof gemaakt zijn, misschien met een bordes direct naar de verdieping. Indien wij aannemen dat gelijktijdig ook de nieuwe gevel gebouwd is, zal toen ook het keldergewelf verwijderd zijn. Gelijk met de nieuwe gevel werd de kap vernieuwd en de top van de

noordelijke gevel en het bovenste gedeelte van de zuidelijke top.

De ingang over de volle hoogte zal begin 19e eeuw zijn aangebracht, waarbij een tweede venster aan de zijde van het Vrijhof werd ingehakt en het kelderraam. Inwendig werd daartoe een gedeelte van de vloer verhoogd. Uit die verbouwing dateren ook de schouw in de grote kamer op de verdieping en de rozet van het plafond waarin het wapen van Ferwerderadeel is gesneden en die in de verzameling oudheden van de gemeente berust (afb. 79). In 1840 zullen eerst de bedsteden in het vertrek op de verdieping toegevoegd zijn en de woonkeuken in de begane grond. Thans zijn ook aan de westzijde vensters ingebroken.

Oude Rechthuis of prebendehuis

Behalve het in de 18e eeuw als zodanig bekende rechthuis dat tot 1723 pastorie was (thans Vrijhof 5), moet er een ouder rechthuis bestaan hebben, dat ook aan het Vrijhof gelegen was.

Litteratuur

R.V.G.O. 82.

Bronnen

Rekeningen kerkvoogdij 1654-1828 en floreenkohieren, R.A. Leeuwarden.

Afbeelding

Tekening door J. Stellingwerf 1723 (afb. 74). Coll. Fries Museum, Leeuwarden.

Geschiedenis

Het door Stellingwerf getekende rechthuis zal het oude rechthuis voorstellen. Het komt regelmatig voor in de kerkerekeningen van de 17e eeuw als rechthuis, weerhuis of weercamer; het wordt schoongemaakt en er wordt herhaaldelijk turf voor gebracht; ook wordt het b.v. in 1665 gerepareerd gelijk met de ‘pastoorshuizinge’. In 1682 komen er 600 nieuwe pannen op. In 1720 worden b.v. nog turf en andere ‘waren’ verantwoord voor het rechthuis. In 1726 heet het ‘oud weerhuis’. In 1730 wordt huur van 't rechthuis verantwoord. In de tweede helft van de 18e eeuw vinden we geen posten meer voor het rechthuis nadat in 1747 nogal wat oude steen en ander oud bouwmateriaal verkocht zijn. Mogelijk is het huis toen afgebroken. Dat het oude

rechthuis eveneens aan het Vrijhof stond blijkt uit het floreenkohier van 1718, waar het pand nr. 243 dat aan de oostzijde van het Vrijhof stond, als naastligger het rechthuis opgeeft. Dit oude rechthuis zal dan identiek zijn met het middeleeuwse prebendehuis dat in 1580 aan 'trecht van Ferwerderadeel en den executeur tsamen' verhuurd was.

Gebouw

Naar de tekening van Stellingwerf te oordelen bestond het prebendehuis uit een 16e-eeuws gebouw gedekt door een zadeldak tussen twee topgevels, waarvan de ene pinakels bewaard had. In de andere gevel zien we een klein venster in de top. De ingang die ongeveer in het midden van de voorgevel staat lijkt via een brug toegankelijk. Mogelijk is dit de vrijhofsgoot, die in 1765 door de kerkvoogdij hersteld wordt. Boven de deur lijken wapens aangebracht te zijn. Boven de ingang een festoen of een tijdelijke versiering. De stijl van de vensters wijst namelijk eerder op de 16e eeuw dan op het midden van de 17e eeuw, toen gebeeldhouwde festoenen in zwang waren. Ter linkerzijde zijn drie kruiskozijnen getekend, ter rechterzijde slechts smalle tweelichtskozijnen. Het belangrijkste vertrek zal zich dus aan de linkerzijde van het pand bevonden hebben.

Pomp

De pomp op het Vrijhof werd in 1740 door de kerkvoogdij vernieuwd. In 1765 ontvangt D. Emderveld beloning voor 'enig snijdwerk aan de pomp'. Er is in dat jaar 'een nieuwe pomp gehaald' en de Vrijhofsgoot wordt hersteld. Verderop wordt de nieuwe kraan aan de pomp verantwoord en een huis om de pomp, dat meester timmerman Schaap te Leeuwarden levert (Kerkvoogdijrekeningen).

Het middengedeelte van het Vrijhof, dat beplant was, is tot ongeveer 1960 eigendom van de Hervormde Kerk geweest en eerst toen door de gemeente overgenomen.

Kosterij - schoolmeestershuis, gasthuis en armhuis

Schoolmeestershuis vm. 'costerij' Kerkpad 4

Het pand Kerkpad 4 is in de 19e eeuw schoolmeestershuis geweest. De ligging aan het Kerkpad pleit ervoor dat hier steeds de woning heeft gestaan van de functionaris die gecombineerd koster, voorzanger en schoolmeester was.

In 1695 woont de schooldienaar 'achter het kerkhof', d.w.z. de buurt, die later als Boterhoek bekend staat (lidmaatregister 1695). Waarschijnlijk hebben dus de posten in de kerkvoogdijrekeningen voor Costerij betrekking op het pand dat hier gestaan heeft. In zijn tegenwoordige vorm moet het pand eind 18e- begin 19e eeuw ontstaan zijn; mogelijk betreffen grote bedragen in de kerkerekeningen, verantwoord aan de timmerman in 1799, het vernieuwen van dit pand (afb. 82-83).

Gebouw

Het brede ondiepe pand is gemetseld van kleine rode steen tegen een achterbouw van gele steen die een topgevel heeft waarin twee kleine halfrond gesloten openingen zijn uitgespaard voor lichttoevoer en ontluchting van de zolderruimte; langs de zijden van de topgevel beitelingen. Het hoofdgebouwtje had een smalle ingang en smalle doorlopende gang. Ter rechterzijde was een breed vertrek met vensters in de voorgevel en twee in de zijgevel, waarvan het achterste een hooggeplaatst venster was. Daaruit kan men opmaken dat er aanvankelijk achterin dit vertrek een bedsteden-kastenwand was. Links van de gang was een steektrap naar boven met ernaast een kastenwand in het linkervertrek, dat aan de voorgevel slechts één venster heeft. De ingang was sober omlijst. In een ruit van een venster in de linkerzijgevel is de naam van schoolmeester Klewits (1810-1890) gegrift. Tegen de linkerzijgevel is op oude kadastrale plans een uitgemetselde schoorsteen getekend; de achterbouw die uit de 18e eeuw zal dateren, was mogelijk een ‘vuurhut’ (ook voor de kerkstoven?).

Schoolgebouw

In 1829 is een nieuw schoolgebouw aanbesteed (Faber, inv.nr. 909.3); dit betreft waarschijnlijk het pand dat nog aan de Reinderslaan staat. Volgens een aantekening uit 1944 (schetsen R.D.M.Z.) en verklaring van een latere bezitter was er in dit gebouw een gewelfde houten zoldering aanwezig. Ook de school te Hallum had deze blijkens een daarvan aanwezige tekening in het gemeentearchief (inv. Faber nr. 96.8) te Ferwerd.

Het bestek van 1829 noemt ‘vijf balken waar het gewelf op komt’. Het schoolmeestersboekje (P.B. Leeuwarden) tekent ook aan dat de school uit 1829 dateerde en dat deze in 1859 gewijzigd was. Wat later komt de school naast het raadhuis te staan en wordt er voor het hoofd een woning gebouwd aan de Marrumerweg noordzijde.

Gasthuis aan de Havenstraat

Aan het einde van de oude bebouwing langs de voormalige Haven staat het gasthuis van de Hervormde Kerk, in 1966 verbouwd tot drie bejaardenwoningen. Het gasthuis te Ferwerd komt in het register van Aanbreng van 1511 voor als landheer onder Wanswerd (R.V.A., I, 100): in 1540 is het niet vermeld. De hoofdvleugel aan de Haven had voor de verbouwing een smalle ingang in het midden en twee smalle zesruitsvensters ter weerszijden en kan vroeg 19e-eeuws zijn (afb. 85). Het pand is gedekt door een hoog schilddak, waartegen aan de achterzijde een lager schilddak van de haaks op de hoofdvleugel staande achterbouw aansluit. De zij- en achtergevels waren blijkens de venstervormen omstreeks 1860 vernieuwd (afb. 84). De achterbouw had kennelijk een bedstede boven een keldertje. In de hoofdvleugel zijn de bedsteden tegen de dwarswanden opgesteld; waarschijnlijk was er aanvankelijk ook in het

midden van het gebouw nog een eenkamerwoning of een gemeenschappelijke keuken. De trap stond tegen de rechter bedstedewand.

Armhuis aan de Boterhoek

Volgens de kerkerekeningen is in 1794 een armhuis gebouwd in de Boterhoek.

Gemeentelijke openbare gebouwen

Raadhuis, Hogebeintumerweg 2

Het Raadhuis is in 1840 als grietenijhuis gebouwd (afb. 86).

Bronnen

Bestek van de bouw in gem.archief Ferwerderadeel, inv. Faber nr. 910.2 (30 januari 1840) en 96.14 inzake reparaties in 1842-43. Koopacte terrein 1838, id. nr. 910.1.

Geschiedenis

In 1838 wordt een terrein gekocht aan de westzijde van de weg van Marrum langs Ferwerd naar Hogebeintum. Het bestek is niet gesigneerd, aannemer was R.W.F. Stoett, timmerman te Leeuwarden. Kort daarop komen in het archief zeer uitvoerige rapporten voor getekend J. Kingma; mogelijk was hij de architect van het grietenijhuis. In het archief van gemeentewerken zijn opmetingstekeningen aanwezig van de gemeentehuizen van Wolvega en St. Annaparochie, die kennelijk ter vergelijking vertoond zijn. Het gebouw heeft echter geen punten van overeenkomst. Een ontwerptekening is niet gevonden. In het grietenijhuis werd een woonvertrek aangebracht. Merkwaardig is het bestek van het verfwerk uit 1841, waaruit blijkt dat de vloeren donkerblauw waren, in de zaal de kasten zwart moesten worden, overigens ‘alles chinees geel met loodwit. Vestibule en bovengang licht chromaat geel, de secretarie licht Amerikaans groen, de secreet donker appelbloesem’. Uitwendig moesten de pilasters naast de toegang blauwe steenkleur geverfd worden met zwarte cannelering; de kozijnen en lijsten wit, de glasramen donker ‘Amerikaans en Fries groen’, alle ijzerwerk zwart over een blauwe grondkleur.

Voor het pand lagen een stukje tuin en een sloot waarover een brug voerde; de sloot werd in 1866 gedempt. In 1916 is een achterbouw aangebracht.

Gebouw

Het sobere gebouw bevat een beletage boven een vrij hoge kelderverdieping waarin de woning en mogelijk de gevangenis gesitueerd waren. Het is gedekt door een vierzijdig schilddak met op de hoeken schoorstenen met borden. De ingang in het midden is bereikbaar langs een dubbele stoep en is omlijst door gegroefde pilasters met ionische kapitelen, die aansluiten op de brede kroonlijst met bloklijst onder de fors overstekende goot. Boven de ingang een kleine halfronde dakkapel. In de hoge vensters acht ruiten.

Marrumerweg 3

Landelijk pand uit omstreeks 1870, in 1892 verbouwd tot dokterswoning met apotheek. Het pand is thans gemeente-eigendom en huisvest de dienst gemeentewerken (afb. 97). In de rechtervoorkamer zijn een betimmering en tegeltableaus aangebracht afkomstig uit de voormalige boerderij Mounebuorren 7 te Marrum, die in 1961 is afgebroken (afb. 87 en 88). In een van de kasten is een plankje gevonden met inscriptie: ‘Klaas Blom gemaakt 1790 in de ouderdom van ruim 40 jaar baas te Hallum geweest sedert 1770’. Het was een boerderij van het kop-hals-romptype met lang voorhuis en ingang in het midden van de buitengevel.

De betimmering is wat ouderwets voor 1790. Het tegeltableau is thans in de schouw geplaatst, waarvan de schoorsteenmantel in stijl is met de betimmering. In de schouw is een schildering gevat voorstellende Jezus bij de put in Samaria, afkomstig van een particulier.

Tolgaarderswoning

In 1853 is door de gemeente een tolgaarderswoning aanbesteed ‘aan de grindweg bij Ferwerd’. Op de kaart van Eekhoff staat het gebouwtje getekend aan de oostzijde van de weg naar Blija, die daar tevens heet ‘begrind in 1852-1853’. Het archief van de gemeente bewaart bestek en voorwaarden en de tekening (inv. 914) (afb. 95 en 96).

Overige belangrijkste historische bebouwing in het dorp

Havenstraat i

Breed pand met verdieping en schilddak met twee hoekschoorstenen staande aan het gedeelte Havenstraat tussen Voorstraat en de kop van de voormalige haven (afb. 89-91).

Het pand wordt in 1833 in de eerste kadastrale legger genoemd als bewoond door een bakker; dit blijft zo in ieder geval tot 1891 en opnieuw in het midden van de 20e eeuw. De grote opzet doet vermoeden dat de oorspronkelijke functie een andere was, mogelijk een herberg. Het pand is in 1975 gerestaureerd.

De ingang staat in een middengedeelte dat een steenbreedte uitspringt en voor de restauratie boven de ingang gesloten was. Mogelijk heeft daar een opschriftbord gehangen. Ter weerszijden van het middengedeelte staan op de begane grond en op de verdieping telkens twee vensters, beneden met een hanekamrollaag, boven met een eenvoudige kopse rollaag, direct onder de sobere gootlijst. Voor de kap staat een eenvoudige dakkapel. De ingang met smalle zijlichten is blijkens de rollaag en het metselwerk ernaast niet de oorspronkelijke. De zij- en achtergevel waren blind met uitzondering van een dubbele deur midden achter beganegronds en een luik in de linkerzijgevel, dat toegang gaf tot de ruimte op de verdieping, die als zolder gebezigd werd en ook het middengedeelte besloeg. De steektrap bevond zich achter het rechter vertrek beganegronds. Rond deze toegang en gespiegeld tegen de andere wand en rond de achteruitgang is een gezwenkte zwaar geprofileerde omlijsting aangebracht, van midden of laat 18e-eeuws karakter. In beide vertrekken beganegronds waren tegen de achtergevel overigens bergruimtes aangebracht.

Hoofdstraat

Aan de Hoofdstraat staan enige lage brede woningen uit het begin van de 19e eeuw met kroonlijst en dakkapel (afb. 98).

Hoofdstraat 29

Oorspronkelijk voorhuis van een boerderij, volgens het kadaster in het begin van de 19e eeuw behorend bij een boomgaard (afb. 89 en 90). In 1856 hebben er wijzigingen plaats waarbij de boomgaard grotendeels bebouwd wordt. In 1952 in gebruik genomen bij een verffabriek en sterk gewijzigd. In 1978 gerehabiliteerd als woonhuis.

Volgens een aantekening uit 1944 (R.D.M.Z.-schetsen) en bewonersverklaring waren er in de linkerkamer betimmeringen. Voor de gevel stonden blijkens een oude foto stoeppalen verbonden door ijzeren kettingen; ook ziet men dat het pand inderdaad het voorhuis was van een boerderij. De vensters in de zijgevel stonden excentrisch zodat ook in de rechterkamer bedsteden verondersteld mogen worden. De voorgevel was gepleisterd, de zijgevel bemetseld, mogelijk in 1856. In zijn tegenwoordige vorm kan het pand uit het begin van de 19e eeuw dateren behoudens de details die van de restauratie stammen, zoals vensters en ingang en inwendige indeling.

Hoofdstraat 33-35

Dit pand bestaat uit een aan de straat gebouwd woongedeelte onder zadeldak evenwijdig aan de straat gevat tussen topgevels met beitelingen, XVIII. Waarschijnlijk later is het

pand vergroot met een boerderijschuur onder hoog zadeldak eveneens evenwijdig aan de straat. Het geheel komt reeds voor op de kadastrale minute van 1832.

Marrumerweg 3

Zie blz. 99 na Gemeentehuis.

Marrumerweg 53

Grote boerderij even buiten de dorpskom gelegen en omstreeks 1860 ontstaan blijkens het type met dwarsgebouwd en onderkelderd voorhuis, waarvan de vensters ronde hoeken hebben.

Vrijhof

Dit plein dat in de middeleeuwen tot het rechtsgebied van de kerk behoorde en tot in de zestiger jaren van deze eeuw nog gedeeltelijk in eigendom toebehoorde aan de kerkvoogdij, is aan drie zijden door bebouwing omgeven. In de noordwesthoek staat de voormalige pastorie, zie blz. 95. Aan de oostzijde stond een gebouw dat sedert de Hervorming als rechthuis dienst deed, zie blz. 97.

Vrijhof 4

Blijkens jaartalsteentje een in 1710 gebouwd of vernieuwd pandje onder zadeldak tegen een gepleisterde klokgevel met gebeeldhouwde aanzetkrullen en bekroning.

Vrijhof 7, 8, 9

De noordzijde van het Vrijhof is bebouwd met lage woningen aansluitend aan de overbouwde poort die toegang geeft tot de ringweg om het kerkhof. De huisjes benevens de poort zijn in 1973 gerestaureerd, wat neerkwam op herbouw met gebruikmaking van oude balken (afb. 75,77 en 78).

De poort met gebeeldhouwde sluitstenen kan in aanleg nog 17e-eeuws zijn geweest; in ieder geval grijpt de bemetseling van de pastoriegevel, Vrijhof 5 over de aangrenzende poort heen (afb. 76). Aan de achtergevel stonden vrij hoge vensters met zes ruiten. Ook de achtergevel van het huisje nr. 7 had deze vensters. Thans is de kap doorgetrokken over de keukenaanbouw. Dit pandje heeft een eenvoudige bedstedewand tegen de achterwand (afb. 81). Het pandje nr. 8 had boven de vensters

van de begane grond in de voorgevel luiken naar de zolder. De gootlijst is daarom weggelaten.

De voormalige industriemolens en het molenaarshuis

Molen

In het register van den Aanbreng van 1511 (R.V.A. I, 92) komt een Rummert Moller voor, waaruit men kan afleiden dat er te Ferwerd een molen was in dat jaar. Schotanus geeft een windmolen aan met bijschrift 'Ferwerder molen' op de kruising van de wegen van Cammingha State naar Albada State en van Ferwerd naar Hogebeintum. Ook op latere kaarten heet deze plaats 'Oude molen'. Op de lijst van havencherchers en molenopzichters 1796-'97 (Inventaris archief Lands- en gewestelijke besturen 1795-1813 nr. 628) komt in 1750 een molenchercher voor te Ferwerd. Waarschijnlijk ging het om deze molen.

Cichoreimolen

Volgens het zg. Schoolmeestersboekje (P.B. Leeuwarden) zouden er te Ferwerd in 1863 twee cichoreifabrieken gestaan hebben, waarvan er één door windkracht en één door paardekracht aangedreven werd. De windmolen stond volgens de topogr. kaart van 1850 langs de Ferwerdervaart aan de noordzijde.

Korenmolen

Ten westen van het dorp stond tot 1927 aan de Molenlaan de rogge- en pelmolen het Bruine Paard uit 1832. Volgens oude afbeeldingen was het een achtkante stellingmolen met gepotdekselde voet op een lage gemetselde onderbouw (Wijnja, Windmolens) (afb. 93 en 94).

Molenlaan i

Het molenaarshuis is thans genummerd Molenlaan I en is ouder dan de molen van 1832. Het pand heeft een dwars zadeldak tussen topgevels en boven de ingang in het midden een zg. Vlaamse topgevel met natuurstenen lijstwerk. Op de neuten onder de aanzetkrullen staat Anno 1764. Rond de toegang is bij de restauratie een omlijsting aangebracht daar sporen aanwezig waren dat deze er geweest was en een foto de details weergaf (archief gemeente Ferwerderadeel); de twee maal twee vensters zijn opnieuw aangebracht ter vervanging van 20e-eeuwse brede drielichtskozijnen (afb. 92). Beide vertrekken ter weerszijden van de brede middengang hebben een onderkelderde bedstedenkastenwand gehad. Voor de laatste wijzigingen liep een steektrap evenwijdig aan de linkergangwand, wat evenmin origineel lijkt als de gezwenkte trap vlak achter de deur, die aan de moderne eisen voldoet.

De states

Cammingha State

De in de 15e eeuw reeds vermelde Cammingha State, sedert het einde van de zestiende eeuw door ‘plantages’ en tuinen omgeven, lag ten noorden van het dorp (afb. 49 en 99).

Litteratuur

R.V.A.I. 95; III, 51; Charterb. I, 297; D. Cannegieter in F.V.A. 1888, 74; Versl. 's Rijks Oude Archieven 1907, 481.

Bronnen

Verslag landmeting in 1645, archief Beyma thoe Kingma. R.A. Leeuwarden.
Genealogische gegevens bewerkt door drs. J. Visser.

Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf 1721 in coll. Fries Museum (afb. 99) en daarnaar door D. Cannegieter in F.V.A. 1888.

Geschiedenis

In 1399 wordt Gerrolt van Cammingha door Albrecht van Beyeren beleend met Leeuwarden, Wirdum, Stiens en Ferwerd (Charterb. I, 297 en 298). Een Wybrand Cammingha van Blija wordt vermeld in het leven van de Z. Frederik van Hallum, (zie onder Mariëngaarde te Hallum). Cannegieter vond een vermelding van Gerbrand van Cammingha op Cammingha State in 1427; hij was gehuwd met Doedt Bottedr. Helbada. In 1511 wordt in de Aanbreng Gerbet van Mockema als eigenaar van de state vermeld. Na zijn dood kwam Cammingha-goed waarschijnlijk aan zijn zuster Rints van Mockema, die gehuwd was met Syds van Sjuxma. Haar zoon Abe wordt in 1540 als eigenaar vermeld en was van 1520-1528 grietman van Ferwerderadeel. Zijn achternicht Womck van Mockema (plm. 1600) zou de state geërfd hebben; zij was gehuwd met Roeland van Achelen, sedert plm. 1572 grietman van Dantumadeel, die op het einde van zijn leven er een plantage liet aanleggen. In 1640 is Womck van Unia eigenaresse, kleindochter van Roeland van Achelen. Zij verkocht driekwart van de state aan Hendrik van Marssum, burgemeester van Leeuwarden, van wie het goed voor een deel vererfde op een dochter gehuwd met Jurjen van Vierssen. In die periode (1645) valt een meting waarvan het verslag bewaard is. De meting wordt gedaan wegens een acte tussen Oene Andries van Albada requestrant tegen Jac. Marssum c.s. gedaagde. ‘Het hornleger is met de graft, singel ende coy samt uytreed tesamen ruim 23 pondernaat groot bevonden’. Ten noorden van de oprit lag een kooltuin, van het hornleger gescheiden door een bouwland van twee pondemaat.

De broeder van Jurjen van Vierssen, Assuerus was de nu volgende eigenaar, die zich in tweede huwelijk bond aan Jisca van Geersema. Zijn dochter Titia werd de echtgenote van Fr. Azn. van Burum op wiens naam ‘nomine uxoris’ de stem staat in 1698 (stemkohier). Hun zoon Allard van Burum was in 1721 eigenaar (Stellingwerf). Hij was sedert 1722 Grietman en stierf in 1729. In 1730 werd de state verkocht aan Assuerus Vegelin van Claerbergen met wie de weduwe van Allard van Burum in 1731 huwde. Omstreeks 1740 werd de state weer verkocht aan Tj. Homme van Haersolte, die het goed naliet aan drie nichten waarvan er een gehuwd was met A.A. Hiddema van Knijff (1762-1806) die de laatste bewoner van het Huis geweest is. Na zijn dood en die van zijn weduwe twee jaar later, werd het goed verkocht aan D.J. Folkertsma, die de state omstreeks 1818 liet afbreken. De tuinen waren blijkens die

verkoop verdeeld in een ‘Naantje hof’ en een ‘ka’tuin, een Vijvertuin, de Noordercingel, de Wildernis.

Beschrijving

De afbeelding van Stellingwerf toont een langgerekt huis uit drie delen bestaande, achter het middelste waarvan een haaks erop gebouwde vleugel stond waarvan men alleen de trapgevel ziet. Het lijkt een vrij eenvoudig huis samengesteld uit enige onderdelen die uit de 16e-17e eeuw dateren. Fraai is de toegangspoort over de gracht, die terzijde zelfs een traptoren met bol op de spits heeft, vergelijkbaar met de toegangspoort van Heringa State te Marssum van 1631 en van Epema State te Ysbrechtum uit 1652. De gevel met gekrulde contouren lijkt vroeger: XVId-XVIIa. Waar de twee leeuwen gestaan hebben, die thans op het boerderijterrein Groot Sminia de toegang versieren, en van Cammingha afkomstig zouden zijn, is niet duidelijk. Mogelijk stonden zij aan de oprijlaan, die het terrein verbond met de weg ten oosten van het dorp. In het beloop van de terreinen valt voorts een verbindingsweg te herkennen van de Reindersweg in de richting van het terrein van Cammingha State. Deze weg zal van de state naar de kerk gevoerd hebben. Volgens de Tegenwoordige Staat zouden de tuinen onder Allard van Burum opnieuw zijn aangelegd.

Jacob Sydses Bruinsma maakte in 1723 beeldhouwwerk aan het ‘slot van Burum’ te Ferwerd, waarmede Cammingha State bedoeld is, waar toen Allard van Burum eigenaar was. (S. ten Hoeve in Vrije Fries, 1976).

Herjuwsma State (Burmania)

Herjuwsma State lag aan de Burmaniavaart die ten zuidwesten van Ferwerd liep.

Litteratuur

R.V.A. I, 96, II, 77; D. Cannegieter in F.V.A. 1884, I, 1889, III; Wumkes II, 83; Vrije Fries, XXI, 477.

Afbeeldingen

Tekening van J. Stellingwerf in coll. Fries Museum (afb. 100); daarnaar door D. Cannegieter ib. en F.V.A. 1884.

Geschiedenis

In 1511 staat Herjuwsma State ten name van Gemme en is 100 pondemaat groot. Door het Saksische garnizoen zou Herjuwsma State verbrand zijn tijdens de afwezigheid in ballingschap van Gemme. In 1505 zou hij teruggekeerd zijn doch verzette zich tegen nieuwe belastingen en werd namens de keizer gevangen genomen en ter dood gebracht wegens vermeend heulen met Edzard van Oost-Friesland. Zijn weduwe Saepke van Ydsma werd in 1525 weer in bezit gesteld van Herjuwsma State (Vrije Fries III, 150) en hertrouwde in derde echt Douwe Rienks van Burmania, een broeder van Tjaerd van Burmania, die na de dood van Gemme zijn geconfiskeerde goederen had toebedeeld gekregen. Door dit huwelijk kwam Herjuwsma State aan de Burmania's in welke familie het tot de afbraak van het Huis in 1815 is gebleven. Uit het huwelijk van Saepke van Ydsma met Douwe Rienks van Burmania sproot Gemme van Burmania, wegens zijn houding bij de eed van Philips II, standfries genoemd. Hij werd dan ook door Alva verbannen en leefde enige tijd te Keulen. Hij stierf op Herjuwsma State in 1602. Zijn testament was het, dat bepaalde dat het Huis steeds aan de oudst in leven zijnde zoon moest vererven. Toch kwam het Huis aan zijn tweede zoon Rienk, gehuwd met Ulbe van Aylva van Rinsumageest. Rienk stierf in 1645 kinderloos en liet Herjuwsma State na aan zijn neef Edzard die gehuwd was met Susanna van Schwartzenberg uit Beetgum, dochter van Georg Wolfgang en Doedt van Holdinga. Hun zoon Jarich wordt daarna Heer van Herjuwsma; hij overleed in 1661 en werd tot 1722 overleefd door zijn echtgenote. Zijn opvolger was zijn zoon Idzerd die in tweede echt in 1690 Anna Dodonea van Schwartzenberg huwde. Uit dat huwelijk sproot Idzart Hobbe die in 1727 Johanna Wilhelmina van Schratenbach huwde. Hun zoon Willem Frederik Schratenbach Burmania, ontvanger Generaal der florenen en schrijver van een juridisch werk, kreeg de bijnaam zwarte Burmanje en was de laatste bezitter van het erfgoed. Nog voor het overlijden van zijn tweede vrouw moest het huis in 1816 verkocht en gesloopt worden.

Gebouw

De afbeelding van Stellingwerf laat een groot samengesteld huis zien met volledige verdieping boven de begane grond, opgetrokken langs een vierkant gedeelte onder een zelfstandig tentdak. Mogelijk was dit laatste een middeleeuws stinsgedeelte, waaromheen jongere vleugels werden opgetrokken. De linkertopgevel met zijn getorste pinakels kan uit het einde van de 16e eeuw dateren en zou door Gemme van Burmania gebouwd kunnen zijn met de zeshoekige traptoren aan de lange gevel. Ook de trapgevelvleugel ter rechterzijde vertoont nog de smalle vensters, waarvan het benedengedeelte door een luik gesloten kan worden. Het lage gedeelte nog verder rechts op de tekening zou een 17e-eeuwse aanbouw kunnen zijn. Het middeleeuwse gedeelte had kennelijk in 1722 een vrij recente ingang. De uitbouw aan de voorzijde van het oudste deel dat met een leien dak gedekt lijkt zou de oorspronkelijke traptoren geweest kunnen zijn. Blijkens een bericht in de N.R.C. van 12 juni 1912, afgedrukt in de Vrije Fries XXI, 477 waren bij de afgraving van de Burmaniaterp de grondvesten van Burmania State te zien. In de gepubliceerde verslagen van het Fries Genootschap

zijn echter geen nadere gegevens hierover te vinden. De archeologica uit de terp hebben alle belangstelling opgeëist.

Het voormalig klooster Foswerd of Bethanië

Klooster Bethanië of Foswerd

Ten zuiden van Ferwerd, halverwege Wanswerd, lag de terp, waarop het Benedictijner klooster Foswerd of Bethanië gestaan heeft (afb. 101-114). Het klooster was aan Johannes de Doper gewijd, waaruit de naam Bethanië te verklaren valt. De terp is grotendeels afgegraven in de jaren 1913 e.v. en zou voor de afgraving binnen de grachten elf pondemaat groot geweest zijn. De singel is nog te herkennen en bij de onlangs plaatsgevonden ruilverkaveling deels weer hersteld evenals de omringende gracht. Op het terprestant staan twee boerderijen. De terp is beschermd en wordt gedateerd in de 11e eeuw.

Litteratuur

R.V.A. I, 113; A. Miraeus, Origines Benedictinae, 1614, 204; Occo Scarlensis III, 149; D. Cannegieter, Het Klooster Foswerd, F.V.A. 1846, 44; Mon. Bat. II, 43; Nederl. Kloosterzegels I, 33; N. Ottema, Friesche Kloosterterpen, in Een kwart eeuw, 1947, 446; D.P. Blok, De Hollandse en Friese kerken van Echternach, Naamkunde 1974, 167.

Bronnen

Sipma I, 326.

Geschiedenis

Volgens Miraeus zou Hugo van Cammingha, heer van Ameland in 866 een klooster op Ameland hebben gesticht dat met Benedictijner monniken werd bevolkt, volgens Occo Scarlensis door de Utrechtse bisschop Adelbold. Wegens herhaalde aanvallen van rovers

zou het klooster in 1109 overgeplaatst zijn naar het vasteland, waarbij een Vrouwe van Cammingha een rol gespeeld zou hebben. Het klooster kreeg de naam Bethanië. Volgens een 11e-eeuwse oorkonde door Blok aan het licht gebracht, bezat Echternach toen een kerk op Ameland. Blok vermoedt dat de legende over de oorspronkelijke zetel van Foswerd op Ameland teruggaat op dit oude Echternachse bezit, dat later aan Foswerd gekomen kan zijn. Dat Foswerd uitgebreide bezittingen op Ameland had blijkt uit Sipma I, 326 uit 1483.

Volgens het Register van den Aanbreng bezat het klooster in 1511 420 pd. Volgens Schoengen had het klooster uithoven te Ferwerd, Blija, Coldehol, Hardegarijp, Hogebeintum en een refugiehuis te Leeuwarden.

Het klooster is blijkens het zegel aan Johannes de Doper gewijd geweest. Het was mogelijk van den beginne af aan een dubbelklooster; in de 16e eeuw was dit in ieder geval zo. In die tijd voegde het klooster zich onder de Bursfelder Congregatie, een Benedictijner Hervormingsbeweging. Occo Scarlensis wijdt uit over de weelde van de 14e eeuwse-kerk, die in hout overwelfd zou zijn geweest, waarop schilderingen waren aangebracht. In het koor stonden koorbanken voor twee maal 24 monniken. De kerk had een zeer hoge toren, die met lood bekleed was. Deze zou in concurrentie met die van Klaarkamp zijn aangebracht. Klaarkamp had evenwel, noch volgens de bouwvoorschriften, noch volgens de opgegraven fundamenten een toren, hoogstens een vieringstoren midden op de kerk. In 1369 zou de kerk verbrand zijn, volgens Occo door toedoen van de conversen van Klaarkamp. Na de brand werd het muurwerk ondergraven zodat het instortte waarna men een nieuwe kerk bouwde, die korter, smaller en lager was en met stenen gewelven overdekt, zodat ze niet weer verbranden kon.

Zegels

Nederlandse kloosterzegels voor 1600, I, nrs 51,52 (afb. 103 en 104).

Het conventszegel geeft een voorstelling van Johannes de Doper en twee kleine figuren aan zijn voeten. Randschrift: [S(igillum c(on)v]entus monasteri(i) S(an)c(t)i Joh(ann)is Baptiste in Bethan[ia]. Ovaal, hoog c. 4,3 cm, breed c. 3,6 cm. Oudste bekende exemplaar van 1465. Op het abtszegel is de H. Maagd afgebeeld met twee heiligen waarvan een een kromstaf draagt. Randschrift: Sigill(um) ab[bat(is)] monast(er)ii S(an)c(t)i Joh(ann)is Bapt(ist)e in Beth(an)ia. Ovaal, hoog c. 6 cm, breed c. 4,3 cm. Het oudste exemplaar dateert van 1297.

Overblijfselen

Bij de terpafgraving in 1913 en volgende jaren zijn een aantal fragmenten naar Musea overgebracht of anderszins gered.

Zg. Doopvont

In het Fries Museum berusten:

Een houten bakvormig voorwerp hg. 62 cm inv. nr. XXVII (86e jaarverslag 1914) met een komdiepte van 25 cm (vgl. R. Steensma, Doopvonten in N. Nederland in Jaarbk. voor de eredienst 1963/4, 146). Het is gevonden in een put (afb. 113). Het is onwaarschijnlijk dat men ooit doopvonten van hout gehad heeft, laat staan in een Benedictijnerklooster. Wij nemen een andere bestemming aan voor dit voorwerp, bij voorbeeld een vijzel.

Tegels e.a. bouwfragmenten

Twee tegels met ornament, inv. 7433, groot 17 × 17,5 × 7 en 6,5 cm. (afb. 106), XIII-XIV. Een aantal bakstenen fragmenten en tegels, inv. nrs. 145, 18, 193-202, 281, 337-352, een baksteen met een ramskop, inv. 145, 63 (87e verslag Friesch Genootschap 1915). Deze waren wegens verbouwing van het Museum tijdens de voorbereiding van deze tekst niet voor bestudering beschikbaar.

Bij K.D. Miedema, Marrumerweg 4 te Ferwerd, voorheen landbouwer op het terrein van Foswerd, berust een aantal fries- en gewelfstenen, waaruit een aantal details te reconstrueren valt: (afb. 107) dagkantprofielen met een kraal aan de binnenzijde zowel als aan de buitenzijde, geprofileerde muurpilasters en gewelfribben. Daar er niets nader over de vindplaatsen bekend is, is het niet duidelijk of de profielstenen van de kerk dan wel van de kloostergebouwen afkomstig zijn. Als datering komt de 13e eeuw in aanmerking en niet tweede helft 14e eeuw, wanneer volgens Occo de kerk herbouwd zou zijn met stenen gewelven. De fragmenten zullen dus indien de datering van Occo juist zou zijn, niet van de kerk afkomstig zijn doch van overwelfde bijgebouwen, zoals de kapittelzaal of een refectorium. Er waren namelijk blijkens fragment nr. 9 vensters die door luiken gesloten konden worden. Overigens behoeven de fragmenten niet van eenzelfde onderdeel van het gebouwencomplex afkomstig te zijn, wel van onderdelen, die uit eenzelfde periode stamden. Tenslotte een baksteen met geschroefde beëindiging, XVI? (afb. 114).

Geschonken door de familie Timmermans uit Ferwerd bewaart het Museum Admiraliteitshuis te Dokkum een vloertegel dik 6,5 cm in stroken geornamenteerd, XIV (afb. 105).

In het museum Princessehof te Leeuwarden berust een aantal tegels en tegelfragmenten, die volgens de inventarisatielijsten mogelijk uit Foswerd afkomstig zijn. In de eerste plaats lineair geornamenteerde tegels, waarover Ottema (Een kwart eeuw) schrijft, dat ze uit Foswerd afkomstig zijn (afb. 110-111). In de tweede plaats een aantal tegels met slibornament van franse lelies in verschillende variatie, waaronder de tot ongeveer 8,5 × 8,5 te breken grotere tegels met vier Franse lelies per blokje, (afb. 108 en 109), waarvan er de laatste decennia vooral rond Utrecht gevonden zijn en die uit een Utrechts atelier afkomstig kunnen zijn. Zij zijn ook bekend uit Rinsumageest en Klaarkamp. Ook het Museum te Dokkum bezit er een, waarvan de herkomst als Foswerd wordt vermeld, XIV.

Ten slotte zijn er twee bouwfragmenten over, een in het Museum Princessehof en een in 1944 bij Timmermans te Ferwerd, die mogelijk ook van Foswerd afkomstig zijn en een kraalsteen met ringvormige profiellijst vormen. Die uit het Museum Princessehof heeft een scherp profiel, de andere heeft een afgeplatte lijst. Omringde kralen komen in de romano-gotiek voor, XIII (afb. 112).

De archeologische afdeling van het Fries museum bevat voorts een groot aantal scherven en fragmenten van gebruiksvoorwerpen afkomstig van de terp van Foswerd.

Funderingsresten

Op het weinig afgegraven gedeelte voor de westelijke boerderij zijn volgens de Heer Miedema funderingen gevonden van ongeveer 6 m vierkant.

Boerderijen

Zuidelijke boerderij

Aan de noordoostzijde staan op het terprestant twee grote boerderijen van het kop-halsromptype (afb. 115-119). De zuidelijke draagt in de achtergevel de jaartalankers 1817 en heeft een lang halsgedeelte en in de voorgevel een stichtingssteen met opschrift Rienck Alberda den eersten steen geleidt den 7 May 1806.

Noordelijke boerderij

De noordelijke heeft eveneens een lang halsgedeelte en is minder door modernisering aangetast.

In de 18e eeuw was volgens het floreenkohier eigenaar Douwe Romkes, die later met de naam Roula wordt aangeduid. Eind 18e eeuw zou het goed eigendom van een Wijmstra zijn geweest en later vererfd zijn aan de Van der Mey's (Fries Landbouwblad 5 april 1959).

Gebouw

In de achtergevel van de schuur staan de jaartalankers 1789. De schuur heeft in de zijgevels kleine houten vensters; in het niet onderkelderde binhús zijn zesruitsvensters herplaatst.

Overige terpen en de bebouwing daarop

Albada State

In de Ferwerderkloosterpolder ligt een omgracht terrein waarop een vernieuwde boerderij Albada geheten. Het verhoogde terrein is als archeologisch monument beschermd en kan een laat middeleeuws stinsterrein zijn (afb. 397).

Litteratuur

R.V.A. I, 94, III, 49, 70; Benef. 139; R.V.G.O. 81; N. Dokk. Crt. 9 mei 1961.

Bronnen

Genealogische gegevens bewerkt door drs. J. Visser.

Geschiedenis

Helbadagoed wordt in de Registers van den Aanbreng reeds genoemd, evenals in het Beneficiaalboek van 1543. In 1511 is Jan Alboeden pachter en er zijn vier eigenaars onder wie Jancke van Unema en Tjepke Goslinga. In 1543 behoort een rente uit dit goed tot de pastoralia, waar echter een proces over loopt. In 1581 trekt de pastorie huur uit mied bij Helbada. In 1761 koopt de weduwe van Lieuwe Taekles het goed. De verkopers hadden het bekomen bij legaat van Philippus van Vierssen, gekocht van Assuerus en Johan Vegelin van Claerbergen en de kinderen van J.A. Schorer. Philippus was de zoon van Gijsbert van Vierssen wiens weduwe en erven eigenaren waren volgens het stemkohier van 1698. In 1761 was het goed verhuurd aan de ‘bijsitter’ F.J. Wijmstra, die met de dochter van de weduwe Taekles trouwt. Dit echtpaar woonde op de state tot zijn dood in 1774. Door huwelijk van hun dochter kwam het goed in handen van de familie Looxma, die de boerderij in de 19e eeuw verpachtte.

Overige terpen

Tersted

Ten westen van Ferwerd komt op oude kaarten het gehucht Tersted voor. Ten noorden van de tegenwoordige autoweg ligt een beschermd perceel dat een verhoogde woonplaats uit de XIIe-XIIIe eeuw vormt (afb. 397). In 19e-eeuwse stukken wordt nog een ruïne op de terp vermeld. De boerderij aan de zuidzijde van de autoweg bewaart de naam nog (afb. 125). Het is een grote boerderij van het kop-hals-romptype; de grotendeels met riet gedekte schuur had in 1966 nog jaartalankers 1817 in de achtergevel. Het lange voorhuis heeft een kelder in het midden.

Molenlaan

Aan de Molenlaan bij de Terstedslaan ligt een archeologisch beschermde verhoogde

woonplaats uit de late middeleeuwen. Iets verder westelijk aan de oude zeedijk een dergelijk terrein (afb. 397).

De Smidterij

In de Blijaerpolder aan het eind van het kavel waar aan de zeedijk de boerderij Groot Sminia staat, ligt een archeologisch beschermd terrein de Smidterij geheten, een laat middeleeuwse verhoogde woonplaats (afb. 397).

Halbertsma geeft bovendien nog een terp aan ten noorden van de Foswerder kloosterterp (Halbertsma, Terpen, kaart 6 west).

Belangrijkste boerderijen niet op terpen gebouwd

Boerderijen

Kahoolsterlaan 2

Boerderij Groot Kahool van het kop-hals-romptype met lang voorhuis (afb. 120-124). In de achtergevel van de schuur staan jaartalankers 1783. Het lange voorhuis heeft de ingang in het midden van de buitengevel; aan het andere uiteinde van de gang waartoe deze deur toegang geeft, staat een venster. Ingang en bovenlicht zijn omlijst door pilasters en een kroonlijst. De voorkamer heeft een kasten-bedsteden-wand tegen de oostgevel boven een keldertje; de vensters in de voorgevel staan daardoor niet in de middenas van de gevel. De wand is door pilasters met gesneden kapitelen in drieën gedeeld; in het midden de kast waarvan de deuren binnen een rondbogig gesloten kozijn staan. Tussen de vensters staat de omtimmerde schouw. De achterkamer heeft de schouw tegen de achtergevel; erboven is een spekhok aangebracht.

Zeedijk 25

De boerderij Groot Sminia is gebouwd volgens het kop-hals-rompplan met een lang voorhuis (afb. 126 en 127). De noordgevel is geheel gesloten daar er aanvankelijk bedsteden tegen gebouwd waren boven een huishoudkelder. De ingang bevindt zich aan de zuidzijde van het voorhuis. Daar staan thans twee zandstenen leeuwen opgesteld, die, naar in 1944 vermeld werd, van Cammingha State afkomstig zouden zijn. Volgens de tekeningen van Stellingwerf stonden dergelijke leeuwen op de hekpalen van Jeppema State te Westernijkerk.

Bouwmalaan 2

Aan de Bouwmalaan bij de Kooilaan staat een boerderij van het kop-hals-romptype, op de topografische kaart Feitsma State geheten (afb. 129 en 130). Het voorhuis heeft aan de buitenzijde een omlijste ingang tussen telkens twee vensters met zes ruiten. Boven de ingang halfrond gesloten dakkapel, midden 19e eeuw. De 'binnengevel' is op een mogelijk jonger venster na gesloten; daar tegen stond vanouds de bedsteden-kastenwand.

Molen

Poldermolen Kloosterweg 27

Ten zuidoosten van Ferwerd staat in de Ferwerder Kloosterpolder een achtkante grondzeiler gedateerd 1846, jaar waarin de polder bedijkt werd. Thans eigendom van de stichting 'de Fryske Mole' (afb. 128).

Litteratuur

Molens van Friesland, blz. 135.

Geschiedenis

Restauraties en reparaties werden verricht in 1955, 1959, 1966 en 1978-1979. In 1959 werd een nieuwe stalen vijzel aangebracht. Tijdens een storm in 1973 liep de molen grote schade op. Hierbij werd de bovenas uit de pensteen gelicht en brak de kop van de as af die daarna met de overgebleven buitenroe neerstortte. Een nieuwe bovenas (afkomstig uit de in 1973 verbrande molen aan de Zuidhoekstermiddelweg 23 te Het Bildt) en stalen roeden werden tijdens de restauratie van 1978-1979 aangebracht. Ook werd o.a. een deel van de staart vernieuwd en het gewelf van de achterwaterloop opnieuw opgemetseld.

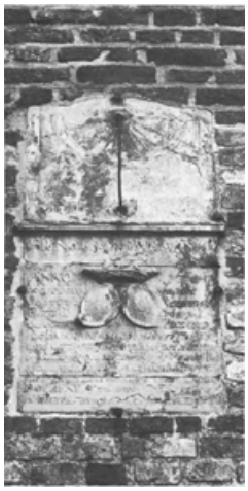
Het staande werk

De stiepen waarop de molen gefundeerd is lopen in het onderachtkant door en zijn op de hoeken als pilasters in het opgaande werk te zien. Hiertussen bevinden zich de veldmuren, min of meer met de stiepen ('klippen') in het verband gemetseld.

Het achtkant is met riet gedekt en geheel in grenehout uitgevoerd. Gebouwd volgens het algemeen in ons land toegepaste systeem. De veldkruisen zijn echter op de middenschreven aangebracht. In het achtkant bevinden zich slechts twee bintlagen, niettegenstaande de vrij grote afmetingen van de molen met een vlucht van 18 m. De kapspanten, de lange en de korte spruit en het achterkeuvelens zijn van grenen, verder is de kap van eiken. De lange spruit is volgens de gewoonte van deze streek middelbalk en tevens als ijzerbalk gebruikt. De kap is kruibaar op slepers, de staart heeft een kruilier. Op de baard staat geschilderd: 'Kloosterpolder, 1846'.

Het gaande werk

Wieksysteem: binnenroe oud-Hollands, buitenroe fokwieksysteem van Ir. Fauël. De roeden zijn van staal, de vlucht bedraagt ca. 18 m. Een kleine gietijzeren bovenas in 1871 gegoten door de firma ‘De Prins van Oranje’ te 's-Gravenhage. Stalen vijzel (‘schroef’) in een betonnen vijzelkom (‘schroefbak’).



Afb. 54. De zonnewijzer tegen de zuidgevel van de toren aangebracht door Rienk van Burmania in 1640 en in 1704 vernieuwd door Idzard van Burmania, heren van Herjuwsma State. Opname 1978.



Afb. 55. De laat-middeleeuwse kerk en toren van het noordwesten gezien; rechts achter de bomen de middeleeuwse pastorie. Opname 1978.



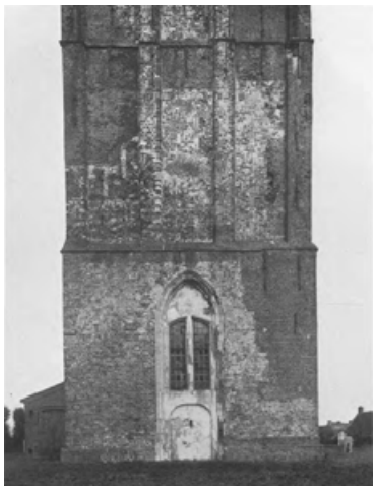
Afb. 56. De Hervormde kerk met de toren van het zuiden gezien, uit de tuin van de voormalige pastorie. Opname 1978.



Afb. 57. De toren en een gedeelte van de kerk voor de restauraties van 1926-1935, bij welke gelegenheid de kap van de toren over de topgevels werd doorgetrokken. Opname plm. 1925.



Afb. 58. De kerk en toren naar J. Stellingwerf 1723.



Afb. 59. De benedenste twee geledingen van de toren voor de restauratie van 1934. Veel inboetingen in kleine steen onder andere ter plaatse van de montants in de nissen van de tweede geleding. Opname plm. 1925.



Afb. 60. De benedenste twee geledingen van de toren sedert de restauratie van 1934, toen de nissen korfbogig gesloten werden. Opname 1978.



Afb. 61. De geheel gesloten noordzijde van de kerk. Opname 1978.



Afb. 62. De Hervormde kerk inwendig gezien naar het oosten. De muurstijlen dateren van de restauratie in 1927. Opname 1975.



Afb. 63. Op de klok, gegoten door H. Kokenbacker in 1426, staan voorstellingen van S. Katherina, van de Kruisiging met Johannes en Maria en van Maria en S. Martinus. Opname 1943.



Afb. 64. Op de klok, gegoten door H. Kokenbacker in 1426, staan voorstellingen van S. Katherina, van de Kruisiging met Johannes en Maria en van Maria en S. Martinus. Opname 1943.



Afb. 65. Op de klok, gegoten door H. Kokenbacker in 1426, staan voorstellingen van S. Katherina, van de Kruisiging met Johannes en Maria en van Maria en S. Martinus. Opname 1943.



Afb. 66. Banken aan de zuidzijde in de kerk met 17e-eeuwse onderdelen. Opname 1975.



Afb. 67. Op de zerk van ds. de Schiffart overl. 1774 (thans tegen de muur geplaatst in de voorkerk) staat een schip als wapenfiguur afgebeeld. Opname 1975.



Afb. 68. Het kerkinterieur met de orgelkas uit 1866. Opname 1975.



Afb. 69. Het toegangsportaal aan de oostzijde uit 1792 met snijwerk van D. Emderveld. Opname 1975.



Afb. 70. De preekstoel uit het midden van de 17e eeuw en het doophek. Opname 1975.



Afb. 71. In het klankbord van de preekstoel is het wapen van Jurjen van Vierssen en Jisca van Geersema verwerkt, die kort na 1645 Cammingha State betrokken. Opname 1975.



Afb. 72. De herenbank aan de noordzijde uit het einde van de 17e eeuw behoudens herstellingen. Opname 1975.



Afb. 73. Grote koperen bolkroon blijkens de motieven in de 16e eeuw te Mechelen gegoten, en in 1682 door Hillegonda van Vierssen aan de kerk geschonken. Opname 1975.



Afb. 74. Het oude rechthuis dat aan de oostzijde van het Vrijhof gestaan heeft naar tekening door J. Stellingwerf 1723.



Afb. 75. Het Vrijhof met links de middeleeuwse pastorie gedekt door een jonger zadeldak tegen de deels nog middeleeuwse noordgevel. Daarnaast de doorgang naar het kerkhofpad. In het midden de pomp. Opname 1978.



Afb. 76. Vrijhof 5, het middeleeuwse pastoriehuis, in de 18e eeuw grietenijhuis en thans weer woning. De voorgevel is in de 18e eeuw vernieuwd; deur en omlijsting eerste helft 19e eeuw. Opname 1978.



Afb. 77. Poortje tussen Vrijhof en Kerkpad en de achterzijde van de noordelijke bebouwing van het Vrijhof in 1966.



Afb. 78. Situatie als afb. 77 na de herbouw in 1970. Opname 1978.



Afb. 79. Houten plafondversiering met de zeven sterren van het wapen van Ferwerderadeel, afkomstig uit Vrijhof 5 uit de periode waarin het gebouw als grietenijhuis dienst deed, eind 18e-begin 19e eeuw. Opname 1979.



Afb. 80. Vrijhof 5 gezien van het kerkhof. In de noordgevel de gedichte oorspronkelijke vensters. Opname 1978.



Afb. 81. Betimmerde kasten-bedstedenwand in Vrijhof 7. Opname 1979.



Afb. 82. Kerkpad 4, voormalig schoolmeesters-kostershuis. Opname 1979.



Afb. 83. Waarschijnlijk 18e-eeuwse achtertopgevel van Kerkpad 4. Opname 1979.



Afb. 84. Achterzijde van het Gasthuis voor de verbouwing van 1966. Opname 1966.



Afb. 85. Het Gasthuis aan de Havenstraat voor de verbouwing. Opname 1966.



Afb. 86. Het Gemeentehuis uit 1840 aan de sindsdien aanzienlijk verbrede weg naar Hogebeintum. Opname 1966.



Afb. 87. Schouw in Marrumerweg 3 behorend bij de betimmering afb. 88. Opname 1966.



Afb. 88. Betimmering in Marrumerweg 3, afkomstig uit Molenbuurt 7 te Marrum, voorheen een boerderij met gevelsteen 1790. Opname 1966.



Afb. 89. Havenstraat I na herstel in 1977 en Hoofdstraat 29 tijdens het herstel. Opname 1979.



Afb. 90. Hoofdstraat 29 naar oude foto als voorhuis van een boerderij. Opname omstreeks 1940.



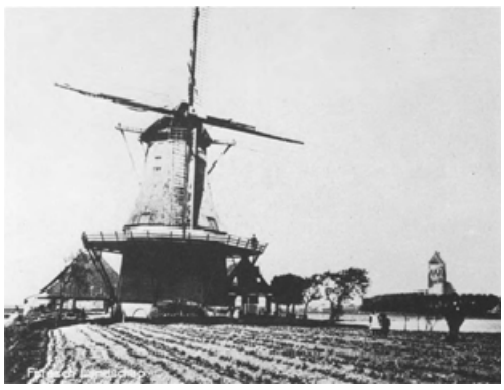
Afb. 91. Havenstraat I, lang als bakkerij in gebruik geweest, einde 18e-begin 19e eeuw, gerestaureerd in 1977. Opname 1966.



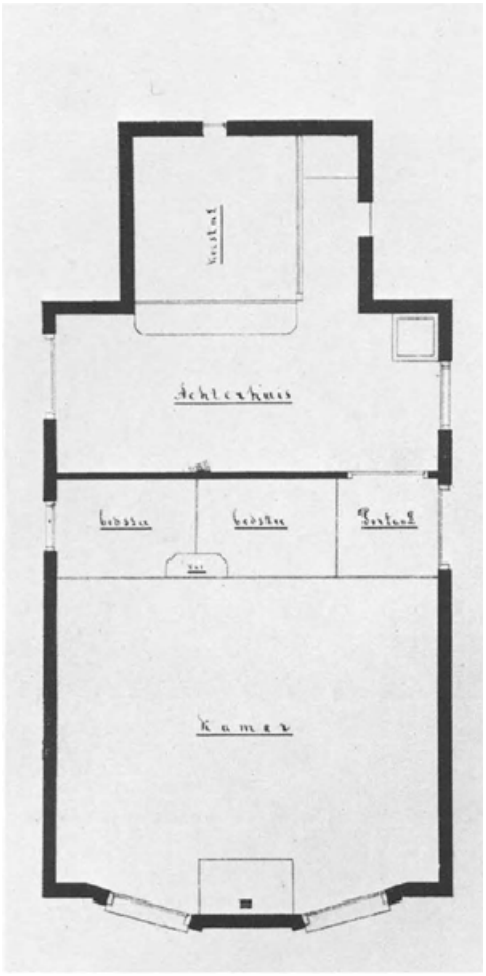
Afb. 92. Molenaarshuis uit 1764 met zg. Vlaamse topgevel; in 1978-'79 gerestaureerd. Opname 1979.



Afb. 93. Molen Het Bruine Paard tijdens de afbraak in 1927. Naar prentbriefkaart.



Afb. 94. Voormalige molen Het Bruine Paard uit 1832 van het westen gezien, naar oude foto.



Afb. 95. Ontwerp voor de tolgaarderswoning uit 1853 aan de grindweg naar Blija. Archief gemeente Ferwerderadeel.



Afb. 96. Ontwerp voor de tolgaarderswoning uit 1853 aan de grindweg naar Blija. Archief gemeente Ferwerderadeel.



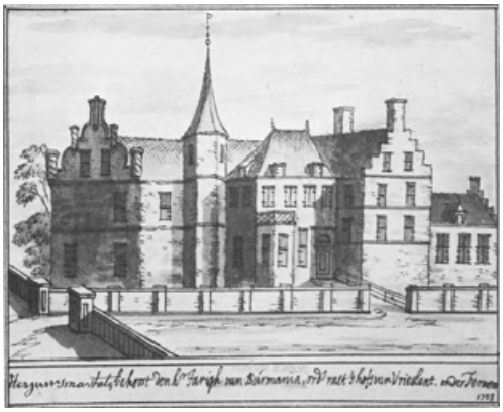
Afb. 97. Woonhuis Marrumerweg 3, plm. 1870, in 1892 tot dokterswoning verbouwd, thans bureau Gemeentewerken. Opname 1966.



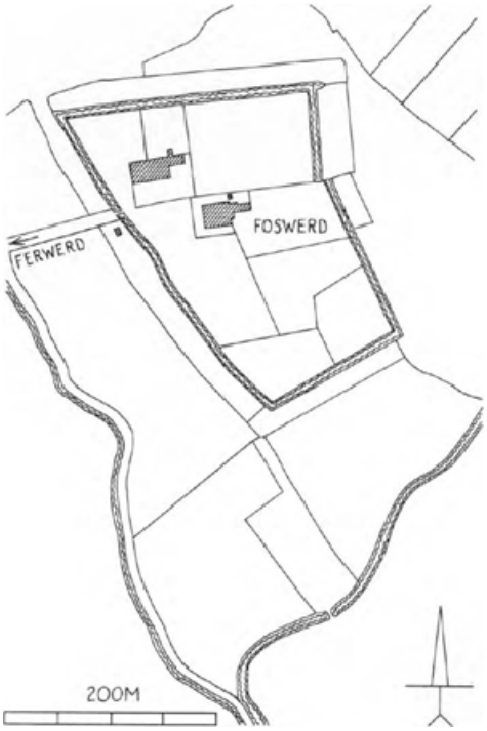
Afb. 98. Woonhuis Hoofdstraat 25 met midden 19e-eeuwse details. Opname 1966.



Afb. 99. Camminga State in 1721 getekend door J. Stellingwerf. Toegangspoort over de gracht met verdieping en traptoren.



Afb. 100. Herjuwsma State in 1723 getekend door J. Stellingwerf.



Afb. 101. Terrein van het voormalig klooster Foswerd. Copie van het kadastrale minuteplan omstreeks 1832. Schaal 1: 7500.



Afb. 102. Luchtfoto van het terrein van klooster Foswerd, schaal 1:6500. Opname april 1973.



Afb. 103. Het zegel van de abt van Foswerd (ware grootte); bovenaan is de H. Maagd afgebeeld, beneden twee Heiligen. Opname 1978.



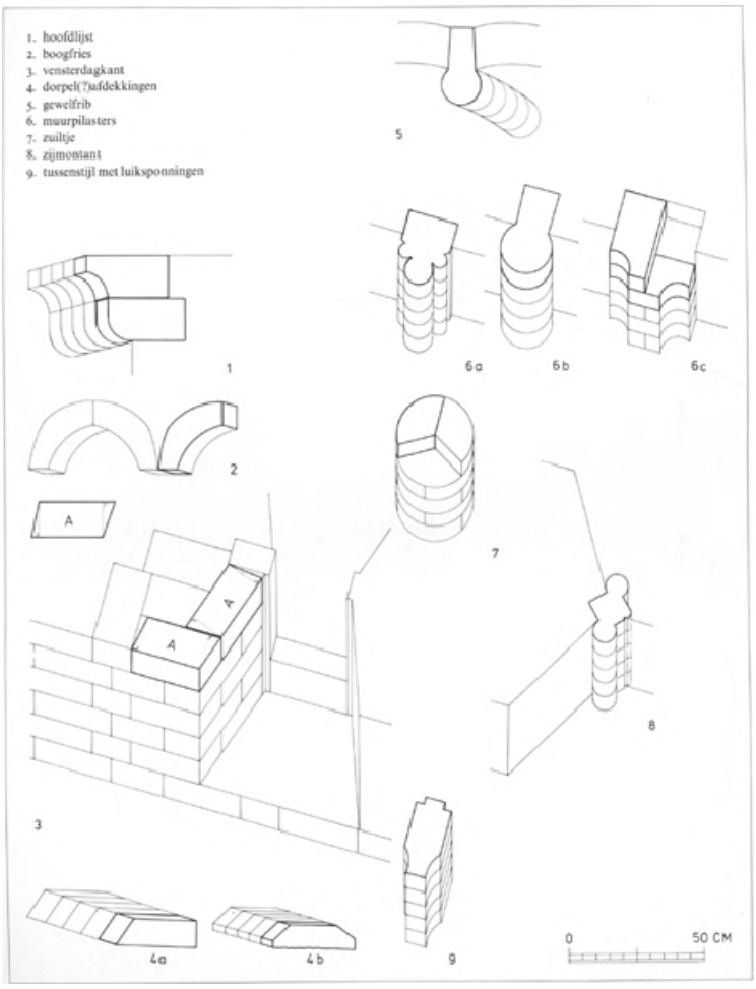
Afb. 104. Het zegel van het klooster Foswerd met de voorstelling van Johannes de Doper. Origineel 4,3 cm hoog. Opname 1978.



Afb. 105. Vloertegel afkomstig uit de terp van Foswerd 14e eeuw. Museum Admiraliteitshuis Dokkum. Opname 1979.



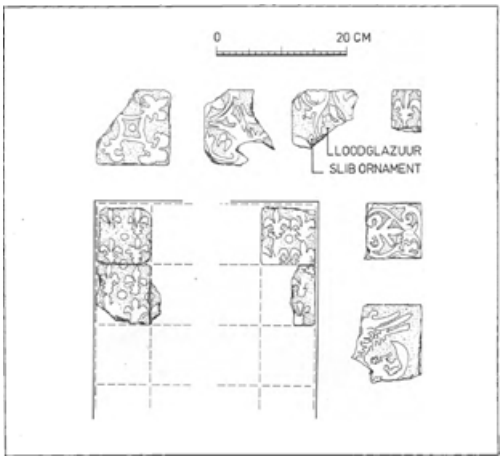
Afb. 106. Vloertegel afkomstig uit de terp van Foswerd, 13e-14e eeuw Fries Museum Leeuwarden. Opname 1979.



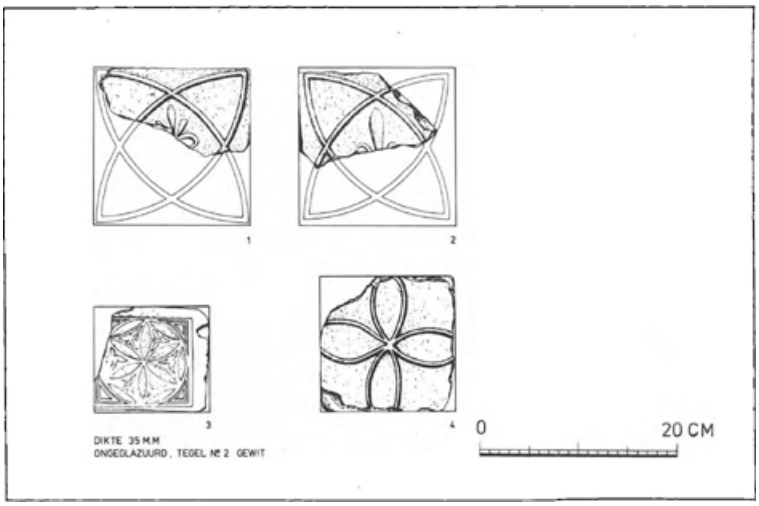
Afb. 107. Details samengesteld uit bouwfragmenten in bezit van K.D. Miedema te Ferwerd, voorheen wonend op de terp van Foswerd. Tekening W.J. Berghuis 1979.



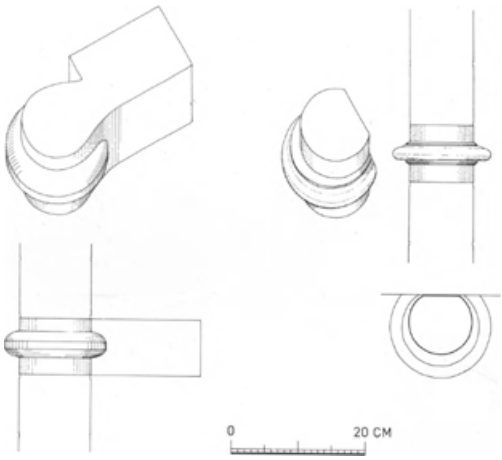
Afb. 108. Tegel afkomstig van de terp van Foswerd. Museum Princessehof Leeuwarden.



Afb. 109. Tegels versierd met franse lelies, 14e eeuw, waarschijnlijk afkomstig van de terp van Foswerd. Museum Princessehof Leeuwarden. Tekening W.J. Berghuis 1978.



Afb. 110-111. Tegels afkomstig van de terp van Foswerd, Museum Princessehof Leeuwarden. Tekening W.J. Berghuis 1978.



Afb. 112. Bouwfragmenten waarschijnlijk afkomstig van klooster Foswerd. Collectie Timmerman te Ferwerd en Museum Princcssehof te Leeuwarden. Tekening W.J. Berghuis 1978.



Afb. 113. Houten bak op voetstuk gevonden in een put op het terrein van het voorm. klooster Foswerd. Fries Museum Leeuwarden. Opname 1978.



Afb. 114. Bakstenen beëindiging gevonden op het terrein van Foswerd. Collectie Miedema Ferwerd. Opname 1978.



Afb. 115. De boerderijen op het terprestant van Foswerd gezien van het zuiden. Opname 1978.



Afb. 116. De zuidelijke boerderij op het terrein van Foswerd blijkens stichtingssteen gebouwd in 1806. Opname 1978.



Afb. 117. De noordelijke boerderij, in de schuur gedateerd 1789. Opname 1978.



Afb. 118. De gevel van het ‘binhús’ van de zuidelijke boerderij. Opname 1978.



Afb. 119. De achtergevel van de noordelijke boerderij, met ankers 1789. Opname 1978.



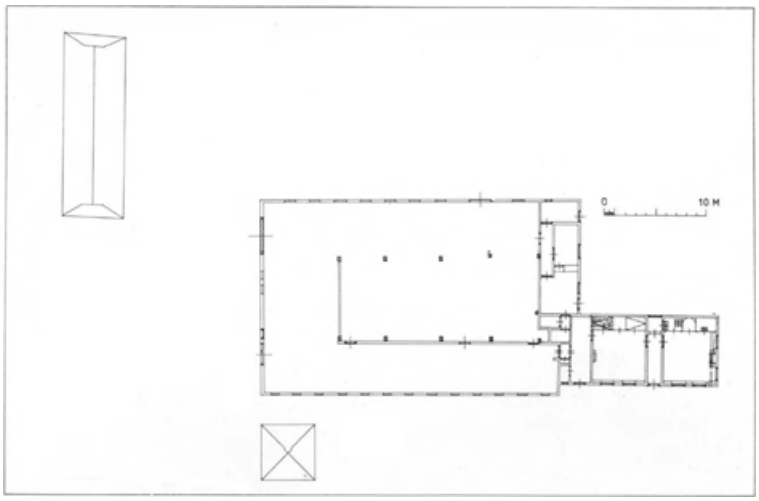
Afb. 120. Boerderij Groot Kahool aan de Kahoolsterlaan, in de schuur gedateerd 1783. Opname 1966.



Afb. 121. De betimmerde schouw in de voorkamer van het 'binhús' van Groot Kahool. Opname 1979.



Afb. 122. Betimmering in de voorkamer van het 'binhús' van Groot Kahool. Opname 1979.



Afb. 123. Plattegrond van Groot Kahool naar opmeting bureau Offringa 1977. Tekening 1979.



Afb. 124. Groot Kahool van het zuidwesten gezien met vierdeurs wagenhuis voor de schuur. Opname 1979.



Afb. 125. Boerderij Tersted aan de Leeuwarderdijk voorheen gedateerd 1817. Opname 1979.



Afb. 126. Boerderij Groot Sminia aan de Zeedijk 25. Opname 1966.



Afb. 127. Bij de toegang van Groot Sminia liggen twee zandstenen hekleeuwen van een voormalige State. Opname 1979.



Afb. 128. De poldermolen van de Ferwerderkloosterpolder uit 1845 aan de Kloosterweg 27 ten zuidoosten van Ferwerd. Opname 1969.



Afb. 129. De boerderij aan de Bouwmalaan 3 heeft aan het ‘binhús’ een gave midden 19e-eeuwse gevel. Opname 1979.



Afb. 130. De ‘binnenzijde’ van de boerderij aan de Bouwmalaan 3 op omgracht terrein. Opname 1979.

Genum

Zowel de Schotanus-kaarten als het kadastrale minuteplan geven aan dat het dorp uit een kerk en slechts enkele boerderijen en woonhuizen heeft bestaan (afb. 395, 132 en 133). Door de schaars aanwezige bebouwing is de dorpsterp rond de eeuwwisseling dan ook voor een groot deel afgegraven. Een deel van de ringweg is ten noorden en ten oosten van de kerk nog aanwezig, terwijl de daarop aangesloten landweg en aangrenzende verkaveling nog iets van de radiale structuur laten zien. Met de aanleg van de Roorda State, aan de westzijde, is daar wellicht die structuur verloren gegaan.

Omstreeks 1856 is de van Ferwerd komende weg verhard; ongeveer elfjaar later de van Reitsum komende weg (Faber, Inventaris, 945).

Met de verharding van het wegenstelsel is het tracé hier en daar verlegd. Bovengenoemde ringweg verloor toen de verkeersfunctie en bleef als landweg bestaan. In het nieuwe beloop zijn de wegen dwars over de terp komen te liggen, de noord-zuid lopende route vlak voor de kerk langs.

De verspreide ligging over het dorp en de soort bebouwing geven het geheel nog een duidelijk agrarisch karakter.

Het kerkgebouw

Kerk

De kerk ligt op een terprest aan de noordoostzijde van de kleine dorpskom. Kerk en toren zijn eigendom van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Het terprestant is beschermd als archeologisch monument uit de voor-Romeinse ijzertijd (afb. 131, 134-145, 147).

Litteratuur

R.V.G.O. 104; III, 93; R.V.G.O. 64; van der Aa IV, 358; Algra V, 149; van Buijtenen, Dorp 106; Herma M. van den Berg, De kerken van Genum en Lichtaard in Publicatieband A.F.T., 87, 1972; Nieuwsbulletin K.N.O.B. 1973, 101; J.D. van der Molen, De restauratie van de kerken te Genum en Lichtaard en Herma M. van den Berg, Nadere gegevens over de bouwgeschiedenis van Genum en Lichtaard, beide in Publicatieband A.F.T. II, resp. 96 en 84.

Bronnen

Rekeningen kerkvoogdij 1717-1842 bij kerkvoogdij te Reitsum.

Afbeeldingen

Tekeningen door J. Stellingwerf 1721 (afb. 137), tekening Jac. Eekhoff, 1862 naar A. Cannegieter (afb. 138), tekening door Ids Wiersma, 1910 (afb. 147), alle in collectie Fries Museum.

Geschiedenis

Restauratie

Blijkens een acte van 1550 over het uitgraven van de kerkhofgracht te Hallum waren parochianen van de Flieterpen Genum, Reitsum, Lichtaard en Jislum verplicht daaraan mee te werken. Deze kerken zullen dus dochterkerken van die van Hallum geweest zijn.

In de 16e eeuw komen slechts patroons- en pastoriegoederen voor te Genum; in 1580 vermeldt men dat er ruim tweeduizend kerkpannen en zevenduizend estrikken betaald zijn: ‘En van altaarstenen omtrent acht tonnen dufsteen is overgebleven’, die met enige andere friese steen door Wybrand Aylva gekocht zouden worden. Algra weet te melden dat de kerk in 1687 vernieuwd zou zijn. In 1877 is het interieur

gewijzigd (zie doopbekken). De kerk is in 1973 hersteld door de Stichting Alde Fryske Tsjerken onder leiding van architecten Van der Molen en Van der Zweep te Sneek en heeft geen functie meer als kerk.

Het meubilair is ten dele opgeslagen. De ruimte onder de toren is met de kerkruimte in verbinding gebracht. Tijdens de restauratie is door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een bodemonderzoek ingesteld waarbij de westelijke beëindiging van de tufstenen kerk gevonden is en de doorgaande fundering van de noordmuur en het koor in zicht is geweest. Ter hoogte van de gedichte bogen in de noordgevel zijn geen grondsporen van aanbouwen aangetroffen.

Beschrijving

De kerk bestaat uit een aan de noordzijde grotendeels tufstenen schip, aan de oostzijde door een driezijdige sluiting van baksteen beëindigd en aan de westzijde in baksteen verlengd, aansluitend tegen de eveneens bakstenen toren.

Materiaal

Het tufsteenmateriaal dat aan de noordzijde uitwendig is toegepast, vertoont hier en daar zeer grote blokken (tot ruim 50 cm lang), maar nergens staande platen. De koorsluiting en een groot gedeelte van de zuidermuur bleken inwendig ook uit tufsteen te bestaan. De baksteen van de westelijke verlenging aan de noordzijde is grauw rood van kleur en meet 30-32 × 9-9,5 cm, 10 lagen 101 cm. Het materiaal is verwerkt in verband van twee strekken afgewisseld door een kop. De koorsluiting en de zuidergevel bestaan uitwendig uit afbraak kloostersteen. Aan het koor beloopt de 10-lagenmaat 100 cm aan de zuidergevel daarentegen slechts 88 cm.

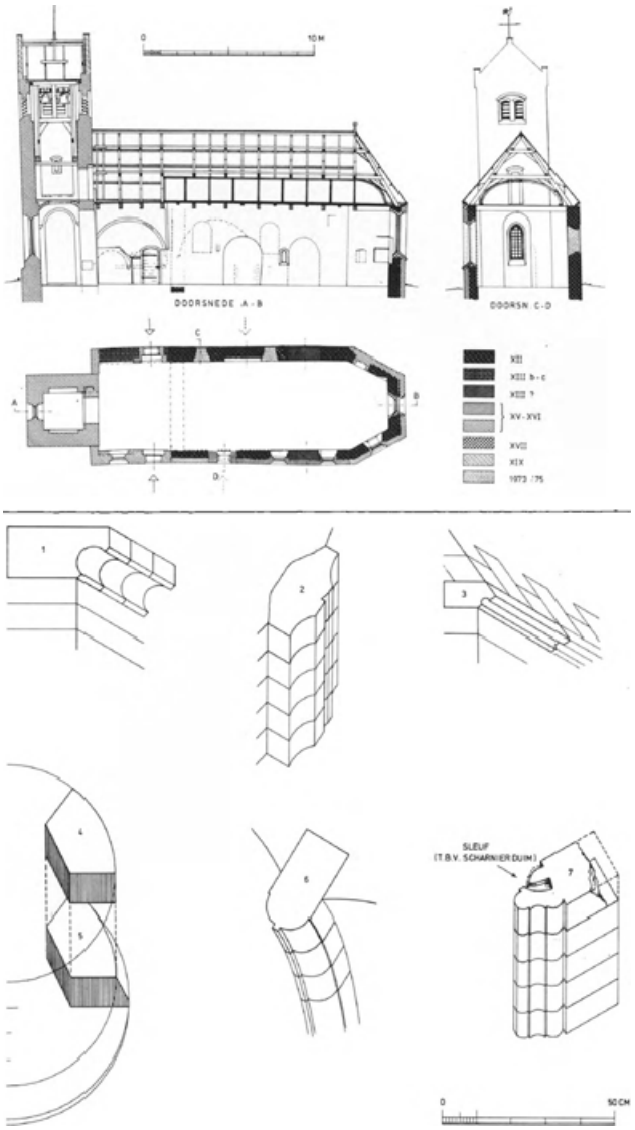
Toren

De toren bestaat uit secundair toegepaste mopsteen van 29 × 30 dikte, verwerkt met een tien-lagenmaat van 100 cm.

De toren gaat onversneden en gesloten op met uitzondering van een spitsbogig venster in de westgevel beganegronds en heeft bovenaan aan elke zijde twee gekoppelde galmgaten binnen een segmentbogig gedekte nis. De slechts flauw hellende topgevels zijn in de late 18e- of 19e-eeuw ontstaan. Inwendig is het muurwerk tweemaal versneden, eenmaal bij de eerste vloer en de tweede maal bij de galmgaten. De noord- en zuidmuur van de begane grond zijn voorzien van hoge rondbogig gesloten nissen, waarboven een gewelf loopt waarvan de kruin ontbreekt. In de oostwand is een hoge rondbogig gesloten doorgang naar de kerk, waarvan de noordkant verbreed was en een uitgekapte lampnis bevatte. Op de verdieping is in noorder- en zuiderwand een nis aangebracht, die geen sluiting heeft en waarvan de rechtstanden een balk dragen. Aan de oostzijde is een segmentbogig gedekte doorgang ter hoogte van de trekbalken van het schip.

Schip en koor

De tufstenen noordmuur is geleed door tweemaal een trits van ondiepe, door lisenen gescheiden en door rondboogjes gedekte spaarvelden. De westelijke groep bevat in het midden een bij de restauratie in 1973 met tufsteen gedicht rondbogig venster. De oostelijke



Afb. 131. Middeleeuws kerkgebouw en toren. Plattegrond en doorsneden benevens aftekening van gevonden fragmenten van onderdelen van een gewelf en van sierende elementen. Getekend 1976 naar opmeting 1972 met gebruikmaking van opmeting 1944.

1. lijst onder dakvoet
2. zijmontant schipvenster
3. waterhol vensterdorpel
4. segment pijler of pilaster
5. segment kapiteel of basement van nr. 4
6. rib van voormalig stenen gewelf
7. omlijsting gemetseld kastje (zie sleuf).

groep heeft het venster in het meest westelijke veld gehad, dat bij een reparatie in baksteen aan het bovendeel der muren de afsluitende rondboogjes verloren heeft. Dit venster is in 1973 gedicht. Het middelste veld van de oostelijke groep is vijf boogjes breed en omsluit een grote rondboog, die blijkens de naar beneden doorlopende loodvoegen een doorgang gevormd heeft. Van een aanbouw zijn langs de fundering geen sporen gevonden, mogelijk daar deze met baksteen verbeterd was. Ook een kapmoet ontbreekt overigens. De vulling van de doorgang bestaat geheel uit tufsteen en vormt in het midden van het boogveld een uitgemetselde liseen vanaf de versnijding van het spaarveld. De westelijke tooggeboorte is verstoord door een later daar ingehakt en weer gedicht venster of hagioscoop, die inwendig met grote baksteen en uitwendig met tuf is dichtgezet. Het oostelijke van de trits spaarvelden eindigt aan de oostzijde onregelmatig wegens de bakstenen bemetseling van de koorsluiting. In de brede dam tussen beide groepen spaarnissen kan zich een ingang bevonden hebben, waarvan uitwendig in het muurwerk flauwe aanduidingen te zien zijn. De tegenwoordige ingang staat in de westelijke bakstenen verlenging van het schip en is segmentbogig gedekt. Nog verder westelijk was een latere ingang gebroken, die thans gedicht is. Het zuidoostelijke venster in de koorsluiting is gotisch; het heeft een flauw hol geprofileerde zijmontant. Het middenvenster heeft dagkanten van kleine steen en is later ingebroken.

Aan de uitwendig bakstenen zuidgevel staan vier spitsboogvensters waarvan de beide oostelijke breder zijn dan het tweede. Het westelijke venster heeft in de kop tufsteenblokken. Plm. 30 cm westelijk van het tweede venster loopt een bouwnaad. In de verlenging is de toegang in 1973 weer geopend.

Inwendig

Het inwendige bleek bij de restauratie duidelijk aanwijzingen te geven voor de bouwfasen van het kerkgebouw. In de eerste plaats zag men daar, waar uitwendig de bakstenen verlenging westwaarts aanvangt, inwendig de moet van de oude tufstenen westmuur waarvan de grondverbetering voor de fundering uit lagen schelpen en klei, op het middengedeelte na, aantoonbaar was. Aan de noordwestelijke hoek van de tufstenen westmuur bleek een smalle liseen gelopen te hebben.

Voorts zag men ter plaatse van de gedichte doorgang ook inwendig de moet van een zorgvuldig dichtgezette doorgang. Het lage venster in de westelijke rechtstand is zichtbaar gelaten, de boog zelf is weggepleisterd. Het venster had een neggesteen voor glasdichting. Meer westelijk ter plaatse waar uitwendig slechts vaag de aanduiding van een eventuele ingang te zien was, was inwendig een brede rondbogige nis waarvan de boog op een later ingebrachte houten latei rustte. De boog is dan ook veel groter dan een romaanse ingang geweest kan zijn.

De zuidermuur bleek inwendig van tufsteen te zijn in oud verband als de noordermuur. Aan de zuidkant was tegenover de gedichte grote rondbogige doorgang van de noordermuur een evengrote dichtgezette boog te zien. Verder westelijk, niet in het hart van de vermoede noordelijke ingang, was de dichting van de zuidelijke romaanse ingang te zien onder het tweede venster.

De koorsluiting bleek inwendig ook uit tufsteen te bestaan. De fundering was gelijk aan die van het schip: lagen schelpen en klei. Onder het zuidoostelijke venster was een piscinanis met een dorpel van roodzandsteen uitgespaard. In de oostelijke sluitingszijde staan nog twee vierkante nissen, rond het 17-eeuwse sluitingsvenster een grote rechthoekige uitsparing, mogelijk voor een altaarretabel en in de noordelijke zijde een rechthoekige uitsparing, mogelijk om een vleugel van een altaar te kunnen inlaten. Op de muur was daar een eeuwwigheidssymbool geschilderd.

Aan de noordzijde zijn voorts de duidelijke sporen aan het licht gekomen van een overwelvingssysteem op lage rondbogige muralen ter breedte van de volledige westelijke verlenging (afb. 144). Ten westen loopt de boog thans te niet tegen de westelijke vleugelmuur, waaruit blijkt dat deze jonger is. Onder de muraal was de muur bovendien geleed door twee gekoppelde spaarbogen, die van een bakstenen console opgaan. Het spoor van een tweede gewelfschelp tekende zich af ontspringende in de afgekloofde tufstenen westmuur boven het westelijke romaanse venster tot aan de brede ingangsboog. Van een derde schelp was de aftekening te zien tegen de zuidmuur ten westen van het derde venster. Aan de zuidzijde tekende zich de eerste gewelfschelp niet af, waaruit aangenomen moet worden dat dit gedeelte na verwijdering van de overwelving is opgetrokken.

Beide weer geopende ingangen hebben gelijke details en beide een grendelbalk.

De grenen kap bestaat uit een vrij zware spantconstructie waaronder een gedrukt tonge-

welf is aangebracht dat geen rekening houdt met de spanten en de trekbalken en niet doorloopt onder de drie westelijke spanten, XVIII?

Bouwgeschiedenis

Van een 12e-eeuws tufstenen kerkgebouw is de noordelijke muur grotendeels behouden en de zuidelijke uitwendig beklampt. De westelijke sluitmuur had op de hoek een liseen en was dus mogelijk ook met spaarvelden gedetailleerd. De oostelijke sluiting is later (XVI) bemetseld met afbraakbaksteen doch vertoonde inwendig geen verschil met de tufstenen noord- en zuidmuur. Hoewel ongebruikelijk in Friesland moet hier in de 12e eeuw een driezijdige koorsluiting gebouwd zijn. De wijde later gedichte bogen in de noorder- en zuidermuur wijzen op doorgangen naar aanbouwen, zoals in noord-oost Friesland meermalen voorkomen. Een aangetroffen strook puinspoor haaks op de fundering van de tufstenen westmuur kan op een toren wijzen.

In de 13e eeuw is de kerk westwaarts verlengd en met koepelgewelven overkluisd, waarvan het oostelijke de doorgangen naar aanbouwen mogelijk houdt. Men moet daarbij kleinere vensters ter plaatse van de bestaande aannemen. Van deze romanogotische bouwfase zijn enige fragmenten gevonden van profileringen, (zie tekening afb. 131). De bemetseling van de koorsluiting en van de zuidelijke buitenmuur zijn laatgotisch XV-XVI, waarna de zuidwestelijke hoek nog eens vernieuwd is, mogelijk na het instorten van een westtoren.

De bestaande toren kan 16e-eeuws zijn; wegens de plaats van de doorgang op de verdieping aan de oostzijde moet men een vlakke zoldering in het schip aannemen.

Inventaris

Er bevinden zich in de kerk nog slechts enige zerken:

Zerk met hoekmedaillons waarin alliantiewapens Roorda-Weistra en Hania-(?), Scheltema-Rimmersma en Hanckema(?)-Reiders. In het midden alliantiewapen Roorda-Scheltema en... 23 jaren Gode wijl zijn siel bewaren. Randschrift: Hier leyt begraven dē erentfeste Sybe van Roorda en is gebleven tot Boxū op Sinte Anthonisdach den 17 januarij Ao 1586. Bovenaan 1587.

Zerk voor Syds Roerda overl. 1540 en Esck Donie overl. 1552, hoekwapens weggekapt.

Zerk gemerkt L.C. 1605 voor Feye Roorda den 29 oct. 1605 en Doede vā Oeningha I nov. 1602.

Doopvont

Sedert 1878 berust in de verzameling van het Fries Genootschap (Fries Museum) als geschenk van de Heer Looxma Ypey een doopvont met gebeeldhouwde kuip op een voetstuk versierd met pilasters en ornament (afb. 140-142).

Afbeeldingen

Tekeningen door D. Cannegieter 1861, J. Eeckhoff 1862, A. Martin en Cannegieter 1876 in collectie Fries Museum.

Geschiedenis

Het stuk was door de Heer Looxma Ypey van de kerkvoogdij gekocht bij een wijziging van het interieur van de kerk in 1877. Van der Aa vermeldt het als 'in de muur gehecht' en staand op een voetstuk. Eyck van Zuylichem zag het in 1851 ter plaatse en schrijft: 'onder de toren staat nog op de oorspronkelijke plaats een zandstenen wijwatervat (voor een doopvont schijnt het te klein)' (Kroniek Historisch Genootschap 1851).

Cannegieter tekent als achtergrond schoon muurwerk, wat ook op plaatsing onder de toren kan wijzen. Mogelijk is ten behoeve van de vont de doorgang in de oostelijke torenmuur verbreed en van een kaarsennis voorzien.

Het geheel is 102 cm hoog. De halfronde kuip heeft aan de achterzijde een staartstuk om deze in een muur te bevestigen. Langs de bovenzijde van de kuip staat in gotische letters het opschrift F.I.S. Fei. Roird. Rict... ije sijn wijf; de letters na Rict zullen blijkens de grafzerk van Sijbe Roorda als Hanije gelezen moeten worden. De betekenis van de letters F.I.S. is niet duidelijk. Feije van Roorda komt als grondeigenaar voor in het register van Aanbreng van 1511 en 1540. Op de voorzijde van het voetstuk staat tussen ornament een huismerk. Op de kuip zijn ranken gebeeldhouwd waartussen in het midden een groot schild wordt gehouden door twee in ornament overgaande figuren waarvan de rechtse vroeg 16e-eeuwse details aan de kleding vertoont. Op het schild de vijf wonden van Christus. Het stuk is rond 1540 te dateren.

Preekstoel

De preekstoel van paneelwerk XVII, waaraan in 1877 terracotta kapitelen werden toegevoegd, is opgeslagen evenals het doophek, waarop een lezenaar stond rustend op een pauwenfiguur. De kansel stond tegen de zuidermuur.

Bank

Aan de oostzijde boven het graf van Sybe van Roorda stond een herenbank met spijlenfries, waarschijnlijk de Roordabank. Ook deze is in 1973 niet herplaatst.

Klokken

In de toren hangen twee klokken, de kleinste diam. 61 cm met opschrift Anno Dnī M CCC XLIIII Stephanus me fecit Sb Domno Dodoni plebano Sippa foghet.

De grootste klok meet 72 cm en draagt het opschrift Anno Dnī M CCCC XC dnō Dirico Eeckama Wibrando Roerda et uxore eius Auck et Hesselo Advocato.

Uurwerk

In de toren staat een smeedijzeren uurwerk gedateerd 1564 (afb. 139) en in 1977 gerestaureerd, zie H. van de Kamp. De torenklokken van Genum en Lichtaard in Publicatieband A.F.T. II, 99 e.v. De oorspronkelijke constructie bestaande uit een gaande loop en een slagwerk die beide rechtstreeks door middel van een handwiel werden opgewonden, is gewijzigd tot slingeruurwerk, later voorzien van een zg. Grahamgang.

De states

Roorda State

Ten westen van de kerk ligt het omgrachte terrein van Roorda State (afb. 132 en 133).

Litteratuur

R.V.A. I, 104, III, 98; R.V.G.O. 64; Tegenw. Staat II, 95; Wumkes I, 26; Ons Friese Platteland 16 juni 1960.

Bronnen

Genealogische gegevens bewerkt door drs. J. Visser.

Geschiedenis

De Tegenw. Staat weet te melden dat Syds Roorda in 1481 bewoner was van Roorda State. Volgens de torenklok van 1490 was in dat jaar Wybrand van Roorda medestichter van de klok. In het Register van Aanbreng van 1511 en van 1540 komt een Syds Roorda voor als landheer; in 1580 is dat Wybrand. De doopvont uit de kerk die omstreeks 1540 gedateerd kan worden, is gesticht door Feye en zijn vrouw Rixt, die volgens de grafzerk van Sybe uit 1586 Hania heette. Volgens Wumkes (I, 26) woonde er omstreeks 1607 te Genum Wick Roorda en haar zusters en in 1656 Wybrand van Roorda. Het stemkohier van 1640 noemt erfgenamen van Bocke van Burmania; deze was in tweede echt in 1622 gehuwd met Ursel Feyedr. Roorda van

Genum. Haar vader Feye was een kleinzoon van bovengenoemde Feye. In 1698 staat de stem op naam van burgemeester Recalf voor de helft en van Pijtje Luytjens weduwe van Tjepke Taekes voor de andere helft; in 1718 is Pijtje Luitjens volledig eigenaresse en in 1738 haar dochter Rinske Tjepkes gehuwd met Otto Lambergen. Hun zonen Prof. Tiberius en dr. Sybrandus Lambergen zijn tot 1778 eigenaars, wanneer J. Stikkersma als zodanig optreedt met Botte Claes voor een vierde deel. In 1790 is een Roorda gebruiker, in 1818 is Jacob Bottes Roorda eigenaar met P.J. Goslinga. Het goed blijft in de familie Roorda tot 1850 wanneer de familie Tilma eigenaar wordt. In 1858 wordt de plaats verdeeld en komt het huis aan Pier Jans Tilma.

Mogelijk is het huis voor 1723 afgebroken daar er geen tekening van Stellingwerf bekend is. Op de kadastrale minute van omstreeks 1830 komt een kop-hals-rompboerderij voor, die kennelijk nadien vervangen is door de tegenwoordige.

Boerderij

Op het omgrachte terrein staat een boerderij met een gaaf dwars gebouwd voorhuis, dat door middel van een halsgedeelte verbinding heeft met de schuur (afb. 146). De ingang is in het midden van de voorgevel, ter weerszijden zesruitsvensters, midden 19e eeuw.

Volgens M.S.E. Visser in 1960 zou er een toegangspoort geweest zijn tegenover de plaats waar de stookhut van de boerderij stond; onder de karnhoek zou een kelder zijn.

Aylva State

Ten zuidoosten van de kerk stond Aylva State op een omgracht terrein (afb. 132 en 133 en 395). Volgens Wumkes (I, 15) zou er in 1602 Wibrand van Aylva gewoond hebben met zijn zoon Thonis, waarschijnlijk dezelfde die in 1580 afbraaksteen van de kerk koopt (zie aldaar). Op het omgrachte terrein staat een 20e-eeuwse boerderij.



Genum van het zuiden gezien in 1915.



Afb. 132. Copie van het kadastrale minuteplan schaal 1:7500, omstreeks 1832.



Afb. 133. Luchtfoto schaal 1:6500. Opname april 1973.



Afb. 134. De middeleeuwse kerk en toren van het noordoosten gezien. Opname 1976.



Afb. 135. De kerk en toren op het terprestant van het zuidwesten gezien. Opname 1960.



Afb. 136. De tufstenen noordgevel met de romaanse spaarvelden en de gedichte doorgang. Opname 1970. Het venster is bij de restauratie in 1973 gedicht. Het cijfer 15 (grafvak) staat op een gedichte hagioscoop.



Afb. 137. De kerk en toren naar tekening door J. Stellingwerf 1721.



Afb. 138. De kerk en toren naar tekening door J. Eekhoff naar D. Cannegieter 1862.



Afb. 139. Datering 1564 op het uurwerk in de toren. Opname 1973.



Afb. 140. Het 16e-eeuwse doopvont uit de kerk van Genum met de naam van Feye van Roorda en ‘Rixt(Ha)nije sijn wijf’. Sedert 1878 in het Fries Museum. Opname 1978.



Afb. 141. Tekening van het vont met details van het renaissance beeldhouwwerk door A. Martin.



Afb. 142. Tekening van het vont ter plaatse in Genum door D. Cannegieter 1861.



Afb. 143. Kerk en toren van het zuidoosten gezien. Uitwendig bakstenen muurwerk met gotische vensters en ingang. Opname 1978.



Afb. 144. De kerk inwendig, westelijk gedeelte van de noordermuur met inkassing voor stenen overwelving uit de 13e eeuw. Opname 1976.



Afb. 145. De kerk inwendig naar het oosten te zien na de restauratie van 1973 en voor de inrichting tot expositieruimte. Opname 1976.



Afb. 146. De 19e-eeuwse boerderij Roorda State op het omgrachte state-terrein. Opname 1966.



Afb. 147. Kerk en toren van Genum op het terprestant getekend door Ids Wiersma 1910.

Hallum

De dorpsnaam komt niet voor in de Fuldalijst, maar wordt voor het eerst vermeld in de 13e-eeuwse Vita Fretherici (Gesta Abbatum Orti S. Marie). Fragmenten van de kerk, uit het eind van de 11e eeuw behoren evenwel tot de oudste in noordoost Friesland.

Een aantal typerende kenmerken van het terpdorp zijn in de ruimtelijke structuur van dit dorp aanwezig (afb. 148 en 149). Dit is in de eerste plaats een ringweg rond het kerkhofterrein. Ook de lager gelegen ringweg is hier aanwezig; het beloop daarvan is echter wat hoekig. Dat is wellicht veroorzaakt door de ligging van de Offingaburg, waarvan het terrein, voor zover dat aan de hand van het kadastrale minuutplan kan worden bepaald, gedeeltelijk op de dorpsterp heeft gelegen. De ligging van deze burg binnen de ringweg en die van de staten Goslinga en Sythiema daar buiten, wekt de indruk dat de twee laatst genoemde in oorsprong van jonger datum zijn, aangelegd nadat het terpterrein al grotendeels volgebouwd was.

Voorts kunnen resten van een radiale structuur worden teruggevonden in het beloop van een aantal straatjes en steegjes.

Het zwaartepunt van de bebouwing ligt op en tegen het zuidwestelijke deel van de terp, welke situatie veroorzaakt is door de aanleg van de trekvaart en de haven (ca. 1650), waarvan nu overigens ook het laatste deel gedempt is.

De vorming van een havenbuurtje is op de kaart van Schotanus (1682) reeds waar te nemen. In het midden van de 18e eeuw wordt Hallum dan ook een ‘groot en volkrijk’ dorp genoemd (W.A. Bachiene, Vaderl. Geographie, A'dam 1791, 1286). Het zal in die tijd een groot deel van het agrarisch karakter verloren hebben.

Door de ligging op korte afstand van Leeuwarden zijn in de afgelopen decennia in dit dorp als ook in Marrum en Ferwerd enkele nieuwe woonwijken tegen de oude kern tot stand gekomen.

In het uiterste zuidwesten van de gemeente en deels in Leeuwarderadeel ligt de buurt De Leije; een lintbebouwing aan de kruising van een vaart en een weg. Op de Schotanuskaart van 1682 staat hier reeds bebouwing aangegeven.



Afb. 148. Copie van het kadastrale minuteplan omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 149. Luchtfoto schaal 1:6500. Opname april 1973.

Het kerkgebouw

Hervormde kerk

De Hervormde kerk en toren staan aan de noordzijde van het dorp op een ruim omheind kerkhof. De kerk is eigendom van de Hervormde gemeente, de toren sedert 1877 eveneens (afb. 150, 151 en 154-188).

Litteratuur

R.V.A. 1, 105, III, I; Benef. 144; R.V.G.O. 85; Van der Aa V, 102; Wumkes 11, 22, 191, 406; Gesta Abbatum Orti S. Marie, 174; Register op de Openbare Werken in de provincie Friesland 1803-1813, door C.B. Menalda, Leeuwarden 1969, 33; Bull. K.N.O.B. 1978, 104.

Bronnen

Kerkvoogdijrekeningen 1674-1878, R.A. Leeuwarden; H.S. Cannegieter, P.B. Leeuwarden.

Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf 1723; tekening van P.I. Portier eind XVIIIe eeuw, Waterput bij Hallum, met op de achtergrond de toren van Hallum zonder spits, beide in coll. Fries Museum (afb. 155 en 228).

Geschiedenis

Volgens het handschrift Burmania zou de patroonheilige van de kerk S. Maarten zijn. In 1580 wordt eenmaal S. Anna tot Hallum vermeld (R.V.G.O. 85), volgens Reitsma een prebende altaar. In het leven van de Z. Frederik van Hallum, eerste abt van Mariëngaarde, komt het verhaal voor, dat de ingezetenen van Hallum in onderlinge strijd verwikkeld, zich in de kerk terugtrokken, waarbij een van de strijdende groepen vuur op de kerk wierp, zodat deze in vlammen opging. De kerk werd daarop herbouwd. Dit vond plaats voordat Frederik Mariëngaarde stichtte in 1163.

In 1511 en 1540 zijn er drie geestelijken te Hallum, de pastoor, de prebendarius en de sacristijn; in 1580 worden bovendien nog kosterijgoederen vermeld. In 1550 waren de bewoners van de ‘Flieterpen en Eesitteren’ verplicht mede te werken aan het graven van de kerkhofsgracht te Hallum (van Buijtenen, Dorp 106).

Van der Aa meldt, dat de toren van Hallum stomp was, d.w.z. een zadeldak had, zoals Stellingwerf hem ook afbeeldt. Blijkens een tekening van P.I. Portier (afb. 228) miste de toren echter een dak. In 1804 wordt er veel tufsteen van de ingestorte toren verkocht (Wumkes). Blijkens de goedkeuring door de Staten d.d. 9 mei 1805 is de tekening van de nieuwe toren gemaakt door Yge Simons, timmerman te Grouw.

De kerkerekeningen bevatten een schat aan gegevens en namen. Eind 17e eeuw is Douwe Jansz Wartena, leidekker en schepen van Leeuwarden, bezig met het onderhoud van het leien dak; in 1680 werd de 'cleyne toren' aanbesteed. Daam Ritscher en zijn compagnon zijn aannemers van de toren, waarvan de kosten over vijf jaren worden verdeeld. In 1681 wordt het leiwerk aan het kleine torentje betaald aan Jan Douwes Wartena. Als leidekker werkt sedert 1732 P. Simons Mellema te Leeuwarden. In 1757 gaat er meer dan 300 gld. aan arbeidsloon in de toren zitten; de steen betrekt men van het tichelwerk te Wijns. Ook krijgt het uurwerk nieuwe wijzers. In 1787 wordt er opnieuw veel materiaal aan de toren verwerkt. Na het instorten, waarover de rekeningen zwijgen, vinden we in 1805 voor reparatie van de kerk 4790 gld. betaald aan Wybe Annes, mr. timmerman te Anna Parochie. In 1863 wordt een buitengewone reparatie van kerk en pastorie verantwoord volgens bestek van architect B. Gelders. Aan de gemeente geeft de kerkvoogdij in 1865 een subsidie voor herstel van de dorpstoren waarvan het eigendom in 1877 aan de kerkvoogdij komt. In 1876 tenslotte is een ijzeren hek rond de begraafplaats gemaakt volgens tekeningen van J. Douma (zie ook Wumkes II, 406).

Orgel

Eind 17e eeuw komt de naam van Harmen Jansz. te Berlicum voor inzake reparatie aan het orgel. In 1738 is dat M. Swartsburg, waarna in 1750 A. Hintz optreedt als zodanig. Hoewel F.C. Schnitger in 1762 het orgel stemt, krijgt A. Hintz in 1766 opdracht een nieuw orgel te bouwen. Klaas de Jong te Leeuwarden maakt het snijwerk 'voor de pijpen in het nieuw orgel', C. van den Berg daarentegen te Leeuwarden ontvangt 91 gld. voor het maken van de wapens en snijwerk aan het orgel, terwijl A. Swalve drie snijstukken boven op het orgel maakt en voor de harp van David koperdraad gekocht moet worden; de schilder wordt betaald voor het verven en vergulden van de drie stukken op het orgel. In 1771 komt F.C. Schnitger het orgel weer stemmen, sedert 1779 afwisselend met A. Hintz. In 1801 stemt L. van Dam, waarna in 1805 aan A. van Gruisen een nieuw orgel in eerste termijn wordt betaald. Vervolgens vraagt men afwisselend van Dam en van Gruisen voor de jaarlijkse beurt van het orgel waarna in 1845 Hardorff daarvoor betaald wordt, die in 1870 een nieuw pedaal en twee nieuwe handklavieren levert.

Aan belangrijke posten inzake het interieur zijn de volgende zaken te vermelden. In 1732 aan P. Faber ijzerkramer te Leeuwarden 256 gld. voor een kerkekroon wegende 214 pd.

In 1743 nieuwe blakers tegen inlevering van oude. De nieuwe preekstoel is in 1773 vermeld; de panelen zijn gesneden door Dirk Emderveld, evenals de engel op de kap. Voorts sneed hij 29 vaasjes op de vrouwe- en mannebanken en nog eens 18 vaasjes.

Twee koperen armen en 8 blakers vinden we in 1774 verantwoord, wanneer er tevens boelgoed gehouden wordt van de oude banken.

In 1781 levert T. Pluimker te Leeuwarden 'een koperen draaiarm en stander met twee koperen blakers en pijpen op het hek in de kerk bij de lessenaar'.

Na de ramp van 1804 zien we dat G. van der Wielen te Leeuwarden twee 'blauwe basementen levert onder de pilare in het peischut van de voorkerk' en S. Feddema, beeldsnijder te Leeuwarden, twee kapiteelstukken aan de pilaren van het peischut. De gewone banken en de lambrizering worden in 1817 geverfd en geglansd waarna in 1858 kerk, orgel en voorkerk nog een beurt krijgen. In 1825 tenslotte vinden we een nieuw doopbekken verantwoord.

Volgens Wumkes is de toren in 1843 hersteld. In 1972 heeft de toren een restauratie ondergaan. Volgens Cannegieter zou in 1785 de consistorie als 'corps de garde' zijn benut, een benaming die nog in zwang is.

Een nieuwe pastorie wordt verantwoord in 1774 en opnieuw in 1825.

Beschrijving

De kerk bestaat uit een rijk gedetailleerd bakstenen schip met een vijfzijdig gesloten koor, waarvan de sluiting uit machinale steen vernieuwd is. Schip en koor worden door afgeschuinde steunberen van kleine steen in traveeën gedeeld; aan de koorsluiting staan zware lisenen. Ter weerszijden van het schip staan bij het begin van het koor aanbouwen, waarvan die aan de noordzijde door een tentdak gedekt is, dat in een naaldspits eindigt; de zuidelijke aanbouw sluit met een zadeldak tegen de kap van het schip. Aan de westzijde verrijst de in 1805 herbouwde toren (afb. 154).

Materiaal

De schipmuren bestaan tot de tooggeboorte der vensters uit geelrode baksteen formaat 28-30 × 9-10 cm, 10 lagen 105 cm in verband van twee strekken een kop. Hogerop is secundair tufsteen gebruikt waarin tamelijk grote stukken voorkomen. De muren zijn afgesloten door een bakstenen rondboogfries, waarboven enige lagen kleine steen.

De twee koortraveeën bestaan uit secundair toegepaste gele baksteen, formaat 30-31 × 9-10 cm, 10 lagen 99 cm. Aan de noordzijde is de oostelijke helft van de laatste travee nogmaals uit afbraak herbouwd, aan de zuidzijde is het venster in de tweede travee geheel ommetseld met machinale paarsrode steen, waaruit ook de koorsluiting bestaat.

De noordelijke uitbouw bestaat gedeeltelijk uit tufsteen dat aan de basis van de noordgevel in grote staande platen verwerkt is (59-70 × 33-36 × 11 cm). Daarboven

aan de noord- en westgevel een strook van vier lagen baksteen in kettingverband; hogerop is de baksteen secundair verwerkt. Aan de zuidelijke aanbouw is volgens een aantekening uit 1946 aan de oostzijde tufsteen verwerkt; door begroeiing is thans niet meer te zien dan hier en daar tussen het secundair verwerkte grote baksteenwerk kleine stukken tufsteen. De muren zijn verhoogd in rode baksteen die ook secundair is toegepast.

Toren

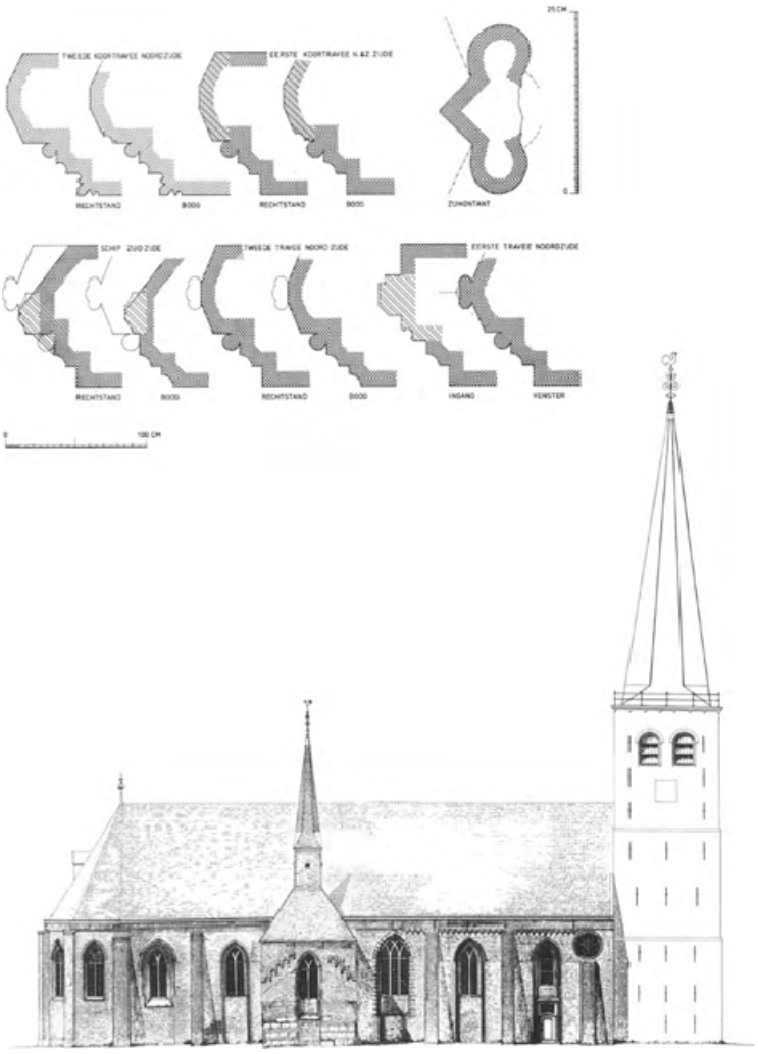
De toren, gemetseld uit kleine bruinrode steen 20 × 4,3 cm, 10 lagen 50 cm, bestaat uit drie weinig versneden geledingen, in de bovenste waarvan aan elke zijde twee door een brede dam gescheiden en segmentbogig gedekte galmgaten staan. Hij is bekroond door een hoge van vier naar achtzijdig overgaande naaldspits. Aan de westzijde is een rondbogige geprofileerde ingang waarboven een cartouche met opschrift omtrent de functie van de toren als tijdaanwijzer en ingang van de kerk; het zou volgens Van der Veen gemaakt zijn door de schoolmeester Einke Sytses de Vries.

Tijdens een bodemkundig proefonderzoek in 1978 door de Rijksdienst voor het oudheidkundig Bodemonderzoek is gebleken dat de toren op een fundering rust, die uitwendig uit kloostermoppen bestaat. In de toren staat een eikehouten klokkestoel van drie hoge jukken, vermoedelijk nog 17e-eeuws.

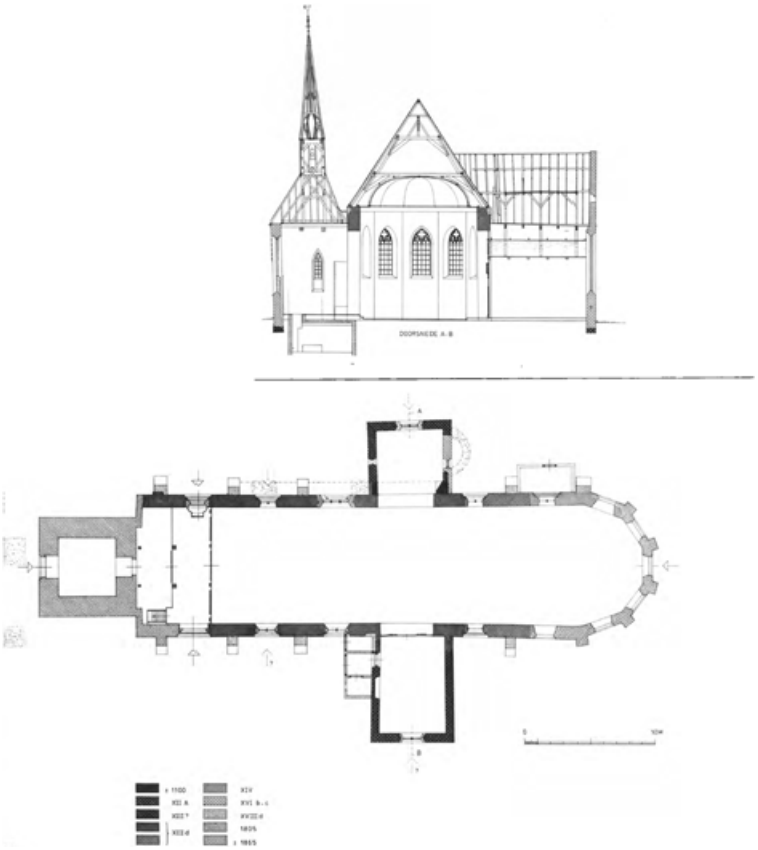
Schip

Schip en koor zijn verdeeld in zes gelijke traveeën (afb. 150-151). Ten westen van de meest westelijke steunbeer zet het muurwerk zich aan de noordzijde nog een meter voort, voordat de nieuwere westelijke vleugelmuur daar tegenaan is gewerkt. Daar is een liseen te zien die door de jongere steunbeer grotendeels wordt afgedekt (afb. 156). Aan de zuidzijde is dit gedeelte met jongere steen bemetseld na de ramp met de toren. Het ziet ernaar uit dat het schip zich verder westwaarts heeft uitgestrekt. Bij een vluchtig bodemonderzoek was ten westen van de toren een bedding van tufsteenpuin te zien breder dan de toren en volgestort met grond vermengd met baksteenpuin.

De plaatsing van de vensters is zeer regelmatig en houdt geen rekening met de aanbouwen.



Afb. 150. Hervormde kerk en toren. Aanzicht van de noordgevels en profileringen van vensters en ingang. Getekend 1978 naar opmeting 1976 en wat betreft de toren naar opmeting bureau Vegter 1972.



Afb. 151. Hervormde kerk en toren. Plattegrond en doorsnede over de aanbouwen. Getekend 1978 naar opmeting 1976.

Ze staan in van de grond af opgaande nissen die geprofileerd zijn met een hol en een kraal. Blijkens het eerste venster noordzijde liep er oorspronkelijk langs de glassponning nog een zijmontant met kraal. Het derde venster aan de noordzijde is in de 16e eeuw verbreed en van een afgeschuinde dagkant voorzien, opgemetseld uit afwisselend een laag rode en twee lagen gele steen. De overige schipvensters hebben langs de boog nog een kwartholprofiel. Het eerste koorvenster heeft deze versiering niet, doch vertoont binnen de kraal een extra samengesteld holprofiel ook alleen aan de kop. Het tweede koorvenster is slechts aan de noordzijde middeleeuws en heeft behoudens de profilering als het eerste koorvenster, aan de buitenzijde een peerkraalmotief dat omgaat langs de gehele vensterhoogte. Of de nis hier aanvankelijk ook van het maaiveld af opging is niet geheel duidelijk op de foto te zien. Thans staat er een aanbouw voor en is de muur afgepleisterd.

Het muurwerk is afgesloten door een boogfries bestaande uit twee in vorm gebakken stenen per rondboogje; de boogjes rusten op bolgeprofileerde consolestenen. Het fries loopt achter de bekapping van de aanbouwen fragmentarisch door. Ten oosten van het 16e-eeuwse venster ontbreekt een gedeelte fries.

De ingangen staan in de eerste schiptravee; aan de noordzijde loopt langs de doorgang een holprofiel dat de kraal van de nis vervangt. In de tweede travee zijn sporen te zien van een vroegere ingangsboog. Aan de zuidzijde is de ingang rondbogig en gevat in het metselwerk van 1805.

Noordelijke aanbouw

De noordelijke aanbouw is in aanleg uit tufsteen opgebouwd en daarna herhaaldelijk verhoogd en gewijzigd (afb. 156-158). Het tufwerk bestaat uit kistwerk tussen staande platen tufsteen, afgewisseld met een tot drie ankerlagen en is aan de noordgevel nog te zien tot ongeveer 3,5 m hoogte. Daarboven loopt een strook regelmatig tufwerk waarboven een sterker verweerde geveltop. Aan de westgevel is het tufwerk onderaan bemetseld met kleine baksteen; onder het maaiveld zet het zich als kistwerk voort tot aan de fundering, die uit drie lagen tufsteen bestaat. Boven de reparatie is het muurwerk regelmatig en bevat het de moet van een rondboogvenster en de met baksteen gedichte moeten van twee muurankers (vgl. blz. 154 grafmonument).

Het tufstenen werk staat aan de schipzijde tegen een restant van een tufstenen oost-west-lopende muur, waarvan het breukvlak dichtgezet is met platen tufsteen, die kennelijk bij afbraak vrijkwamen. Bodemonderzoek bracht de grondverbetering in zicht van de voortzetting van deze muur in westwaartse richting tot de meest westelijke steunbeer. Het regelmatige tufsteenwerk van de westmuur vertoont bij de hoek een liseen, die naar het ons voorkomt ontstaan kan zijn bij verbetering van het tufwerk van de aangrenzende noordgevel. Aan de oostgevel loopt het oudste tufwerk om tot een verticale bouwnaad, die de aanzet betekent van een voormalige absis. De muurdikte tekent zich nog af in het bestaande muurwerk. In de bodem was het puinspoor aantoonbaar. Na afbraak van de absis is het muurwerk bemetseld met herbruikte grote baksteen; men kan daar dan ook niet meer zien of het evenals aan de westzijde tegen een ouder muurfragment is opgetrokken. De bodem is daar verstoord door een hemelwaterreservoir. Wel blijkt inwendig een brok muurwerk

bewaard te zijn van gelijke afmeting als in de westelijke hoek, waar het zich inwendig door scheurvorming aftekent.

Het tufsteenwerk van de aanbouw is aan de westgevel verhoogd door vier lagen rode baksteen van groot formaat en in verband van twee strekken afgewisseld door een kop. Dit baksteenwerk loopt evenals het tufsteenwerk met een loodvoeg tegen de voormalige tufstenen noordmuur. Ook aan de noordgevel zien we een verhoging van baksteen, die hier lichter van kleur is en afgesloten wordt door een klimmend boogfries van gelijke boogjes als waarmede de bakstenen noordmuur is afgesloten. Het boogfries begeleidde eens een trapgevel blijkens loodvoegen van telkens vijf lagen. Daarboven is het muurwerk verhoogd uit afbraak baksteen, evenals aan de west- en oostgevel, waar de verhoging 'koud' aansluit op het bakstenen werk van de tegenwoordige noordgevel van het schip. In de noordgevel van de kapel staat een groot spitsboogvenster, dat het klimmende boogfries doorbreekt. Eronder is ooit een ingang geweest, die met tufsteen is dichtgezet. Het venster kan blijkens de afwisselende lagen rode en gele baksteen in de dagkant 16e-eeuws zijn, en later verhoogd onder verstoring van het boogfries. Het heeft een bakstenen tracering gehad tot in de top.

Zuidelijke aanbouw

Ook aan de zuidzijde staat tegen de vierde travee een aanbouw, die bij ongeveer gelijke breedte de helft dieper is en waarvan de muren slechts 63 cm dik zijn (afb. 159 en 160). Voor zover waar te nemen achter de zware klimopbegroeiing bestaat het muurwerk aan

de oostzijde tot ongeveer 2,5 m uit afbraakmopsteen waartussen tufsteen is toegepast.

Daarboven lopen vier lagen regelmatig baksteenwerk waartussen enkele stukjes tuf. Deze strook loopt bij de zuiderkoormuur tegen een loodvoeg, 1 m uit de hoek, en aan de zuidzijde tegen een onregelmatige verdikking van het muurwerk op ruim 2 m uit de hoek.

Daar het niet toegestaan was bodemonderzoek te doen aan deze zijde van de kerk, kunnen we slechts veronderstellen dat de muurverdikking met een afgebroken absis te maken heeft, die dan verder zuidwaarts zou gestaan hebben dan aan de noordelijke aanbouw. In de zuidgevel tekent zich vaag een topgevel af aansluitend bij een muurhoogte, waarin zich de verdikking bevindt. De zuid- en westgevel bestaan uit afbraak mopsteen; de oostgevel is met afbraak rode baksteen verhoogd. In de zuidgevel is een hoog spitsboogvenster als aan de noordzijde. Tegen de westgevel staat een late aanbouw. De balklaag onder de kap rust op stijlen en korbeels met sleutelstukken met peerkraalprofiel. Later is daaronder een grenen tongewelf aangebracht.

Schip en koor, inwendig

De muren zijn verankerd door trekbalken, waarop een verbrede voorlijst, vanwaar het korfbogige tongewelf opgaat (afb. 161). In de noord- en zuidmuur zijn brede flauwe spitsbogen als doorgang naar de aanbouwen. Zij zijn met houten schotwerk gedicht. De kap bestaat uit twee gedeelten, die apart gemerkt zijn. Beide delen bestaan uit een normaal stapelspant met een geschoorde makelaar ter ondersteuning van de haanhouten. De nokgording is later aangebracht. De jukken over het koor zijn gemerkt van 1 t/m 4, waarbij nr. één ter plaatse van de oostmuur van de aanbouwen staat. Het vijfde spant is vernieuwd. Over het schip zijn de spanten gemerkt van 1 t/m 6, van oost naar west tellend. De laatste twee spanten aan de westzijde zijn vernieuwd bij de vernieuwing van de toren. De kap van de zuidelijke aanbouw vertoont gelijke merken als de kap over het koor. De kap over de noordelijke aanbouw is 17e-eeuws.

Bouwgeschiedenis

Het oudste gedeelte van de kerk van Hallum is de noordelijke aanbouw. Deze had aan de oostzijde een absis en was, zoals we zagen, opgetrokken tegen een noordelijke schipmuur, waarvan twee fragmenten ingemetseld over zijn en waarvan het beloop in de grond was waar te nemen tot de meest westelijke steunbeer. Ook de verhoging van het muurwerk van de aanbouw bestaande uit vier lagen baksteen, sloot nog aan op de oude tufstenen noordmuur. Binnen deze noordmuur werd een bakstenen kerk gebouwd, blijkens de detaillering van de nissen in de tweede helft van de 13e eeuw.

Toen men boven het aanwezige muurwerk uit was gekomen, gebruikte men de afbraak tufsteen van de oude kerk en sloot het muurwerk af met een rondboogfries. De topgevel van de noordelijke aanbouw werd met een gelijk boogfries afgesloten en kreeg een trapvormig beloop. Vragen wij ons af waartoe de verhoging of

verbetering met vier lagen baksteen gediend kan hebben, dan komt de brand van omstreeks 1155 in aanmerking. Na een brand kan het muurwerk verbeterd zijn met enkele lagen om opnieuw overkapt te worden. Voor de noordelijke aanbouw komt dan een bouwdatum in aanmerking in de eerste helft van de 12e eeuw bij een bestaande tufstenen kerk van omstreeks 1100.

De laat 13e-eeuwse kerk was blijkens de regelmatige plaatsing van de traveeën en vage moeten waarschijnlijk in steen overwelfd. Evenals aan de abdijkerk van Mariëngaarde zal het gewelf in de 16e eeuw vervangen zijn door een hogere houten dekking. De eiken kap kan uit die periode dateren; onder de kap is een grenen tongewelf aangebracht. Het meest oostelijke venster aan de noordzijde van het koor heeft een afwijkend profiel en staat in afwijkend muurwerk. Waarschijnlijk is het een restant van een 14e-eeuwse vernieuwing van de koorsluiting. Mogelijk had de kerk een atrium of voorhal, als de abdijkerk van Mariëngaarde; een schip dat zich tot voorbij de tegenwoordige toren uitstrekte lijkt namelijk erg lang. De aanbouw aan de zuidzijde lijkt jonger dan die aan de noordzijde, een absis is dan minder waarschijnlijk. De kap over de noorderkapel is volgens de rekeningen rond 1680 vernieuwd. Tegen de westmuur bleef het grafmonument van Aebinga staan dat Cannegieter nog beschrijft en waarop de sporen van ankers in de buitenmuur kunnen wijzen. De koorsluiting is omstreeks 1865 vernieuwd, toen de kerk ook een houten vloer kreeg.

Inventaris

De kerk bezit:

Preekstoel

Preekstoel met zeszijdige kuip waarvan de hoeken gevormd worden door voluutpilasters, waarop aan de voorzijde de evangelisten zijn gebeeldhouwd met de hen symboliserende engel en dieren aan hun voeten (afb. 166). Op de panelen gekruiste takken. Bijbehorende trap met spijlen in de vorm van twee flauwe C-voluten; achterschot met dergelijke voluten aan de klauwstukken, klankbord waarop gebeeldhouwde engelfiguur met banderolle in de hand; terzijde twee gevleugelde puttokopjes. Blijkens de rekeningen zijn de panelen en de

engel op de kap in 1773 gesneden door D. Emderveld. Men kan aannemen dat ook de figuren van de evangelisten van zijn hand zijn.

Doophek met spijlen als aan de trap van de preekstoel en opengewerkt gedeelte aan het hekje en vaasjes boven de stijlen XVIIIc.

Aan de preekstoel een koperen ring (1773) met doopschaal, in 1815 vernieuwd volgens rekening.

Orgel

Tegen de westzijde op een galerij groot orgel met rugpositief (afb. 161 en 162). Onder het rugpositief lambrequin waarin putti zweven; op het rugpositief in het midden koning David en terzijde telkens twee musicerende putti. Op de kast van het hoofdwerk gesneden figuren van Geloof, Hoop en Liefde. Het orgel is blijkens de rekeningen in 1806 gebouwd door A. van Gruisen nadat het Hinsch-orgel uit 1766 door het instorten van de toren vernield was. Dispositie bij J. Jongepier, Frieslands orgelpracht I, Sneek 1970.

Orgelgalerij

De afsluiting van de orgelgalerij, het zg. peischut, werd blijkens de rekeningen tevens in 1806 vernieuwd. Het is versierd met vier ionische kolommen, waarvan er twee blijkens de rekeningen zijn gesneden door S. Feddema.

Banken

Tegenover de preekstoel overhuifde familiebank van paneelwerk met spijlenfries, XVII-XIX (afb. 167). De overhuiving steunt op gecanneleerde ionische zuilen met manchet, die ook voorkomen aan de aedicula op de overhuiving, waarin eens kennelijk de familiewapens stonden.

Ten oosten daarvan overhuifde familiebank met gladde kolommen met fantasiekapitelen, XIX.

Westelijk eenvoudige niet overhuifde bank.

Ten westen van de aanbouw overhuifde familiebank waarvan de kolommetjes van de overhuiving omrankt zijn, XIX?

In het westelijk gedeelte banken met versierde wangstukken, waarschijnlijk degene die in de rekeningen in 1774 vermeld worden, wanneer er boelgoed gehouden wordt van oude banken.

Avondmaalstafel en banken

Uit dezelfde tijd kunnen afkomstig zijn de Avondmaalstafel met twee lange banken met versierde rugleuningen (afb. 162).

Portaal

Rond de toegang naar de kerkeraadskamer in de zuidelijke aanbouw is een classicistisch portaal gemaakt, XIXA.

V.m. Grafmonument

In de noordelijke aanbouw is volgens D. Cannegieter (F.V.A. 1850) een monument geweest voor een bewoner van Offingaburg, bestaande uit een wit marmeren epitaaf met 'frontispice rustend op zwart marmeren pilaren, op welk frontispice zich een wit marmeren beeld bevond'... Op de witte ondergrond waren de onderscheiden kwartieren in zwart marmer uitgehouwen (zie ook Offingaburg).

Collectezakkenborden

Naast de preekstoel twee gesneden collectezakkenborden, XIX.

Psalmborden

Vier psalmborden met de afbeelding van een opengeslagen boek in de bekroning, XIX.

Zerken

Onder de houten vloer ligt een groot aantal zerken waarvan er in 1871 drie gepubliceerd zijn in 'Friesche Oudheden' naar tekeningen door A. Martin. Zie ook Ned. Leeuw 1885, 18 e.v. Tekeningen in coll. Fries museum, Leeuwarden.

1. Zerk voor Gabbe van Scheltema, bovenaan gemerkt P. 63 D. Randschrift 'Ao 1558 de 31 Maii sterf d□e Edel□e Erntvest□e Gabbo vā Scheltema Ao 1561 d□e 31 Julii sterf die Eerbare Iuffrouw Ythima siin Huisfrow'. In een fantasie-architectuur zijn bovenaan een allegorische figuur van Caritas en beneden de alliantiewapens voorgesteld. Aan de voet een latijns vers. In de hoeken alliantiewapens, (afb. 174). Ligtenberg, Grafzerken 172.
2. Zerk voor Ernst van Goslinga, (afb. 173). Randschrift 'Anno 1558 de 2 Maij sterf d□e Edele Erntvest□e Ernst vā Goslinga Ao 1571 de 2 Januarij stierf Juffrow Sitz Donie Ernst vā Goslinga zijn wijf'. In fantasie-architectuur bovenaan een figuur met honden (de Trouw?) eronder alliantiewapens en aan de voet een latijns gedicht. In de hoeken alliantiewapens.

3. Zerk voor Ernst van Goslinga (afb. 176). Randschrift ‘Ao 1614 den 2 febrevary sterf den edel□e Erentvesten Jonheer Ernst vā Goslinga 1627 de 15 Jul. sterf die Edele Eerbare Jufvrouw Siuck vā Kamminga sijn wijf’. In fantasie-architectuur figuur met gedoofde fakkel, eronder alliantiewapens en latijns vers. In de hoeken alliantiewapens met namen. Van de volgende zerken bezit het Fries Museum voorts aftekeningen door A. Martin.
4. Zerk (volgens Ned. Leeuw 1885 van Bentheimersteen) met randschrift. ‘Int jaer ons Heren MDXVI op sente eufemie daech staerf selijghe Woerp Juckama de Got ghenadich sit biddet voer de sile ein pater’. Op het vlak een wapenschild hangend aan een tak, (afb. 168).

5. Zerk met in de hoeken vierpassen waarin wapenschilden, (afb. 169). In het veld binnen het randschrift staan ter weerszijden halve renaissance-kolommen waartussen een driepas gespannen is. Het veld is gevuld met dun acanthusornament waartussen in de bovenhoeken twee figuurtjes en aan de voet een mans- en een vrouwefiguur die blanke wapenschilden presenteren. Tussen hen een kleine vierpas met monogram en B.G. Bovenaan onder de driepas een cartouche waarin P.A.. Randschrift 'Int Jaer ons Here MD e□n XXXIX op sinte Willebrordis dach sterf de eerbare Heerschip Pieter vā Ailva Anno XV^{c} en XLIII d□e XXI dach april sterf Rixt Aebinghe s□y wyf'. Onderaan cartouche met: 'Quis precor est cui nō/Praecidant stamina percae (lees Parcae)/Quem nō corripiat/Mortis avara manus'. In de bovenrand 1541. Ligtenberg, Grafzerken 163; Dolk, Zerkhouwers.
6. Zerk in de bovenrand gemerkt B 1552 G (afb. 170). Binnen een smalle groteskachtige rand is de zerk in vier velden gedeeld. In elk veld staan alliantiewapens, die in de beide bovenste velden onder beslagwerk-omramingen zijn gevat. Opschriften: 'Haring vā Sythiema gtman vā Ferwerderadeel sterf MDL VII den XXII martij Juffrouw Fey Sickīga sterf MD en LI de IX de dec□ebris. Mortis victor erit quisqs despexerit nlā, ast timidū rapida tollit avara manu. Ao 1598 den 5 juny sterf die edele Eerbare juffrouw Syt van Emenga weduwe van wijlen Haring Sythiema. Ano MV et V obit vir nobilis Sixtus de Sythiema Grietmannus de Fervorderadeel Ano 1522 de 22 October sterf Womck Juckema sijn Huisvrouw'. Ligtenberg, Grafzerken 165; Dolk, Zerkhouwers.
7. Portretzerk. In de hoeken cirkels met uitgekapte alliantiewapens (afb. 172). Onder een renaissance architectuur waarvan het hoofdgestel gedragen wordt door twee karyatiden staat een geharnaste figuur met in de rechterhand de riem waaraan zijn wapenschild is bevestigd waarop een dubbele adelaar. In zijn rechterhand een zwaard; achter zijn linkerschouder houdt een duiveltje een slip van zijn mantel op. In de bovenhoeken vrouwefiguurtjes die op een satyr rijden, vergezeld van pauwen en staande figuren die de handschoenen presenteren. Randschrift 'Int Jaer ons Her□e M V^{c} e□n LIX d□e XVII May sterf de erntpheste Heerschap Rjoerdt van Ebbinghe ende sijn wijf int Jaer...'. Onder de rechter karyatide gemerkt Lucas. Ligtenberg, Grafzerken, 168; Dolk, Zerkhouwers.
8. Zerk met cirkels in de hoeken waarin deels blanke deels getekende alliantiewapens (afb. 171). Het bovenste gedeelte van het veld is gevuld met een luchtige renaissance architectuur waaronder een alliantiewapen en een afhangend vrouwelijk wapenschild die door twee leeuwtjes gepresenteerd worden. Manlijk wapen met een omhoog staande degen, vrouwelijk schild gedeeld. Rechts halve Friese adelaar links drie lelies paalsgewijs. In het benedenste gedeelte een rolwerk cartouche zonder inschrift. Randschrift. '...Sterf den Edele Eerendfeste Epe Douma'.
9. Zerk met cirkels in de hoeken waarin alliantiewapens (afb. 175). In het veld een renaissance-architectuur waarin tussen gecanneleerde zuilen twee alliantiewapens hangen links beide gedeeld met in de rechterhelft de halve Friese adelaar en in de linkerhelft resp. een geheven degen en drie lelies paalsgewijs. In de rechterhelft is het manlijk wapen gelijk aan het vorige vrouwelijke en vertoont het vrouwelijke de dubbele Friese adelaar met een banderolle tussen de klauwen.

Helmteken een pauw. In de basis van de architectonische opbouw zijn twee overwelfde grafkelders voorgesteld. Randschrift ‘Ao 1564 den XIIII Octobr. sterf die eerzame juffrow Saepke Feitsma sijn wijf’.

10. Zerk waarvan veld is gevuld met een schijnarchitectuur een triomfboog vormend waarbinnen boven een aantal schedels stamwapens Douma hangen met blanke wapenschilden: links Douma, Kamstra, Sterkenburg en Kater, rechts Douma, Burmania en Stinstra (afb. 178). Op de boog vazen; midden erboven een alliantiewapen. Geheel bovenaan een blank cartouche met afhangend kleed. Randschrift: ‘Anno 1615 d□e ... stierf die edele erentphesten Jonker Bartolt van Douma out 48 Anno 165 d□e ... Novemb□r stierf die edele Dughdentrijke Vrouw Saepek van Douma syn wijf out... jaer hier begraven’.
11. Zerk met in de hoeken cirkels met alliantiewapens waarbij de namen Sythiema, Auckama, Emminga, Haarma, Camminga, Jaerla en Rooda, Galma (afb. 179). In het veld bovenaan tussen beslagwerk gekroonde wapens links Sythiema, Emingha, Rooda, Kaminga en rechts Ringia, Goslinga, Donia, Lieukema met onderschrift ‘Ao 1668 den July sterf den edelen Eerentphesten Jonker Haring van Sythiema op Sythiema oudt 57 jaren Ao 1673 den 22 Febr. Sterft den Eerbaere Edele Jufvrouw Perck van Ringia zijn huisvrouw oudt 40 jaren ende leggen alhier in de kelder begraven’. Eronder: ‘Den 18 July 1675 Is in den Heeren Gerust den Eerbare Eedelen Jufvrouw Frouck Sussanna van Sythiema D'Huisvrou van De hoog Edelen welgb. Heer Frans van Emminga oud 18 jaeren.

Randschrift Ao 1636 den 7 Junii sterf de edele E□rntveste Herschap Syds vā Sythiema Ao 1625 den XI Juiy sterf die edele eerba^r Juffro Frouck vā Kammincha syn wijf'.

12. Zerk waarvan het veld gevuld is met een groot en eronder twee kleine afhangende kleden, waartegen bovenaan twee reeksen stamwapens gehouden door zwevende putti ter weerszijden van het alliantiewapen Douma (afb. 182 en in andere versie 180). Van de stamwapens zijn verschillende blank. De kleinere afhangende kleden hangen achter de gekroonde en van helmteken en helmkleden voorziene wapens Douma en van Hiddema. Onderschriften: 'Anno 1673 den 27 Martij is in den Heere gerust de Edelen Hoog gestrenge ende Eerzame Barthold van Douma, in leven Grietman ende ontvanger Generaal van Ferwerderadeel ende Gecommitteerde in de Reekenkamer van Friesland. En: Anno 1683 den 26 Februaij is in den Heer gerust de Edele deughtrijken Vrouw Dorothea Crack in leven huisvrou van de Hoog Edelgestrenge Heer R... R. Barthold van Douma Grietman. Etc. oud 43 jaar. Randschrift 1650 den... is in den Heere gerust den Weledele Erentpheste Epe van Douma in leve Grietman vā Ferwerderdeel 1644 den 22 Novembris is in de Heere ontslaep□e de Edele ende Deughdentrijke Juffrow Siouck van Hiddema'.
    Cannegieter vermeldt een kwitantie voor de grafzerk van Epo van Douma aan Sjoerd Ates Haakma; deze wordt in 1640 als hardhouwer te Leeuwarden vermeld, is sedert 1653 achtereenvolgens landschapssteenhouwer, landmeter, stadssteenhouwer, schepen en lid van de Vroedschap en sterft in 1678 (mededeling W. Dolk, gemeentearchief Leeuwarden).
13. Zerk met opschriften 'Den 10 september 1663 is in den Heere gerust D Edele Hoochgeboren Heere Io^r Andris van Douma Capitein van een compagnie te voet out 31 Jaer en leit alhier begraven' (afb. 183). Eronder tegen een afhangend kleed het wapen Douma met helmteken en kroon.
14. Zerk waarop gebeeldhouwd het door leeuwen gehouden alliantiewapen Burmania-Burmania met helmteken, dekkleden en uitkomende pluimen (afb. 184). De leeuwen staan op haakvoluten. Eronder een cartouche met opschrift 'Den Hoogwelgeboren Heer Duco Gerold Jukkema Martena van Burmania in leven op Kammingaburg is Godsaliglijk in den Heere ontslapen den 22 November 1700 oud 25 Jaren 1 Maand' en 'de H.E. Duconia Dorothea Martena Burmania in leven Gemalinne van de Welgenoemde Heer Burmania is Godzaliglijk in den Heere gerust den 15 november 1700 oud 15 jaren 9 maanden in wiens armen ligt haar Ed geb. vr. dochtertje Titia Barbara van Burmania den 12 deszelven maands ontslapen oud 6 dagen zijnde alhier gezamenlijk op een dag begraven welkens ligchamen alhier de salige en sekere opstanding verwachten'.

Uit grafkelders in de noorderkapel zijn grafplaatjes te voorschijn gekomen met opschrift: 'Schelte van Aebinga gest. 1666', 'Andrea L van Bronkhorst gest. 1666', 'Gerlandt van Liauckema weduwe van Schelte van Aebinga out 84 jaer obiit den 28 octobr. Anno 1652'; 'Fetje van Aebinga, Schelte van Aebinga, Riverdt van Aebinga'.

Rouwkassen

Op de orgelgalerij hangen twee rouwkassen, afkomstig uit de kerk van Marrum, voor de respectieve echtgenoten van Wilhelmina Eduarda van Burmania van Ponga State (afb. 177 en 181). Een voor Gysbert Arendsma van Idsinga gestorven 1760. De kas is blijkens opschrift vernieuwd in 1860. Epitaaf geflankeerd door omrankte kolommen met Ionische kapitelen waarboven nog een bladdecoratie en bladrand boven het Romeinse jaartal. Boven de lijst een obelisk met doodshoofd en zeisen; erachter vlaggen. Zware vleugelstukken samengesteld uit gebeeldhouwde trommels, vlaggen, kanonmonden en andere oorlogsattributen. Onderaan het bord rococo-ornament. Onder het door leeuwtjes gehouden en door het helmteken bekroonde wapenschild van Idsinga, cartouche met opschrift: 'Den Hoogwelgeboren Heer de Heer Gysbert Arentsma van Idsinga in leven ordinaris Capitein ter Zee in dienst van den Staat der Vereenigde Nederlanden onder het ressort van het Edel Mogende Collegie ter Admiraliteit te Amsterdam aet. suae 55 jaar'. Terzijde vier wapens links:

Idsinga, Hottinga en rechts: Coenders, Walta.

Een voor Duco Martena van Burmania. Gezwenkte omlijsting bekroond door helm en twee harnassen; onderaan kanonmonden en trommels, terzijde vlaggen. Op het epitaaf boven het naamcartouche en wapen twee handschoenen, een degen, een stijgbeugel en een wapenrok. Boven het naamcartouche het wapen met hartschild gehouden door twee leeuwen en gedekt door helm met struisveren als helmteken. Inschrift 'Den Hoog Wel Geboren Heer Jr. Duco Martena van Burmania in leven Generaal Majoor bij de Infanterij van den Staat der Vereenigde Nederlanden. Colonel van een regiment te voet mitsgaders Commandeur van het Hooge en Laage Sas van Gendt met de onderhorige steden van dien. Overleden den 8 september 1775 in het 63 jaar zijn ouderdoms'.

Rouwborden

Boven de doorgang naar de zuidelijke aanbouw hangt een ruitvormig wapenbord voor Andriese Lucia van Bronchorst met opschrift 'De Hooch Edele Gebooren Vrouw Andrise Lucia van Bronchorst out 62 Jaer Sterf den 14 October Ano 1666' (afb. 165).

Het Fries Museum bezit voorts twee ruitvormige wapenborden een voor Schelte van Acbinga en een voor Gerlandt van Liauckema, die uit de kerk van Hallum afkomstig moeten zijn (afb. 163 en 164). Het Museum kent de herkomst niet. Opschrift: 'De Hoogh Ed. Gebooren Heer Schelte van Aebbinga out 78 jaer storf den 11 7ber Ao 1666'; en 'Juffv. Gerlant van Lauckema obiit den XXIII october M DC LII'. Het wapenschild van Schelte van Aebinga wordt gedekt door helmkleden en een parelkroon met uitkomend een adelaarshals; het schild van Gerlandt van Liauckema is gedekt door helmkleden en een kroon met drie fleurons, uitkomend twee struisveren en een adelaarshals.

Familiegraf

Volgens een testament uit 1792 liggen de graven Oldersma op het koor van de kerk te Hallum (F.V.A 1850, 165).

Zilver

Beker op standring hg. 16,2 diam. 11,7 cm (afb. 186). Langs bovenrand opschrift: 'Wilt hong'rig tot het brood van Jesus Liefde koomen. Maar wilt niet onbereidt aan 's Heeren dis genaake. En dursten na de dranck van leewend waater stroomen Gij souwt sijn grimmigheit U tot een oordeel smaaken. De Gemeente beeker tot Hallum bestelt door de Kercke raad Ao 1718'. Twee cartouches in de stijl van Marot bevatten de opschriften: 'Dominus Peetrus Acronius V.D.M. Frans Aanes Pybe Pybes ouderlingen en Namme Claasen Durck Wjaerda Diaconen'. Merken: Friesland, Leeuwarden, C. van 1718, meesterteken van Ande Andeles. Voet 452.

Beker gelijk aan die van 1718. Inscriptie: Liefde milde bron van weldoen Waar uit Gods liefde zondaars drenk / Gaf dezen beker ten geschenk / Die zien op Jezus kruisrantsoen.

De gemeente beker tot Hallum besteld door de kerkenraad Anno 1816'. In de cartouches: 'Predikant A.v. Velden S.P.v. Noord T.T. Boersma ouderlingen', en, 'A.B. Hiemstra A.H. Gelders Diakenen'.

Wit aardewerk kannetje hg. 24 cm. Zilveren deksel met duimrust (afb. 187 en 188). Op het deksel zijn alliantiewapens gegraveerd en P.A.A.B. 1653. Mannewapen gedeeld, rechts halve Friese adelaar en links doorsneden boven drie klavers een en twee, beneden drie schelpen twee en een; vrouwewapen gedeeld, rechts halve Friese adelaar, links doorsneden, boven passer en roskam, beneden drie klavers twee en een. Geen merken meer.

Wit aardewerk kannetje als boven, inscriptie 1816.

Vierzijdige schotel met aan twee zijden geschulpte rand diam. 38 × 28,5 cm (afb. 185).

Inscriptie: ‘Drie zilvere Schotels zijn door de E. Kerkenraad van Hallum gekogt tot gebruik bij het H. Avontmaal MDCCLXXXVII d. 27 febr’. Merken: Friesland, Leeuwarden, k van 1787, meesterteken van Nic. Swalve. Voet 519.

Twee ronde schalen diam. 29,8 cm met geschulpte rand (afb. 185). In cartouche gegraveerd: ‘Engel Meinardi V.D.M. Gerk Gerloft Marinus Doedes Ouderlingen. Hend^{r} Stelwagen Freerk Jans Diaken’. Merken als boven.

Tin

Twee tinnen schotels diam. 24 cm. merk roos en J. en F.R.

Klokken

In de toren hangen twee klokken:

diam. 141 cm. Opschrift ‘Salvator is mijn name om de gemente toe ropen bin ick bequame Geert van Wou e□n Johā ter Stege goten mij anno XV^{c} XLII’. In het randschrift medaillons met mythologische (?) voorstellingen en op de mantel Madonna in stralenkrans en Christus Salvator, Fehrmann, 308.

diam. 120 cm. Opschrift ‘Int jaer onses Heeren M D CXL VIII heeft mij Jacob Noteman gegoten voor Hallum / Ior Epo van Douma Grietman ouver Ferwerderadeell/ende Jffr Siouck van Hiddema sijn Huijsfrou//Ior. Sijdts van Sythijma op Sythijma ende/Juffr.

Frouck van Kamminga sijn huijsfrou //WelEdele geborene Ior Schelte van Abbinga ende/Jffr Andriese Lucia van Bronchorst sijn huijsfrou// Allardt Pieter van Jongstal raed ordinaris in den Hove /van Frieslandt ende Jffr. Margareta van Haren sijn huijsfrou//Ior. H. van Renssen ende Jffr. Doed van Roorda sijn huysfrou//Ior. Ruirt van Feijtzma cappitein over een companie/te voet ende Jffr. Maechtelt van Roorda sijn huijsfrou’. Alliantiewapens Douma-Hiddema, Sithiema-Cammingha, Aebinga-Bronkhorst, Jongestall-van Haren, van Renssen-Roorda, Feytsma-Roorda. Een derde kleine klok is in 1804 verkocht naar Mantgum (Wumkes II, 20). In 1943 daar niet aanwezig.

Doopsgezinde kerk

Doopsgezinde kerk

Op het terrein van de voormalige Offingaburg staat een Doopsgezind kerkgebouw van na 1910 en een wat oudere pastorie. Volgens Blaupot ten Cate, Gesch. van de Doopsgezinden in Friesland, 1839 en W.K. van der Veen, 149, zouden er reeds in de 16e eeuw te Hallum Doperse groepen geweest zijn. De kerk zou eerst in 1780 te Hallum gebouwd zijn en bleef tot 1910 in gebruik. Het tegenwoordige kerkgebouw kan uit die tijd dateren. Voor de pastorie kwam in 1831 grond beschikbaar (zie Offingaburg). De tegenwoordige pastorie is in 1861 herbouwd naar een plan van B. Gelders (Rekeningenboeken Doopsgez. gemeente, R.A. Leeuwarden).

De states

Offingaburg

Offinga lag binnen het dorpsgebied van Hallum ten noordwesten van de kerk.

Litteratuur

R.V.A. 1, 108, III, 1 e.v.; D. Cannegieter in F.V.A. 1850, 153; 1897, 1-37.

Afbeeldingen

‘Caert van 't Hoff van Aebingahuys tot Hallum binnen de poort’ door J.J. Ockinga, den 31 october 1672; tekening door J. Stellingwerf met onderschrift 't Slot van Grietman T.H. van Camstra onder Hallum in Ferwerderadeel 1722. beide in coll. Fries Museum Leeuwarden (afb. 189 en 190).

Geschiedenis

De ligging van Offingaburg binnen het dorpsgebied is uitzonderlijk. Cannegieter wijst erop dat bovendien bekend is, dat Offingaburg tot in de 19e eeuw grondpachten trok uit huizen in de Lange en Hoge Buurt.

Volgens Occo Scharlensis en Winsemius komt de naam Offinga reeds voor onder de edelen die keizer Hendrik III geholpen zouden hebben. In de 13e eeuw neemt Jucke Hans van Offingahuizen deel aan twee kruistochten. Volgens het Stamboek van de Friese Adel zou Feycke van Aebinga in de 15e eeuw Offinga gekocht hebben. Zijn zoon Schelte had een dochter Rixt, die gehuwd was met Pieter van Aylva en op Offinga gewoond zou hebben.

Zij zijn beiden begraven in de kerk van Hallum onder een zerk van Benedictus Gerbrandts gedateerd 1541. Haar broeder Ruurd van Aebinga zou na haar dood de state bewoond hebben ‘om dichter bij de kerk te zijn’. Hij woonde aanvankelijk als eigenaar op Donia State (zie aldaar). Hij komt in de Aanbreng van 1511 voor als landheer evenals zijn oom Bennert en is begraven in 1559 onder een portretzerk gemerkt ‘Lucas’. De uitdrukkelijke vermelding (bij Cannegieter naar onbekende bron) dat Ruurd bij de kerk wilde wonen, gevoegd bij het feit dat Offinga pachten trok uit het dorp, wekt vermoedens dat Offingaburg en de kerk nauwe banden hadden.

In 1540 worden in de aanbreng Bennert Aebinga en Rixt, Pieter Aylva's weduwe genoemd. Volgens Cannegieter zou Ruurd een kamer met het voorhuis en de toren van de burcht gebouwd hebben. In zijn testament van 1557 wenst hij bijgezet te worden ‘in mijn sepulture toe Hallum in der kercke’ en vermaakt Offinga State aan zijn zoon Hette. Deze zou ‘de blauwe keuken en nog een andere keuken’ hebben laten bouwen en huwde in 1556 Sjoucke van Camminga. Hij was het die zich in 1556-1568 herhaaldelijk voor de Koning van Spanje uitsprak. Hette verloor een proces over het bezit van de Heerlijkheid Ameland, die hem via de Donia's toekwam, tegen P. van Camminga zijn voogd.

Hette stierf in 1575 en is later te Hallum bijgezet. Zijn zoon Schelte van Aebinga huwde Gerland van Liauckema. Ook van Schelte weet Cannegieter te vertellen dat hij aan het Huis gebouwd zou hebben, te weten in de negentiger jaren de poort, alsmede het ‘langhuis’ een zaal en twee kamers. Nadat een oud gebouw wegens gemaakte fouten bij een verbouwing, dreigde in te zakken liet hij in 1617 een zaal en twee kamers bouwen waaronder een kelder met een middenpijler. Schelte stierf in 1618 en werd te Hallum bijgezet in een nieuwe grafkelder.

Blijkens de gevonden grafplaatjes moet dit in de noorderkapel geweest zijn. Volgens Cannegieter zou er een grafmonument in de noorderkapel geweest zijn van de familie van Aebinga. Het zou een wit marmeren epitaaf geweest zijn ‘met een frontispice en rustend op zwart marmeren kolommen’. Op het frontispice zou een hoog beeld gestaan hebben (F.V.A. 1850, 169). Waarschijnlijk was dit monument voor Schelte van Aebinga jr. een bereisd man, die niettegenstaande zijn vasthouden aan het oude geloof, zo in aanzien stond, dat hij bij de begrafenis van Willem Lodewijk 1620 met Tjalling van Camstra het eerste paard leidde. Schelte jr. kreeg bij boedelscheiding in 1635 Offingaburg benevens Donia State. Zijn moeder kreeg Minnemahuis te Leeuwarden, waar zij lange tijd woonde.

Gerlandt stierf op 84-jarige leeftijd in 1652 en legateerde aan de armen van Hallum ‘een kamer’. Ook zij werd te Hallum bijgezet; haar wapenbord berust in het Fries Museum.

Schelte jr. huwde in 1615 Hylck van Cammingha, die op Goslinga State was opgevoed.

Zij stierf echter reeds in 1622 en Schelte hertrouwde in 1632 op Liaukema State Andriese Lucia van Bronkhorst.

Na te Leeuwarden en Kornjum gewoond te hebben, worden zij in 1648 te Hallum vermeld op de klok. In 1666 wenst Schelte in zijn testament, dat een altaarkleed gemaakt zal worden ter ere van de ‘heiligen Vader Siardus’ (van Mariëngaarde) te weten een ‘casuffel met sijn toebehoor antependium alsmede een nieuwe kelck ende voort watter toebehoort’. Aan de priesters te Leeuwarden werden voorts uitkeringen gedaan. Zijn weduwe laat bij haar dood enige maanden later een legaat na aan de Hervormde gemeente van Hallum voor brood en wijn voor het Avondmaal. Dit wordt in de kerkerekeningen herhaaldelijk vermeld. Haar wapenbord hangt in de kerk boven de doorgang naar de zuidelijke aanbouw.

Het wapenbord van Schelte jr. is in het Fries Museum. Het is kennelijk tegelijk met dat van zijn Moeder in een onverdraagzame tijd uit de kerk verwijderd.

De erfgename van Schelte II was Lucia van Aebinga gehuwd met Tjalling van Camstra.

Zij sterven als hun zoon Tjalling Homme nog slechts zes jaar oud is; als voogd treedt dan Jarich van Ockinga op, die volgens Cannegieter werkzaamheden aan het slot liet uitvoeren. In de coll. van het Fries Museum bestaat een opmetingstekening uit 1672 door hem gesigneerd. Tjalling Homme is volgens Stellingwerf in 1722 eigenaar van de state; in 1698 staat het huis op zijn naam in het stemkohier. Hij was gehuwd met een dochter van Hans Willem van Aylva en was Grietman van Idaarderadeel en woonde op Orxma State te Menaldum. Zijn dochter Lucia gehuwd met W. Aem. van Unia liet tenslotte het voor hen veraf gelegen slot in 1738 afbreken. De poort bleef nog enige tijd staan.

In 1831 (aanbesteding oud archief Ferwerderadeel nr. 909.5) werd op een gedeelte van de grond het Armhuis gesticht. Een ander gedeelte kwam aan de Doopsgezinde gemeente voor de pastorie.

Gebouw

Volgens de opmeting van 1672 stond het Huis op een omgracht terrein ter zijde van het ‘Hiem’, waarop het ‘brouhuys’ tegen de schuur aangebouwd stond. Het hiem was toegankelijk door de poort die door een andere hand aan de rand van de tekening wordt aangegeven. Bij vergelijking met de kadasterminute vinden we dezelfde schuine begrenzing op de zuidelijke hoek van het omgrachte terrein. Merkwaardigerwijs geeft de opmeting van 1672 het Huis dan als buiten dit terrein gelegen, terwijl de gracht om het Huis loopt en aan de noordoostzijde van het terrein ontbreekt. De tekening van Stellingwerf geeft links een onderkelderd gedeelte, waartegen twee vleugels zijn gebouwd met een traptoren in de hoek. De trapgevels lijken beëindigd te zijn door veelhoekige pinakels, hetgeen tot een datering in de 16e eeuw zou leiden.

Het gehele complex dat Stellingwerf tekent, lijkt te groot voor het terrein tussen de gracht en de rondweg van de kadasterminute.

Aebinga State

Cannegieter vermeldt aan het einde van zijn artikel over Offinga State (F.V.A. 1897) dat er een Aebinga State gestaan zou hebben aan de Hoge Buurt met uitrit en stallingen aan de Lange Buren. Het zou in 1783 nog bestaan hebben in eigendom van Vrouwe W.E. van Aylva douairière van Sixma. Zij stierf in dat jaar. In de stemkohieren vinden we geen van beide namen. Wel bezaten de zuster en broeders Sixma als erfgenamen van hun moeder verschillende stemdragende plaatsen en hornlegers in Hallum.

Op de kadastrale minute is een open rechthoekig terrein te herkennen dat de plaats van dit huis geweest kan zijn. Aebinga zou identiek zijn met het Hoge Huis. Dit komt in de Aanbreng van 1511 voor op naam van Sypke to Haghehuus.

Goslinga State

Goslinga State lag direct ten zuiden van de dorpskom op een omgracht terrein met fraaie plantages omringd.

Het terrein is deels nog onbebouwd en als vogelpark in gebruik; het toegangshek, dat op de tekeningen van 1861 voorkomt, is nog aanwezig.

Litteratuur

R.V.A.I, 106, III, 8; D. Cannegieter, Goslinga State te Hallum en haar bewoners, F.V.A. 1896; Wumkes II, 104.

Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf met onderschrift: ‘Goslinga te Hallum behoort den Heere Tjaert van Burmania raet ord^{s} 's Hofs van Friesland 1722’; drie pentekeningen door D. Cannegieter 1861, waarvan een met copie van een landmeting in 1711 met opschrift:

‘Goslinga State te Hallum even voor het werd afgebroken in 1861’ en ‘copie van eene schetsteekening en plattegrond van Goslinga State te Hallum vervaardigd op last van den HoogEdel Geb. Heer Sierk van Burmania Raad Ordinaris in den Hove van Friesland in de maand mei van het jaar 1711 door H.v.d. Larive, geadmitteerd landmeter bij den Hove van Friesland’ (afb. 196-198). Volgens genoemde landmeting was de state toen groot 5 pondem. 3 eins 11 pen. 74 vierk. v. 500 d. Coll. Fries Museum.

Geschiedenis

Reeds in de 12e eeuw worden Goslinga's vermeld, nl. in het leven van Frederik van Hallum, waar Gosling Goslinga uit berouw over zijn doodslag bij een familievete have en huis verlaat om zich in het klooster te begeven. Ook onder de deelnemers aan kruistochten worden Goslinga's vermeld.

In de 15e eeuw komt een Goslinga voor bij onderhandelingen met de Hollandse Graaf.

Wegens Vetkoperse gezindheid moest Gosling Goslinga naar Holland uitwijken doch na een bestand kon hij terugkeren. Hij zou omgekomen zijn in de strijd tegen de monniken van Mariëngaarde in een met het zwaard beslecht geschil over een landeigendom. Eind 15e eeuw is een Feye van Goslinga bekend op Goslinga State te Hallum gehuwd met een dochter van Syds Tjaerda. Hun zoon Tjepke Goslinga, in de aanbreng van 1511 voor 67 ponden aangeslagen, ondertekende de Renversaelbrief met den Hertog van Saksen. Met Gabbe van Scheltema zou hij op Goslinga State overrompeld zijn door Tjaard van Burmania, die de state daarna uitbrandde. In 1540 worden de goederen aangegeven door Ernst van Goslinga, zoon van Tjepke. Deze stierf in 1558 door een val van zijn paard, zoals vermeld wordt op zijn grafzerk in de kerk van Hallum. Hij was gehuwd met Syth Keimpes van Donia. Hun zoon Ernst II volgde op en Goslinga State werd herbouwd.

Cannegieter weet te melden dat er verschillende stenen met jaartal 1563 gevonden zijn waarop het wapen Goslinga en een vrouwelijk wapen, dat eer dat van Donia dan dat van de echtgenote van Ernst II Sjuck van Cammingha zou zijn. Zijn moeder Syth stierf eerst in 1571 en kan ook de state herbouwd hebben. Volgens de grafzerk van Ernst en Sjuck van Cammingha bleef hij het ‘Roomse’ geloof trouw. Zijn erfgenamen waren Ernst van Donia, zoon van zijn zuster Frouck gehuwd met Keimpe van Donia. Deze huwde Doedt van Roorda van Genum en was lid van de Staten van Friesland en woonde als volmacht van Oostergo de begrafenis bij van Willem Lodewijk.

Na zijn dood hertrouwde Doedt Harmen van Rinssen. Zij worden vermeld op de torenklok van Hallum uit 1648. Haar zoon wordt nog te Hallum vermeld. De state behoorde echter in 1670 aan Zeyno Joachim van Welvelde te Assen, die te Leeuwarden in tweede echt gehuwd was met Aaltje van Douma, dochter van Epo en Sjuck van Hiddema (Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1902). Een wapensteen van Zeyno en Aaltje van Douma met het jaartal 1656 staat in Huis Vredeveld te Assen. Hun zoon huwde een Burmania, die haar echtgenoot en zoon overleefde, waardoor Goslinga State aan de Burmania's kwam, te weten een broeder van Sjuck, Gerrold.

Deze liet het goed veilen in 1711 en het kwam in handen van Sjuck van Burmania, zoon van Laas en gehuwd met Jeepke van Douma. Het goed bestaat uit een 'huisinge' waarin een grote zaal en vier kamers, 'soo boven alsbeneden', een keuken, drie kelders, een schuur, heem en een stenen poort benevens twee hovingen, een binnen en een oostwaarts buiten de gracht gelegen. De door Cannegieter gecopieerde tekening heeft kennelijk betrekking op deze verkoop.

Na de dood van Sjuck van Burmania woonde zijn weduwe nog tot 1736 op Goslinga, in welk jaar de drie zoons het huis erfden. Stellingwerf noemt echter in 1723 reeds Tjaard van Burmania als eigenaar. Na de dood van twee broeders bleef Duco Martena bewoner. Hij liet Goslinga State moderniseren door het afbreken van de poort, die vervangen werd door een ijzeren hek met hardstenen palen. Een trapgevel werd vervangen door een wolfdak en er werd een jachthondenhuis gebouwd.

Duco Martena was gehuwd met Wilhelmina Eduarda van Burmania, die weduwe was van Gijsbert Arendma van Idsinga. De rouwborden van haar beide echtgenoten hangen thans op de orgelgalerij van de Hallumerkerk. Vrouwe Burmania-Burmania leefde nog tot 1824 en testeerde met nadruk, dat de plantage van Goslinga State behouden moest worden.

Het goed werd toegewezen aan haar dochter gehuwd met Thomas François Martin. Deze stierf twee jaar later en liet Goslinga na aan haar zoon Isaak Gijsbers Arentsma Martin.

Zijn dochters lieten de plantage rooien en de state werd op afbraak verkocht in 1860, nadat er boelgoed gehouden was (Wumkes II, 304). Er kwamen 42000 oude Friese stenen af

en 25 deuren en 23 vensterkozijnen. De woonkamer zou goudleren behang gehad hebben; er was een galerij met portretten. Bij het dakvenster was een kamertje beschilderd met ‘sterren, halve manen en andere figuren’.

Gebouw

De opmeting van Larive komt goed overeen met de tekening van Stellingwerf. Wij zien een haakvormig gebouw zonder verdieping gevat tussen trapgevels waartegen de schoorstenen zijn gemetseld. In de gevels staan vensters waarvan de benedenste helft met luiken kon worden gesloten. Dit gedeelte kan nog uit 1563 stammen. Voor het dak van de zuidervleugel een waarschijnlijk stenen dakkapel.

De keukens waarover in 1711 wordt gesproken bevonden zich waarschijnlijk in de lagere zuidelijke vleugel, die de verbinding vormde met de grote schuur, die volgens Cannegieter in 1861 nog aanwezig was. Hoewel Stellingwerf de schuur niet afbeeldt, moet deze er volgens de opmeting van 1711 wel geweest zijn. We zien hier een duidelijk geval van herenwoning direct verbonden met het landbouwbedrijf. De stenen poort over de gracht werd in 1773 vervangen door een ijzeren hek tussen hardstenen palen.

Blijkens de tekeningen van Cannegieter werd toen tevens de westgevel gedicht, waarbij de trapgevel gewijzigd werd in een wolfdak. Ook de overige vensters, de ingang en de kapellen op de kap werden gemoderniseerd. De ingang in de dienstvleugel verdween of werd verplaatst naar de buitenzijde.

Tuinvaas

Waarschijnlijk uit de voormalige tuinen van Goslinga State afkomstig is een natuurstenen tuinvaas XVIIIA, die op het erf van de boerderij op het terrein staat. Voet en deksel vertonen ornament in de trant van Lodewijk XIV. De bekronende Januskop lijkt niet tot de vaas te behoren (afb. 199).

Overblijfselen hek

Het ijzeren hek, dat uit 1773 zal dateren, staat in vervallen staat nog ter plaatse (afb. 200).

Sythiema State

Ten oosten van de kerk lag Sythiema State op een rechthoekig omgracht terrein, dat op de kadastrale minute nog duidelijk herkenbaar is. Blijkens een proces in 1730 liep er een Sythiematrans tot aan het ringpad om het kerkhof.

Litteratuur

R.V.A. I, 105 e.v.; III e.v.; Tegenw. Staat II, 192; D. Cannegieter in F.V.A. 1893; Nieuwsbulletin K.N.O.B. 1971, 136.

Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf; id. door J. B(ulthuis) zelfde situatie; sepiatekening door D. Cannegieter 1861 van het poortgebouw, alle in collectie Fries Museum (afb. 191 en 192).

Geschiedenis

Volgens de Tegenw. Staat woonde in 1307 een Oene Sythiema Grietman van Ferwerderadeel op Sythiema State. Het Stamboek kent Oene echter als Grietman in 1397; hij ondertekent mede een oorkonde in 1408 (Sipma I, 16). Occo Scharlensis noemt in de 15e eeuw Tjalling Sythiema, die van partij verwisselde en tot de Schieringers overging; hij was in 1448 Grietman (Sipma I, 110). In 1462 kwam hij om in een treffen met een tegenstander uit een andere state te Hallum Donia geheten, die op zijn beurt door een tegenstander in de toren van Hallum verbrand zou zijn.

Eind 15e eeuw kennen we een Oene Sythiema als Grietman in 1472. Zijn zoon Syds stelde in 1498 zijn huis open voor Leeuwarders in de strijd tegen de Saksers (Sipma I, 435). In 1504 tekent Syds echter mede een brief aan de Hertog van Saksen, waarin een 21^{e} penning aanvaard wordt. In het register van den Aanbreng van 1511 komt een Womck Sythiema voor als landheer, in 1540 wordt Sythiema State genoemd en Haring Sythiema als landheer. De rentmeestersrekening van 1516 vermeldt Oene Sythiema zoon van Syds als ‘Ballingh des Coninx partije behoudende’. Zijn broeder Haring was in 1549 gedeputeerde en mede gecommitteerde tot het regelen van een geschenk aan de Prins van Spanje, de latere Philips II (Charterboek III, 161). Hij is tweemaal gehuwd geweest en ligt begraven in de Hallumer kerk onder een zerk door Benedictus Gerbrands uit 1552. Zijn zoon Haringh, ridder van Jeruzalem, was gehuwd met His van Eminga en hen kennen we van portretten uit 1603 afkomstig van Wiarda State en thans in het Fries Museum. Van een andere zoon Syds is bekend dat hij op Sythiema State woonde; hij was gehuwd met Frouck van Cammingha. Ook hun portretten uit 1608 zijn in het Fries Museum. Volgens de aftekening van hun grafzerk stierf Syds in 1636 en Frouck reeds in 1625. Niettemin komen hun namen voor op de torenklok van 1648 en is Syds in 1640 volgens het stemkohier eigenaar. Hun zoon Haringh erfde van zijn tante His van Eminga in 1657, doch ondertekent reeds het octrooi op de trekweg van 1648. Het wapen van Haring en zijn vrouw Perk van Ringia kwam voor op de poort van Wiarda State te Goutum; wellicht woonde het paar daar.

Zij zijn te Hallum begraven onder de zerk van hun ouders. Hun dochter, laatste van Sythiema, huwde Frans Hessels van Eminga en stierf jong in 1675. Hij hertrouwde een naamgenote en benoemde tot zijn erfgenaam zijn zoon Syds Hessels. Deze komt volgens Cannegieter voor in het floreenkohier van 1698 en sterft in 1708. In het stemkohier van 1698 is Arent van Bolten curator over Syds Hessels. In 1728 vererft Sythiema State aan Ruurd van Burmania gehuwd met Elisabeth van Eminga en zo komt de state in handen van Minno Frans van Burmania, die tevens eigenaar was van Walta State te Bozum, dat hij liet slopen. Daar Walta echter belast was met een fidei commis daterend van 1538, maakte de weduwe Ewsum, vrouwe van Lulema daartegen bezwaar en de erfgenaam van Minno Frans, Sixma van Andela was niet zo goed of hij moest Walta State herbouwen. Daartoe liet hij op zijn beurt Sythiema State te Hallum slopen. In 1796 worden het hornleger en de terreinen verkocht waaronder de 'poortfenne', het appelhof en 'de trans over het geheel'. D. Cannegieter vermeldt dat er 'enige jaren geleden' een paar kelders gevonden zijn en dat het 'fraaie bosch binnen de grachten de laatste jaren' geheel is uitgeroeid.

Stateterrein

De kadasterkaarten geven het terrein duidelijk aan. Het was rechthoekig en omgeven door een gracht, waarbinnen nog een omgracht eiland was gelegen. Naar de Heer Regnerus te Hallum, die het terrein jaren bewerkte, ons meldde, zou daar veel puin gevonden zijn en een stins gestaan kunnen hebben. In het overige terrein zag men zich kronkelpaden aftekenen, kennelijk resten van het door Cannegieter vermelde bos. In 1977 is het terrein bouwrijp gemaakt en zijn in de lijn van het nog bestaande Poortepad fundamenten gevonden van een poortgebouw over een gracht (afb. 193-195).

Het poortje, dat in 1899 afgebroken is, was volgens de tekening van D. Cannegieter en Bulthuis/Stellingwerf 1671 gedateerd.

Poortgebouw

Volgens gegevens van het Biol. Archeologisch Instituut, dat de opgraving uitvoerde, bestond het opgaande metselwerk van het poortgebouw benedenaan uit rode baksteen van 26 × 6,5 cm, hogerop uit gele steen van 20,3 × 4,5 cm met een buitenzijde van paarsrode steen van 18,5-19 × 4,5 cm. De overspanning onder de brug was krap 2 m tussen twee landhoofden, die aan de landzijden twee oudere funderingen bevatten met steunbeerachtige blokken metselwerk, waarin de aanzet van gemetselde bogen te zien was. De 17e-eeuwse poort verving dus een gemetselde boogbrug, waarvan ons inziens het middendeel beweegbaar geweest moet zijn. De voor- en achtergevel van de 17e-eeuwse poort zullen ter plaatse van de oudere pijlers gestaan hebben. Zij waren gefundeerd op een bed van balken. De wangen van de landhoofden waren gekoppeld door vier lange trekbalken met ankers, twee op oudere boogaanzetten en twee in de onderbouw van de voor- en achtergevel van de poort.

Stategebouw

De tekening van Stellingwerf toont een samengesteld gebouw, waarvan het ingangsgedeelte en de haaks daarop staande vleugel onderkelderd waren. Mogelijk stamde het ingangsgedeelte nog uit de Middeleeuwen en werd daar in de 16e eeuw een woonvleugel aangebouwd. De kruiskozijnen staan daar immers nog in nissen en de topgevels hebben kleine pinakels. Later zou dat gedeelte uitgebreid kunnen zijn en van een haaks erop staande aanbouw voorzien en van een lager gedeelte aan het oudste bouwblok. Dateringsmogelijkheden zijn van deze tekening overigens niet af te lezen.

De voormalige industriemolens

Molenopzichtershuis

De lijst van havencherchers en molenopzichters van 1796-'97 (Inventaris van het archief van Lands- en gewestelijke besturen 1795-1813 nr. 628) vermeldt een molenopzichter in 1750 te Hallum. In de kerkvoogdijrekeningen wordt in 1750 het bouwen van het opzichtershuis bij de Hallumermolen vermeld, volgens een bestek dat ter secretarie ter inzage lag; de armvoogden betaalden mee aan de kosten. De vermelding 1750 in de lijst van opzichters van 1796, wijst dus op een bouwjaar. Mogelijk hebben we hier te maken met de Bartlehiemster molen, die als enige molen te Hallum op de kaart van Schotanus staat aangegeven, hoewel hij in 1638 genoemd was bij de onrendabele molens (Molens van Friesland, 31).

Industriemolens

Zuidwestelijk van Hallum, langs de Hallumer trekvaart stond een korenmolen genaamd ‘Minister Thorbecke’ (afb. 201). Deze achtkante stellingmolen met gepotdekselde voet werd in 1856 gebouwd, en in de jaren 1940-'45 gesloopt.

Volgens Wijnja stond de koren- en pelmolen genaamd ‘Sytsma's Molen’ 1 km ten noordwesten van het dorp (afb. 202). Wanneer deze achtkante stellingmolen, eveneens met een gepotdekselde voet, gebouwd werd, is ons niet bekend. Omstreeks 1927 werd de molen gesloopt.

Mogelijk zijn de door S.J. van der Molen in ‘Molens van Friesland’ 1971 genoemde industriemolens ‘De Roos’, 1838 en ‘de Vlugge’ dezelfde als de hiervoor genoemde ‘Sytsma's molen’ en ‘Minister Thorbecke’; of waren het hun voorgangers?

Het voormalig klooster Mariëngaarde

Praemonstratenser klooster Mariëngaarde

Ten zuidwesten van het dorp Hallum ligt het nog immer omgrachte terrein waarop in de 12e eeuw het klooster Mariëngaarde is gesticht (afb. 152, 153, 203-217, 219). Slechts een gedeelte van de terp waarop de kloostergebouwen stonden, is sedert de laatste afgravingen in de jaren 1916/1920 bewaard. Het terrein is als archeologisch monument uit de 12e eeuw beschermd. Daarop staat een boerderij genummerd Mariëngaarderweg 45. Bij de oprit is in 1963 ter gelegenheid van de herdenking van de Stichting van Mariëngaarde een monumentje opgericht samengesteld uit zwerfkeien en stenen die op het terrein gevonden zijn.

Litteratuur

R.V.A., I, 115 III, 24; J. Diest Lorgion, Het klooster Mariëngaarde F.V.A. 1842; Wumkes II, 21; Mon. Bat. II, 83; N. Ottema, Friese kloosterterpen in Een kwart eeuw... 1947, 445-458; P. Glazema, De abdij Mariëngaarde in Historia 1948, 217; P. Elp. Bruna. De kloosterkaart van Friesland z.pl. 1945; Van Buijtenen, S. Vitus, 43; N. Backmund, Monasticon Praemonstratense, II, Straubing 1952, 210; A.K. de Meyer, Frisia Catholica, in Geschiedenis van Friesland, Drachten 1968; Herma M. van den Berg, Het klooster Mariëngaarde in Publicatieband A.F.T 1978.

Bronnen

Gesta Abbatum Orti S. Marie, uitg. Aem. W. Wybrands, Leeuwarden 1879, waarin tevens gedeelten uit de Brevis Historia Orti S. Marie betreffende de gebouwen; Sibrandus Leo, Abbates in Mariëngaarde, uitgave D.A. Wumkes, Bolsward 1929; Kronieken van Emo en Menko uitg. H.O. Feith en G. Acker Strating, Utrecht 1866 (Hist. Genootschap Nieuwe reeks nr. 4).

Vertaling uit Gesta Abbatum: Het leven van de Z. Frederik van Hallum door P. Elp Bruna, Frisia Catholica, Leeuwarden 1947; Leven en verering van de H. Siardus, Tongerloo 1913; vertaling van Brevis Historia door D. Cannegieter in F.V.A. 1894. Gedeelten uit Sibrandus Leo door H. Halbertsma in Berichten Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek 1954, 94-136; vertaling van Emo en Menko's kroniek door W. Zuidema en J. Douma, Utrecht z.j. (1940).

Afbeeldingen

Kaart van de Bildtlanden, A.R.A., inv. kaarten 1871, II, 3043/4, (afb. 205), zie J.G. Avis, Het auteurschap van de 16e-eeuwse kaarten van het Friesche Bildt, Tijdschr. voor Geschiedenis 1934, 403; A. Rademaker, Ruïne van de abdij Mariëngaarde, plm. 1725, coll. Fries Museum (afb. 219).

Zegels

Nederl. Kloosterzegels, afl. XXIII, 1952, 42.

Het oudst bekende conventszegel dateert van 1422 en geeft de Kruisiging weer; randschrift: Sigill(um) conventus et [ec]cl(esi)e de Orto S(an)c(t)e Marie (afb. 206). Het oudst bekende abtszegel is van 1297 en stelt de H. Maagd voor, en een knielende abt; randschrift: Sigill(um) abbat[is] Orti S(an)c(t)e Marie (afb. 208). Op het groot zegel zijn de H. Maagd en twee figuren, Tetard en Frederik voorgesteld. Randschrift: [S(igillum)] abbatis Orti S(an)c(t)e Marie maius (afb. 207).

Geschiedenis

De voornaamste bron voor de geschiedenis van Mariëngaarde zijn de Gesta Abbatum Orti Sancte Marie. Daar lezen we in het leven van de Z. Frederik dat hij na de dood van zijn moeder naar de Utrechtse bisschop ging om het kanunnikenkleed te vragen en goedkeuring kreeg voor de oprichting van een klooster. Vandaar ging hij naar Mariënweerd, een Praemonstratenserklooster bij Beesd, waar hij de ‘sanctos mores et observantias honestas’ in zich opnam en een Ordinarium liet afschrijven. Teruggekeerd gaf hij eerst aan enkelen die bij hem gebiecht hadden, de raad zich aan te sluiten bij een gemeenschap van grijze monniken ‘die een nieuwe nederzetting in Friesland gesticht hadden’. In 1163 bouwde hij vervolgens een kapel, gewijd aan ‘God, de H. Maagd en de H. Johannes de Evangelist’, op een terrein dat beschreven wordt als een vlak gebied, dicht bij de zee, ‘een plaats niet alleen vruchtbaar maar ook zeer geschikt voor veehouderij’. Hij noemde de plaats, waaromheen hij een gracht liet graven, Ortus S. Mariae. Frederik was te Hallum geboren en was voor studie naar Munster in Westfalen geweest; teruggekeerd was hij pastoor te Hallum geworden.

Door zijn optreden gingen verschillende leden van bekende families als Goslicus Goslinga en Wybrand Camminga van Blija tot het kloosterleven over, evenals vrouwe Sju uit

Markela bij Hallum en vrouwe Gertrudis van Driesum, die met haar zwager Aesgo een reis naar het H. Land had ondernomen. Aesgo was onderweg gestorven en Gertrudis werd na terugkeer priorin van Bethlehem. Een andere volgeling Taco richtte zelf een kloostergemeenschap op die weldra gesplitst werd; een groep vestigde zich te Dokkum 'ad S. Bonifatium', de andere in de Marne in Groningen. Wegens de grote toeloop van volgelingen, besloot Frederik de vrouwen onder te brengen in een apart klooster en hij verwierf een terrein waar hij het klooster Bethlehem bouwde.

Volgens de kroniek ging Frederik, nadat alles in zijn klooster geregeld was, op reis om bij bestaande kloosters ervaring uit te wisselen en de paterniteit te verwerven van een reeds langer bestaand klooster. Daar hij te Munster gestudeerd had dacht hij aan Cappenberg, maar, vertelt de kroniek, te Munster ried men dit af daar dit klooster zeer afhankelijk was van wereldse vorsten en hij kreeg de raad naar Steinfeld te gaan. Hij werd daar zeer goed ontvangen en kreeg boeken en zelfs de persoon van Herman Jozef mee, een ervaren wetenschapper en deskundig in zaken de Praemonstratenser Orde aangaande. Via de Rijn en Utrecht reisden zij terug en de uitwisseling van geleerden bleef ook daarna bestaan. Herman Jozef was een tijdlang prior van Mariëngaarde.

In 1175 stierf Frederik en hij werd begraven in de kapel die hij zelf gesticht had. Onder de tweede abt, Into, besloot men de gebouwen uit te breiden. De abt reisde naar Deventer om tufsteen te kopen. De kerk werd herbouwd nadat het gewelf over het graf van abt Frederik was ingestort. Sibrandus Leo weet te vertellen dat men van de fundamenten af bouwde en dat de nieuwe kerk die een rechthoekige vorm had, dezelfde was als die hij nog kende. Door schenking verwierf het klooster allerlei eigendommen: onder abt Siardus een turfgraverij in Bakkeveen waar een uithof gebouwd werd, deze wordt later verwisseld voor land in de nieuwe Bildtpolder. Van Siardus wordt ook verteld dat hij meehielp dijken aan te leggen, 'om overstromingen van het zoute zeewater te voorkomen'. Onder abt Sibrand II werd het eiland Marken verworven, deels uit schenking, deels door aankoop. Tot de aanleg van de Bildtlanden in de 16e-eeuw droeg het klooster bij door het maken van een kanaal (Charterboek I, 284, II, 8, 35, 67, 214, 386).

In 1618 bleek Mariëngaarde pacht te trekken uit goederen te Hallum, Marrum, Hijum, Westernijkerk, Finkum, Jelsum, Stiens, Raard bij Dokkum, Oosternijkerk, Oudkerk, Rijperkerk, Vrouweparochie, Nieuwe Bildtzijl en van 48 huizen in de stad Leeuwarden. Ook het patronaatsrecht van de Leeuwarder Oldehove kwam eind 13e eeuw aan Mariëngaarde. Via het onderwijs had Mariëngaarde grote invloed; er ontstond een bloeiende kloosterschool met een nevenstichting op het eiland Griend. De kloosterstichting Lidlum in noordelijk Westergo stelde zich onder Mariëngaarde.

Gebouwen, gegevens bouwgeschiedenis

Over de gebouwen worden wij ingelicht door de beide genoemde kronieken en de Brevis Historia. Wij zagen reeds dat Sibrandus Leo in het midden van de 16e eeuw schrijft dat de kerk door de tweede abt-gebouwd, rechthoekig was en dezelfde, die hij nog kende. Blijkens de anecdote over het verlies van de beurs met geld in Deventer, weten wij dat aan deze kerk tufsteen toegepast was. De kaart, aan van Deventer

toegeschreven en uit de veertiger jaren van die eeuw daterend, geeft een schets van de abdijkerk. Men ziet daar een gebouw met een dwarspand en een hoge naaldspits op een vieringstoren. Wat Sibrandus met 'rechthoekig' bedoelt is niet terstond duidelijk. Wij komen daarop terug. De schets laat de mogelijkheid open dat het koor rechthoekig gesloten was.

Onder abt Sibrandus († 1240) wordt het westelijke gedeelte van de kerk, dat nog onvoltooid gebleven was in baksteen opgetrokken. De kloostergebouwen worden uitgebreid met een kamer voor de abt, verblijven voor belangrijke gasten, een eetzaal voor de kanunniken en een keuken voor de kloosterlingen. Tot zover de bronnen over Mariëngaarde. Uit de kroniek van het dochterklooster Wittewierum vernemen wij vervolgens dat abt Paulus naar Mariëngaarde kwam om raad te vragen aan abt Sibrand en door diens bemiddeling bouwmeester Everhard uit Keulen meenam om zijn kloosterkerk te bouwen. Op het jaar 1259 lezen wij daar vervolgens dat de kerk van Wittewierum met zijn 'vensters, gewelven, daken en andere noodzakelijkheden' gewijd is.

Wij mogen dus aannemen dat meester Everhard een plan gemaakt heeft voor een gewelfde kerk en daaruit afleiden dat ook de kerk van Mariëngaarde, mogelijk onder zijn leiding, in het midden van de 13e eeuw in steen overwelfd geweest zal zijn, evenals die van het nabijgelegen klooster Klaarkamp, waarvan de plattegrond bekend is.

Na beschadiging en slijtage in de loop der jaren legde abt Taco († 1512) zich toe op herstel van de gebouwen en abt Paulus, zijn opvolger, zette dit voort. Onder Taco werd een nieu-

we poort gebouwd aan de zuidzijde; vervolgens herbouwde hij een vervallen vleugel, die van de 'deur' van het convent tot de abtskamer reikte en liet hij de kamers in het dormitorium met stenen muren bouwen. Hij kocht diverse paramenten en liet vier altaren oprichten: het grootste ter ere van 'God en zijn Moeder Maria, S. Johannes de Evangelist en S. Cecilia', een 'achter in de kerk in het zuidelijk gedeelte gewijd aan 'God, S. Johannes Baptista, S. Augustinus en S. Anna', het derde aan 'God, S. Mattheus de Evangelist, S. Antonius en S. Barbara', het vierde ter ere van 'God, S. Bonifatius, S. Martinus en Maria Magdalena'. Onder abt Paulus zijn drie dezer altaren verplaatst evenals dat voor S. Katherina. Tenslotte liet abt Taco de molen buiten het convent vernieuwen.

Abt Paulus († 1533) zette de restauratie en verbeteringen van de gebouwen voort en de Brevis Historia is zo uitvoerig over deze werkzaamheden, dat wij daaruit duidelijk informatie lezen kunnen over de gang van zaken. De eerste aanschaf betrof een klein koororgel, gekocht van Abt Paulus van Klaarkamp. Dan wordt verhaald dat een Ordinarium wordt geschreven 'dat in het linker koor ligt' en een Collectaneum voor de ouderen, dat 'in het rechter koor ligt'. Diverse andere werken werden geschreven en 'hij stelde een wereldlijke schrijver aan, die de broeders in deze kunst moest onderwijzen'. Vele oude boeken die op de zolder van de sacristie lagen, werden onder abt Paulus opnieuw ingebonden en hij liet iemand komen uit de Reguliere abdij van Bergum om hierin te onderwijzen. Op de verdieping van het kapittelhuis liet hij ruimten bouwen, door leien daken gedekt, om deze codices te bergen. Ten behoeve van de restauratie van de gebouwen begaf ook abt Paulus zich, als zijn voorganger Ento in de 13e eeuw, naar Deventer, ditmaal echter om hout te kopen. Vervolgens ging hij naar Amsterdam om 'wagenschot, raffters en sparren' te kopen. Thuisgekomen huurde hij timmerlieden die 'de oude grote en hoge toren moesten afbreken, waarin vier klokken hingen'. Van de omringende muren moesten zij dertien lagen afbreken en een nieuwe toren veel kleiner dan deze werd 'aan een kant van de kerk niet in het midden' herbouwd en zij hingen weer vier klokken erin, de grote en drie nieuwe kleinere.

Na enige jaren ging men verder en werd de kerk van die toren af tot het westen van gebakken daktegels, hout en balken ontdaan en ook van dat muurwerk werden dertien lagen afgebroken. En abt Paulus liet dat gedeelte van de kerk 'met nieuwe balken dekken en met een leien dak'.

Na opnieuw enige jaren werd het koor vernieuwd en, vervolgt de kroniek 'in het jaar 14 is de overdekking van hout tot stand gekomen, die beschilderd werd en in het jaar 20 zijn de banken voor de kanunniken gemaakt door meester Johannes van Schuilenburgh uit Westfalen.

De vloer werd vervolgens met gebakken tegels belegd, 'te weten gele en groene'; op het altaar liet hij een retabel maken vol figuren en drie zetels voor de priester, de diaken en de subdiaken om tijdens de mis plaats te nemen; er boven kwam schilderwerk.

Tenslotte richtte hij zich weer op de gehele kerk en liet daar de 'stenen dekking, die zeer laag was, omdat zij op zoveel ribben rustte neerhalen', en nadat de altaren van hun plaats gehaald waren liet abt Paulus door de broeders op de altaren retabels plaatsen met beeldhouwwerk versierd, deels verguld en deels niet. Voorts liet hij banken voor mannen en vrouwen aanbrengen achter in de kerk (dus westelijk) en een ruim portaal bouwen van steen met leien gedekt. Van de deur van het koor tot

aan de westelijke deur liet de abt voorts een vloer leggen van harde natuursteen. Ook zorgde hij voor grote vensters met glas en liet hij voorstellingen van de Passie des Heren aanbrengen aan de voet van het dak. Ook bestelde hij een groot orgel bij Johannes van Zutphen en herbouwde van de fundamenten af 'transitum ecclesie ex parte aquilonari' en liet het rondom bevloeren. Wij menen dat hier bedoeld wordt dat de noordelijke arm van het pandhof herbouwd werd en de gehele pandhof bevloerd werd. De muren werden rondom gewit, 'evenals in de kerk'. Ook het kapittelhuis werd nieuw gedekt en abt Paulus richtte de bibliotheek in op de verdieping. Het dak werd met een nieuw soort dakpannen gedekt, tuimelaars geheten. Voorts wordt nog uitgeweid over de nieuwe kamers voor personeel en gasten die gebouwd werden, evenals nieuwe stallen, de molen en de brug.

Een aanvulling vermeldt nog dat abt Paulus het brouwhuis en het armenhospitaal liet herbouwen en twee altaren liet plaatsen 'in sollario ante chorum' het verlichte gedeelte van de kerk voor het koor, dus onder de vieringstoren.

Conclusie bouwgeschiedenis

Uit hetgeen wij uit de tekst aangehaald hebben, menen wij op te maken dat de kerk, die in het derde kwart van de dertiende eeuw in baksteen voltooid werd, toen tevens in steen ge-

welfd zal zijn. Over de vorm van de koorsluiting hebben wij geen zekerheid, wel waren er blijkbaar in de 16e eeuw 'drie koren'. De plattegrond van het moederklooster Steinfeld had een absidiaal gesloten hoofdkoor en aan beide dwarspanden telkens twee kapellen. Het schip was daar driebeukig. Uit de tekst over de werkzaamheden in de 16e eeuw lezen wij dat de gewelven afgebroken werden omdat ze te laag waren en op veel ribben rustten. In een driebeukige kerk zoals te Steinfeld en Klaarkamp grijpen de gewelven niet zo laag aan dat ze hinderlijk kunnen zijn voor de ruimte. Wij menen daarom dat de kerk van Mariëngaarde eenbeukig was, zoals ook uit de afbeeldingen op de kaart van de Bildtlanden te zien is. Het dwarspand zal dan ook niet zo breed geweest zijn als te Steinfeld en mogelijk slechts van drie absiden voorzien zijn geweest, zoals gebruikelijk in Friesland. Ook de tufstenen kerken van Dokkum en Leeuwarden hadden blijkens de gevonden plattegronden dwarspanden of aanbouwen met een absidiale sluiting aan de oostzijde. De uitdrukking rechthoekig bij Sibrandus Leo zal dan betrekking hebben op de vorm van het opgaande werk van het kerkschip en niet op de plattegrond.

In de 16e eeuw werd de kerk inwendig ruimer door de doorgaande houten overwelving en kwamen er hogere en grotere vensters in, die naar alle waarschijnlijkheid met gekleurd of gebrandschilderd glas bezet waren. Met de kleurige vloer in het koor, de deels vergulde altaarretabels en de voorstelling van de Passie onder de voet van het dak, dus waarschijnlijk als wandschildering, kreeg de kerk in de 16e eeuw een rijk versierd interieur in tegenstelling tot de strakkere vormen van het romaanse gebouw.

In het Fries Museum berusten:

Bouwfragmenten

Sedert 1908 (80e jaarverslag Friesch Genootschap) een geel/bruin geglazuurde, enigszins wigvormige vloertegel met de voorstelling van een olifant met gevechtstoren op de rug, inv. 1332; afm. 16,5 × 11,8, dik 3 cm. van roodbakkende klei, XIII (afb. 211). Een tweede exemplaar bezit het museum Princessehof te Leeuwarden.

Een geel/bruin geglazuurde tegel met de voorstelling van twee fabeldieren, wier staarten elkaar omstrengelen, 18,5 × 15 × 3,5 cm. inv. 1408a (83e jaarverslag Friesch Genootschap 1912) XIII (afb. 210).

Een baksteen met glazuur waarin gegrift 'de cilva' inv. 1408 b.

Twee schijfvormige geglazuurde bakstenen hg. 19, diam. 14 cm, inv. 1408c (83e Jaarverslag Friesch Genootschap 1912, N. Ottema in Vrije Fries 1932, 59).

Sedert 1917 (88e en 89e Jaarverslag Friesch Genootschap tevens in Vrije Fries 1917, 210 en 1918, 179): een vloertegel met rank- en bloemornament in relief, 13,5 cm vierkant, XIV, inv. nr. 1951 (afb. 212).

Een fragment van een vloertegel met sterornament in relief, 15,5 cm vierkant, inv. nr. 1952, decoratie als afb. 110-111 nr. 4 doch diagonaal op de tegel geplaatst.

Fragment van polychrome muurtegel, inv. nr. 1953.

21 profielstenen inv. nr. 1957. Profielsteen met rode, witte en grijsblauwe strepen beschilderd inv. nr. 1955. Deze waren ten tijde van de bestudering van de stof niet beschikbaar. Uit de collectie Ottema-Kingma berust in het Fries Museum: een

baksteen met geboetseerde gemijterde figuur, 28 × 11,4 × 7,5 cm (afb. 209). De bovenzijde van de steen is ongeveer 2,5 cm uitgediept met uitsparing van de schrijdende figuur. Rond de uitsparing is als omlijsting een dubbele lijn gegrift. De figuur draagt een lange kromstaf die diagonaal door het reliëf loopt en eindigt in een binnenwaartse krul; de linkerhand steunt hem. De rechterhand is in zegenend gebaar geheven. Het hoofd dat door een verdiept aureool omgeven is, is gedekt door een mijter van lage driehoekige vorm, zoals eind 12e-13e eeuw gebruikelijk was; de fasciae hangen van de slaap af. Het gelaat dat de beschouwer aanziet is geschonden. De albe heeft smalle manchetten; de kazuifel wordt door de armen opgenomen; over de schouders hangt het pallium. De dracht doet ons concluderen dat het om een heilige bisschop gaat; in dit klooster zal de steen dan de H. Norbertus voorstellen. (vgl. Leeuwarden 1435-1935, Gedenkboek, Leeuwarden 1935, blz. 47). De steen zal uit het inwendige van het bakstenen gedeelte van de kerk stammen, XIIIA.

In de collectie Ottema in het Museum Princessehof bleven een aantal bouwfragmenten van gebakken klei en enige tegels bewaard, die door Ottema in 1947 in tekening zijn afgebeeld, doch zeer ongelijk verkleind (afb. 152). De profielstenen zijn in 1977 overgedragen aan het Fries Museum; zij zijn duidelijk met de hand gesneden in de vochtige klei en blijken onderdeel uitgemaakt te hebben van traceringen in cirkels van ongeveer 56 cm doorsnede, die blijkens de deels tweezijdige profilering open geweest moeten zijn (afb. 153 a-f). Zij zijn aan een zijde geglazuurd met een geel-bruine loodglazuur. Aan de fragmenten van



Afb. 152. Klooster Mariëngaarde. Bouwfragmenten uit collectie Ottema naar publikatie in 1947.

blad c en f van de reconstructie blijkt er, mogelijk later, glas gestaan te hebben dat direct met specie in de sprong gehecht was aan de geglazuurde zijde. Mogelijk stonden deze cirkels ofwel in de top van brede spitsbogen, waarvan dan verder niets teruggevonden is, ofwel in de zwikken tussen de spitsbogen van een kloostergang. Het komt ons niet onmogelijk voor dat deze traceringen met asymmetrisch profiel tot de verbouwing in de jaren rond 1525 behoren. Ook de flauw gebogen fragmenten, die een fries gevormd kunnen hebben of aan de binnenzijde van wijde spitsbogen gelopen kunnen hebben, kunnen tot de bouwfase behoord hebben, waarvan ons door de bronnen data bekend zijn.

Het fragment van een klein bakstenen gegroefd kolommetje met gewrongen lijst behoort tevens tot deze serie; het kan een deelzuiltje zijn geweest of aan een oxaal of altaar toegepast zijn geweest. Het voetstuk met hoekbladen is ons nog niet onder ogen gekomen evenmin het bij Ottema rechts daarvan afgebeelde kapiteel.

Van de bij Ottema afgebeelde tegels is nr. 9 niet van Mariëngaarde doch van Foswerd afkomstig, zie blz. 102.

Glas in lood

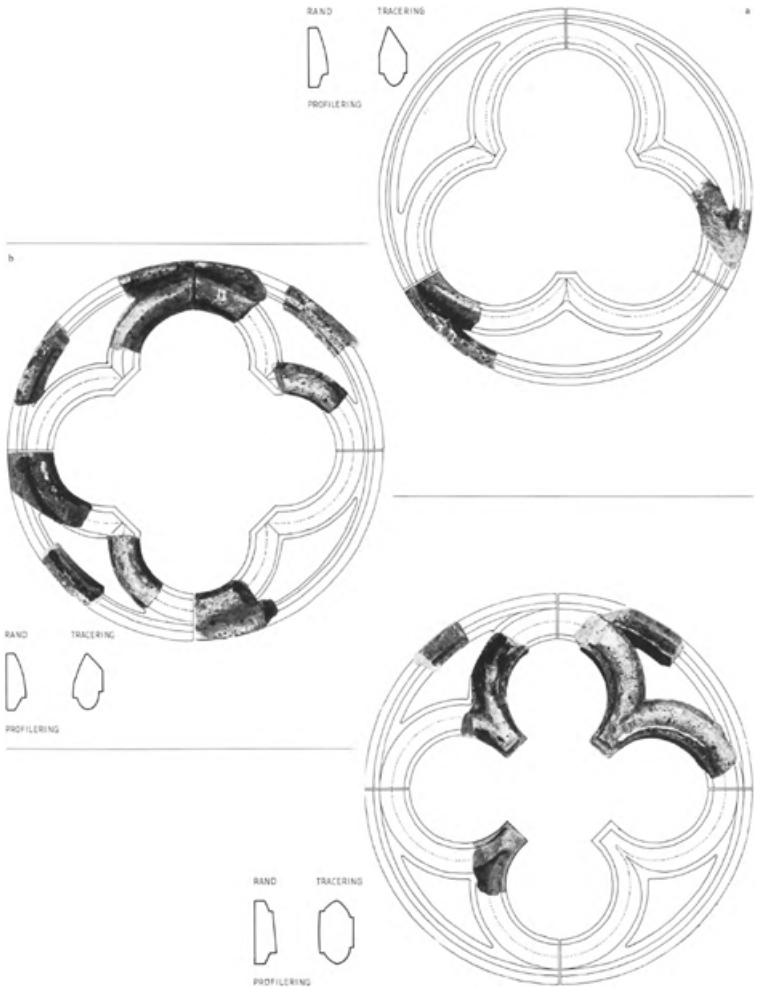
Restanten glas in lood met gotische versiering van klimopbladeren (N. Ottema in: Een kwart eeuw... blz. 447) Coll. Princessehof, Leeuwarden.

Een fragment van een baksteen (13 × 15 × 9 cm) met in de vochtige klei gesneden masker, XII-XIII, (afb. 213), Museum Admiraliteitshuis te Dokkum.

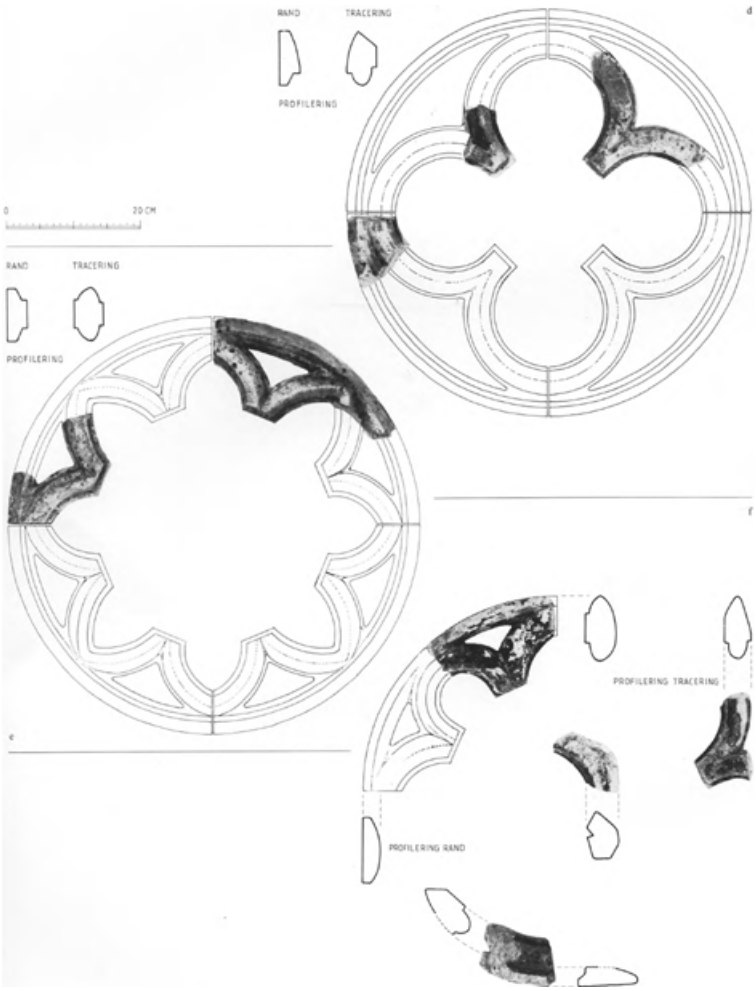
Wijnkruik

Dit museum bezit voorts sedert 1950 een toen uit de kunsthandel afkomstig wijn- of bierkruikje, een zg. Siegburger Schnelle, hoog 23 cm, diam. 5 en 9 cm (afb. 214-217). Op de kruik staan voorstellingen van de Kruisiging, de Graflegging en de drie vrouwen aan het Graf. Soortgelijke kruiken van Siegburger steengoed gesigneerd door F. Trac zijn in het Hetjens Museum te Düsseldorf (E. Klinge, Siegburger Steinzeug, Katalog

des Hetjens Museums, Düsseldorf 1972, nrs. 239-254). De onderhavige kruik moet in de zeventiger jaren gedateerd worden. Ter vervanging van de oorspronkelijke bolle deksel is op dit exemplaar een vlakke zilveren deksel gemonteerd met opschrift ‘Marigaerde Clooster 1560’; de deksel draagt zilvermerken Leeuwarden, meesterteken Joh. Foppes, na 1649 (Voet nr. 413). De deksel is kennelijk later pas op de kruik gemonteerd mogelijk van een andere (gebroken) kruik afkomstig. De kruik zou afkomstig zijn van de laatste bewoners van Burmaniahuis te Leeuwarden (mededeling G. Elzinga).



Afb. 153. Klooster Mariëngaarde. Reconstructie van cirkelvormige openingen en lijstwerk, uit fragmenten in collectie Ottema samengesteld en getekend door W.J. Berghuis 1977.


RAND
TRACERING
PROFILERING
0
20 CM
RAND
TRACERING
PROFILERING
d
e
f
PROFILERING TRACERING
PROFILERING RAND

Mariëngaarder molen

De molen, die door abt Taco vernieuwd werd, wordt op de kaart van de Bildtlanden (afb. 205) even ten zuiden van de kloosterkerk afgebeeld als standaardmolen. De kaart van Schotanus geeft een molen weer aan de Finkummervaart. Op de Topogr. kaart van 1860 komt de molen niet meer voor.

Latere lotgevallen van het terrein

Volgens een vermelding bij Wumkes is in 1804 afgebroken een grote huizinge met schuur genaamd het 'Mariëngaarderklooster'. De kadastrale minute geeft het terrein weer verdeeld in twee grote en vier kleine percelen, welke laatste in de noordwesthoek liggen. Op twee hiervan wordt een opstal getekend, die gelijk kan zijn aan de door Rademaker weergegeven ruïne, met dien verstande dat Rademaker dan de noordmuur te kort tekent en de het terrein omringende muur als rond weergeeft (afb. 219).

Kloosterhospitaal

Het lijkt mogelijk dat we hier te doen hebben met de oude ingang van het kloosterterrein, waar dichtbij het hospitaal 'domus pauperum sive hospitale' gestaan kan hebben dat door abt Paulus herbouwd werd (Gesta Abbatum, blz. 260). Het hospitaal wordt in één zin vermeld met de brouwerij. Mogelijk was die in het blinde ondergedeelte van het gebouw gevestigd en de armekamers erboven.

De in 1804 afgebroken huizinge met schuur kan op het zuidwestelijke terrein van Mariëngaarde gestaan hebben.

Een tekening van P.I. Portier in de coll. Fries Museum, Waterput bij Mariëngaarde geheten, lijkt op geringere afstand van Hallum getekend te zijn en een terp met waterput weer te geven die aan de westzijde van een weg was gelegen. Wij menen dat deze niet Mariëngaarde voorstelt. Zie verder blz. 172 onder 'Schierstins'.

Boerderij Mariëngaarderweg 45

Thans staat op het terrein een boerderij van het kop-hals-romptype met lang voorhuis, dat in het midden een kelder bevat (afb. 218). Hoewel dit type reeds in het begin van de 19e eeuw en mogelijk reeds eerder voorkomt in deze streek, moet de boerderij van na plm. 1832 dateren, daar de kadastrale minute een ander gebouw weergeeft. Het voorhuis van de boerderij is deels opgemetseld uit herbruikte moppen.

Boerderij Mariëngaarderweg 47

Onmiddellijk ten zuiden van het terrein van Mariëngaarde staat een boerderij, die in de schuurgevel een stichtingssteen bevat uit 1868, gelegd door Maartje Jans Jeppes. Het binhús is jonger.

Oude Leije

Oude Leije

Aan de uiterste zuidwestzijde van de gemeente behoort een rondom door het gebied van andere gemeenten begrensd gebied tot Ferwerderadeel. Deze situatie moet historisch gegroeid zijn (afb. 205 en 395).

Litteratuur

R.V.A. I, 106, III, 24.

Een kapel op de Leije wordt in 1540 genoemd in het Register van den Aanbreng. In de voorgaande passages zijn diverse bewoners en de priester 'Opper Leije' vermeld onder het hoofd 'Dit naebeschreven zijn die huijssteden opper Leije die de Abt van Mariëngaarde aldaer heeft liggende op Ferwerderadeels zijde'. In 1511 kwam slechts één naam voor 'Opper Leije' waarvan de 'Keller to Mariëngaarde' landheer was. Wij mogen dus aannemen dat het een ontginningsgebied van Mariëngaarde betreft. Leije betekent dan ook een bij eb water houdende plaats in het wad. (W. Dijkstra, Friesch Woordenboek).

De kaart van de Bildtlanden beeldt een sobere kapel af zonder toren. Latere afbeeldingen zijn niet bekend evenmin als latere vermeldingen. Waarschijnlijk is de kapel bij de Reformatie ten onder gegaan.

Te water was Oude Leije met Finkum verbonden door de Finkummer Vaart en buitendijks door de Leijster vaart naar Oude Bildtzijl. De bebouwing is gegroeid langs de vaart en langs de dijk.

Oan e Slinke 2

Aan het pad langs de Finkummer Vaart staat een boerderij met een 18e-eeuws voorhuis in 1976 gerestaureerd (afb. 223-225). In de gevel is een gevelsteentje aangebracht met 1769. Inwendig betimmering met getoogde deuren tussen ionische pilasters en schoorsteenmantel met schilderstukje, XIXA.

Voormalig klooster Genezareth of Nazareth

Klooster Nazareth of Genezareth

Klooster Nazareth was een priorij van Klaarkamp (in Dantumadeel bij Rinsumageest) en lag volgens een plaats in de kroniek van Mariëngaarde tussen de abdij Mariëngaarde ten westen en het cenobium Bethlehem ten oosten. Het terrein is gelegen aan de weg naar Bartlehiem (afb. 221 en 222).

Litteratuur

R.V.A. I, 105, III, 3 e.v.; Gesta Abbatum orti S. Marie, 190 e.v., 201; M. Schoengen in A.A.U. 1903, 138; R. Post in A.A.U. 1923, 220; Sibrandus Leo, Abtenlevens 15; Mon. Bat. III, 54.

Geschiedenis

Het klooster is kort voor of in 1191 gesticht door de tweede abt van Klaarkamp. In de Gesta van Mariëngaarde lezen we in het leven van abt Jelgerus de geschiedenis van een twist tussen Mariëngaarde en Klaarkamp in 1240 over een stuk land. Beide kloosters brengen bemiddelaars mede, die verwanten zijn van zusters uit het klooster Nazareth. Wybrand en Kempo Kempinga zijn tevens zusterskinderen van abt Sidachus van Klaarkamp en van Bava priorin van Nazareth. Een oudere generatie Wybrand Kempinga was begraven in Nazareth: hij was een oom van abt Jelger van Mariëngaarde. Het lijkt er op dat we aldus meer met een familietwist te maken hebben dan met een tegenstelling tussen twee kloosters.

In de 16e eeuw bezat het convent blijkens de Registers van den Aanbreng veel grond.

Bouwfragmenten

Ongeglazuurde tegel 15,8-16,5 × 14-14,5 cm, dik 3,5 cm met de voorstelling van twee dieren ter weerszijden van een levensboom, Fries Museum, in 1888 binnengekomen als geschenk van A. Cannegieter te Hallum (afb. 220).

Een geglazuurde tegel versierd met figuren in het Fries Museum, Inv. 735b was ten tijde van ons onderzoek niet beschikbaar.

Boerderij klooster Genezareth

Op het deels omgrachte terrein staat een boerderij van het kop-hals-romptype, zoals ook de kadastrale minute weergeeft. Het voorhuis heeft in de voorgevel de vensters aan een zijde staan, zodat aanvankelijk langs de noordelijke muur een kelder met bedsteden erboven geweest zal zijn.

Overige terpen en de bebouwing daarop

Bangma State op terprestant

Aan de Wildelandseweg ten zuiden van Marrum ligt een als archeologisch monument beschermde terp uit de voor-Romeinse ijzertijd (afb. 397). Op de terp staat de boerderij Bangma State van het kop-hals-romptype met lang binhús, dat blijkens de vensterindeling oorspronkelijk een kelder in het midden had. Het voorste gedeelte is gemoderniseerd en heeft een ingangsdeur tegenover het keldervenster. De boerderij zou uit 1887 stammen.

Verhoogde woonplaatsen

Aan de Hoge Herenweg is ten noorden van Feitsma State in de hoek met de Noorderleegster oprit een als archeologisch monument beschermde verhoogde woonplaats uit de 12e-13e eeuw gelegen (afb. 397).

In de hoek met de Wijbengaloane is eveneens een als archeologisch monument beschermde verhoogde woonplaats gelegen uit de 12e-13e eeuw (afb. 397).

Aan de Noordermiedweg bij de westelijke eendenkooi ligt een als archeologisch monument beschermde verhoogde woonplaats uit de Middeleeuwen (afb. 397).

Overige terpen

Halbertsma geeft bovendien nog een terp aan ten oosten van de Mariëngaarderweg tussen Zijlsterlaan en Roodschuursterlaan, een ten noorden van Ondersma, een recht ten zuiden van Hallum aan de zuidelijke oever van de Hallumer Trekvaart, twee in de Noordermiedpolder op gelijke afstand ten westen van beide eendenkooien en twee in de Zuidermiedpolder, benevens de terp Jousumburen ten noordoosten van Hallum. (Terpen kaart 5 oost en 6 west). Voorts geeft hij nog een derde stinswier Walta geheten ten noorden van de stinswier Donia (voor de beide andere zie resp. Donia State en Mariëngaarderweg 2).

De states

Donia State

Een kwartier gaans ten westen van Hallum lag Donia State aan de nu daarnaar genoemde weg. Het stinsterrein is als archeologisch monument beschermd 12e-13e eeuw en is volgens Halbertsma een stinswier (Terpen kaart 6 west) (afb. 227).

Litteratuur

R.V.A. I, 106, III, 12; Sipma IV, 104; Wumkes II, 43.

Bron

Handschrift D. Cannegieter, P.B. Leeuwarden; gegevens verstrekt door drs. J. Visser.

Geschiedenis

In 1511 wordt door Heyna Donie land aangebracht waarvan de landheer Ruurd Donia is. In 1540 gebruikt Rewerdt Aebinga die landen ‘nu als eigen’. Ruurd was een zoon van Hilck Donia, die volgens acte van 1494 gehuwd was met Schelte van Aebinga, en een dochter was van Romcke Jelmera van Ameland, die in 1463 in de toren van Hallum verbrand was (Occo v, 205).

Romcke zou een zoon zijn geweest van Rixt van Cammingha, die op Donia gewoond zou hebben. Het slot van Ruurd van Aebinga was volgens Cannegieter uit het water opgetrokken; in de kelders zou een rosmolen geweest zijn, mogelijk betreft dit echter Offingaburg, zie blz. 158.

Donia State zou door de Dokkumers in 1522 verbrand zijn. Ruurds zoon Hette stierf in 1575 en werd opgevolgd door zijn zoon Schelte en gelijknamige kleinzoon. In 1656 zou Donia reeds een boerenplaats geweest zijn. Schelte van Aebinga immers woonde op Offingaburg, zie aldaar. In 1708 komt Donia dan ook in tegenstelling tot States Goslinga, Feitsma, Sythiema als 'plaats' voor in het stemkohier. De dochter van Schelte van Aebinga huwde Tj. van Camstra; via hun zoon Tj. Homme van Camstra vererfde het goed aan diens dochter, die gehuwd was met de generaal van Schwartzenberg. Zijn zoon Wilco Holdinga verkocht Donia in 1772 aan Duco Martena van Burmania. In 1781 zou het goed op afbraak verkocht zijn, de weduwe Burmania was in 1778 echter volgens het stemkohier nog eigenares.

In 1808 vermeldt Wumkes dat het hornleger verkocht wordt met de daarop staande afgebrande huizinge. In 1818 is J. Tj. Miedema eigenaar van het hornleger met het (blijkbaar herbouwde) huis.

'Schierstins'

Het Fries Museum bezit een tekening door P.I. Portier voorstellende een ruïne waartegen een schuur staat en een klein huis, dat blijkens de stoffering een boerderij was of een herberg (afb. 228). Op de voorgrond een man bij een waterput. Op de achtergrond kerk en toren van Hallum, een molentje en een grote boerderij. Het huis op de voorgrond staat kennelijk op een terp waar een weg langs loopt. In de middengrond ziet men oplopende akkers. De ruïne waartegen de schuur is gebouwd heeft slechts een groot venster en vertoont bovenaan smalle openingen als van schietgaten. Het ziet ernaar uit dat we te doen hebben met het overblijfsel van een stins. De situatie wijst op een terrein in de buurt van Ondersma State. Op de kaarten van Schotanus en Eekhoff staat daar aangegeven 'Schierstins'. Onder het in 1511 aangegeven landbezit te Hallum komt geen eigendom van Klaarkamp voor, wel van Genezareth. Wij nemen aan dat Genezareth op die plaats goed verworven had, waarop een stins stond.

Uniapoort

Ten noordoosten van 'Schierstins' staat op de kaart van Schotanus als stemdragende lege plaats Unia aangegeven. Winsemius vermeldt in zijn 'Beschrijvinge' die toegevoegd is aan zijn 'Chronique' uitgegeven te Franeker in 1622 dat de meting voor de grietenijkaart gedaan is van de Uniapoort, omdat die zeer hoog was. Het is ook mogelijk dat de door Portier afgebeelde ruïne in plaats van een 'Schierstins' geheten bouwwerk deze Uniapoort zou voorstellen welke naam dan aan een stinsvormig gebouw gegeven zou zijn.

Feitsma State

Hoge Herenweg 35

Aan de Hoge Herenweg ten noordoosten van Hallum lag Feitsma State, thans een boerderij (afb. 227 en 229-233).

Litteratuur

R.V.A. I, 109, III, 7 e.v.; Tegenw. Staat II, 193; Wumkes I, 46.

Bronnen

Handschrift D. Cannegieter, P.B. Leeuwarden. Bewerking genealogische gegevens door drs. J. Visser.

Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf 1722 in coll. Fries Museum (afb. 230).

Proceskaart van Feitsma State en Oldersma State en de bijbehorende landerijen R.A. Leeuwarden, invent. van de Pol nr. 55 (afb. 229).

Geschiedenis

Feitsma goed wordt in de Aanbreng van 1511 genoemd op naam van Wyger van Feitsma; deze zou volgens het Handschrift Burmania gehuwd zijn geweest met Auck Mercla, die eerst gehuwd was geweest met Tacke van Mockema; zij was volgens een sententie van 1527 een dochter van Luts van Feitsma.

Na 1540 is de eigendom beter te vervolgen: Jelger van Feitsma, die in 1540 in de Aanbreng voorkomt met aantekening in de kantlijn ‘Gerbada’, woont in 1556 volgens een acte (not. Cleuting) op Feitsma State. Zijn dochter Tieth testeert er in 1576; zij was gehuwd met Hajo van Rinia en vervolgens met Minne van Scheltinga. Volgens Cannegieter was er op Feitsma State een glasruitje met de namen van haar gestorven kinderen. Door koop zou de state gekomen zijn aan Jelger Hessel van Feitsma, die er in 1613 testeerde en de state aan zijn zoon Hessel bij diens huwelijk met Frouck van Douma in 1602 reeds geschonken had. Volgens Cannegieter zou het goed toen omschreven zijn als ‘huys, hiem, hoff, gracht en cingel’. De vermelding in de Tegenw. Staat berust kennelijk op de gevel-

steen die nog in de topgevel van de boerderij staat en de initialen van Hessel en Frouck draagt benevens hun wapen en het jaartal 1602. Een zuster van Frouck, Saep geheten, erfde reeds in 1607; daarna is Ruurd, zoon van Hessels broeder Bocke eigenaar. Mogelijk verwierf hij het goed uit de decretale verkoop van 1613 waarbij het huis omschreven wordt met 'huys, schuur, graft, valbruggen, cingel, homeien en drie schone tuinen'. Ruurd was gehuwd met Machteld van Roorda met de baar; zij worden op de torenklok van 1648 vermeld en wonen in 1650 op de state (Wumkes I, 46). Ruurd geeft volgens het opschrift opdracht tot meting van Feitsma- en Oldersma State door Sijds Jans; van deze kaart is een copie bewaard uit 1734. Het state-terrein wordt omgracht weergegeven met een toegangspoort over de noordelijke gracht. Machteld van Roorda testeert aan Julius van Eysinga, een zoon van haar zuster Bauck, waarna de state aan diens zuster komt, die er in 1691 testeert aan haar zuster Lucia. Zij bezit in 1698 de stem van Feitsma State en sterft er in 1718. Een zustersdochter Johanna Beatrix van Sytzama erft; zij huwt B.H. van Voss thoe Beesten, aan wie het huis volgens Stellingwerf in 1722 toebehoorde. De weduwe van hun zoon woont er in 1764 nog; in 1766 worden oude pannen van Feitsma gebruikt bij de bouw van een brug. Daar er verder niets bekend is over het huis, is het mogelijk toen afgebroken. De eigendom is in 1768 in handen van Duco Martena van Burmania van Goslinga State en vererft verder als dat huis.

Gebouw

Volgens de afbeelding van Stellingwerf was Feitsma State een enkelvoudig huis, dat men eind 16e vroeg 17e eeuw zou dateren. Dit zal dus nog het huis zijn geweest dat Hessel van Feitsma bouwde. Het bestond uit een door een zadeldak gedekt huis zonder verdieping, waarvan de linkerhelft onderkelderd was. Boven de toegang, die langs een trapje bereikbaar was, was een zg. Vlaamse topgevel. De rechterhelft van het huis was niet onderkelderd en had daardoor diepere vensters. Van een traptoren is niets te zien. Over de gracht stond het gebruikelijke toegangspoortje, hier van een halsgevel voorzien, dus waarschijnlijk in de loop van de 17e of zelfs van de 18e eeuw gemoderniseerd.

Boerderij H. Herenweg 35

Op het omgrachte terrein staat thans een grote boerderij van het kop-hals-romptype (afb. 231 en 232). Het kopgedeelte heeft tot voor kort in het midden een kelder met opkamer gehad. Aan de topgevels zijn aanzetkrullen verwerkt, die waarschijnlijk van het voormalige poortgebouwtje afkomstig zijn, evenals de steen met alliantiewapen Feitsma-Douma en de initialen H.V.F en F.V.D. en 1602 (afb. 233).

Oldersma State

Ten zuiden van Feitsma State lag aan de Hoge Herenweg Oldersma State. De copie uit 1734 van een landmeting opgedragen door Riverdt van Feitsma van Feitsma State (zie Feitsma State) geeft ook de landerijen van Oldersma State. Het state-terrein wordt daar (midden 17e eeuw) reeds niet meer omgracht weergegeven en heet in het bijschrift Oldersma Sate. De bijbehorende landerijen omvatten vier percelen die als opstrekkende erven in elkaars verlengde liggen tussen de Herenweg en de zeedijk.

Jayma State

Jayma State lag bij Feytsma aan de Hereweg (afb. 227).

Litteratuur

R.V.A.I. 107, 109, III, 15.

Bronnen

Handschrift D. Cannegieter in P.B. Leeuwarden.

Geschiedenis

In 1511 bezit Gabbe Jayma landerijen en wordt zijn huisstee aangegeven; in 1540 is hij meijer van Harmen Quakenbrug's erfgenamen voor dezelfde landen die in 1511 door Gabbe zijn aangegeven. Volgens Cannegieter behoorde de state in 1640 aan de erven Beyers en A.A. Camp, in 1670 aan Duco Martena van Burmania en in 1698 aan Hessel van Eminga; in 1728 aan Vrouwe van Scharrenberg en in de 19e eeuw aan Mevr. Looxma weduwe Ypey. Op het terrein staat thans een moderne boerderij.

Gerbada of Douma State

Gerbada State lag ten zuiden van Hallum bij de Hallumervaart en heet ook Douma State naar de bewoners. Op de kadastrale minute is het terrein duidelijk te herkennen (afb. 235).

Litteratuur

R.V.A.I. 106, III, 7; Wumkes I, 373, 403, 405, 414.

Afbeelding

Tekening door J. Stellingwerf 1723, coll. Fries Museum (afb. 236).

Bronnen

Handschrift D. Cannegieter in P.B. Leeuwarden.

Geschiedenis

De goederen, die in 1540 van Jelger Feytsma zijn, en volgens een kanttekening in het Register van den Aanbreng Gerbada heten, waren in 1511 aangebracht door Ids Emingha

dochter. Jelger was gehuwd met Claer van Eminga, Ids dochter. Hun dochter Saep huwt Epo van Douma wiens goederen verbeurd verklaard werden, daar hij naar Emden uitgeweken was. In 1605 woont echter Barthold van Douma op Douma State; hij was gehuwd met Saep van Douma, die hem tot 1654 overleefde. Hun zoon Erasmus erfde in 1615 en liet Douma State bij zijn dood in 1631 na aan Edzard, zoon van zijn broeder Epo, Grietman van Ferwerderadeel tot 1659. Epo gehuwd met Sjouk van Hiddema wordt met vijf andere statebewoners als Grietman vermeld op de kerkklok van 1648. Het goed omvat dan huis, hornleger, bepoting, visserij en zwanenjacht etc. Edzard stierf in 1676 en liet het huis na aan zijn broeder Barthold, die in 1649 zijn vader opvolgde als Grietman en in 1659 gehuwd was met Dorothea Crack.

Gebouw

Een van hun schoonzoons Duco Martena van Burmania huurde de state, doch stierf een jaar na Dorothea. In de 18de eeuw behoort Douma dan aan de nazaten van een andere schoonzoon, van Sixma geheten. De laatste eigenaar was de kapitein du Tour van Bellinchave, die het huis deed afbreken. Hij was in 1792 gehuwd met Ducona van Sixma, dochter van A.T.R. van Sixma en Albertina du Tour. In 1792 wordt een fraai hek op blauw arduinstenen voetstuk alsmede een houten prieel met zitbanken te koop aangeboden, getimmerd in 1791. In 1794 is Douma State op afbraak te koop en in 1796 wordt nogmaals afbraak aangeboden waaronder een prieeltje of Turkse tent.

Volgens Cannegieter zou de state eerst omstreeks 1850 zijn afgebroken. In de tuin van de pastorie stond nog lang een wapenleeuwtje van Douma State. Het beplante terrein heette in de volksmond het Sixmabosch.

De tekening van Stellingwerf geeft een duidelijk herkenbaar gebouw weer: een middeleeuws of 16e-eeuws gedeelte, mogelijk een stins, waartegen blijkens de gezwenkte eindgevel in de late 16e of vroege 17e eeuw een lage vleugel is gebouwd, waarvan de vensters in nissen stonden. Over de gracht de algemeen toegepaste toegangspoort met familiewapens. Waarschijnlijk is in het tweede kwart van de 17e eeuw de gevel van het huis verfraaid met pilasters en een ingangspoort in de trant van Hendrick de Keyser waarop de familiewapens waren gehouwen benevens twee topgevels. Als bouwheer zou dan Edzard van Douma in aanmerking komen, die het goed immers in 1631 erfde.

Op het stinsgedeelte kwamen later fraai gesneden bekroningen van de schoorsteenborden.

Ondersma State

Op de grens van Ferwerderadeel en Leeuwarderadeel ten noorden van Hijum stond Ondersma State, naar de bouwheer ook het Huis Jongstal of, naar de gang van zaken, het Huis van Berouw genoemd (afb. 237).

Litteratuur

R.V.A. III, 15, Tgw. St. II, 92; D. Cannegieter in F.V.A. 1887, 120.

Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf met onderschrift: Het huis van Berouw van den Heer Jongestal onder Hallum in Ferwerderadeel in Oostergo; tekening door J. B(ulthuis) 1786 en litho daarnaar door D. Cannegieter uitg. Mulder Leiden, alle in collectie Fries Museum te Leeuwarden (afb. 238).

Geschiedenis

Cannegieter vermoedt dat Walter de Underthum, die genoemd wordt in het leven van abt Ethelger van Mariëngaarde afkomstig was van een plaats waarnaar ook Ondersma genoemd is. In 1540 komt de Ondersmaterp voor in de aanbreng: Jijme Jaijma gebruikt als eigenaar onder andere een pondemaat op deze terp. Hoewel deze in 1511 niet aangebracht zijn, heeft hij toch altijd reeds ervoor betaald, verklaart hij. Eerst een eeuw later horen wij dat Allard Pieter Jongstal daar een huis bouwde, door Schotanus een hofstede genoemd. A.P. Jongstal was in 1612 te Stavoren geboren als Pieter Jongstal; door een oom werd hij in 1635 geadopteerd onder de naam Allard. Hij studeerde te Franeker en Leiden, werd advocaat te Leeuwarden en raadsheer in het Hof van Friesland. Hij huwde Margrieth van Haren uit Blija, wier moeder Magdalena van Vierssen was. In 1653 is hij door Willem van Nassau, stadhouder van Friesland, in het gezantschap naar Engeland afgevaardigd; zijn stadhouderlijke gezindheid werd hem daar niet in dank afgenomen en hij trok zich tenslotte terug. Later werd hij nog afgevaardigd naar de vredesonderhandelingen te Breda. Ook in 1672 heeft hij als president van het Hof mede de beslissing genomen Friesland te verdedigen.

Het huis te Hallum moet uit zeer ruime beurs gebouwd zijn geweest. Volgens een niet nader gedateerde door Cannegieter genoemde acte zou het huis voorzien geweest zijn van ‘poorten, gragten, cingels, homeyen, ringmuren, boomen en plantagien, mitsgaders bloe-

men- en keukentuinen, schiphuis c.a'. Op het platte met zink beslagen dak vond men een bassin met goudvisschen.

Het huis vererfde op zijn zoon Gellius Wybrandus, gedoopt in 1653 en gehuwd met Ida Lezacn van Wissema, dochter van Sape en Frouck van Burmania. Gellius was sedert 1673 Grietman van Hemelumer Oldephaert doch hij stierf te Hallum in 1668. Het Huis vererfde volgens het testament van Allard Pieter wederom op de oudste zoon, Pieter geheten; deze was gedoopt in 1676 en overleed voor 1708. In 1698 behoort de stem van het huis aan W. van Haren en Bruno van Viersen als curatoren over de kinderen Jongstal (stemkohier).

Zijn echtgenote Wilhelmina Coenders had hem een zoon Pieter geschonken die erfgenaam werd. Als weduwe hertrouwde zij Gellius Wybrandus van Aytta, bij wie zij nog drie kinderen kreeg. De erfgenaam moet vrij jong zijn overleden, want na zijn dood procedeerde de stiefvader ten behoeve van zijn kinderen en werd in 1741 in het gelijkgesteld ten nadele van een neef, aan wie Pieter II de bezitting had nagelaten. Het Huis moet omstreeks die tijd reeds zijn afgebroken, want in 1751 wordt Ondersma State bij een verkoping door de kinderen Aytta reeds een boerenhuizinge genoemd. De Tegenw. Staat uit 1785 spreekt echter van 'onlangs' afgebroken door den Majoor Aytta; deze overleed in 1773.

Gebouw

Volgens de afbeeldingen was Ondersma State een rijzig vierkant gebouw onder een omgaand zadeldak met vier hoekschoorstenen. Het middenrisaliet was gedekt door een tympaan en de voorgevel geleed door pilasters van de grote orde. Boven de vensters worden afwisselend driehoekige en halfronde tympaans getekend. Het huis lijkt op een lage onderverdieping te staan. De smalle vensters en de smalle ingangspartij wijzen met de doorgaande pilasters op een bouwtijd omstreeks 1640, zodat het jaartal 1640/8 dat voorkomt op het toegangspoortje, dat nog op een dam in de omgrachting staat, juist zou kunnen zijn. De tuin was blijkens die afbeelding geheel ommuurd met op gelijkmatige afstanden kleine paviljoens.

Wanneer het Huis de bijnaam Huis van Berouw heeft gekregen is onduidelijk. Gellius Wybrandus wiens vrouw niet onbemiddeld was (van haar ouders is de toiletspiegel met zilveren wapenschilden op de rand uit 1670 bekend, thans in het Fries Museum) heeft er althans de laatste jaren van zijn leven tot 1688 gewoond.

Boerderij Ondersma

Op het deels nog door grachten omringd terrein staat een grote stelphoeve, mogelijk van kort na 1870. Het in 1843 gebouwde woonhuis van de boerderij zou toen afgebroken zijn om naar de stad Leeuwarden overgebracht te worden. De schuur was in 1838 herbouwd, nadat de vorige was afgebrand.

Onbekende State

Onbekende state in 1723 behorend aan Titus Sloterdijk.

Afbeelding

Tekening door J. Stellingwerf 1723 in coll. Fries Museum (afb. 234).

Bron

Handschrift Cannegieter P.B. Leeuwarden.

Geschiedenis

Cannegieter weet te melden dat T. Sloterdijk in 1702 huwde met Titia van Idsinga en dat hij na haar dood in 1722 een tweede huwelijk aanging met Geertruid van Haersma uit Driesum. Bij zijn eerste echtgenote had hij een zoon Harmen Adolf, die in 1742 huwde met Adriana van Idsinga. Ter plaatse van het landhuis kwam volgens Cannegieter later een boerderij te staan, die afbrandde en niet herbouwd werd.

Gebouw

Het door Stellingwerf afgebeelde huis is een eenvoudig herenhuis, dat tegen een boerderij is aangebouwd; achter het lage linkergedeelte ziet men namelijk het schuurdak nog juist oprijzen, een situatie vergelijkbaar met Goslinga State. Het herenhuis heeft een vroeg 17e-eeuws uiterlijk en ligt op een omgracht terrein. Waarschijnlijk hebben we te doen met een state, die door vererving of koop rond 1700 aan de raadsheer T. Sloterdijk is gekomen, mogelijk een oud Idsinga goed. De Schotanuskaart vermeldt de state niet onder deze naam.

Belangrijkste overige boerderijen en de eendenkooien

Mariëngaarderweg 2

Grote boerderij van het kop-hals-romptype gelegen op een terrein grenzend aan een omgrachte heuvel, die door Halbertsma als stinswier wordt aangeduid (Terpen, kaart nr. 5 Oost). De kaart van Schotanus geeft twee gebouwen op deze plaats. De boerderij is in 1975-'77 gerestaureerd met rijksbijdragen (afb. 227 en 239-246).

Beschrijving

Het voorhuis is gevat tussen topgevels bekroond door schoorstenen met kappen. De ingangen zijn in de hals en in het midden van het voorhuis aan de westzijde te vinden. De

grote door pilasters omlijste deur aan de buitenzijde van de boerderij staat voor een kelder en opkamer die in het midden van het voorhuis zijn aangebracht. Deze schijntoegang wordt als lijkdeur aangemerkt. Erboven staat een grote dakkapel die bij de restauratie heraangebracht is, nadat hij korte tijd verwijderd was. Bij die gelegenheid kregen de vensters ook de indeling in 5 × 4 ruiten. De indeling van de glaspanelen rond de ingang in de hals is origineel. Op de achtergevel zijn ankers 1810 te zien, die voor het gehele gebouw kunnen gelden, gezien de detaillering van de deuromlijstingen en het inwendige. In de kamer achter de opkamer is een betimmerde kastenwand met opgenomen guirlande als decoratie en een schoorsteenpartij met dergelijke spiegellijst (afb. 241 en 242). De gang is van ouds belegd met marmeren tegels. In het portaal in de hals tegelwanden met bloemvaastableau, een koetje en een paard, alle uit de bouwtijd (afb 243-245). De schuur is met riet gedekt en heeft oeleborden met zwanenhalzen. In de tuin een theekoepel met kegelvormig rietgedekt dak.

Miedweg 36

Op een omgracht terrein gelegen boerderij van het kop-hals-romptype met kort voorhuis, mogelijk vroeg 19e-eeuws. De top van de voorgevel en de schuurgevel zijn later vernieuwd.

Wierdsma Sate

Aan de Miedweg eveneens op omgracht terrein gelegen boerderij eveneens van het kophals-romptype en geheel van gele steen opgetrokken XVIII?; op het voorterrein bakhuisje.

Eendenkooien

Ten noorden van de Miedweg twee eendenkooien, enig overgebleven van de acht ten noorden van de trekvaart getekende kooien bij Schotanus (afb. 395 en 251).

Vijfhuisterdijk 1

Boerderij van het kop-hals-romptype met lang voorhuis volgens ankers in de achtergevel gedateerd 1769 (afb. 247 en 248). De schuur is deels vernieuwd maar in het voorhuis is een betimmerde kasten-bedsteden-wand met paneel- en regelwerk dat uit de bouwtijd kan dateren; deuren XIX.

Vijfhuisterweg 19

Boerderij van het kop-hals-romptype met voorhuis dat in het achterste gedeelte onderkelderd is; blijkens de vorm van de vensters is de boerderij in de zestiger jaren van de 19e eeuw gebouwd. Wagenhuis met cirkelvormige tuimelramen (afb. 250).

De poldermolens

Poldermolen Doniaweg 45

Ten zuidwesten van Hallum staat in het waterschap de Hallumerhoeksterpolder een achtkante grondzeiler, genaamd 'Vijfhuizen' of 'Hoekstermolen', gebouwd in 1846, jaar waarin deze polder tot stand kwam. De molen is thans eigendom van de stichting 'de Fryske Mole' (afb. 249).

Litteratuur

Molens van Friesland, 137.

Geschiedenis

In de jaren 1964-1971 vonden diverse herstellingen en vernieuwingen plaats. In 1964 o.a. een nieuwe staart met kruilier. In 1971 werden de roeden opnieuw opgehekt.

Het staande werk

De molen is gefundeerd op stiepen, in het opgaande werk van het onderachtkant lopen zij door en zijn op de hoeken te zien als buitenwerkse pilasters. Hiertussen bevinden zich, koud tegen de stiepen gemetseld, de veldmuren. Het geheel is gemetseld van kleine gele baksteen in kruisverband. In het onderachtkant bevinden zich twee toegangen, één boven de voorwaterloop en één haaks hierop, voorts een klein ovaal venstertje boven de achterwaterloop.

Op de binnenbeëindiging van de stiepen rust het ondertafelment, waarbij het onderachtkant er buiten langs gaat. Het achtkant is met riet gedekt en geheel in grenehout uitgevoerd. Gebouwd volgens het algemeen in ons land toegepaste systeem. Een uitzondering hierop vormen echter de veldkruisen, deze zijn op zuiver Friese wijze gelast; dus niet tot haakse beëindiging bijgesnoten. Volgens de noordelijke bouwwijze voor de grote molens is het achtkant met drie bintlagen uitgerust.

In de basis van de kap is op normale wijze eike- en grenehout verwerkt (het zware balkwerk van eike-, de roosterhouten van grenehout). De spanten en het voor- (later met enkele eiken delen vernieuwd) en achterkeuvelens zijn echter van grenen. De kap is kruibaar op slepers en is met riet gedekt, op de nok liggen vorstpannen (!).

De lange spruit is op noordelijke wijze middelbalk en wordt tevens als ijzerbalk gebruikt. De staart heeft een kruilier. Op de baard is het jaartal 1846 geschilderd; dit jaartal is ook in het riet van één van de velden uitgesneden. Op de windpeluw is eveneens de naam van de molen ‘Vijfhuizen’ geschilderd.

Het gaande werk

Wieksysteem: binnenroe fokwieksysteem Fauël, buitenroe stroomlijnneus, beide met zelf-

zwichting. Stalen roeden, vlucht 22 m. Doorboorde gietijzeren bovenas, aan het peneind verzwaard met een betonnen manchet.

De molen heeft een conisch gaand werk en een stalen vijzel in een betonnen vijzelkom.

Poldermolen

In de tweede Zuidermiedpolder staat aan de Hallumervaart een achtkante grondzeiler, een boerenmolen gebouwd in 1850, jaar waarin de polder bedijkt werd (afb. 226).

De molen is eigendom van de stichting 'De Fryske Mole'.

Litteratuur

Molens van Friesland, 150.

Geschiedenis

In 1961 werd een nieuwe roede aangebracht. Tijdens de restauratie van 1972-1973 werden o.a. vernieuwd: de voeghouten, twee delen van de overring en de wachtdeur ('ebdeur'). Tevens werd de vijzel gerepareerd.

Het staande werk

De molen is op stiepen gefundeerd, deze lopen in het opgaande werk door en zijn op de hoeken als pilasters zichtbaar. Hiertussen bevinden zich de veldmuren. Op de binnenbeëindiging van de stiepen ligt het ondertafelment, met hierop het achtkant; het onderachtkant gaat er buiten langs. Boven de voorwaterloop bevindt zich een toegang, een tweede bevindt zich haaks hierop. Het ondertafelment is voor deze twee toegangen niet onderbroken, wel echter boven de vijzelkom.

Het achtkant is met riet gedekt en geheel uitgevoerd in grenehout. Gebouwd op de middenschreven en voorzien van twee bintlagen.

Mogelijk is het achtkant eens uit elkaar geweest; de bij de middenschreven behorende schuinlopende tanden zijn namelijk later op de algemene wijze haaks afgezaagd.

De basis van de kap, uitgezonderd de roosterhouten, is van eikehout; de spanten zijn geheel vernieuwd. De grenen lange spruit is op noordelijke wijze middelbalk en tevens als ijzerbalk gebruikt. De kap is kruibaar op slepers; de staart heeft een kruilier.

Op de baard is het jaartal van de molen geschilderd: 'ANNO 1850'. Dit jaartal is eveneens in het riet van een van de velden uitgesneden.

Het gaande werk

Wieksysteem: oud-Hollands, stalen roeden, vlucht 15,90 m.
Kleine gietijzeren bovenas. Houten vijzel in een betonnen vijzelkom.



Afb. 154. De Hervormde kerk van het zuiden gezien. Het kerkgebouw is behoudens kleine wijzigingen en een nieuwe koorsluiting middeleeuws. De toren is in 1805 vernieuwd nadat de vorige was ingestort. Opname 1975.



Afb. 155. De kerk naar tekening van J. Stellingwerf 1723.



Afb. 156. De middeleeuwse kerk van het noordwesten met de noordelijke aanbouw, waarin tufsteenwerk uit omstreeks 1100. Schipvensters in van de grond af opgaande nissen met kraalprofiel, laat 13e-eeuws. Opname 1975.



Afb. 157. De noordgevel van de noordelijke aanbouw uit tufsteen opgebouwd en verhoogd in grote baksteen. Langs de voormalige top liep een boogfries als boven langs de schipmuren. Kap en spits 17e-eeuws. Opname 1975.



Afb. 158. Details van het 11e-eeuwse tufsteenwerk aan de noordelijke aanbouw; aan de oostgevel sporen van een afgebroken absis. Opname 1975.



Afb. 159. De zuidelijke aanbouw en het laat 13e-eeuwse gedeelte van de zuidmuur van het koor. Opname 1975.



Afb. 160. De oostgevel van de zuidelijke aanbouw. Opname 1975.



Afb. 161. De kerk inwendig naar het westen met orgel door A. van Gruisen 1806. Opname 1975.



Afb. 162. Avondmaalstafel en banken uit 1774 onder het orgel uit 1806. Opname 1975.



Afb. 163. Geschilderd rouwbord voor Gerland van Liauckema, eerste echtgenote van Schelte van Aebinga 1652.



Afb. 164. Geschilderd rouwbord voor Schelte van Aebinga van Offingaburg, overleden 1666. Opname 1978.



Afb. 165. Geschilderd rouwbord voor Andriese Lucia van Bronchorst, tweede echtgenote van Schelte van Aebinga, overleden 1666. Opname 1971.



Afb. 166. De preekstoel uit 1773 is versierd met snijwerk door D. Emderveld. Bijbehorend doophek. Opname 1975.



Afb. 167. Zeventiende-eeuwse herenbank tegenover de preekstoel. Opname 1975.



Afb. 168. Tekening van de grafzerk voor Worp Juckema, overleden 1516.



Afb. 169. Tekening van de grafzerk gemerkt B.G. en 1541 voor Pieter van Aylva en Rixt van Aebinga overleden resp. 1539 en 1543.



Afb. 170. Tekening van de grafzerk gemerkt B.G. en 1552 voor Haringh Sythiema, overleden 1557, Feye Sickenga overleden 1511, Syt van Emenga overleden 1598, Sixtus van Sythiema overleden 1505 en Womck Juckema overleden 1522.



Afb. 171. Tekening van de ongedateerde grafzerk voor Epe van Douma.



Afb. 172. Tekening van de portretzerk gemerkt Lucas en 1555 voor Ruurd van Aebinga, overleden 1559.



Afb. 173. Tekening van de grafzerk voor Ernst van Goslinga, overleden 1558 en ‘Sitz Donie’, overleden 1571.



Afb. 174. Tekening van de grafzerk gemerkt P.D. en 1563 voor Gabbo van Scheltema, overleden 1558 en ‘juffrouw Ythima’, overleden 1561.



Afb. 175. Tekening van de grafzerk voor Epo van Douma (?) en Saepk Feitsma, overleden 1564.



Afb. 176. Tekening van de grafzerk voor Ernst van Goslinga, overleden 1614 en Sjuck van Kammingha, overleden 1627.



Afb. 177. Gebeeldhouwd rouwbord voor Gijsbert Arentsma van Idsinga van Ponga State te Marrum, overleden 1760. Opname 1975.



Afb. 178. Tekening van de grafzerk voor Barthold van Douma, overleden 1615 en Saepck van Douma, overleden 1650.



Afb. 179. Tekening van de grafzerk voor Sijds van Sythiema en Frouck van Cammingha volgens de tekening resp. overleden 1636 en 1625.



Afb. 180. Tekening van de grafzerk voor Epo van Douma, overleden 1650 en Sjouck van Hiddema, overleden 1644.



Afb. 181. Gebeeldhouwd rouwbord voor Duco Martena van Burmania van Ponga State te Marrum, overleden 1775. Opname 1975.



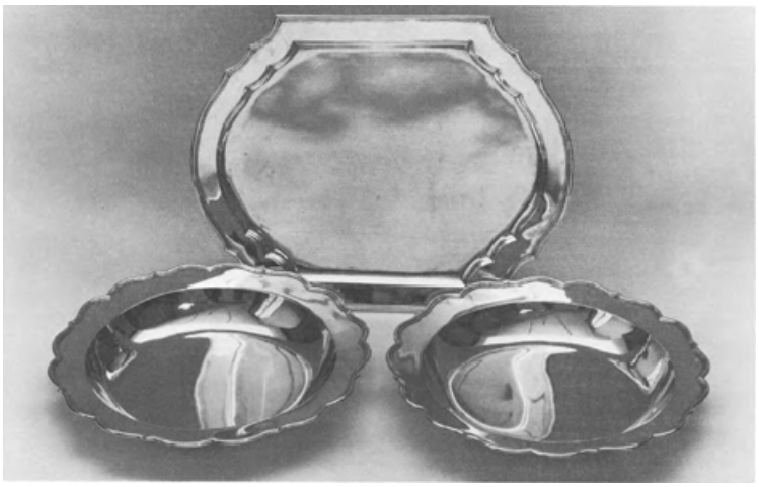
Afb. 182. Andere tekening van de zerk als afb. 180.



Afb. 183. Tekening van de grafzerk voor Andris van Douma, overleden 1663.



Afb. 184. Tekening van de grafzerk voor Duco Gerrold Jukkema van Burmania, overleden 1700 en Duconia Dorothea Martena van Burmania, overleden 1700 en haar dochtertje Titia Barbara van Burmania, overleden 1700.



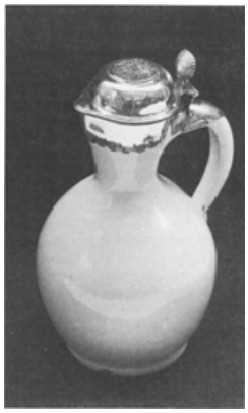
Afb. 185. De zilveren schalen van de Hervormde Gemeente gemerkt Leeuwarden 1787 Nicolaas Swalve. Opname 1976.



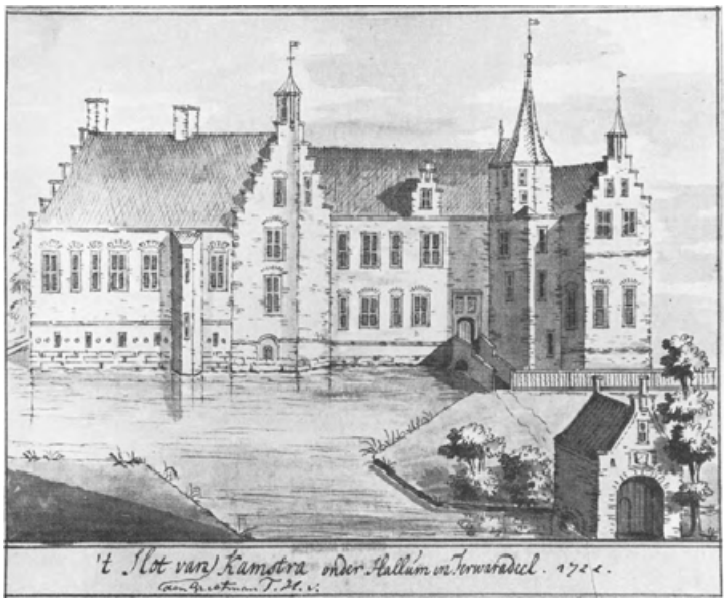
Afb. 186. Zilveren beker van de Hervormde Gemeente uit 1718 gemerkt Leeuwarden en Ande Andeles. Opname 1975.



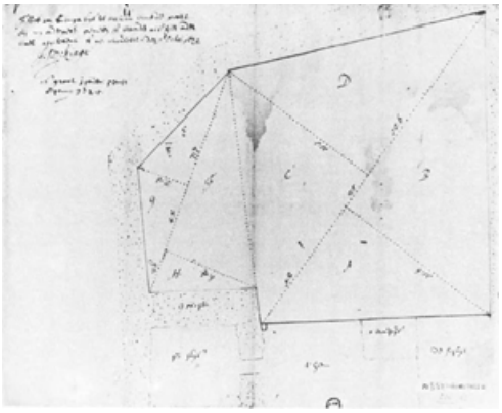
Afb. 187. Het alliantiewapen op het deksel van het aardewerk kannetje. Opname 1975.



Afb. 188. Wijnkan van wit aardewerk met zilveren deksel met inschrift P.A.A.B. 1653. Opname 1975.



Afb. 189. Offingaburg getekend door J. Stellingwerf in 1722, toen Tjalling Homme van Camstra Grietman van Idaarderadeel eigenaar was.



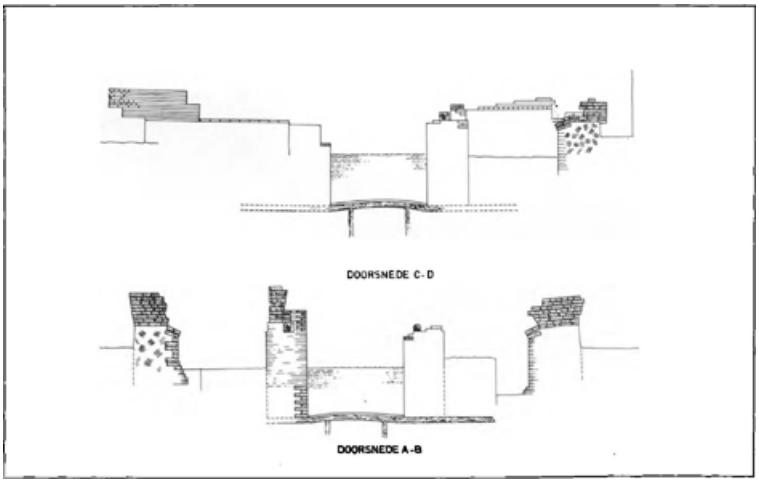
Afb. 190. Kaart van het terrein van Offingaburg naar meting in 1672 door Jarich van Ockinga. Het ‘huys’ is links onderaan weergegeven, in het midden ‘t hiem’ met aan de onderzijde de poort, rechts ‘de schuyr’ waartegen ‘t brouhuys’ staat. Het huis staat rondom in het water. Uit vergelijking met de kadastrale minute blijkt dat het westen bovenaan is getekend.



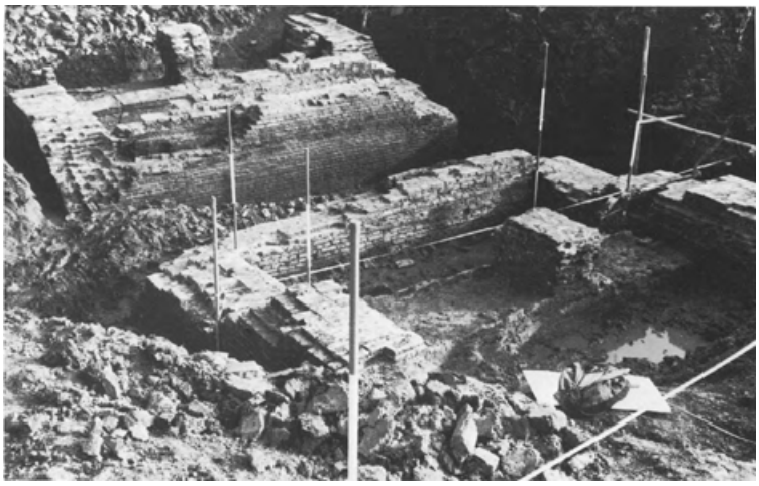
Afb. 191. Sythiema State met poortgebouw en brug in 1723 getekend door J. Stellingwerf.



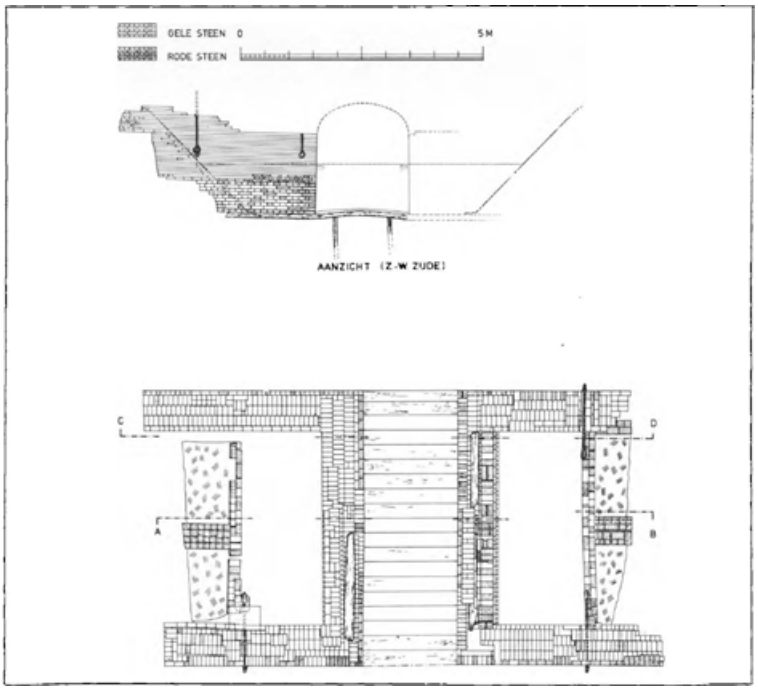
Afb. 192. De toegangspoort van Sythiema State in 1861 getekend door D. Cannegieter.



Afb. 193. Doorsnede van de in 1977 opgegraven resten van het poortgebouw en de brug van Sythiema State. Tekening W.J. Berghuis naar veldtekening B.A.I. Groningen.



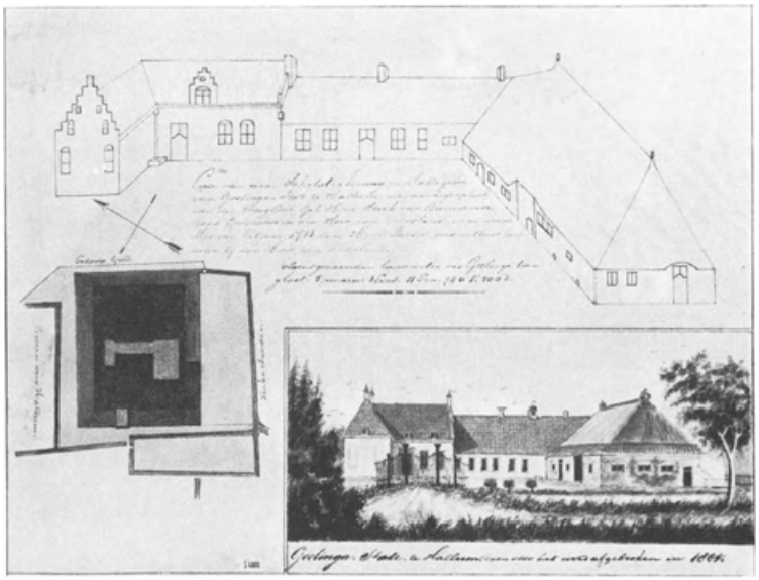
Afb. 194. Foto van de in 1977 ontgraven fundering en van de toegangspoort en brug van Sythiema State.



Afb. 195. Plattegrond en aanzicht van de ontgraven fundering van het poortgebouw en de brug van Sythiema State. Tekening W.J. Berghuis naar veldtekeningen B.A.I. Groningen.



Afb. 196. Goslinga State naar J. Stellingwerf 1722.



Afb. 197. Weergave door D. Cannegieter van een situatietekening en opstand van Goslinga State uit 1711.



Afb. 197a. Achttiende-eeuwse zonnewijzer op voetstuk, mogelijk afkomstig van de tuin van Goslinga State. Thans op boerderij-erf, vergelijk de tuinvaas. Opname plm. 1977.



Afb. 198. Goslinga State in 1861 door D. Cannegieter getekend. De schuur die ook op de tekening van 1711 voorkomt was er in 1861 nog. Stellingwerfblijkt geen interesse voor de schuur gehad te hebben.



Afb. 199. Achttiende-eeuwse tuinvaas mogelijk afkomstig van Goslinga State, thans op het erf van de boerderij ten noorden grenzend aan het terrrein van Goslinga State. Opname 1978.



Afb. 200. Het hek van Goslinga State uit 1773. Opname 1978.



Afb. 201. De voormalige molen Thorbecke uit 1856 aan de Hallumervaart.



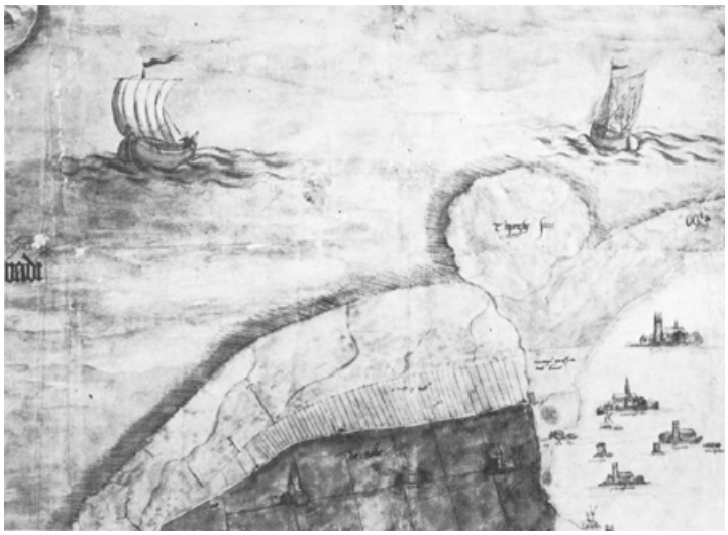
Afb. 202. De voormalige zg. Sytsma's molen bij Hallum.



Afb. 203. Copie van de kadastrale minute van het terrein van Mariëngaarde omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 204. Luchtfoto van het terrein van het voormalig klooster Mariëngaarde ten zuidwesten van Hallum. Schaal 1:6500. Opname april 1973.



Afb. 205. Detail van een kaart van de Bildtlanden uit omstreeks 1560. A.R.A. Den Haag. Onder de kerk van Hallum is de kerk van Mariëngaarde voorgesteld met de molen en links daarvan de ‘kapel op de Leije’.



Afb. 206. Zegel van het klooster Mariëngaarde met voorstelling van de Kruisiging en Johannes en Maria. Opname 1979.



Afb. 207. Grootzegel van de Abt van Mariëngaarde met voorstelling van de H. Maagd, Frederik en Tetardus. Opname 1979.



Afb. 208. Zegel van de Abt van Mariëngaarde met voorstelling van de H. Maagd en geknielde abt.
Naar reproductie.



Afb. 209. Baksteen groot 28 × 11,5 cm met in de klei geboetseerde voorstelling van de H. Norbertus, 13e eeuw. Fries Museum. Opname 1979.



Afb. 210. Geglazuurde tegel met voorstelling van twee fabeldieren, gevonden op het terrein van Mariëngaarde, 13e eeuw. Fries Museum. Opname 1979.



Afb. 211. Geglazuurde tegel met voorstelling van een olifant met gevechtstoren op de rug, gevonden op het terrein van Mariëngaarde, 13e eeuw. Fries Museum. Opname 1979.



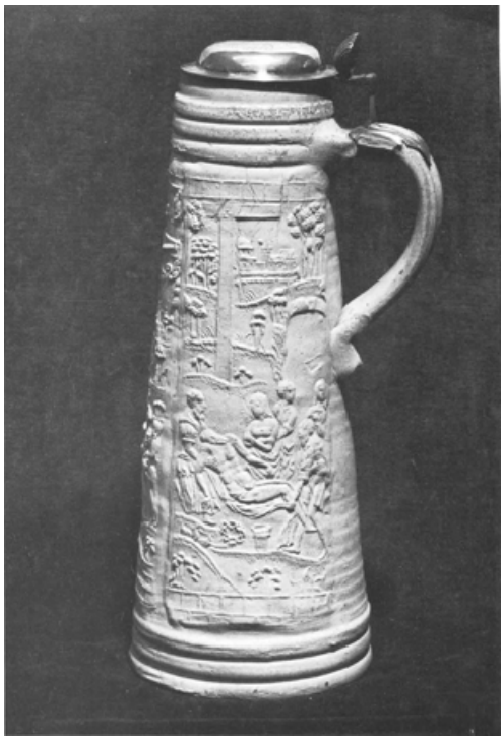
Afb. 212. Geglazuurde tegel met ranken en Franse lelies, gevonden op het terrein van Mariëngaarde, 14e eeuw. Fries Museum. Opname 1979.



Afb. 213. Baksteen met masker afkomstig van het terrein van Mariëngaarde 12e-13e eeuw. Museum Admiraliteitshuis Dokkum. Opname 1979.



Afb. 214. Kruikje zg. Siegburger Schnelle uit plm. 1575, blijkens later toegevoegd zilveren deksel afkomstig van het klooster Mariëngaarde. Museum Admiraliteitshuis Dokkum. Opname 1978.



Afb. 215. Kruikje zg. Siegburger Schnelle uit plm. 1575, blijkens later toegevoegd zilveren deksel afkomstig van het klooster Mariëngaarde. Museum Admiraliteitshuis Dokkum. Opname 1978.



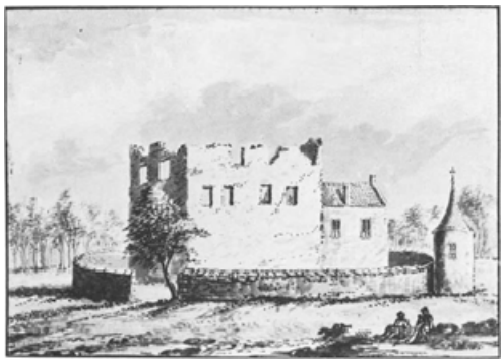
Afb. 216. Kruikje zg. Siegburger Schnelle uit plm. 1575, blijkens later toegevoegd zilveren deksel afkomstig van het klooster Mariëngaarde. Museum Admiraliteitshuis Dokkum. Opname 1978.



Afb. 217. Het zilveren deksel van het kruikje gemerkt met Leeuwarder keur en meesterteken Joh. Foppes, na 1649. Opname 1978.



Afb. 218. De boerderij op het terrein van Mariëngaarde, Mariëngaarderweg 45 gebouwd na 1832. Opname 1966.



Afb. 219. Tekening door A. Rademaker plm. 1725 van de ruïne van de abdij Mariëngaarde.



Afb. 220. Ongeglazuurde tegel afkomstig van het terrein van het klooster Genezareth, 13e eeuw. Fries Museum. Opname 1979.



Afb. 221. Copie van het kadastrale minuteplan van het terrein van het voormalig klooster Genezareth, omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 222. Luchtfoto van het terrein van het voormalig klooster Genezareth. Schaal 1:6500. Opname april 1973.



Afb. 223. Boerderij Oan e Slinke nr. 1 te Oude Leije hersteld in 1975. Opname 1975.



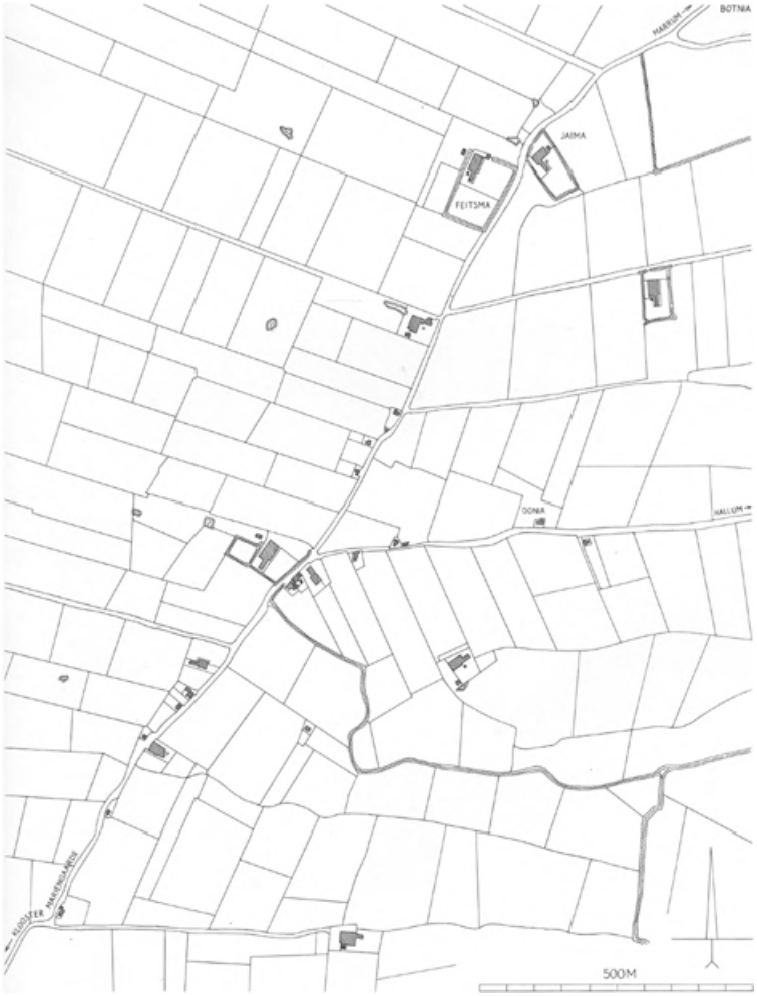
Afb. 224. Schouwbetimmering met geschilderd landschapje tegen de voorgevel van boerderij Oan e Slinke nr. 1. Opname 1975.



Afb. 225. Bedsteden- en kastenwand begin 19e eeuw in boerderij Oan e Slinke nr. 1 te Oude Leije. Opname 1975.



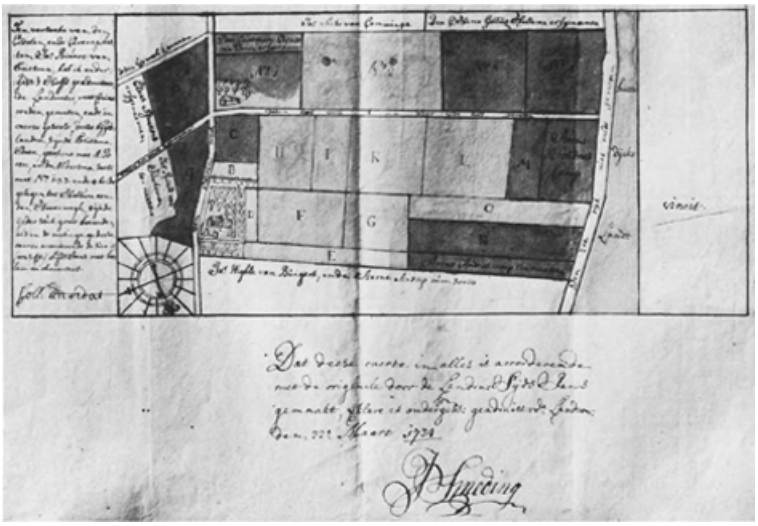
Afb. 226. Poldermolen van de Zuidermiedpolder gebouwd in 1850 gelijk met de inrichting van de polder. Opname 1977.



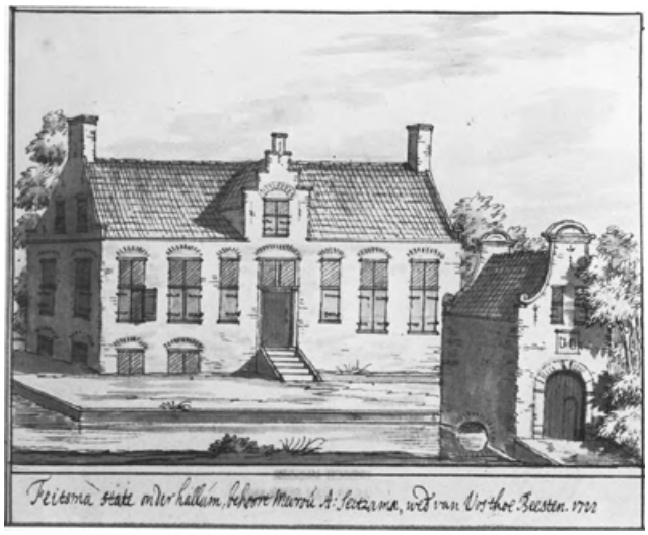
Afb. 227. Copie van het kadastrale minuteplan van Hallum-west omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 228. Tekening door P.I. Portier plm. 1750 van een stinsruïne op een terp; op de achtergrond de kerk van Hallum.



Afb. 229. Copie uit 1734 van een 17e-eeuwse proceskaart van de landen van Feitsma State en Oldersma State.



Afb. 230. Feitsma State getekend door J. Stellingwerf in 1722.



Afb. 231. De boerderij Hoge Herenweg 35 op het terrein van Feitsma State. Opname 1966.



Afb. 232. De voorgevel van de boerderij Feitsma State waarin de 17e-eeuwse gevelsteen, waarschijnlijk uit het voormalig poortgebouw afkomstig. Opname 1978.



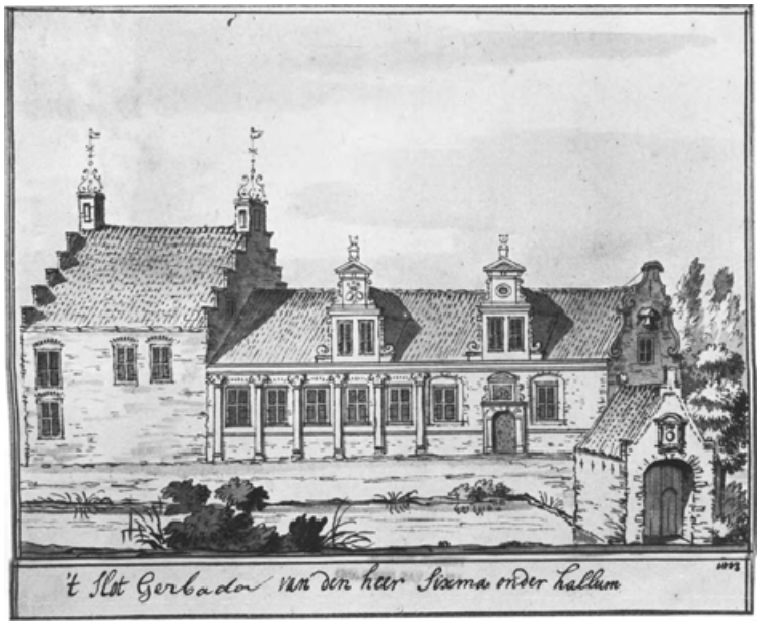
Afb. 233. De gevelsteen van Feitsma State met de initialen van Hessel van Feitsma en Frouck van Douma gehuwd in 1602. Opname 1978.



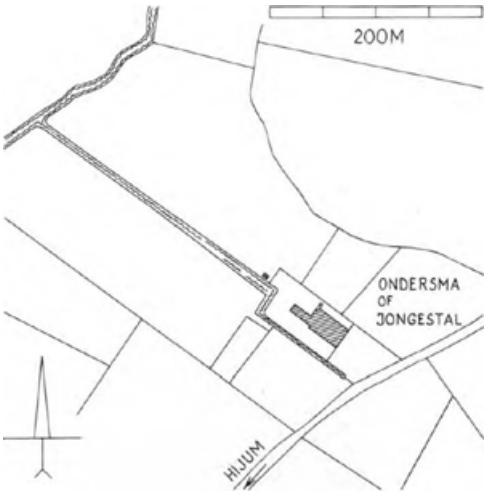
Afb. 234. De State van Titus Sloterdijk getekend door J. Stellingwerf in 1723.



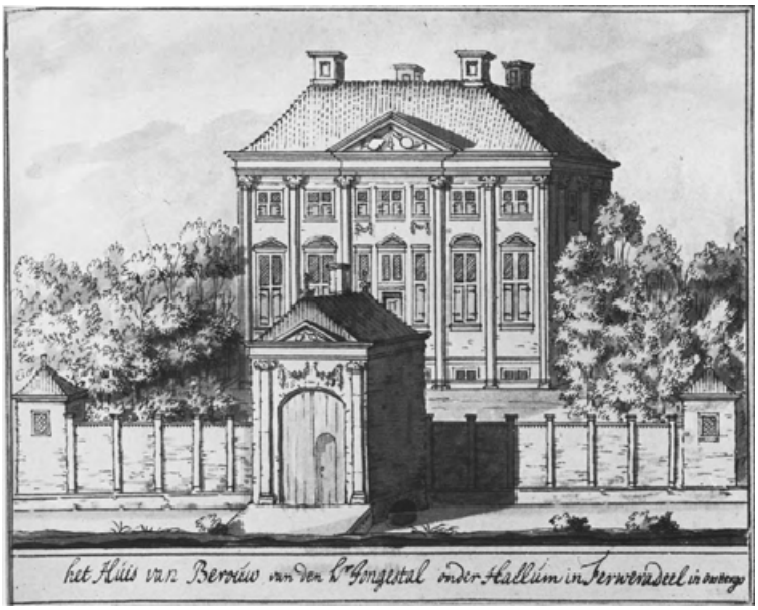
Afb. 235. Copie van de kadastrale minute van het terrein van Gerbada- of Douma State omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 236. Gerbada State getekend door J. Stellingwerf in 1723.



Afb. 237. Copie van de kadastrale minute van het terrein van Ondersma State, omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 238. Ondersma State of het Huis van Berouw gebouwd voor A.P. Jongstal in 1648, getekend door J. Stellingwerf in 1722.



Afb. 239. Boerderij Mariëngaarderweg 2, volgens ankers in de achtergevel gebouwd in 1810 en gerestaureerd in 1975. Lang voorhuis met schijndeur in het midden van de buitengevel. Opname 1978.



Afb. 240. De buitengevel van het voorhuis na de restauratie van 1975. Opname 1978.



Afb. 241. Betimmerde schouw in het voorhuis van Mariëngaarderweg 2. Opname 1978.



Afb. 242. Bedsteden-kastenwand in de boerderij Mariëngaarderweg 2 uit 1810. Opname 1978.



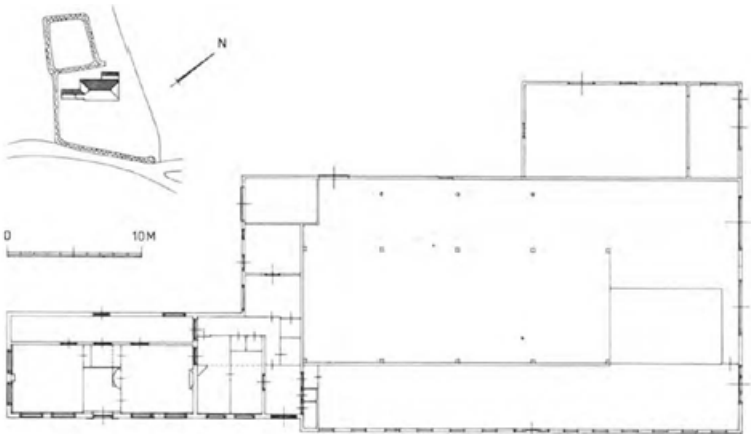
Afb. 243. Tegeltableaus in Mariëngaarderweg 2 uit 1810. Opname 1978.



Afb. 244. Tegeltableaus in Mariëngaarderweg 2 uit 1810. Opname 1978.



Afb. 245. Tegeltableaus in Mariëngaarderweg 2 uit 1810. Opname 1978.



Afb. 246. Plattegrond van Mariëngaarderweg 2 naar opmeting bureau Offringa Groningen 1975. Tekening W.J. Berghuis 1979.



Afb. 247. Boerderij Vijfhuisterdijk 1, in de achtergevel van de schuur gedateerd 1769. Opname 1966.



Afb. 248. Bedsteden-kastenwand in boerderij Vijfhuisterdijk nr. 1, gedateerd 1769; deurtjes 19e-eeuws. Opname 1966.



Afb. 249. Poldermolen van de Hallumerhoeksterpolder zg. Vijfhuistermolen, gebouwd in 1846. Opname 1968.



Afb. 250. Boerderij Vijfhuisterdijk 19, midden 19e eeuw. Naast de schuur het wagenhuis. Opname 1966.



Afb. 251. Tekening van een eendenkooi bij Hallum door Ids Wiersma 1936. Fries museum, Leeuwarden. Opname 1979.

Hogebeintum

Het dorp wordt door de 'Tegenwoordige Staat' (192) al klein genoemd, een constatering die voor de omvang van de bebouwing nog steeds op gaat. Het dorp is overigens bekend vanwege de terp die de hoogste van Friesland is (8,8 meter). De afgraving van het grootste gedeelte van de terp werd voor het eerst wetenschappelijk begeleid in 1905 (Halbertsma, Terpen, 36).

Aan de hand van dit onderzoek is aangetoond dat sporen van de oudste bewoning in de ophogingslagen van de terp dateren van ca. 600 v. Chr. Daarmee is Hogebeintum een van de oudste bewoonde plaatsen in Oostergo (J.W. Griede, Het ontstaan van de Friese Noordhoek, Amsterdam, 1978, 94).

Onder de naam Bintheim wordt het dorp in de oudste Fuldalijst vermeld (tweede helft 8e eeuw); in de jongere lijst komt het voor als Westerbintheim ter onderscheiding van de nabijgelegen buurtschap op de terp Oosterbeintum dat tot Blija gerekend wordt (Dronke c7, c37).

De ruimtelijke structuur benadert het ideaaltype zeer dicht (afb. 252 en 253). De ringweg op de voet van de terp bezit vrijwel de vorm van een cirkel, waarvan de zuidelijke helft als verkeersweg dient en de noordelijke helft thans als landweg. Door de schaarse bewoning op de terp is deze behoudens een drietal paden van de ringweg naar de kerk met de onmiddellijke omgeving afgegraven. De oorspronkelijke min of meer radiale indeling leeft dan ook alleen nog voort in het beloop van de drie paden. Het oostelijke pad daarvan dient wellicht te worden opgevat als de verbinding van de Harsta State met de kerk.

De bebouwing ligt aan de buitenzijde van de ringweg, terwijl de radiale structuur, eveneens volgens het ideaaltype, zich buiten het terpterrein nog over enige afstand in de kavelsloten voortzet.



Afb. 252. Copie van het kadastrale minuteplan uit omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 253. Luchtfoto van het dorp en Harsta State, schaal 1:6500. Opname april 1973.

Het kerkgebouw

Hervormde kerk

De Hervormde kerk ligt op een hoge terprest in een omheind kerkhof (afb. 254, 255 en 257-286). De kerk is eigendom van de Hervormde gemeente, de toren sedert 1930 eveneens. Het terprestant is beschermd als archeologisch monument uit de voor-Romeinse ijzertijd.

Litteratuur

R.V.A. I, 96, II, 94; R.V.G.O. 76; van der Aa V, 757; R. Boeke, Hoogebeintum en zijn kerk, Drachten 1960.

Bronnen

Kerkvoogdijrekeningen 1796-1835 ter plaatse.

Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf 1722 en een door D. Cannegieter 1861 beide in coll. Fries Museum (afb. 258 en 261).

Geschiedenis

Volgens Schoengen Mon. Batavum zou Foswerd een uithof te Hogebeintum gehad hebben. In 1511 en 1540 behoort inderdaad vrij veel land aan de abt te Foswerd, vooral als we mogen aannemen dat met de ‘abt voorsz’ die van Foswerd bedoeld wordt. Vóór Hogebeintum wordt namelijk Ferwerd vermeld waar de ‘abt voorsz’ betrekking heeft op de vermelding van de abt van Foswerd. Ook ‘onse Vrouwe Maria tot Foswert’ bezit land te Hogebeintum. Daarnaast behoort ook enig goed aan de abt van Mariëngaarde.

Uit de kerkrekeningen blijkt herstel van de kerk in 1797 en de aanschaf van een nieuwe weerhaan in 1815.

De kerk is in de jaren twintig van deze eeuw van een betonvloer voorzien, bij welke gelegenheid de grote gebeeldhouwde zerken rechtop in het koor gezet werden; het bankenplan werd gewijzigd en een betimmering langs de muren gemaakt. Een algehele restauratie is in 1962 ondernomen onder leiding van ir. J.J.M. Vegter naar een in 1956 gemaakt plan.

Van vier ingebroken vensters in de zuidzijde van het schip werden er drie gehandhaafd; een ouder venster en twee toegangen aan die zijde werden verdiept

gedicht. Aan de noordzijde werd het meest westelijke ingebroken venster weggewerkt, een oude ingang hersteld en een voormalige ingang verdiept gedicht. Er zijn geen onderzoekingen gedaan naar een vroegere westtoren of westelijke beëindiging van de tufstenen kerk. De grafzerken zijn opnieuw in de vloer gelegd.

Blijkens procesverbaal van floreenplichtigen is in 1862 besloten een orgel in de kerk te plaatsen (Faber, Inventaris, nr. 1677).

Beschrijving

De eenbeukige kerk is aan de oostzijde met een even inspringende absis gesloten. In de westgevel is een vierkante toren gevat.

Materiaal

De muren van schip en koor zijn van tufsteen opgemetseld, die bij de restauratie sterk vernieuwd is. Bij de kooraanzet aan de noordzijde was voordien te zien dat het inwendige van de muur uit gietwerk bestond. In het oude werk beloopt het steenformaat 35-37 × 8-9, 10 lagen 100 cm. Aan de westzijde is het kerkje uitgebreid met baksteen van 31-31,5 × 8,5-9 cm, 10 lagen 100 cm in verband van twee strekken een kop. De westmuur bestond aan de zuidelijke helft voor de restauratie uit kleine steen. Aan de toren is beneden grote steen van bovenvermeld formaat opnieuw toegepast in zoveel mogelijk strekse en kopse lagen en boven de eerste versnijding kleine paars-rode steen van 21 × 4,3 cm, 10 lagen 52 cm.

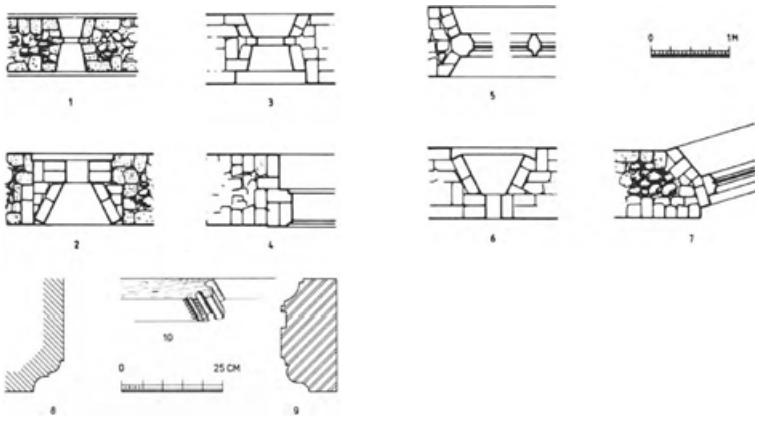
Toren

De toren die door een breed plint van 1,20 cm hoog omgeven wordt, versnijdt in het benedengedeelte nog tweemaal en nog eenmaal bij de klokkeverdieping. In de bovenste geleding staan aan de noord- en zuidzijde telkens een en aan de oost- en westzijde telkens twee korfbogig gesloten galmgaten. De toren is gedekt door een zadeldak tussen topgevels met vlechtingen langs de zijden. In de oostelijke topgevel waren voor de restauratie gedichte duivengaten te zien. In ankers is op de westgevel het jaartal 1717 aangegeven. De toren is aan de westzijde toegankelijk door een rondbogige ingang; de doorgang naar de kerk is korfbogig. In de toren een eiken klokkestoel bestaande uit drie hoge jukken, waarschijnlijk 17e-eeuws of 1717.

Schip en koor

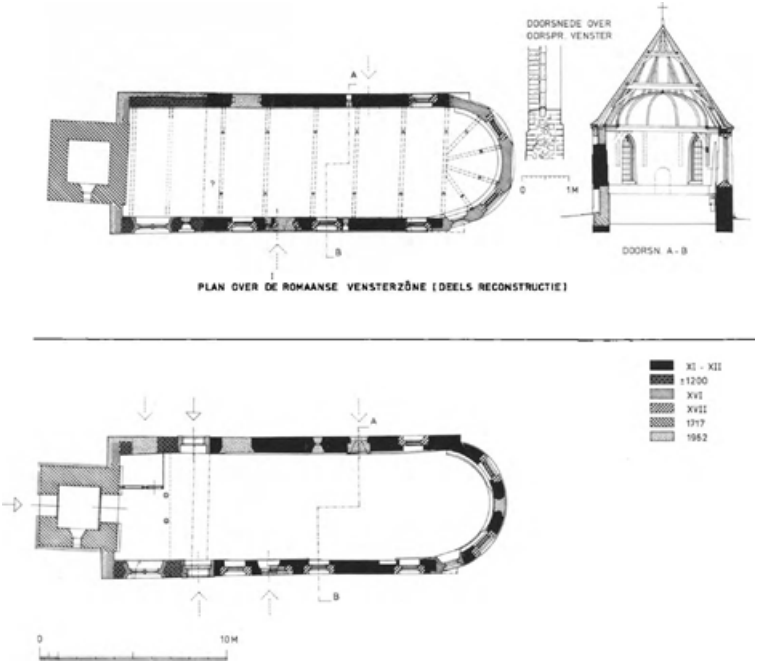
Het tufstenen muurwerk van schip en koor is ongeveer 3,5 m boven het maaiveld versneden; het koor is daarboven vijfzijdig opgemetseld ten behoeve van de kap. Het koormuurwerk versnijdt bovendien op ongeveer 1,50 m boven het maaiveld. In het bovenste gedeelte van de schipmuren bleken bij de restauratie aan weerszijden drie zeer kleine vensters gestaan te hebben met rechte dagkanten, waarvan er twee

aan de zuidzijde en een aan de noordzijde in zicht gebracht zijn door ze alleen inwendig dicht te zetten (afb. 260 en 264). De meest oostelijke twee zijn grotendeels verstoord door later ingehakte spitsboogvensters.



Afb. 254. Hervormde kerk en toren. Plattegrond en doorsneden benevens plattegrond over de romaanse vensters. Getekend 1976 naar opmeting 1944 en waarnemingen tijdens de restauratie in 1962.

1. romaanse vensters (bovenzone)
2. voorm. rom. ingang n.zijde met hagioscoop (voor 1963)
3. schipvenster z.zijde uit de eerste baksteenperiode
4. gedichte gotische ingang z.zijde
5. westelijk schipvenster z.zijde
6. spleetvenster onder nr. 5 (voor 1963)
7. venster z.o.zijde absis
8. detail van nr. 4
9. omlijsting der overige vensters
10. beëindiging sleutelstukken



Afb. 255. Hervormde kerk en toren. Details van de romaanse vensters in de bovenzone van het muurwerk. Getekend 1976 naar waarnemingen tijdens de restauratie in 1962.

De bijbehorende koorvensters zullen eveneens verdwenen zijn bij het inbreken van twee grote spitsboogvensters.

In het tufstenen gedeelte staan voorts twee gedichte rondbogig gesloten ingangen, waarvan die aan de noordzijde, die ver oostelijk staat, een sikkelvormige boog heeft. In de staande kanten is een deursponning aangebracht aan de buitenzijde, waaruit blijkt dat het een doorgang geweest is naar een aanbouw. Deze blijkt gedekt te zijn geweest door een zoldering, waarvan de balkgaten op de foto van voor de restauratie te zien zijn. In de dichting van de doorgang is een spleetvormig venster aangebracht, dat als hagioscoop aangeduid mag worden (afb. 263). Waarschijnlijk kwam de dichting tot stand toen een doorgang direct oostelijk van het laatste venster gemaakt is. De moet daarvan is op de oude foto nog waar te nemen; de doorgang was gedekt door een hanekam (afb. 262). De aanbouw, die dan de functie van sacristie gehad zal hebben, kan een hogere balklaag gehad hebben. Ongeveer drie lagen onder de versnijding kan men zich de moeten van balken denken.

De doorgang aan de zuidzijde was bovenaan verstoord door het ingehakte spitsboogvenster, dat bij de restauratie weggewerkt is. In de bakstenen verlenging staat aan de zuidgevel het bovenste gedeelte van een rondbogig venster met breed afgeschuinde dagkanten. Een dergelijk venster heeft blijkens onderzoek tijdens de restauratie ook aan de noordzijde in het tufstenen gedeelte gestaan; het is in het muurvlak gedicht. Aan de zuidzijde is in laatgotische periode in het bakstenen gedeelte een segmentvormig gedekte, door een profiel omlijste ingang gebroken ten koste van een deel van het oudste venster. Een nieuw veel groter venster werd westelijk daarvan gemaakt. Bij de aanvang van de restauratie was de middenstijl nog aanwezig; hij is vorkvormig aangevuld. Onder dit venster was een smalle dichting te zien, die inwendig als segmentvormige lichtspleet zichtbaar is (afb. 259). Een met grote baksteen omlijst vrij smal spitsbogig venster staat voorts aan de zuidoostzijde van de koorronding. De sprong bij de aanzet van de absis is daartoe aan deze zijde bijgevlakt. Het venster was gedicht en is thans van een vorktracering voorzien. In de 17e eeuw is de kerk kennelijk van een aantal spitsboogvensters voorzien: drie in de zuidgevel, waarvan er thans een gedicht, twee ter weerszijden vlak voor de absisaanzet, en twee in de absis. Zij zijn met kleine geprofileerde baksteen omlijst en behielden bij de restauratie de houten ramen. Aan de noordzijde was voor de restauratie nog een onzorgvuldig ingehakt breed spits boogvenster direct ten oosten van de laatgotische ingang, die vervangen was door een meer westelijke. Het venster is thans weggewerkt en de oude toegang hersteld.

Aan de noordwestzijde van de absis was een klein zeer laag staand venster ingekapt en weer gedicht. In de as van de absis was bovendien een rondboogvenster ingekapt en weer gedicht; het stond op de benedenste versnijding en is thans weggewerkt.

Inwendig

De ruimte wordt overdekt door een korfbogig houten tongewelf op een verbrede voorlijst en rustend op trekbalken, waaronder lange sleutelstukken met mooi gedetailleerde peerkraalprofielen; de korbeels zijn verdwenen; de moeten van de

aanhechtingen zijn op de sleutelstukken te zien. Op de kruising van nokrib en dwarsribben gesneden rozetten.

De muren van het tufstenen gedeelte zijn op ongeveer 1,5 m boven de vloer versneden, ook in de absis, waar onder de vensters bovendien een versnijding loopt die met de uitwendige correspondeert. Aan de noordzijde van het schip zijn meer versnijdingen aangebracht waarvan de functie niet duidelijk is en die mogelijk verband houden met vroeger daar geplaatste meubelen.

De noordelijk toegang heeft een koker voor een sluitboom. Aan de zuidzijde zijn de toegangen als nissen in zicht gelaten. De kapspanten bestaan uit twee schaargebinten met een nokrib; het tongewelf is alleen met de nokrib aan het benedenste spant verbonden.

Bouwgeschiedenis

Het tufstenen kerkje met zijn steenslengte inspringende absis moet wegens de zeer kleine vensters, die in het door een versnijding verkende bovenste muurgedeelte staan vroeg gedateerd worden, XI-XIIA. De muren zijn uiteraard oorspronkelijk hoger geweest. Mogelijk was de absis bij de inwendige versnijding overwelfd en is deze later verhoogd. De verlenging in baksteen is gekarakteriseerd door het gedichte rondbogige venster aan de zuidzijde waarvan de kop over is. Het is omgeven door een nis met haakse dagkanten en moet uit de vroege baksteenperiode dateren, rond 1200.

Merkwaardig is het spleetvenster dicht bij de toren in de zuidmuur, dat gelijk met het rondboogvenster gemaakt moet zijn. Was er een noord-zuidlopende muur tussen deze vensters en stond een smallere toren misschien in de kerk?

Aan de zuidzijde van de absis is in gotische tijd een venster toegevoegd, toen ook werd de

absis verhoogd. Ook zijn nieuwe ingangen verder westelijk gemaakt; ten koste van het romaanse venster is westelijk daarvan een groot spitsboogvenster ingebroken. De detaillering van het spitsboogvenster wijst op de 16e eeuw. Mocht de toren ingebouwd zijn geweest, dan zou deze bij die gelegenheid gewijzigd zijn in een voorgebouwde toren. In ieder geval is toen de kerk van een nieuwe kap voorzien. De toren is in 1717 blijkens ankers herbouwd onder meer van afkomende mopsteen, nadat in de 17e eeuw reeds een aantal spitsboogvensters vooral aan de zuidzijde in de muren waren gebroken.

Inventaris

De kerk bezit:

Preekstoel

Een eikehouten preekstoel met achterschot, klankbord en trap; de kuip is opgebouwd uit lijstwerk en panelen, elk paneel versierd met een vlakvulling in Lodewijk XIV-stijl. Langs de bovenrand bijpassende bladmotieven en lambrequins, XVIIIA (afb. 266).

Kanselbijbel

Op de kansel een in leer gebonden bijbel uit 1760 met zilveren sloten en hoekbeslag. Op de sloten is gegrifd Willem Annes Ypey Taekle Swart kerkvoogden tot Hoogebeintum Anno 1760 en Ds. H. Andreae V.D.M. te Hoogebeintum 1769. Meesterteken Frans Stellingwerf, Voet 467.

Zandloperhouder

Aan de kansel een koperen zandloperhouder (afb. 274).

Doophek

Doophek met spijlenfries en bolvormige bekroningen van de stijlen; in de hoek een driehoekige geldtafel, XVIII-XIX.

Orgel

Eenvoudig orgel in 1862 aangeschaft (Faber, Inventaris nr. 1677-4).

Wand

Onder de orgelgalerij een houten wand van paneelwerk met inlegwerk, XVII, bij de restauratie aangekocht.

Banken

Tegen de oostwand een grote overhuifde herenbank XVII met opzetstuk van na 1762 (afb. 267). In het ruggeschot vier gesneden wapens van links naar rechts Huygh, Verrutius (?), Jeltinga en van Nijsten. De voorste panelen zijn kussenpanelen; de kap wordt gedragen door gegroefde kolommen met composietkapitelen. In het met rococomotieven versierde opzetstuk wordt het alliantiewapen De Schepper-van Coehoorn van Scheltinga gehouden door twee leeuwen; uit de kroon uitkomend klimmende leeuw. Het wapen duidt op het huwelijk van Imilius Josinus de Schepper en Amalia van Coehoorn van Scheltinga in 1762. Met zijn initialen IIDS zijn de zerken in het gangpad ook gemerkt.

Eenvoudige dubbele bank met bollen op de hoeken. De overige banken met hoge zijstukken dateren van de restauratie en vervangen eenvoudige banken en een lambrizering.

Zerken

In het koor liggen twee grote gebeeldhouwde zerken voor het echtpaar Van Nijsten-Huygh (overleden 1696 en 1700) en voor Gideon van Coehoorn, overl. 1724 en R.B. van Coehoorn, overleden 1752. De zerken hebben van 1925 tot 1962 rechtop tegen de koormuur gestaan. Het beeldhouwwerk van de van Coehoorn-zerk is mogelijk uitgevoerd door J.S. Bruijnsma (S. ten Hoeve in Vrije Fries 1976,58).

Muurschildering

Boven de preekstoel is een fragment van een muurschildering bewaard van zeer goede kwaliteit, voorstellende scènes waarin Christus met engelen optreedt (afb. 265). Links ziet men een Christuskop met crucifere nimbus, in het midden opnieuw de Christus, de handen voor zich gestrekt, achter Hem twee engelen, terwijl ook rechts iets lager een engel zal zijn voorgesteld geweest; men ziet nog de veren van de vleugels en de ronding van het hoofd. Langs de mouwen van het kleed van Christus en langs de randen van het kleed van een der engelen zijn geborduurde stroken. Rechts van het hoofd van de Christus de letters D en E. Geheel rechts een zittende figuur. De tekening van de koppen en van de kleding duidt op een vroege ontstaansperiode, mogelijk 11e-eeuws en is verwant met vroege miniaturen (mededeling dr. Mireille Madou, R.U. Leiden). Mogelijk is de relatie van de kerk

met het Benedictijnerklooster Foswerd debet aan deze in kwaliteit en datering uitzonderlijke muurschildering.

Kronen

Een kleine twaalfarms en twee kleine zesarms koperen kronen XIX (afb. 272).

Rouwborden

Langs de wanden zestien rouwborden van de afstammelingen van Bartold van Nijsten en Margaretha Huygh:

drie ruitvormige met opschriften:

Juff. Louisa Albertina van Nijsten Ao 1689 (afb. 268).

Vrouw Catharina Imilia van Nijsten Huysvrouw van de Heer Gideon van Coehoorn Majoor van een Regiment te voet, gebooren den 4 November 1656 en gestorven den 6 Januarius 1696 (afb. 269) en ter nagedachtenis aan Vrouwe Amelia Gerardina de Schepper Douairiere Jonkheer Tjaard Anne Marius Albert van Andringa de Kempenaer geboren 21 Juli 1818 Gestorven 1 augustus 1906 dochter van Imilius Josinus de Schepper en Amelia Gerardina van Sytzama (afb. 270).

Voorts gebeeldhouwde rouwkassen voor:

1. Juffr. Wabinia Susanna van Nijsten Aetatis 21 jaar Obiit den 1 November 1701 (zonder lijst) (afb. 273).
2. De HoogEdelen Vrouwe Ava Sophia van Nijsten Weduwe v. de Heer Matsijs van Vierssen in leven Grietman over Haskerland en laatst weduwe v. de Heer Julius van Beyma in leven Colonel van een Regiment te voet en Commandeur der Stad Embden overleden den 20 augusti Ao 1714. In zeer sobere omlijsting mogelijk van later datum (afb. 275).
3. Juffer Margrieta Cornelia van Nijsten oud 59 jaren Obiit den 15 Maert 1718 (zonder lijst) (afb. 276).
4. Wel Edele Geboren Juffer Louisa Albartina van Nijsten Obiit den 14 April 1722 in den ouderdom van groot 23 jaaren (afb. 277). Bord gevat tussen getorste kolommen en gedragen op een voluut met gevleugelde putto.
5. Wel Edele Geboren Vrouwe Anna Botma van Aitzema in leven Wed. van de Heere Petrus Velsen van Heyxan in leven Mede Gecommitteerde ten Landsdage dezer provintie obiit den 18 april 1722 old int 78 jaar; in lijst gelijk aan die van nr. 4 (afb. 278).
6. De WelEdel Gebooren Heer Gideon van Coehoorn in Leven old Collonel van een Regiment te voet en ontfanger Generaal van Ferwerderadeel etc. etc. Aetatis 79 Obiit den 15 october 1724; in zeer sobere lijst als 2. (afb. 279).
7. Vrouw Mevrouw Debora Catherina van Nijsten weduwe wijl. de Heer Keimpo van Fellenius in leven Majoor van een Regiment infanterie old sijnde XLI jaren. In zeer sobere lijst als 2 (afb. 280).
8. De Weledel Gebooren Heer Barthold Pieter van Nijsten in Leven Mede Gecommitteerde ten Landsdage en Monster Commissaris der Provintie van Vriesland Aetatis 39 Jaer Obiit den 1 Maert 1732. Het bord gevat tussen omrankte kolommen op voluten en bekroond door drie vlampotten (afb. 281).
9. De Welgebooren Juffer Johanna Maria van Nijsten Aetatis 73 jaaren Obiit den 20 april 1748. Het bord gevat in weelderige ornamentlijst bekroond door een zandloper en terzijde twee putti met zeis en doodskop en met flambouw en zandloper (afb. 282).
10. De Welgeboren Juffer Sophia Lucretia van Nijsten Aetatis 91 Jaaren en zes maanden sijnde geweest de laatste van negentien volle Broeders en susters en de laaste van het Geslaght van de Naam van Nijsten. Obiit den v Augusti MDCCLXI. Bord gevat in rijk geornamenteerde lijst bekroond door twee treurende vrouwefiguren met een urn en een doodskop in de handen (afb. 283).
11. Den Welgeboren Heer Daniel de Block de Schepper in leven Juri utriusque studiosus aan sLands Hoogeschool te Franeker oude XX jaaren XI maanden XVII dagen Obiit den XXIII december MDCCLXXXV; in strakke omlijsting bekroond door doodskop en vlamurn (afb. 284).
12. De Welgebooren Heer Imilius Josinus de Schepper in Leeven Old Grietman over Ferwerderadeel en Old Gecommitteerde Staat ten Landsdag en Meesterknaap van 't Jagtgerecht in Friesland Gebooren den 27 May 1736 obiit den X augustus MDCCLXXXX. Lijst gelijkend op die van nr. 11 doch met dubbele zeis in top voor de vlamurn (afb. 285).
13. Den WelGebooren Heer Barthold Jan de Schepper in Leeven Gecommitteerde Staat ten Landsdage Gebooren den 6den April 1768 oud 26 Jaaren 4 maanden

en 2 dagen Obiit den VIII Augustus MDCCLXXXXIIII. Lijst gelijkend op die van nrs. 11 en 12 doch minder fraai in de verhoudingen (afb. 286).

Wijzerplaat

Achter het orgel wijzerplaat XIX.

Zilver

Doopbekken met geschulpte en gedreven rand, diam. 23 diep 18 cm (afb. 289). Inscriptie 'De Hoog Welgeboren Heer de Heer Imilius Josinus de Schepper Grietman over Ferwerderadeel' met wapen de Schepper en: 'Petrus Brouwer P.Z. Dienaar des Goddelijke Woords te Blija en Hogebeintum' en zijn wapen. 'Taekle Sijmens Swart kerkvoogd Tjalle Taekes kerkvoogd', beiden met wapenschild gedeeld rechts halve friese adelaar links 3 pompebladen 1 en 2. 'Behoort aan de kerk van Hoogebeintum 1774'. Merken Friesland, Leeuwarden W van 1774 en meesterteken van Wibe Dominicus. Voet 482.

Kan hg. 29 cm (afb. 290). Op de voet: Geschenk van P.W. Hoogland I.J.W.W. van Andringa de Kempenaer R.J. Talsma H. Nieweg G. van der Tuuk F.J. de Roos S.L. Tilma G.J. Palma 1875.

Beker hg. 14,5 cm diam. 10 (afb. 292). In rocococartouche: Kerkvoogden te Hoogebeintum Jhr. T.A.M.A. van Andringa de Kempenaer P.W. Hoogland R.J. Talsma Predikant J. Sibinga, 1867.

Beker hg. 14,5 diam. 9,8 cm. In rococococartouche: Geschenk van Vrouwe A.G. de Schepper Douairière Jhr. T.A.M.A. Andringa de Kempenaer Aan de Herv. Gemeente van Hoogebeintum 1876.

Blad op pootjes 32,5 × 25 cm met geschulpte rand (afb. 292). Onderop gegraveerd: Aan de Hervormde Kerk te Hoogebeintum tot aandenken van J. Sibinga en Echtgenoote 1830-1868.

Klok

Volgens van Borssum Waalkes (Vrije Fries 1886) zou er in de toren een vroeg 14e-eeuwse klok gehangen hebben met opschrift: Nicolaus me fecit/o rex glorie veni cum pace/ Anno milleno trecenteno undeno nomine pasifica temporibus liudseri plebani. De klok moet in 1876 nog aanwezig geweest zijn (Boeke). Ook Van der Aa vermeldt een 14e-eeuwse klok. Inzake 'pasifica' vgl. G.J.M. Bartelink in Versl. en Meded. Overijssels Recht en Geschiedenis 1975.

Nog aanwezig is een klok diam. 81 cm met opschrift Iurien Balthasar heft my ghegooten in Leeuwaerden 1652.

Gemeentelokaal

In het Gemeentelokaal van de Hervormde Kerk ten noorden van het kerkgebouw is een tegeltableau aangebracht samengesteld uit tegels afkomstig van de boerderij die ter plaatse stond XVIII (afb. 297).

Harsta State

Harsta State

Harsta State, ten oosten van de kerk op een omgracht terrein gelegen, bestaat uit een restant van de buitenplaats en een moderne boerderij (afb. 252, 253, 256, 291 en 293-295).

Litteratuur

R.V.A. 96; Tegenw. Staat II, 192; Wumkes II, 191 en 193; R. Boeke, Hogebeintum en zijn kerk, Drachten 1960, blz. 18-22.

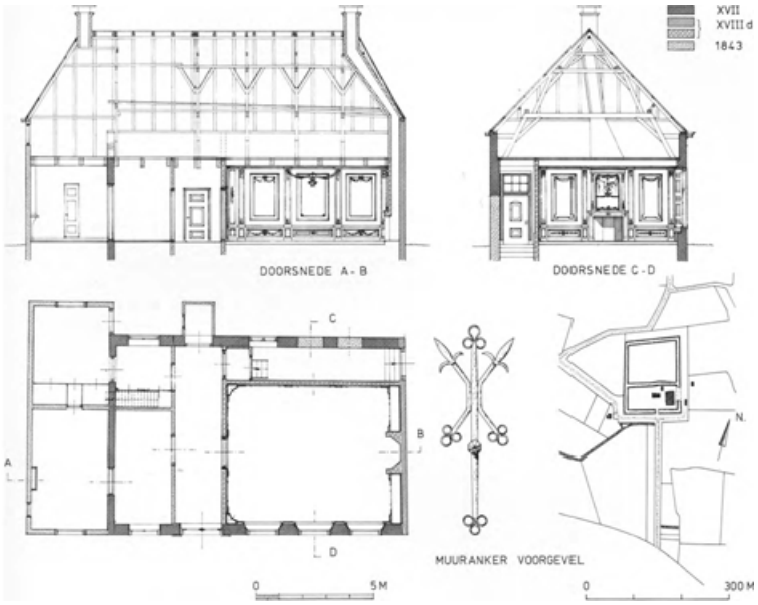
Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf, 1722 in coll. Fries Museum (afb. 288).

Geschiedenis

De vermelding van de aanbreng van Hogebeintum van 1511 begint met 32 pondemaat van Rummert oppe Harst up Hersma State. In 1640 was Deitzen van Heslinga eigenaar (stemkohier); zijn vader was Gale Heslinga, die in 1588 voor het Hof van Friesland verklaarde met zijn broeders en zusters erfgenaam te zijn van zijn moeder Jelcke Wingie. Zij zal identiek zijn met Jelcke Wynia gehuwd met Yge Heslema, die in 1552 voorkomt (mededeling D.J. van der Meer). Daar Deitze geen nakomelingen had, ging de eigendom over op een zuster van Ymck, die gehuwd was met Buwe Jeltinga. Hun dochter Ymck huwde Focko van Aysma, secretaris en ontvanger van Ferwerderadeel. Volgens hun grafzerk, die in de Franse tijd op Harsta in veiligheid zou gebracht zijn, stierf Focko in 1651 en Ymck in 1653. De zuster van Ymck Aef was gehuwd met Pieter van Nijsten, waardoor het huis in die familie kwam. In 1698 is volgens het stemkohier de weduwe van Grietman van Nijsten eigenaar en Gideon van Coehoorn pachter. Hun zoon Bartold huwde Margaretha Huygh uit welke verbintenis negentien kinderen sproten waarvan er twaalf in leven bleven. Een dochter huwde J.A. de Schepper, de oudste dochter Gideon Gosses van Coehoorn, die in 1700 eigenaar van het huis werd. Hij was een broeder van de vestingbouwer Menno en stierf in 1724, het huis nalatend aan zijn zoon Gozewijn, die tot 1762 eigenaar bleef, doch geen nakomelingen had. Het huis vererfde daardoor aan de zoon van de volgende dochter van Barthold van Nijsten en Margaretha Huygh te weten Imilius Josinus de Schepper, die ontslag nam uit Krijgsdienst om de nalatenschap te beheren en Grietman van Ferwerderadeel werd. Hij huwde Amelia Coehoorn van Scheltinga en bewoonde het huis tot 1790, waarna zijn gelijknamige kleinzoon eigenaar werd. Deze huwde A.G. baronesse van Sytzama en hun dochter Amelia Gerardina was gedurende het grootste gedeelte van de 19e eeuw eigenaresse; zij was gehuwd met T.A.M.A. van Andringa de Kempenaer, grietman van het Bildt, waardoor de familie niet meer te Hogebeintum woonde. In 1843 vinden we dan ook de vermelding dat in het schoolhuis op afbraak verkocht wordt een gedeelte van de heerenhuizinge Harsta onder voorwaarde dat de koper herstellingen aan het overblijvend gedeelte zal doen uitvoeren en aan de boerenwoning aldaar. Grietman van Andringa liet in het Bildt een nieuw huis bouwen door architect Th. Romein. In het najaar vinden we te Sneek de afbraakgoederen van Harsta te koop t.w. 25 schuifkozijnen met zonneblinden.

De tekening van Stellingwerf vergelijkend met de tegenwoordige toestand, komt men tot de conclusie dat het linker haakvormig naar voren gebouwde gedeelte geheel is afgebroken en van het overige deel een verdieping is gesloopt. In 1917 liet de laatste freule van



Afb. 256. Harsta State. Situatie, plattegrond en doorsneden en detail muuranker. Getekend 1979 naar opmeting 1977, schaal 1:200.

Andringa de Kempenaer het huis na aan een stichting doch verwanten kochten het in 1929 weer terug en het huis is thans eigendom van Mr. H.T. Obreen.

Het kadastrale minuutplan van omstreeks 1840 geeft een rechthoekig omgracht terrein met de oprijlaan weer, zoals die nog bestaan. Het huis was rechts echter veel dieper dan thans terwijl het aan de linkerzijde een voorbouw had zoals ook op de afbeelding van Stellingwerf te zien is. De boerderij stond, slechts door een smal pad gescheiden, direct rechts van het woonhuis. De voorgevel zal aan de westzijde gestaan hebben, zoals tot 1950 het geval was, toen de boerderij afbrandde; daarna werd hij op grotere afstand van het huis herbouwd. Op de tekening van Stellingwerf is de gracht nog overbrugd met een ophaalbrug, zoals bij verdedigbare huizen gebruikelijk. Op de kadasterkaart staat een dam aangegeven.

Een schets van de toestand voor 1843 in bezit van de familie geeft de ingang op dezelfde plaats. Men kwam in een brede vestibule, waar het venster links van de ingang licht gaf en die de volle diepte van het tegenwoordige huis besloeg. Aan het einde van de vestibule was

een vertrek van gelijke breedte. De trap zou zich rechts achteraan bevonden hebben, toegankelijk van de gang uit die thans nog achter de zaal loopt. Naast het trappenhuis lag de keuken. In de vooruitgebouwde linkervleugel was een grote zaal en een kleinere achterkamer als bibliotheek en herenkamer. Op de verdieping zou boven de bibliotheek een kamer met goudleer behang geweest zijn.

Gebouw

De muren van het rechthoekige gepleisterde gebouw zijn blijkens de opmeting ong. 40 cm dik, met uitzondering van de linker travee, waar ze slechts steensdik zijn (afb. 256). De rechtermuur, waar het rookkanaal langs loopt, is ook dunner en kennelijk eens vernieuwd. Aan de achtermuur meet de rode baksteen 19,5 × 4,3-4,5 cm, 10 lagen 51,5 cm en is in kruisverband verwerkt. Daar zijn twee voormalige doorgangen waar te nemen. De vensters zijn openslaand gemaakt. De ingang is omlijst door ionische pilasters, die een kroonlijst dragen waarop de naam van het huis in reliëf is aangebracht. De rechter voorkamer is geheel betimmerd en heeft een bijbehorend plafond, XVIIId (afb. 294 en 295). De wanden zijn in telkens drie velden ingedeeld tussen uitgegronde pilasters. In de velden zijn kaders aangebracht waarbinnen festoenen afhangen. Boven de rechthoekige spiegel op de schoorsteen een geschilderd bloemstukje. Het houtwerk is met steenrode biezen beschilderd. De trap naar de kapverdieping ligt verborgen achter in het linkergedeelte.

Er onderdoor kan men de kelder onder de keuken bereiken. In het rechtergedeelte van de kap zijn vier oude spanten opnieuw toegepast na de verlaging van het huis in 1843.

Hek

Aan het einde van de dam voor het huis staat een laag hek tussen twee gesmede hekpijlers, samengesteld uit rococokrullen, de hekpijlers bekroond door gesmede vlampotten. XVIIIc (afb. 293).

Bouwgeschiedenis

Stellingwerf tekent in het gehele huis kruiskozijnen, terwijl de muren van het linkergedeelte geleed zijn met pilasters van de grote orde, zoals eerst sedert het midden van de 17e eeuw werd toegepast. Het linkergedeelte lijkt daarmee een jongere aanbouw. Mogelijk zijn Focke en Ymck van Aysma, wier grafzerk met zoveel moeite in veiligheid werd gebracht (zie hieronder) de opdrachtgevers voor de bouw van het huis geweest, en voegde Barthold van Nijsten voor zijn uitgebreide gezin de linkervleugel toe, die in 1843 werd afgebroken. Indien dit onder Coehoorn gebeurd zou zijn, waren er stellig al schuifkozijnen in het huis gezet.

Het hek met zijn rococo-ornament zal in 1762 zijn neergezet, toen ook het opzetstuk op de kerkbank met dergelijke motieven gemaakt werd. Mogelijk liet Imilius Josinus ook het gehele huis van de schuifkozijnen voorzien, die in 1843 verkocht werden. De tegenwoordige kozijnen zullen bij de bepleistering zijn aangebracht, aangepast aan de kamerbetimmering, die wij kort na 1790 dateren, toen kleinzoon Imilius Josinus II het huis erfde. Ook de ingangsomlijsting kan uit deze periode zijn. Het gehele uitwendige zal in 1843 gepleisterd zijn om het verschil in baksteen te maskeren tussen het restant van het oude huis en de nieuw opgetrokken linkervleugel. Het geheel werd door een schilddak gedekt, waarvoor enige spanten van het oude huis werden toegepast.

De tekening van Stellingwerf is niet duidelijk over de situatie van de boerderij. Indien deze jonger zou zijn dan 1723, is er geen ruimte voor binnen de omgrachting. Stellingwerf tekende echter nooit de boerderij, vgl. Goslinga State te Hallum.

Het achterste gedeelte van het terrein is beplant met vruchtbomen. Rond het huis enig oud hout van een landschappelijke tuinaanleg en zg. stinsenflora, o.a. Haarlems klokkespel.

Zerk

In de tuin achter het huis staat een grote grafzerk van Bentheimersteen, geheel bewerkt met kwabornament, waarin wapens en cartouches gevat zijn (afb. 287). Bovenaan de kwartierwapens van Aysma-Jeltinga, in het midden onder een helmteken met uitkomende leeuw de alliantiewapens van Aysma-Jeltinga. Onderaan een cartouche met opschrift: Ao 1651 den 24 april sterf den Ed. Heer Focko van Aysma I.U.D Secretarius ende Ontfanger van Verwaradeel (sic) en leyt alhier begraven Ao 1653 den 25 april sterf den Ed. Juffrou Ympck van Ieltinga syn Huysvrou ende leyt alhier begraven.

De zerk zou afkomstig zijn uit de kerk van Ferwerd en na de Franse revolutie hierheen gebracht zijn.

Terpen

Terpen

Aan de uiterste zuidelijke grens van het dorpsgebied van Hogebeintum ligt een terrein Kornwerd, door Halbertsma als terp aangemerkt (Terpen, kaart 6 west). Ten zuiden van Hogebeintum geeft Halbertsma twee terpen, daar waar de Ferwerdervaart een knik maakt.

Boerderijen

Boerderijen

Ten zuidoosten van Harsta State liggen twee boerderijen van het kop-hals-romptype, waarvan de oostelijke blijkens een stichtingssteen in 1806 is gesticht door de ouders van Anna Ypey (afb. 296). Het binhús heeft aanzetkrullen aan de voorgevel en een kleine kelder in het achterste gedeelte. De westelijke is gelijk van opzet.

Poldermolen

Poldermolen

In de Hogebeintumerpolder, die in 1822 bedijkt is, staat zuidoostelijk van Hogebeintum, aan de Ferwerdervaart een achtkante grondzeiler, een zg. 'boerenmolen'. De molen is eigendom van de stichting 'De Fryske Mole' (afb. 298).

Litteratuur

Molens van Friesland, blz. 136.

Geschiedenis

Volgens een geschilderd beschadigd opschrift op één van de achtkantstijlen waarschijnlijk alhier gebouwd door F.J. Sted..da in 1862. Dit is mogelijk met onderdelen van een oudere molen geschied omdat op een andere achtkantstijl en op een kruisschoor eveneens geschilderde opschriften voorkomen: G.J. de Vries 1830 en P.S. de Vries 1830.

Tijdens de restauratie van 1977-1978 werden o.a. van de kap het voor- en achterkeuvelens, de windpeluw en de korte spruit vernieuwd; verder werd een nieuwe stalen binnenroede aangebracht en het hekwerk vernieuwd. Voor de restauratie van 1977-1978 werd de molen aangedreven door een in 1969 gemonteerde elektromotor. Tijdens de restauratie werd deze verwijderd en de aandrijving geschiedt thans weer op de oorspronkelijke wijze. Een huisje voor de nachtmaler bevindt zich naast de molen.

Het staande werk

Het onderachtkant staat te lood en is gemetseld van kleine gele baksteen. De molen is gefundeerd op stiepen. De stijlen staan met peulhouten op de binnenbeëindiging van deze stiepen. De molen heeft dus geen ondertafelment. Op de hoeken lopen de

stiepen door en zijn buitenwerks te zien als pilasters. In het onderachtkant bevinden zich haaks t.o.v. elkaar twee toegangen, waarvan er één boven de rietplank, de op het metselwerk van het onderachtkant liggende muurplaat, uitkomt. In één veldmuur bevinden zich twee kleine lichtopeningen.

Het achtkant is met riet gedekt en uitgezonderd de hondsoren (korbeels in de velden tussen de stijlen en het boventafelment), die van eiken zijn, geheel van grenehout. De molen is op de middenschreef gebouwd, een bouwwijze die uitsluitend in Friesland, met name in de Greidhoek, voor de kleine poldermolens is toegepast. De veldkruisen zijn echter volgens het algemeen in ons land toegepaste systeem gelast. Het achtkant werd voorzien van twee bintlagen; de bintlagen zijn in latere tijd voorzien van extra korbelen. Ook werden op de kapzolder binnen de hondsoren kruisen aangebracht en zijn om de andere stijl extra stijlen toegevoegd, die doorlopen tot onder de bovenste bintlaag.

De basis van de kap en de spanten zijn, met uitzondering van de haanhouten, van eikehout. De kap is met riet gedekt en kruibaar op slepers; de staart heeft een kruilier; de lange spruit is op noordelijke wijze middelbalk en tevens als ijzerbalk gebruikt.

Het gaande werk

Wieksysteem oud-Hollands, stalen roeden, vlucht 15,27 m. In de molen liggen onderdelen van de mogelijk voorheen toegepaste zelfzwichting. Korte gietijzeren bovenas in 1884 gegoten door de firma ‘De Prins van Oranje’ te 's-Gravenhage. Om het bovenwiel een Vlaamse vang. Stalen vijzel in een betonnen vijzelkom.



De terpafgraving in 1896.



Afb. 257. De Hervormde kerk op het hoge terprestant gezien van het zuiden. Opname 1960.



Afb. 258. De kerk getekend door J. Stellingwerf in 1722.



Afb. 259. De zuidgevel van de kerk voor de restauratie; onder het grote laatgotische venster is een dichtgezet klein zeer laaggeplaatst spleetvenster te zien. Opname 1960.



Afb. 260. De uit tufsteen gebouwde vroegromaanse kerk met het halfrond gesloten koor. De spitsbogige vensters zijn later ingebroken. De aanzetten van de kleine hooggeplaatste oorspronkelijke lichtopeningen zijn bij de restauratie weer zichtbaar gemaakt, evenals de rondbogige ingang. Opname 1974.



Afb. 261. De kerk getekend door D. Cannegieter in 1861.



Afb. 262. De noordgevel voor de restauratie met de later gedichte doorgang naar een aanbouw. Opname begin 20e eeuw.



Afb. 263. Detailfoto van de doorgang aan de noordzijde gedekt door een sikkelboog en met deursponning aan de buitenzijde, waaruit blijkt dat deze toegang gaf tot een aanbouw. In de vulmuur was een hagioscoop uitgespaard. Opname 1963.



Afb. 264. De noordgevel na de restauratie van 1962 e.v. jaren. Een hooggeplaatst venster is in zicht gebracht: Opname 1974.



Afb. 265. Fragmenten van een romaanse muurschildering thans boven de preekstoel, 11e-12e eeuw? Opname 1967.



Afb. 266. Interieur van de kerk naar het westen gezien. Tegen de zuidmuur de 18e-eeuwse preekstoel en het doophek. Opname 1974.



Afb. 267. Zeventiende-eeuwse familiebank met in het ruggeschot de wapens Huygh, Verrutius(?), Jeltinga en van Nijsten. Op de kap opzetstuk met het alliantiewapen. De Schepper - van Coehoorn van Scheltinga, 1762. Opname 1974.



Afb. 268. Geschilderde rouwborden voor L.A. van Nijsten, overleden 1689, C.I. van Nijsten, overleden 1694 en voor A.G. de Schepper, overleden 1906. Opnamen 1974.



Afb. 269. Geschilderde rouwborden voor L.A. van Nijsten, overleden 1689, C.I. van Nijsten, overleden 1694 en voor A.G. de Schepper, overleden 1906. Opnamen 1974.



Afb. 270. Geschilderde rouwborden voor L.A. van Nijsten, overleden 1689, C.I. van Nijsten, overleden 1694 en voor A.G. de Schepper, overleden 1906. Opnamen 1974.



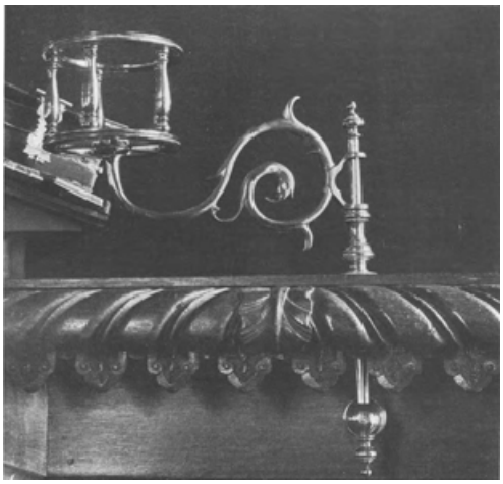
Afb. 271. De kerk inwendig naar het oosten gezien. De banken zijn bij de restauratie ontworpen. Opname 1974.



Afb. 272. Kleine koperen kroon, 19e-eeuws. Opname 1944.



Afb. 273. Rouwbord voor W.S. van Nijsten overleden 1701. Opname 1974.



Afb. 274. De koperen zandloperhouder op de rand van de preekstoel. Opname 1944.



Afb. 275. Rouwkassen voor A.S. van Nijsten 1714, M.C. van Nijsten 1718, L.A. van Nijsten 1722, A. Botma van Aitzema 1722, G. van Coehoorn 1724, D.C. van Nijsten 1724. Opnamen 1974.



Afb. 276. Rouwkassen voor A.S. van Nijsten 1714, M.C. van Nijsten 1718, L.A. van Nijsten 1722, A. Botma van Aitzema 1722, G. van Coehoorn 1724, D.C. van Nijsten 1724. Opnamen 1974.



Afb. 277. Rouwkassen voor A.S. van Nijsten 1714, M.C. van Nijsten 1718, L.A. van Nijsten 1722, A. Botma van Aitzema 1722, G. van Coehoorn 1724, D.C. van Nijsten 1724. Opnamen 1974.



Afb. 278. Rouwkassen voor A.S. van Nijsten 1714, M.C. van Nijsten 1718, L.A. van Nijsten 1722, A. Botma van Aitzema 1722, G. van Coehoorn 1724, D.C. van Nijsten 1724. Opnamen 1974.



Afb. 279. Rouwkassen voor A.S. van Nijsten 1714, M.C. van Nijsten 1718, L.A. van Nijsten 1722, A. Botma van Aitzema 1722, G. van Coehoorn 1724, D.C. van Nijsten 1724. Opnamen 1974.



Afb. 280. Rouwkassen voor A.S. van Nijsten 1714, M.C. van Nijsten 1718, L.A. van Nijsten 1722, A. Botma van Aitzema 1722, G. van Coehoorn 1724, D.C. van Nijsten 1724. Opnamen 1974.



Afb. 281. Rouwkassen voor B.P. van Nijsten 1732, J.M. van Nijsten 1748, S.L. van Nijsten 1766 en D. de Block de Schepper 1785. Opname 1974.



Afb. 282. Rouwkassen voor B.P. van Nijsten 1732, J.M. van Nijsten 1748, S.L. van Nijsten 1766 en D. de Block de Schepper 1785. Opname 1974.



Afb. 283. Rouwkassen voor B.P. van Nijsten 1732, J.M. van Nijsten 1748, S.L. van Nijsten 1766 en D. de Block de Schepper 1785. Opname 1974.



Afb. 284. Rouwkassen voor B.P. van Nijsten 1732, J.M. van Nijsten 1748, S.L. van Nijsten 1766 en D. de Block de Schepper 1785. Opname 1974.



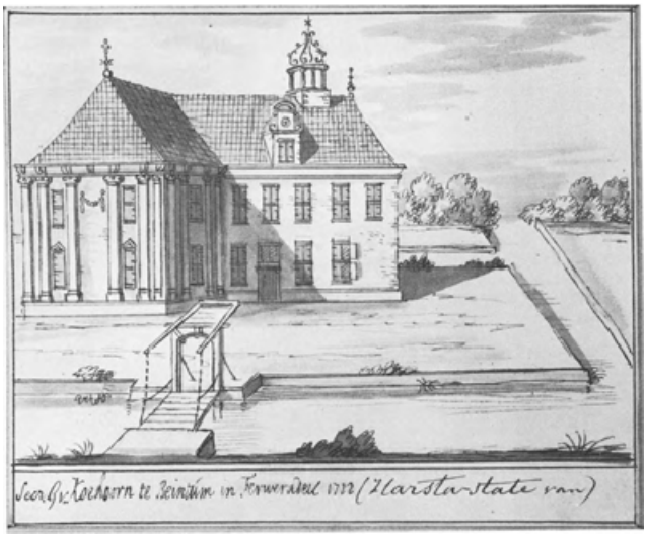
Afb. 285. Rouwkassen voor I.J. de Schepper 1790 en B.J. de Schepper 1768. Opnamen 1974.



Afb. 286. Rouwkassen voor I.J. de Schepper 1790 en B.J. de Schepper 1768. Opnamen 1974.



Afb. 287. Grafzerk voor Focke van Aysma overleden 1651, thans in de tuin van Harsta State. Opname 1978.



Afb. 288. Harsta State getekend door J. Stellingwerf in 1722.



Afb. 289. Zilveren doopbekken van de Hervormde Gemeente uit 1774 door de Leeuwarder zilversmid Wibe Dominicus. Opname 1976.



Afb. 290. Zilveren kan en blad van de Hervormde Gemeente. De kan is in 1875 geschonken. Opname 1976.



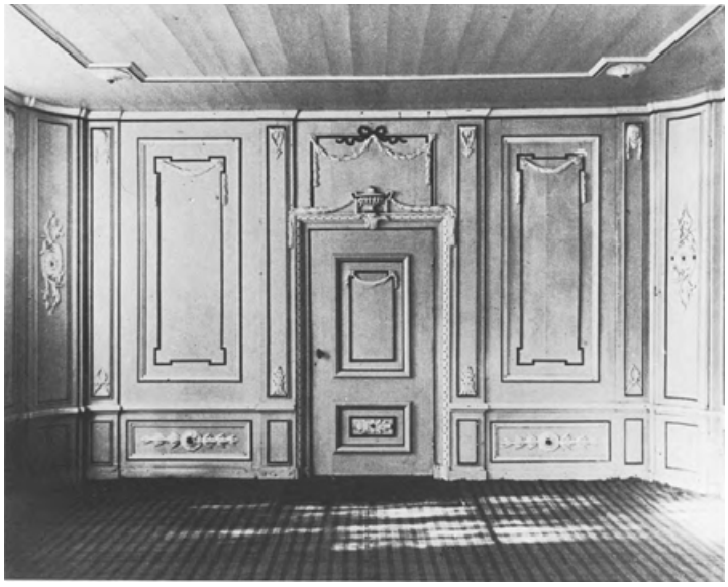
Afb. 291. Harsta State in de vorm die het kort na 1843 kreeg. Opname 1978.



Afb. 292. Zilveren blad uit 1868 en bekers uit 1876 en 1867 van de Hervormde Gemeente. Opname 1976.



Afb. 293. Harsta State met het 18e-eeuwse gesmeed ijzeren damhek. Opname 1966.



Afb. 294. De betimmerde kamer van Harsta State uit het einde van de 18e eeuw naar het westen gezien. Reproductie van foto in collectie Fries Museum.



Afb. 295. De kamer naar het oosten gezien. Ter weerszijden van de schouw zijn achter schuifwanden buffetnissen. Opname 1978.



Afb. 296. Boerderij ten oosten van Harsta State, in de achtergevel stichtingssteen uit 1806. Opname 1978.



Afb. 297. Tegeltableau in het dienstgebouw van de Hervormde Gemeente. Opname 1975.



Afb. 298. Poldermolen van de Hogebeintummer polder, in 1822 bedijkt. Opname 1969.

Jislum

Als Gisleheim komt het dorp in de jongere Fuldalijst voor (Dronke c. 37). In de ‘Tegenwoordige Staat’ (195) wordt het als klein dorp aangeduid, een kwalificatie die nog steeds opgaat.

Evenals in het naburige Genum is ook hier met de verharding van het wegenstelsel, ca. 1856 een weg gelegd dwars over de terp. De oorspronkelijke route is een onderdeel van de ringweg aan de voet van de terp en is nu nog als onverharde landweg herkenbaar (afb. 299 en 300).

Gezien het beloop van een aantal kavelsloten ten westen van de kerk is de ringweg wellicht ooit volledig aanwezig geweest, maar al vroeg verdwenen aangezien deze weg op de kaart van Schotanus (1682) reeds niet meer wordt aangegeven. Buiten de ringweg en het vernieuwde tracé hiervan straalt de verkaveling over enige afstand radiaal uit.

Door schaarse bebouwing op de terp is ook deze in 1910 grotendeels afgegraven.

Kerkgebouw

Hervormde kerk

De Hervormde kerk staat met de westgevel aan de weg op een klein kerkhof. Kerk en toren zijn eigendom van de Hervormde Gemeente (afb. 303). Het terprestant is beschermd als archeologisch monument uit de voor-Romeinse-ijzertijd.

Litteratuur

R.V.A. 103; Benef. 146; R.V.G.O. 72.; Van Buijtenen, Dorp 106.

Afbeeldingen

Tekeningen door J. Stellingwerf 1723, D. Cannegieter ‘naar de natuur getekend’ 1861 en door A. Martin 1886, alle in collectie Fries Museum (afb. 302, 304 en 305).

Bronnen

Kerkvoogdijrekeningen 1841-1880 in R.A. Leeuwarden; Schetsboekje 43 van arch. Ad. Mulder in archief R.D.M.Z.

Geschiedenis

Blijkens een acte van 1550 over het uitgraven van de kerkhofgracht te Hallum waren de parochianen van de Flieterpen Genum, Reitsum, Lichtaard en Jislum verplicht daaraan mee te werken. Deze kerken waren dus waarschijnlijk dochterkerken van die van Hallum. Volgens Reitsma was de kerk misschien gewijd aan de H. Catherina (zie klok).

De middeleeuwse kerk is blijkens een aantekening van Ad. Mulder in de 17e eeuw of daaromtrent vervangen door een gebouw van kleine baksteen, waarvan hij de resten aantrof in 1886. De tekening van Stellingwerf suggereert echter nog een versnijding in het muurwerk die boven de ingang in de tweede travee omloopt. Deze gotische kerk zou na 1723 vervangen zijn door het kerkje dat Mulder in afbraak zag en dat door Martin afgebeeld wordt met een blinde noordgevel. Mogelijk is een 16e-eeuws kerkje met dakruiter in de 18e eeuw ommetseld en van een westingang voorzien.

In 1886 werd op de oude plaats een nieuwe kerk gebouwd met een volledige toren aan de westzijde, gedetailleerd met rechthoekige spaarvelden waarin rondbogige nissen en een roosvenster boven de ingang.

Het inwendige is zeer sober; de preekstoel een imitatie van friese 17e-eeuwse preekstoelkuipen uit 1928 (van der Veen, 232).

Avondmaalsbeker hg. 13,2 diam. 10,1 cm (afb. 301). Op de beker gegraveerd in cartouches voorstellingen van Geloof, Hoop en Liefde. Op de voetrand gegraveerd: Meinert Yellerts Diaken van Jelsum. Merken Leeuwarden, E van 1699 (?) en meesterteken P. Jilderda.

Zilverwerk

Avondmaalsbeker copie van voorgaande. Opschrift op rand: D.S. Roorda J.W. de Jong Diakens van Jislum 1853. Jaarletter T meesterteken H. Adema.

Klokken

In de toren hangen twee klokken:

diam. 64 cm. Opschrift: Fusa est campana in honorē beate Katherine virginis per me Iohēm sub curato Ub/bone Sifrido et Rinkone advocatis an□o Dn□i MCCCCXIV in nomine

Ihesu et Marie. Indien deze klok niet ooit verplaatst is, zal de patroonheilige van Jislum Catherina zijn geweest.

diam. 72 cm. Opschrift: Int jaer onses Heeren MVICXXXVI heeft mij Jacob Noteman in Leeuwarden gegoten voor Jeselom.

Uurwerk

Het gesmeed ijzeren uurwerk dat uit de 18e eeuw zal dateren, is volgens de kerkvoogdijrekeningen in 1878 sterk gerepareerd.

Boerderijen

Boerderij nr. 4

Ten noordoosten van de kerk staat op het als archeologisch monument beschermde terprestant een gave boerderij van het kop-hals-romptype met kort niet onderkelderd voorhuis (afb. 306). Alleen in het achterste gedeelte is een huishoudkeldertje met opkamer. In voorhuis en halsgedeelte hebben de vensters de zesruits-indeling. Omgaande houten goot; in de topgevel smalle vensters en nokankers, het jaartal 1827 vormend. Op de schoorstenen dekplaten.

De schuurvensters zijn gemoderniseerd en de schuur is van een haaks op de as staande aanbouw voorzien. De boerderij komt met grondplan zonder de aanbouw aan de schuur voor op de kadastrale minute.

Hikkaard

Tussen Wanswerd en Jislum ligt een omgracht terrein Groot Hikkaard geheten.

Litteratuur

R.V.A. I, 100, III, 112; Van der Veen 248.

Bronnen

Genealogische gegevens bewerkt door D.J. van der Meer te Roordahuizum.

Geschiedenis

Claes to Hikkaert geeft in 1511 land aan waarvan Syds en Feye Roorda eigenaar zijn; ook Willem to Hakkaerd pacht dan land. In de Aanbreng van 1540 komt Sebastiaan Eec-

kezoon to Hickaert voor als eigenaar. In de 17e eeuw moet er de familie van Loo gewoond hebben en wordt Boudewijn van Loo als eigenaar genoemd (stemkohier 1640). Zijn zoon Jan is volgens Burmania's aantekeningen in de kerk van Wanswerd begraven onder een zerk met zestien kwartieren. Er zouden ook drie wapenborden van Loo in de kerk te Wanswerd gehangen hebben. Via eigendom aan Catherina Aggema, weduwe van Johan Eminga van Loo, en N. Bavius, secretaris van Dantumadeel (stemkohier 1698) komt het goed aan een familie, die zich naar het huis Hikkaard ging noemen en een predikant van Reitsum heeft voortgebracht (van Veen). Tenslotte komt het goed aan de familie du Tour de Bellinchave.

Boerderij

Op het terrein ter plaatse waar eerst de appelhof was, staat een boerderij uit 1914.

Terp

Recht ten zuiden van Jislum, thans onder Birdaard, staat op de Topogr. Kaart een terrein met de naam Hikkaard aangegeven, dat Halbertsma als terp tekent (Terpen, kaart 6 west).

Poldermolen

Poldermolen

In de polder Vries ten zuidwesten van Jislum staat nabij ‘Groot Hikkaard’ een kleine achtkante grondzeiler, een zg. boerenmolen, genaamd ‘De Volharding’, uit 1872. De molen is eigendom van de stichting ‘De Fryske Mole’ (afb. 307).

Litteratuur

Molens van Friesland, blz. 138.

Geschiedenis

Restauraties vonden in 1959 en 1973-'75 plaats; de laatste was zeer ingrijpend.

Het staande werk

De gehele molen werd, met uitzondering van enkele onderdelen van het gaande werk, in 1973-1975 vernieuwd. Het huidige achtkant is nagenoeg geheel van eikehout (dit zou bij het oorspronkelijke achtkant ook het geval geweest zijn), thans gebouwd volgens het algemeen in ons land toegepaste systeem; of dit oorspronkelijk ook zo was is ons niet bekend. Het achtkant bezit twee bintlagen, een zolder is niet aanwezig; de korbelen zijn zowel boven als onder gespijkerd. Over het beschot is rubberoid aangebracht. Het onderachtkant is gemetseld van gele baksteen in halfsteensverband en bezit één toegang. Op de binnenbeëindiging van de penanten rust het ondertafelment. De stijlen zijn met ankers hieraan bevestigd.

De kap is thans geheel van eikehout en gepotdekseld. De lange spruit is op noordelijke wijze middelbalk en tevens als ijzerbalk gebruikt. De kap is kruibaar op een kruiring, een in het noorden sedert de 19e eeuw toegepast systeem. De staart heeft een kruirad. Op de baard is het bouwjaar ‘Anno 1872’ geschilderd. Voorheen stond dit jaartal met het jaartal 1959 boven de toegang. De deur was geschilderd in de kleuren van het wapen van de familie van Weede, aan wie de molen toebehoorde.

Het gaande werk

Van het originele gaande werk is het bovenwiel met een stalen hoepelvang, de bonkelaar en het vijzelwiel nog aanwezig. Houten bovenas en roeden; oud-Hollands opgehekt, vlucht 9,16 m. Houten vijzel in een betonnen vijzelkom.



Afb. 299. Copie van de kadastrale minute omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 300. Luchtfoto schaal 1:6500. Opname april 1973.



Afb. 301. Avondmaalsbeker van de Hervormde Gemeente door de Leeuwarder zilversmid P. Jilderda 1699(?). Opname 1975.



Afb. 302. De kerk getekend door J. Stellingwerf in 1723.



Afb. 303. De Hervormde kerk en toren uit 1886. Opname 1959.



Afb. 304. De kerk getekend door A. Martin in 1886 juist voor de afbraak.



Afb. 305. De kerk getekend door D. Cannegieter in 1861.



Afb. 306. De boerderij nr. 4 op het terprestant blijkens nokanker in 1827 gebouwd. Opname 1965.



Afb. 307. De poldermolen De Volharding bij Groot Hikkaard uit 1872. Opname 1978.

Lichtaard

Het dorp, dat een geringe omvang heeft en nog een sterk agrarisch karakter bezit, wordt geïdentificeerd met Lihdanfurt uit de Fuldalijst van 945 (Dronke c. 37).

Onbebouwde delen van de terp zijn ook hier rond de eeuwwisseling afgegraven, waardoor het noordelijk gelegen kerkpad als een 'dam' door de afgegraven terreinen de kerk bereikt (afb. 309 en 310).

Een deel van de wat onregelmatig lopende ringweg aan de voet van de terp is aan de noordzijde als landweg te herkennen. Voor het overige maakt deze weg, rechtgetrokken, verhard en verbreed rond 1867 (Faber nr. 945) onderdeel uit van de doorgaande verbinding met de dorpen in West-Dongeradeel. De bebouwing is deels aan deze weg gelegen.

Kerkgebouw

Kerkgebouw

Het kerkgebouw, oorspronkelijk waarschijnlijk aan S. Petrus gewijd, staat geïsoleerd op een hoge terprest, een in de serie Genum, Reitsum, Lichtaard, Raard. Het terprestant is beschermd als archeologisch monument uit de voor-Romeinse ijzertijd. De kerk met de ingebouwde toren is eigendom van de Stichting Alde Fryske Tsjerken, die er een tentoonstelling over de kloosters heeft ingericht (afb. 308 en 311-318).

Litteratuur

R.V.A. I, 103, III, 107; Benef. 148; R.V.G.O. 74; Van Buijtenen, Dorp 106; Herma M. van den Berg, De kerken van Genum en Lichtaard in Publicatieband A.F.T. I, 87 (1972); Nieuwsbulletin K.N.O.B. 1973, 102-103; J.D. van der Molen, De restauratie van de kerken te Genum en Lichtaard en Herma M. van den Berg, Nadere gegevens over de bouwgeschiedenis van Genum en Lichtaard, beide in Publicatieband A.F.T. II, resp. 96 en 94.

Bronnen en afbeeldingen

Kerkvoogdijrekeningen 1717-1842 bij kerkvoogdij te Reitsum.

Tekening J. Stellingwerf 1722 en door P. Idserdts Portier 1754 in coll. Fries Museum (afb. 311 en 313).

Geschiedenis

Blijkens een acte van 1550 over het uitgraven van de kerkhofgracht te Hallum waren de parochianen van de Flieterpen van Genum, Reitsum, Lichtaard en Jislum verplicht daaraan mee te werken. Deze kerken waren dus waarschijnlijk dochterkerken van die van Hallum (van Buijtenen). In 1580 verklaart men dat het grootste gedeelte van de inkomsten van de kerk besteed is aan reparatie. In de kerkvoogdijrekeningen zijn posten te vinden over verbouwingen in 1785 o.m. 154 gld. voor houtwaren; in 1851 vinden we een buitengewone reparatie aan kerk en toren vermeld onder toezicht van architect J.G. Rolsma, waarbij aangetekend wordt, dat het inwendige van de toren zo slecht was dat het rampen had kunnen veroorzaken. De doopschaal te Reitsum heeft een inscriptie herinnerend aan herstel van de kerk van Lichtaard in 1859. In 1861 worden nieuwe pannen op het dak gelegd. Tot 1820 komen posten voor voor onderhoud van een leidak.

In 1944 is ten zuiden van de kerk gegraven op een terrein dat in de volksmond de priesterhof heette. Volgens H. van der Wal (archief R.D.M.Z.) zouden er toen kloostermoppen, tufsteen en een gebakken wijwatervat gevonden zijn. Nasporingen naar materiaal of rapport zijn zonder resultaat gebleven.

De vermelding van de patroonheilige Geertruida in 19e-eeuwse litteratuur berust op een verwisseling met Lutkewierum. Van der Aa vermeldt een stompe toren aan de westzijde die evenals de kerk met lei gedekt was, aan de noordzijde was een lage ingang, aan de zuidzijde een zonnewijzer. In 1973 is de kerk hersteld o.l.v. architectenbureau van der Molen en van der Zweep te Sneek. Aan de westzijde werd door de Rijksdienst voor het oudheidkundig Bodemonderzoek een oppervlakkig bodemonderzoek uitgevoerd, waarbij geen duidelijke sporen van een toren aan het licht gebracht konden worden.

Beschrijving

De kerk bestaat uit een eenbeukige ruimte die aan de oostzijde onregelmatig vijfhoekig gesloten is. Ruim twee meter van de westmuur staat koud tussen de noord- en zuidmuur een dwarsmuur, die bovendaks zijn voortzetting vindt als oostmuur van de toren. De noord- en zuidzijde van de toren bestaan uit een beplanking op houten regelwerk (afb. 308, 312 en 314).

Materiaal

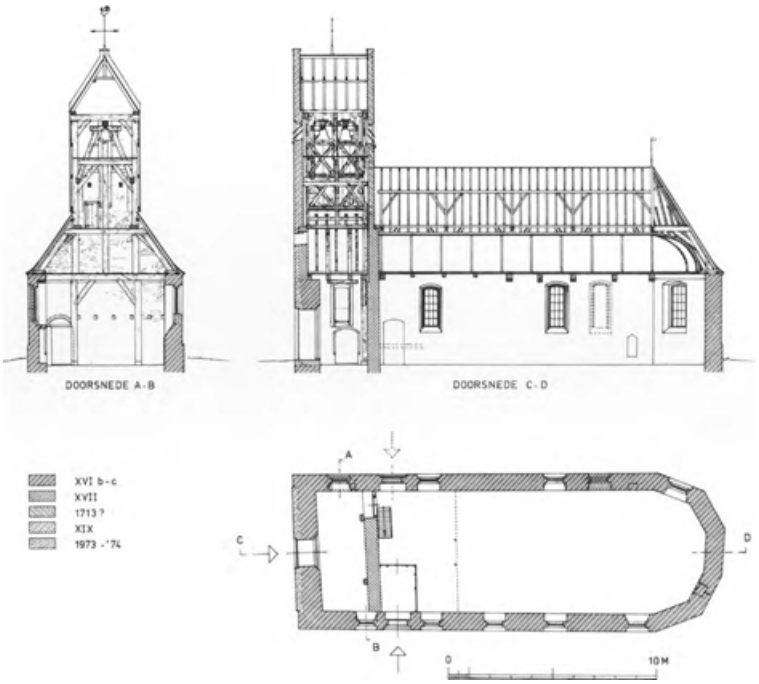
De kerk is opgebouwd uit baksteen van 30,5-31 × 8,5-9,5 cm, 10 lagen 104 cm in afwisselende kopse en strekse lagen in een verband dat boven de plint kruisverband benadert. Voor de buitenzijde is gave steen toegepast, inwendig veel brokken en puin als vulling zonder dat van kistwerk gesproken kan worden. Aan de zuidoostzijde van het koor zijn op bakstenen inscripties gekrast: 1620 en enige huismerken, 1627, 1641. In de bakstenen zijn hier en daar voegen gekapt, die wijzen op een bepleistering met andere voegverdeling dan die van het baksteenwerk. Blijkbaar werd in de 17e eeuw de pleister verwijderd.

De westgevel is bemetseld met kleine paars-rode steen van 20-21 × 4,3 cm, 10 lagen 51,5 cm met uitzondering van kleine gedeeltes ongeveer ter breedte van de muurdiktes der zijmuren. Dit werk gaat op tot boven aan de torenvormige verhoging van de westgevel.

De oostgevel van de toren bestaat uit kleine gele steen van de nok van het schip af, daaronder bestaat de scheidingsmuur uit opnieuw gebruikte kloostersteen.

Schip en koor

Het muurwerk van schip en koor is van gelijke zwaarte en bleek bij de restauratie homogeen te zijn. Het heeft een hoge opgaande plint afgedekt door een profiellijst, behalve langs de zware westgevel, die niettemin, naar inwendig te zien valt, in verband met de zijgevels is opgetrokken.



Afb. 308. Het laatmiddeleeuwse kerkgebouw. Plattegrond en doorsneden. Getekend en bijgewerkt 1976 naar opmeting 1944 en waarnemingen tijdens de restauratie in 1973.

De plaatsing van de vensters is vrij onregelmatig: slechts het tweede en vierde venster van de zuidzijde vinden in hun aslijn een venster aan de noordzijde. De overige zijn naar behoefte geplaatst doch wel gelijktijdig met het muurwerk. Zij hebben rechte dagkanten en een segmentbogige dekking en zijn omlijst door smalle nissen met segmentbogige dekking, die dicht onder de gootlijst staan, zodat vermoed mag worden, dat het muurwerk ooit verlaagd is. Buitenwerks ziet men aan de zuidzijde in het vervolg van de dagkanten benedenwaarts een loodvoeg, alsof de onderdorpel ooit veel steiler liep, maar er waren geen exacte gegevens te vinden, die dit vermoeden kunnen bevestigen. Het kleine meest westelijke venster is eens even lang geweest als de overige.

De segmentbogig gedekte ingangen staan binnen een spitsboognis met vellingkant, die ter hoogte van het plint in een zg. teenstuk eindigt. Beide ingangen waren door een sluitboom vergrendelbaar. Midden in de westgevel bleek achter de latere bemetseling een dichtgezette ingang te staan, die rondbogig gedekt is en aan de binnenzijde geprofileerd met twee vellingkanten, die van een teenstukje ontspringen. De buitenzijde was verstoord door de beklamping die thans ter plaatse van deze doorgang verwijderd is. Voor een deuraanslag was in de oude situatie geen plaats.

Voor de westmuur die tot de hoogte van noord- en zuidmuur ruim een meter dik is, bleken twee kleine uitmetselingen onder het maaiveld aanwezig te zijn, waarvan echter in de bodem geen westwaartse voortgang gevonden kon worden.

Inwendig

In de noord-zuid lopende scheidingsmuur, die dezelfde afwijking heeft ten opzichte van de noord- en zuidmuren als de westmuur, is aan de noordzijde een kleine

rondbogig gesloten doorgang aangebracht. In de noordmuur staat tussen deze muur en de westmuur een oorspronkelijk venster en eronder een korfbogig gedekte nis, mogelijk ooit de plaats voor een doopvont. Het venster vertoont de oorspronkelijke afwerking van het inwendige: ook over de dorpel doorgaand kwarthol profiel op twee verspringende lagen, die later tot horizontaal zijn aangevuld. De overige vensterdagkanten zijn bij de restauratie in de oorspronkelijke haakse vorm gebracht; voor de restauratie waren zij tot schuine dagkanten aangeheeld, zoals nog aan de beide westelijke vensters te zien is.

Aan de zuidzijde staat het eerste venster verder oostelijk en het vangt zoveel hoger aan,

dat men vermoedt dat het ooit licht gegeven heeft op een ingebouwde (orgel?)tribune.

De dwarsmuur staat deels voor dit venster. Het meest oostelijke venster aan de noordzijde is gedicht (afb. 314).

In de koorsluiting is aan de zuidzijde een piscina-nis te voorschijn gekomen, waarvan de voorzijde door een accoladeboog met afgeschuinde kant gevormd wordt. De nis was omgeven door een 15 cm brede geschilderde rode band met witte schijnvoegen.

De ruimte is overdekt door een tongewelf met vlakke ribben, die geen relatie hebben met de spanten van de kap. Het gewelfje komt neer op een verbrede voorlijst, die op de trekbalken rust. De tweede tot en met vierde trekbalk ontbreken. Onder de trekbalken om de andere de gepeerkraalde uiteinden van sleutelstukken; alleen de meest westelijke nog aanwezige trekbalk heeft aan de zuidzijde een volledig sleutelstuk van een muurstijl-korbeelconstructie. De kap bestaat uit vijf eiken spanten ten oosten en twee ten westen van de scheidingsmuur, beide groepen zijn apart genummerd.

Bouwgeschiedenis

Het muurwerk van het gehele kerkje is in één periode tot stand gekomen blijkens details van ingangen en piscina-nis een eindweegs in de 16e eeuw en waarschijnlijk kort voor 1580 verlaagd. Hoewel men aanvankelijk het plan gehad moet hebben een toren op te trekken tegen de westgevel en de ingang daarop berekend is, moet men aannemen dat er van dit plan niets gekomen is en men de westelijke ingang voorzien heeft van een portaal, waarvan de aanzetten naast de ingang onder het maaiveld te zien waren. De 14e- en 15e-eeuwse klokken kunnen in een klokhuis gehangen hebben, waarvan de toren een imitatie lijkt. In reformatorische tijd is een westelijk gedeelte afgescheiden door een muur met een kleine doorgang naar de kerkruimte. In het voorgedeelte lag een balklaag met vloer; de bovenruimte was verlicht door het verkleinde venster naast de zuidelijke toegang. De scheidingsmuur werd vrij zwaar aangelegd omdat de opbouw van de toren daarop kwam te rusten. Mogelijk bevat de zeer zware westmuur nog resten van een voorgaande kerk, waarlangs de binnenmuur in verband is doorgetrokken. Het feit dat de oostelijke torenmuur uit kleine 18e-eeuwse steen is opgetrokken, geeft een dateringsmogelijkheid. (1748?, zie windvaan).

De niet steeds betrouwbare Stellingwerf en de tekenaar van 1754 moeten door het silhouet van de kerk verleid zijn tot het tekenen van een toren. Tenslotte is de westgevel in de 19e eeuw gedicht door een beklamping (1851?). Heeft men mogelijk in het westelijk gedeelte eens school gehouden tot 1829 toen er nieuwe scholen gebouwd zijn in de Grietenij?

(Faber Inv., nr. 909.31).

Waarom de twee spanten in het torengedeelte, die weinig verschil vertonen met die van de overige kap apart genummerd zijn, is niet duidelijk. Inwendig heeft men een tongewelf aangebracht over de kerk en tegen de scheidingsmuur een imitatie van de oostelijke sluiting geschilderd (1785).

Inventaris

De kerk bezit:

Preekstoel

Een eikehouten preekstoel met achtzijdige kuip, achterschot en klankbord. De kuip is op de hoeken versierd met gegroefde kolommen met een manchet en heeft Friese getoogde panelen. In de velden zijn gietijzeren ornamenten toegevoegd. De preekstoelkuip is verwant aan die te Reitsum doch van andere verhoudingen en is van latere details voorzien, grotendeels XIX (afb. 316).

De kerk had tot de restauratie een eenvoudige lambrizering van paneelwerk XIX.

Doophek

Doophek met balusters XVIII, waarin hekje met gietijzeren vulling (1851?).

Op de oostzijde van de scheidingsmuur is een blauwe schildering met gebogen lijnen te onderscheiden, die een beëindiging van het gewelf als aan de oostzijde moet suggereren, XVIII (1785?).

In de as van het schip is tijdens de restauratie in 1974 een gemetseld graf gevonden uit grote baksteen bestaand (vermelding Vrije Fries 1975, 165).

Windvaan

Op de nok gesmede windvaan S.A. 1748 (en niet 1642!).

Klokken

In de toren hangen twee klokken:

diam. 73 cm met bovenrandopschrift tussen touwbanden Sanctus Petrus XIV.

diam. 71 cm met bovenrandopschrift A.D.M. CCCC IIII O Rex Glorie Criste veni cum pace.

Uurwerk

Op de torenvloer staat een smeedijzeren uurwerk gemerkt 1713 H I en in 1977 gerestaureerd, zie H. van de Kamp in Publicatieband A.F.K. II, 99 e.v. (afb. 315 en 318). Het uurwerk werd aangedreven door een slinger met verticale lepelspil en werd opgewonden door middel van een kruk. Het schakelrad met lepelspil was later vervangen door een zg.

Amentgang. Het uurwerk is na de restauratie uit overwegingen van toegankelijkheid lager geplaatst dan oorspronkelijk. H.I. staat mogelijk voor Hessel Johannes, zie blz. 62.

Boerderijen

Bennerhús

Aan de Dokkumer Ee ligt de boerderij Bennerhús (afb. 319).

Litteratuur

R.V.A. I, 102, 103, III, 102; Benef. 142, 143 en 149.

Geschiedenis

Het register van den Aanbreng van 1511 vangt aan met de gronden van Juke tot Bennerhuus, waarvan de Keller van Klaarkamp eigenaar was. Ook Ancka to Bennerhuus geeft land aan waarvan dezelfde Heer landheer is. Verderop wordt Juke als landheer genoemd gemeenschappelijk met Focke Ropta. Ook onder Reitsum komt Juke to Bennerhuus voor. In 1540 worden deze laatste landerijen aangegeven door Feye Roorda. De landen onder Lichtaard geeft Jan Juckes dan aan, waarnaast Tjepke to Bennerhuus ook landeigendom heeft. Het Beneficiaalboek kent Douw to Bennerhuus op veengronden van Klaarkamp.

Boerderij

Op een omgracht en door een boomsingel omzoomd terrein staat een zeer grote boerderij van het kop-hals-romptype met onderkelderd voorhuis uit het derde kwart van de 19e eeuw.

Boerderij

Ten noordwesten van de kerk staat een boerderij van het kop-hals-romptype met kort voorhuis, die waarschijnlijk overeenkomt met de op de kadastrale minute voorkomende boerderij en in aanleg daarmede van voor 1832 dateert (afb. 320). De laatste jaren zijn enige wijzigingen aangebracht aan de ‘binnenzijde’ van het halsgedeelte en is een aanbouw aan de schuur wederom verwijderd. De melkkelder bevond zich in het voorste gedeelte van de schuur.



Afb. 309. Copie van de kadastrale minute omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 310. Luchtfoto schaal 1:6500. Opname april 1973.



Afb. 311. De kerk getekend door J. Stellingwerf 1722.



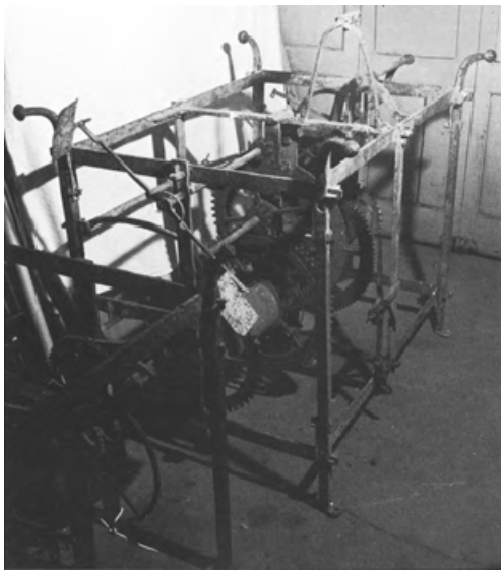
Afb. 312. De laatmiddeleeuwse kerk uit het zuidwesten gezien. Opname 1971.



Afb. 313. De kerk naar tekening van P.I. Portier 1754.



Afb. 314. De kerk van het noordoosten gezien. Ten oosten van het middelste venster is in gedichte vorm nog een koorvenster te zien. Opname 1976.



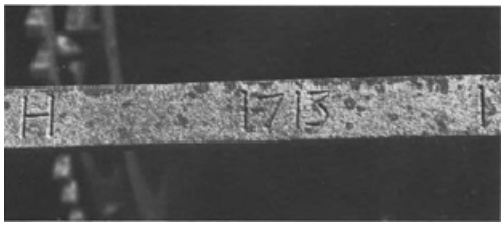
Afb. 315. Het smeedijzeren uurwerk uit 1713. Opname 1973.



Afb. 316. De eikehouten preekstoel, geïnspireerd door die te Reitsum en met gietijzeren ornamenten opgesierd. Opname 1944.



Afb. 317. De zilveren doopschaal ‘ter herinnering der herstelling der kerk van Lichtaard in 1859’. Opname 1976.



Afb. 318. Datering 1713 en meesterteken H.I. op het uurwerk. Opname 1973.



Afb. 319. De 19e-eeuwse boerderij Bennerhús aan de Ee. Het Bennerhús werd in de 16e eeuw reeds vermeld als eigendom van het klooster Klaarkamp, dat aan de overzijde van de Ee lag. Opname 1979.



Afb. 320. Boerderij van het kop-halsromptype met kort voorhuis ten noordwesten van de kerk, 18e of eerste kwart 19e eeuw. Opname 1965.

Marrum

De naam van het dorp Marrum komt als Mereheim voor in de oudste Fuldalijst (Dronke c. 7).

Op de wegens bebouwing niet afgegraven dorpsterp zijn beide ringwegen aanwezig (afb. 321 en 322). De radiale structuur valt op de kruin van de terp in het beloop van enkele straatjes te herkennen. Het dorp dat in 1786 groot en aanzienlijk wordt genoemd (Tegenwoordige Staat 193) heeft momenteel het agrarisch karakter nog niet geheel verloren door de aanwezigheid van een boerderij op de terp, de geringe bebouwingsdichtheid en een aantal (moes)tuinen.

Het betrekkelijk onaangetaste karakter is mogelijk in de hand gewerkt door de wat afzijdige ligging van de doorgaande weg. Ruimtelijke ontwikkelingen langs deze weg, waaronder een opvaart en een haventje zijn daardoor buiten het terrein van de dorpsterp tot stand gekomen.

Westernijkerk kan nauwelijks als zelfstandig dorp worden beschouwd, maar moet meer gezien worden als een buurt bij Marrum (afb. 345). Op de terpenkaart (Halbertsma, Terpenkaart 6 west) wordt Nijkerk niet als terp aangegeven.

Aan de naam is te zien dat het hier om een relatief jonge (‘nij’) vestiging gaat. De ‘nieuwe’ kerk is nieuw ten opzichte van die van Marrum. De kerk plus het aangrenzende terrein van de voormalige Jeppema State liggen niet centraal ten opzichte van de bebouwing. Op de plattegrond van Schotanus (1682) ligt de bebouwing nog wel in de nabijheid van de kerk, maar daar is nu nauwelijks sprake meer van (afb. 395).



Afb. 321. Copie van de kadastrale minute omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 322. Luchtfoto schaal 1:6500. Opname april 1973.

Kerkgebouw

Hervormde kerk

De Hervormde kerk staat op een zeer ruim door een boomsingel omgeven kerkhof in het midden van het dorp. De kerk is met de ingebouwde toren eigendom van de Hervormde Gemeente (afb. 323 en 325-337).

Litteratuur

R.V.A. I, II, III, 39; Benef. 143; R.V.G.O. 70; Van der Aa VII, 698; Wumkes II, 284; Van der Veen, 210.

Bronnen

Kerkvoogdijrekeningen 1619-1825, R.A. Leeuwarden; Notulen floreenplichtigen, gemeentearchief Ferwerd (Faber, Inv. 1671, 1 en 2).

Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf 1723; tekening door D. Cannegieter 1861 beide in coll. Fries Museum (afb. 326 en 327).

Geschiedenis

Volgens Reitsma is de patroonheilige van Marrum S. Godehardus. Naast pastoriegoederen bezat Marrum in 1580 een prebende, in 1511 een vicarie genoemd.

Daar de kerkvoogdijrekeningen vrijwel compleet aanwezig zijn tot 1825 noteren wij de belangrijkste uitgaven daaruit met betrekking tot het gebouw en zijn inventaris:

In 1627 komt een post voor van 37 gld. aan de klokkegieter Hans Falck te Leeuwarden en in 1632 ‘noch aan de Françoisen het laatste termijn van de klokken betaelt 142 gld 24 st.’ In 1636 worden nieuwe banken in de kerk gemaakt door Sjoerd Jansen. Ook vermaakt hij de ‘glaslichten’. Diverse reparaties aan kerk en toren worden tevens in die jaren verantwoord. In 1637 betaalt men voor verven van een bank in het oosten van de kerk. Het jaar daarop wordt een benekouw (knekelhuis) gemaakt. Johan Aysma en Juffrouw Bauck van Wijckel kopen in 1644 een legerstede met kelder ‘voor haer stoel’ en Sjoerd van Albaerda een grafkelder ‘met het voeteneynde schietende aan de ingangck van de Aysma Kelder’.

Het leien dak wordt in 1646 ingrijpend hersteld. In 1655 worden er planken geschaafd ‘tot het dak der kerck’. Dit hangt samen met het opnieuw leidekken van de ‘noordkant van de toorn af’. In 1657 wordt nog hout verantwoord van de

‘consistoriebanken ende 't gewulff der kercke’. Het jaar daarop komt de toren weer in herstel: Sjoerd Ales Harthouwer te Leeuwarden levert steen ‘wegens twee cantelen en een clapmuts op de toren gelevert’ en er komen nieuwe wijzers op de wijzerplaat.

In datzelfde jaar krijgt Dirk Sydtses ‘sijn bedongen loon voor de geleverde predikstoel en consistorie bank in de kerke 300 gld’. Er worden vier ritten met de kistemaker verantwoord. In 1660 tenslotte wordt de verfraaiing van de kerk bekroond doordat de Staten der provincie een glasraam vereren en dat van de ‘Ed hove voor dese gegeven’ vergroot wordt. Omstreeks 1700 was rond het kerkhof een ringmuur. Het dak van de kerk kreeg een nieuwe leibedekking in 1718 en opnieuw in 1770. De toren en het uurwerk vroegen in de 18e eeuw veel reparaties. De toren werd in 1724 volgens bestek hersteld, in 1766 wordt hij geverfd en in hetzelfde jaar is er veel hout gekocht; in 1777 moet er weer een reparatie aan de toren aanbesteed worden, waarna men in 1786 bij de afbraak van Ponga State 13 planken koopt voor de toren. Het uurwerk wordt achtereenvolgens hersteld door de uurwerkmakers Sybe Johannes te Dokkum in 1672, Isbrand van Statom te Leeuwarden in 1723, Gosse Johannes te Holwerd in 1769. Er is dan sprake van het groot uurwerk. In 1783 worden het uurwerk en de zonnewijzer, waarvan in 1766 en eerder in 1629 reeds sprake is, naar Bartlehiem gebracht naar Gosse Johannes. In 1790 komt er een nieuwe wijzerplaat met bladgoud en bladzilver bewerkt. Van Ponga State koopt men in 1786 ook Friese steen voor de ‘ringmuur bij de homei’ aan het kerkhof. In het inwendige van de kerk brengt men in 1798 een kraak aan, waarna in 1802 een grote som aan de schilder wordt betaald voor verf aan de nieuwe ramen.

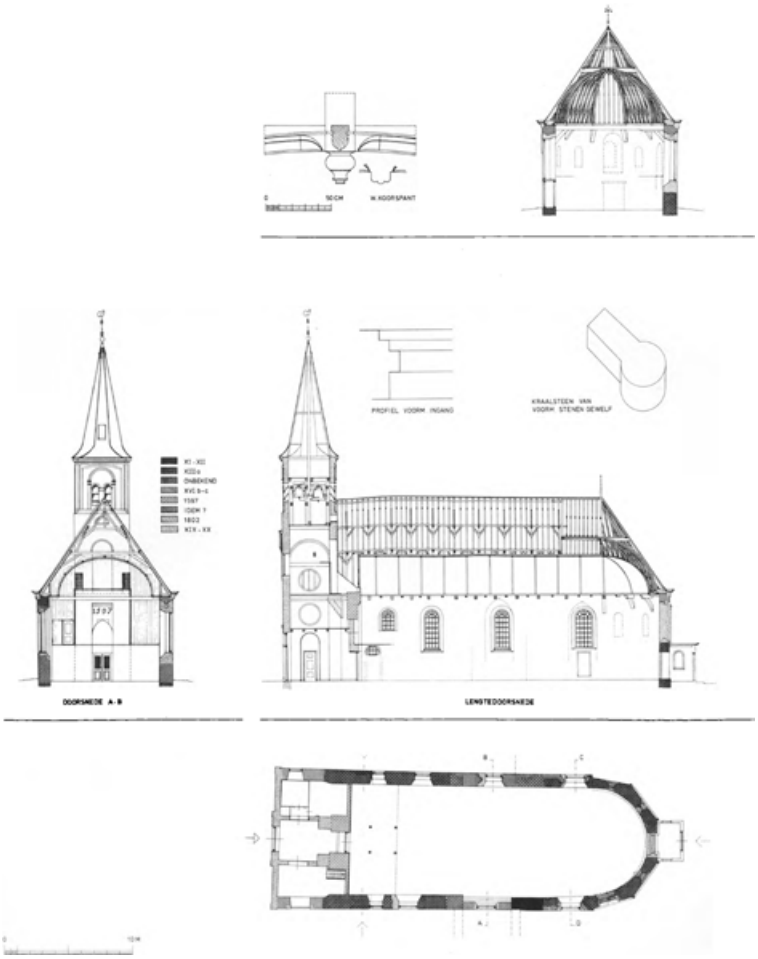
In 1809 wordt de benekouw afgebroken. In 1811 komt er een kandelaar op de preekstoel. De pastorie wordt in 1815 verfraaid; in de voorkamer komt een schilderstukje op de schoorsteen en G. van der Wielen te Leeuwarden levert een gesneden raam boven de voordeur. Jan Rienks van der Wielen krijgt betalingen voor arbeidsloon en materialen aan pastorie, kerk en toren. In 1816 valt de kerkvoogdij een legaat toe tot onderhoud van de graven van de familie van Idsinga; in 1787 blijkt men reeds een legaat gekregen te hebben om hun ‘wapens hangende in de kerk’ te onderhouden.

Over een orgel zwijgen de rekeningen geheel.

Van der Aa noemt de toren klein en stomp en vermeldt het jaartal 1597 aan de binnenzijde van de toren als 1595. De nieuwe toren is in 1858 aanbesteed.

Beschrijving

De binnenwerks ruim 8 m brede kerk is aan de koorzijde inwendig onregelmatig halfrond,



Afb. 323. Hervormde kerk en toren. Plattegrond en doorsneden benevens detail van de makelaar van de houten gewelfconstructie over het koor, van de romaanse ingang en van een gevonden kraalsteen van een verdwenen gewelf. Getekend en bijgewerkt 1975 naar opmeting 1944. Bij de dwarsdoorsnede is het jongere tongewelf niet weergegeven.

uitwendig vijfzijdig gesloten. In de westelijke travee is in 1858 een nieuwe toren gebouwd met aansluitende westgevels (afb. 323).

Materiaal

Het muurwerk van het schip bestaat aan de noordzijde beneden uit baksteenwerk formaat 32-33 × 9-9,5 cm, 10 lagen 103 cm in een verband met veel strekken. Daarboven is tufsteen toegepast, kennelijk opnieuw gebruikt, doch waarin wel platen op hun kant zijn toegepast in twee stroken en een strook van twee lagen baksteen. Het westelijke gedeelte is dunner en opgetrokken van bovenvermeld baksteenmateriaal, doch in tweede toepassing. Ten oosten van het eerste volledige venster is een zg. staande tand te zien, waartegen het oostelijker muurwerk is aangewerkt. Ongeveer 15 m uit de westmuur gemeten is een afwijkend gedeelte in het muurwerk waar te nemen, ontstaan door de dichting met tuf- en baksteen van een doorgang naar een afgebroken aanbouw. Het koor bestaat uit baksteen van iets geringere dikte, 10 lagenmaat 101 cm waarbij veel strekken zijn toegepast; het baksteenwerk wordt afgewisseld door twee stroken tufsteen, waarin soms platen op hun kant zijn verwerkt.

De zuidmuur bestaat grotendeels uit baksteen en vertoont van west naar oost eenzelfde opeenvolging van materiaal als de noordmuur: een gedeelte herbruikte baksteen, een gedeelte in grote baksteen, in de oostelijke helft waarvan veel strekken zijn toegepast, een gedeelte uit afwijkend materiaal, ontstaan door dichting van de boog naar een verdwenen aanbouw en een gedeelte aansluitend aan de koorsluiting. Tussen dit laatste gedeelte en de dichting is een klein stuk geheel tufstenen muuroppervlak bewaard, waarin drie stroken platen op hun kant zijn verwerkt.

Schip

De koppen van de vensters bestaan uit een dunne lichtrode baksteen. Boven langs de gehele muur loopt een strook jonger muurwerk waar de goot op rust.

Tegenover elkaar staan, ongeveer 6 m uit de westgevel gemeten gedichte rondbogige ingangen; de boog bestaat uit een kopse rollaag, de dagkant is geheel van baksteen en met kopse sprongen geleed. Iets naar het oosten verschoven staan boven deze ingangen kleine rondbogige vensters met soortgelijke rollagen. De overige rondboogvensters, aan elke zijde drie, zijn ingebroken en hebben een steens rollaag van 18e- vroeg 19e-eeuwse makelij. Zij zijn gevuld met houten ramen met kleine roedeverdeling (afb. 329 en 330). De twee westelijke aan de noordzijde zijn 20 cm smaller dan de overige. Boven de twee oostelijke vensters aan de noordzijde en het meest oostelijke aan de zuidzijde is een groot gedicht spitsboogvenster te zien met een steens rollaag.

Koor

Langs de hoeken van het koor gaan bakstenen kralen op, aanvangende op een plint (afb. 328). Het muurwerk van de koorsluiting is beneden de verhoging in machinale steen ten behoeve van de goot, eerder eens verhoogd ten behoeve van een nieuwe kap. De hoeken daarvan staan niet boven de hoeken van de plattegrond. In de sluitingszijden staan dichtgemetselde rondboogvensters, gedekt door een kopse rollaag. Alleen aan het middelste venster is de aanzet te zien van een strekse laag, die boven de rollaag gelopen heeft en waarvan de stenen gebogen waren. Dat venster is echter later aanzienlijk vergroot en daarna gedicht. Het zuid-zuidoostelijke venster is vervangen in spitsboogvorm; een spoor van de rondboog is nog zichtbaar.

Stichtingssteen

In de westgevel van de toren staat een slecht leesbare steen met opschrift: Aan deze toren in den jaren 18(58) herbouwd, is de eerste steen gelegd door Marten Jelles Miedema zoon van J.H. Miedema die destijds met K.K. Osinga en J.L. Olivier kerkvoogden waren.

Indien gij desen toren siet/Niet langer meer als voorheen/Misken dan Uwe roeping niet/En zoek God door gebeen/Zijn huis o mensch dan trouw bezocht/De Heiland ging U voor/En wat gij dan nog missen mocht/Gij zijt op 't regte spoor J.C.Z.

Inwendig

Toren

De ingebouwde toren van 1858 rust op balken die de voorgevel verankeren aan twee blokken muurwerk, die oostelijk van de toren opgetrokken zijn en even hoog opgaan als de zijmuren. Zij zijn onderling verbonden door een muur, die achter het orgel een verdiept rechtgesloten veld vormt, waar het jaartal 1597 in baksteen is aangegeven. De bovenzijde van de blokken muurwerk vertoont baksteen van 20,5 × 5 cm. De ruimten naast de toren zijn afgedicht door dunner muurwerk. Op de verdieping zijn grote cirkelvormige openingen uitgespaard. Het eerste spant van de kap loopt door de toren.

Schip

Verder oostwaarts is inwendig alleen aan de zuidzijde de afgebroken aanbouw waar te nemen in de vorm van een brede segmentbogige nis rond het tweede venster en een sprong in het muurwerk (afb. 331). Aan de noordzijde waren in 1944 in de bepleistering de aanhechtingen waar te nemen ter plaatse waar de doorgang naar een aanbouw geweest is.

De muren zijn verankerd door vernieuwde trekbalken zonder sleutelstukken met uitzon-

dering van één balk achter het orgel en de meest oostelijke. Onder de eerstgenoemde is een fragment van een sleutelstuk bewaard aan de zuidzijde (afb. 333).

De meest oostelijke trekbalk steunt op een korbeel met achter de pleister een muurstijl. Ook de stcunbalken in de koorsluiting die deels vervangen zijn door ijzeren trekstangen, rusten op korbeels en weggepleisterde muurstijlen. Het vrij jonge tongewelf gaat op van een verbrede voorlijst op korte sleutelstukken.

De kap bestaat uit twee gedeelten, een over de koorsluiting en koortravee, het andere gedeelte loopt van daar tot de westgevel en wordt boven de laatste trekbalk door de toren van 1858 doorbroken. Van beide gedeelten zijn de spanten van west naar oost genummerd, in het westelijke gedeelte in twee series. De kap over het koor bevat een tongewelfconstructie met geprofileerde gewelfribben; de koningsstijl is aan de onderzijde als geprofileerde beëindiging afgewerkt. De beschieting is nimmer tot stand gekomen. Wel vindt men in de ribben de groeven daartoe. De kap over het schip heeft, zoals gebruikelijk, twee spanten benevens een nokgording. De verbinding is zodanig dat de kap over het koor jonger moet zijn dan die over het schip.

Bouwgeschiedenis

Het muurwerk van het schip moet gezien het baksteenverband met veel strekken in het begin van de 13e eeuw gedateerd worden. Bovenaan paste men tufsteen toe afkomstig van afbraak van een voorgaand gebouw. Het inwendig rond gesloten koor met kralen langs de buitenhoeken moet ongeveer gelijktijdig zijn gebouwd. De gehele kerk kreeg kleine rondbogig gesloten vensters, waarvan er aan de westzijde telkens een over is bij de voormalige ingangen, die ook nog uit die periode stammen; het koor bezit nog sporen van de romaanse vensters. Aan de westzijde was de kerk korter dan thans. Mogelijk werd een nieuw schip opgetrokken tegen een bestaand westwerkje dat nog enige eeuwen stand hield totdat het door een westtoren vervangen werd, die voor de tegenwoordige kerk gestaan moet hebben, daar de gotische kap tot de gevel doorloopt.

Van het eerste tufstenen kerkje rest een fragment muurwerk aan de zuidzijde en wel ten oosten van de dichtgemetselde doorgang naar de voormalige aanbouw. Deze moet dan ook tegen het tufstenen kerkje gebouwd zijn geweest als te Hallum. In het tufsteengedeelte is een schuine lijn te zien van de afdekking van de absis die dus deels in de muur gewerkt is geweest.

Mogelijk is de kerk ooit van stenen ribgewelven voorzien geweest; een steen daarvan is op het kerkhof gevonden. Het koor is midden 16e eeuw van een nieuwe kap voorzien, waarvan de balken op muurstijlen gerust moeten hebben, waarvan de ankers nog te zien zijn aan de buitenzijde van de muren. In de oostelijke helft van de kerk werden (in 1597?) grote spitsboogvensters gebroken waarbij aan de zuidzijde een gedeelte muurwerk werd aangeheeld tegen het oudste tufstenen fragment. De doorgang naar de aanbouw aan deze zijde is geheel gedicht; mogelijk stond daar de kansel. Het venster in de vulmuur dateert van 1802, toen ook de grote gotische vensters weer vervangen werden door kleinere. Het meest westelijke van deze serie kan aan beide zijden ter plaatse van een romaans venster staan. De nieuwe vensters

vervangen de grote gotische nadat deze in 1796 van hun geschilderde wapens ontdaan waren.

De blokken opgaand muurwerk waartegen in 1858 de toren is gebouwd, zijn blijkens het materiaal en een jaartal in 1597 opgericht en vormen een soort afscheiding van een voorkerk westelijk van de ingangen; het tongewelf, dat thans koor en schip overdekt en het 17e-eeuwse vervangt, reikt ook niet verder dan daar. Mogelijk was men ooit van plan daar een dakruiter te bouwen in de trant van die te Lichtaard, maar heeft men toch de toren weer hersteld en van nieuwe klokken voorzien.

Inventaris

De kerk bezit:

Preekstoel

Een eiken preekstoel met achterschot en klankbord, blijkens kerkvoogdijrekeningen in 1658 geleverd door Dirk Sydtses en thans tegen de oostelijke sluitmuur opgesteld (afb. 332). Blijkens de rekening is de kistemaker van buiten Marrum gekomen. De kuip met bordes heeft op de hoeken gecanneleerde en voor een derde geornamenteerde korintische zuiltjes, waartussen de gekorniste panelen zijn gevat. Aan het achterschot zijn de zuiltjes alleen gecanneleerd en zijn de kapiteeltjes vernieuwd. Vergelijk preekstoel te Ferwerd.

Orgel

De orgelkas bestaat deels uit 17e-eeuwse onderdelen; het pijpwerk zou volgens van der Veen in 1831 door J.A. Hillebrand geleverd zijn, doch zo gebrekkig dat het door N.A. Looman te Groningen onder toezicht van W. van Gruisen in 1833 weer vernieuwd moest worden. Volgens Wumkes is het in 1841 weer ingewijd. Van der Aa vermeldt dat het in 1833 geschonken was door freule Collot d'Escury.

Herenbank

Een herenbank van paneelwerk met kussenpanelen (afb. 331). De overhuiving rust op omrankte kolommen met korintische kapitelen en is versierd met mooi gesneden lofwerk. Het opzetstuk, dat geflankeerd wordt door twee vazen, is geheel ajour gesneden en bestaat uit acanthusbladeren die een voetstuk omranken, dat in de trant van Marot met een losbladige palmet is versierd. Het draagt het gekroonde alliantiewapen Wielinga-Westerhuis duidend op het huwelijk van Johannes Wielinga en Dieuke Westerhuis, dat in 1697 te Marsum werd gesloten. Het echtpaar woonde op Westerhuis State.

De bank werd in 1723 besteld door Mevrouw Wielinga bij Jacob Sydses Bruinsma te Leeuwarden blijkens processtukken (civ. Sententies R.A. Leeuwarden) vermeld door S. ten Hoeve, Jacob Sydses Bruinsma in Vrije Fries 1976, 49 e.v.

Banken

Een eenvoudige overhuifde herenbank met spijltjesfries en overhuiving rustend op gecanneleerde kolommen met manchet aan de voet is bij de laatste wijziging van het interieur in 1966 verwijderd en ligt in stukken op de orgelzolder met de resten van een 19e-eeuws doophek, dat blijkens een foto uit 1944 toen reeds aan de oostzijde stond.

Achter het doophek stonden twee met de koorronding deels meegebogen overhuifde banken.

Zilver

Beker op hoge voet, hg. 20,2 diam. 10,6 cm (afb. 359). Inscriptie in rolwerkcartouches: ‘Ao 1677 den 3 November Hebben de Ho Edl. Geb. Hr. Johan v. Coenders Capt. van S.F. Doorlucht. L. Garde Prins Hendrick Casemier van Nassau etc. Eerf Stadtholder en Capt. Generael van Vriesl. etc. en de H.E. Geb. Vrou Walta Echt. desen Beeker vereert aen de kerke tot Marrum ter bedieninge van 's Heeren Heylige Avontmael’. Merken Leeuwarden E van 1677 meesterteken Arjen Algers Mensma, Frederiks III, 294, Voet 428. Broodschaal diam. 39 cm met gedreven rand waarin allegorische voorstellingen van de vier jaargetijden tussen kraakbeenornament en bloemen (afb. 334-337). Ingegraveerde wapens Coenders-Walta (vgl. Ponga-State). Inscriptie ‘Anno 1719 den 15 januari Heeft de Hoogh. Wel Gebooren. juffr. Mejuffer Aurelia Margareta Van Coenders dese schotel gelegateerdt Aan De Diaconi Van Den Dorpe Marrum tot het Gebruik van 't Broodt in 's Heeren Heilig Avontmaal’. Merken: Leeuw, Vuurkorf, H in cirkelen twee maal een S of krakeling. Door Frederiks I, 230 als J.A. Ketel van Leeuwarden en 1702 gedateerd, doch de merken kloppen niet geheel. Eer jaarletter S van 1690.

Klokken

In de toren hangen twee klokken:

diam. 110 cm. Opschrift: Jr. Douwe van Walta Johan van Aisma Wicke Gerribberts Willem Gerbens van Marrum 1630. Op de mantel wapens Walta en Aisma en huismerken Gerribberts en Gerbens. Dit moet de klok zijn waarvoor Hans Falck in 1630 betaald is.

diam. 96 cm. Opschrift: D. Viglius Cornelii Pastor Sioucke Sjouckes Hilcke Liuwes kerckvoochden van Marrum 1630. Op de mantel wapens Cornelius, Siouckes en huismerk Liuwes. Bij de klokkeregistratie aan Obertin toegeschreven en volgens de kerkerekening van 1632 door de 'Françoisen' gegoten.

Bebouwing in het dorp

Hegebuorren

De Hegebuorren was tot kort na 1966 bebouwd met een homogene serie lage brede dorpshuizen onder dwars zadeldak tussen topgevels, 18e-19e eeuw (afb. 343).

Lage Herenweg 11

Dwarshuis onder zadeldak tussen topgevels met beitelingen 18e-19e eeuw (afb. 341). Omlijste ingang in het midden. Blijkens het laag geplaatst venster in de zijgevel was er oorspronkelijk een bedsteden-kastenwand tegen de achtergevel.

Langebuorren 7

Dwarshuis onder schilddak met hoekschoorstenen midden 19e eeuw (afb. 340-342). Ter linkerzijde van de ingang onderkelderde opkamer, rechts grote kamer met twee zesruitsvensters. De ingang is omlijst met ionische pilasters, onder de goot uitvoerig gedetailleerde terra cotta (?) consoles. Na 1966 van twee kapellen op het dak voorzien.

Langebuorren 9

Iets bescheidener dwarshuis onder een zadeldak tussen topgevels 19e eeuw. Na 1966 zijn de zesruitsvensters vervangen door een groot lichtkozijn en is de dakkapel gemoderniseerd.

Langebuorren 8

Deftig dubbel herenhuis met verdieping en mansardekap met vier hoekschoorstenen, volgens de kadastrale legger in 1832 gebouwd voor Grietman, notaris en secretaris Jan Albarda (afb. 338 en 339). Het pand komt nog niet voor op de kadastrale minutekaart. Albarda bezat tevens de naastgelegen tuinen en huis en erf. In 1865 werd het pand verkocht en in 1866 hermeten en gesplitst in huis en erf en plaisiertuin ten name van K.S. Heep.

Daar het terrein over de Lage Herenweg in de as van het Heephuis lange tijd Engelse Tuin heette, veronderstellen wij dat het huis een landschappelijk aangelegde overtuin

bezat, die waarschijnlijk in 1866 door notaris Heep werd aangelegd. In 1914 zijn huis en bijbehorende tuin als bejaardenhuis geschonken aan de gemeente en in 1976 gemoderniseerd als Groene-Kruis-centrum.

Daar het pand op de helling van de terp is gebouwd, staat het aan de Langebuorren op straatniveau en heeft het een kelder onder het achterste gedeelte. Alle vensters in de voorgevel hebben een zesruitsindeling; de deur is omlijst. Voor de kap staat boven de kroonlijst in het midden een halfrond gesloten dakkapel; de kap is gedekt met leipannen. In de linkerhelft zijn de vertrekken gesitueerd met vensters op het zuiden; de noordmuur is gesloten. Aan de rechterzijde stond tegen de achterste helft van het huis een stalgebouw dat bereikbaar was door een langs het gehele huis lopende gang. De achtergevel aan de grote tuin met oude beukenbomen is gepleisterd. Behalve in de voorgevel zijn later alle vensters openslaand gemaakt.

Langebuorren 10

Blokvormig pand met verdieping, vijf traveeën breed en gedekt door een schilddak met hoekschoorstenen, XIXA. Het pand is na verval in 1979 hersteld.

De vijf vensters in de voorgevel waren, ook voor het herstel verdeeld in zes ruiten: in de achtergevel waren op de verdieping, deels gedicht, drie vensters te zien. De ingang was voor het herstel rechts in de voorgevel.

Het zuidelijke hoekpand met de Lytsebuorren is eveneens een deftig huis geweest met verdieping onder schilddak met hoekschoorstenen. De winkelramen in de beganegrond maken het echter moeilijk als zodanig herkenbaar.

Ringweg 96-96a

Aan de zuidelijke rand van de terp gelegen boerderij van het kop-romptype (afb. 344). In de voorgevel van het schuurgedeelte staan zesruitsvensters, terwijl het binhús vensters heeft met gebogen bovendorpel; in de topgevel, die door een uitgemetselde rollaag is gedekt, staan twee smalle lichtkozijnen met gebogen bovendorpel. Aan de oostzijde van het voorhuis is een smalle kelder, waarboven zich de bedsteden zullen bevonden hebben. In de achtergevel van de schuur stichtingssteen met 1868 en de naam Klaas Helder; overigens onleesbaar.

Op de kadastrale minute wordt geen voorhuis aangegeven, wel het wagenhuis aan de westzijde van de schuur. Hoewel de vensters in de voorgevel van het schuurgedeelte ouder zijn dan de overige, is er in het metselwerk geen verschil te onderscheiden en moeten we aannemen dat de gehele buitenzijde van de boerderij herbouwd is in 1868, met gebruikmaking van oudere vensters voor het keukengedeelte.

Kerkgebouw (Wester)Nijkerk

(Wester)Nijkerk, Hervormde kerk

Op de kadasterminute ziet men nog hoe de kerk in de zuidoostelijke hoek van het stinsterrein ligt. Zij is omgeven door een ruim kerkhof en is met de toren eigendom van de Hervormde gemeente (afb. 321, 324 en 347-357).

Litteratuur

R.V.A. I, 109, III, 31; Benef. 143; R.V.G.O. 68; Tegenw. Staat II, 194;

Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf 1722 en id. door D. Cannegieter 1861 beide in collectie Fries Museum (afb. 347 en 349).

Geschiedenis

De Tegenwoordige Staat weet te melden dat de kerk waarschijnlijk uit de goederen van Jeppema State is gebouwd en dat er in de 16e eeuw een geschil ontstond over het eigendomsrecht van de state, op welk terrein de kerk stond; het geschil zou in 1570 door bisschop Cunerus Petri beslecht zijn. De stukken zijn niet gevonden op het R.A. te Leeuwarden.

Beschrijving

De kerk bestaat uit een eenbeukig schip en een driezijdig gesloten koorgedeelte beide uit baksteen en een eveneens bakstenen toren.

Materiaal

De muren van het schip zijn gemetseld van baksteen van 30-31 × 8,5-9 cm, 10 lagen 99 cm in verband van twee tot drie strekken afgewisseld door een kop. Er zijn twee kleuren steen toegepast; een groengeel materiaal en een harder gebakken rode steen die bij de gedichte vensters aan de noordzijde afwisselend in strepen is verwerkt t.w. aan de voet zeven lagen rode, dan vier lagen gele, vijf lagen rode juist onder het venster, vervolgens drie lagen gele, twaalf lagen meest rood, en tot bovenaan voornamelijk geel gemengd met wat rode steen. De bovenste vier lagen zijn uit afbraakmateriaal vernieuwd. Ten oosten van dit gave vroege baksteenmuurwerk is een gedeelte uit afbraak hersteld.

Aan het koor meet de steen 31,5-32 × 9-10 lagen 101 cm. De toren bestaat met de westelijke vleugelmuren van het schip uit afbraaksteen van 29-30 × 8-9 cm, 10 lagen 100 cm.

Aan de noordzijde van het schip zijn resten rode pleister te zien. De zuidmuur is voor grotere gedeelten beklampt met 18e-eeuwse steen.

Toren

De toren gaat onversneden en vrijwel gesloten op behoudens de galmgaten, waarvan er twee aan de zuidzijde en één aan de noordzijde staan. Zij zijn segmentvormig gesloten, verder is er een kleine rondbogig gesloten opening direct boven de nok van het schipdak en een soortgelijke aan de westzijde.

Aan de westzijde is een toegang ingekapt, gedekt door een segmentbogige steensrollaag. Daarboven is een spitsbogig venster eveneens ingekapt, dat met een kopse laag omlijst is en een dagsteen heeft. De smalle dichtingen ter weerszijden zullen voormalige ankers aanduiden.

Inwendig

Beganegronds is aan de zuidzijde dichtbij het tegenwoordige vloerniveau een lichtspleet te zien. De eerste balklaag doorsnijdt de rond gesloten doorgangsboog in de oostwand. Ongeveer een meter daarboven is een kragende boog gemetseld, die doorsneden wordt door een gedichte doorgang dicht tegen de noordoostelijke hoek. Het benedenste gedeelte van de oostwand van de toren helt sterker dan de overige muren.

De klokkestoel bestaat uit drie grenehouten jukken, XVIII?

Schip en koor

Bij de aanhechting van koor en schip, ten oosten van de westgevel en ongeveer halverwege daartussen zijn brede schuin toelopende steunberen geplaatst, uitwendig geheel van kleine steen. Ook op willekeurige plaatsen tegen de koorsluiting staan drie beren. De middelste beer tegen de zuidwand van het schip is verwijderd, waarna een groot gedeelte muurwerk is bemetseld met kleine steen in kruisverband. Alle vensters t.w. vier aan de zuidzijde, één in de zuidwestelijke zijde van de koorsluiting en één in de noordelijke koortravee zijn geheel, of wat de koorvensters betreft alleen aan de kop ommetseld met kleine steen. Het oorspronkelijke noordoostelijke koorvenster is met dit materiaal gedicht. Aan de hoeken van het koor gaan bakstenen kralen op, eindigend tegen een bakstenen ringkapiteeltje, dat ingegroefde ringen vertoont (afb. 353). In het metselverband van de lagen naast het kapiteeltje zijn sporen te zien van de kraagstenen van een voormalig boogfries. Aan de noordoostelijke koorzijde is het oorspronkelijk vrij grote rondboogvenster te zien achter de latere steunbeer. In het midden is het venster aanzienlijk vergroot en vervolgens met grote steen gedicht. In de 19e eeuw is een toegang ingebroken. Een soortgelijk venster

heeft in de zuidelijke koortravee gestaan blijkens een spoor naast de westzijde van de tegenwoordige vensterrollaag.

Het enige oorspronkelijke schipvenster is aan de noordzijde bewaard tussen de beide steunberen, waar twee gedichte vensters staan (afb. 351): het oostelijke heeft gave dagkanten en is rondbogig gesloten door middel van een kopse rollaag van grote steen; het andere is eens verhoogd en opnieuw gesloten met een slordige kopse laag. Aan de zuidzijde is over dit gedeelte de bemetseling aangebracht: inwendig tekent zich aan die zijde het meest westelijke venster af als een spitsbogige nis. Boven de gedichte ingang aan de noordzijde ziet men voorts nog een gedeelte van een oorspronkelijk venster. De ingang is gevat in een eenvoudig geprofileerde spitsbogige nis van kopse steen; het boogveld rust op een waterslag; de doorgang is korfbogig gedekt geweest. Ongeveer een meter verder naar het oosten is de nauwkeurig ingeboete vulmuur van de oorspronkelijke ingang waar te nemen. Aan de zuidzijde is de spitsboog rond de voormalige ingang in een uitmetseling gevat en omlijst door een strekse rollaag; het holprofiel loopt te niet op een teenstukje ongeveer tien lagen boven het maaiveld.

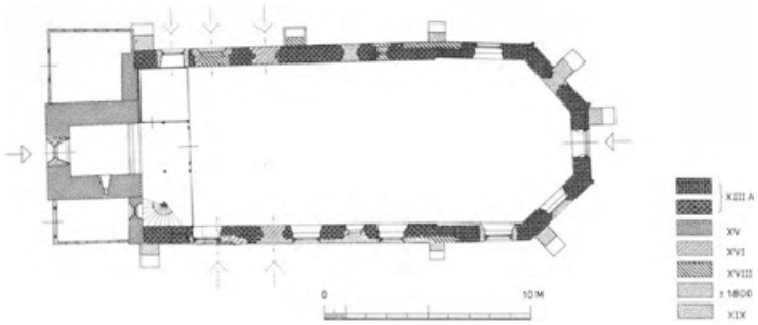
In de zuidwestelijke vleugelmuur is een smal spitsboogvenster ingehakt met gelijke details als dat in de toren.

Schip, inwendig

De muren zijn zwaar gepleisterd en onderaan verborgen achter een houten betimmering. Alleen aan de noord- en noordoostzijde van het koor loopt hoog in het muurwerk een versnijding, die verband zal houden met het aanbrengen van de kap. De ruimte is overdekt door een laag houten tongewelf op een verbrede voorlijst, die op de trekbalken rust. Op het orgelbalkon zijn sporen van muurstijlen achter de pleister waar te nemen; er zijn geen sleutelstukken meer behouden. Over het gehele gebouw loopt een doorgaande laatgotische eiken kap.

Bouwperioden

Het koor met de gemetselde kralen aan de hoeken van de sluiting en sporen van rondbogige vensters is laatromaans, XIIIA. Ook de muren van het schip zijn blijkens de aan de noordzijde zichtbare sporen van vensters nog romaans, maar door materiaaltoepassing iets afwijkend; de zuidmuur is in de 19e eeuw bemetseld. De twee rondboogvensters aan de noordzijde, benevens de voormalige ingang en het voormalige rondboogvenster daarnaast,



Afb. 324. Hervormde kerk en toren. Plattegrond. Getekend 1976 naar opmeting 1944.

wijzen op een plan met twee romanogotische gewelftraveeën. Ondiepe steunberen of lisenen ter plaatse van de steunberen tegen het schip behoren bij dit patroon. Profielstenen met een kraal, die op het kerkhof zijn gevonden ten noorden van de kerk, kunnen onderdeel hebben uitgemaakt van de gewelfribben. Ook het koor kan binnen dit schema overwelfd zijn geweest, daar het juist een halve travee diep is. De verbetering van een gedeelte muurwerk bij de aanzet van het koor aan de noordzijde en mogelijk ook aan de zuidzijde, waar het vervangen is door de 19e-eeuwse bemetseling, kan ons inziens hier niet duiden op een doorgang naar een voormalige aanbouw; het beloop van de binnenzijde van de muur verzet zich daartegen.

Het benedendeel van de toren kan van vrij hoge ouderdom zijn, 13e eeuw; de lichtspleet aan de zuidzijde dicht bij het vloerniveau wijst daarop. Overigens bestaat het muurwerk uit baksteen, die herhaaldelijk herbruikt is en ontbreken duidelijk dateerbare details. Het ingezette venster aan de westzijde zal 16e-eeuws zijn, in welke tijd tevens de oostmuur doorbroken zal zijn ten behoeve van de doorgang naar de kerk. De zij-ingangen in het schip werden westwaarts verplaatst.

Omstreeks 1800 zijn de vensters opnieuw ommetseld en van houten kozijnen voorzien met kleine roedeverdeling, vergelijk die te Marrum uit 1802.

Inventaris

De kerk bezit:

Preekstoel

Een eikehouten preekstoel met achterschot en klankbord; op de hoeken van de kuip gesneden pilasters met Lodewijk XIV motieven, XVIIIa (afb. 356).

Aan de preekstoel koperen doopbekkenhouder; het doophek is in de 19e eeuw vernieuwd. Sobere avondmaalstafel, XIX.

Banken

Vier bankwangen met gotische briefpanelen, XVI (afb. 354 en 355). Aan twee ervan is het bovenste paneel als Tudorboog beëindigd, de twee andere hebben rechthoekige velden en gepijpte friezen tussen de velden en bovenaan. Een van de laatstgenoemde wangen heeft in het bovenste veld een briefpaneel waarop kruisvormig doorgestoken banderollen. In de medaillonvormige bovenste beëindiging zijn een profielmasker en een wapenschild met vier bollen gesneden en aan de bijpassende wang monogrammen met een grote J vergezeld van een i en een e en grote S vergezeld van een i. Men zou bij voorkeur denken aan initialen van de Jeppema-Unema familie, doch zij voeren een afwijkend wapen. Een van beide andere bankwangen heeft bovenaan eveneens medaillons waarin een bloemrozet gesneden is en een voorstelling die mogelijk als een kolom en twee roedenbundels aangemerkt kan worden. De andere is bovenaan met bladornamenten beëindigd.

Overhuifde herenbank; de voorbank met spijlenfries verbonden door gekartelde boogjes en knoppen, de achterbank overhuifd op gecanneleerde voor een derde met ornament gestoken korintische kolommen, XVIIA (afb. 357).

Twee eenvoudige overhuifde herenbanken XIX.

Naar het orgelbalkon voert een eikehouten spiltrap, XVII-XVIII.

Een groot en vier kleine psalmborden in geornamenteerde lijst, XVIII.

Zonnewijzer

Op de zuidmuur sobere zonnewijzer met geschilderd jaartal 1873.

Zilver

Beker op voet hoog 18 cm diam. 10,2 cm. In rolwerkcartouches is gegraveerd: Ao 1675 den 18 April Hebben d' Ho. Edl. Geb. H^{r} Binnerdt Heringha van Grovestins Raedt Or^{dis} 's Hoffs van Vriesl. Ende Vrou Titia van Burmania desen Beker vereert aan de Kerke tot West Nijkerck ter bedieninge van 's Heeren Heylige Avontmael Aldaar. Alliantiewapens

Merken Leeuwarden C van 1675 en onduidelijk meesterteken. Voet nr. 573 (afb. 359).

Klokken

In de toren twee klokken, een diam. 80 cm met gotische bovenrandopschrift: Te colo virgo pia vocor poste[a]ergo Maria A.D. MCCCLXXXV. De beugels zijn als touw versierd.

Een klok diam. 71 cm met gotisch bovenrandopschrift: A.D. MCCCC 5(1405?) dum trahor audite voco vos ad gaudia vite. De beugels zijn als touw versierd.

Uurwerk

In de toren staat een uurwerk in gespied ijzeren geraamte, XVI of XVII; de slinger is later toegevoegd.

De states

Jeppema State

Het terrein van Jeppema State ligt onmiddellijk ten noorden en ten westen van het kerkhof van Westernijkerk, dat daarvan een deel lijkt uit te maken. Het kerkhof en het aangrenzende terrein benevens een klein terrein ten noordwesten daarvan, waar mogelijk de oudste stins gestaan heeft, zijn als archeologisch monument uit de late middeleeuwen beschermd.

Op het terrein staat een woning, mogelijk een restant van een tuinmanswoning. In de verkaveling van het terrein ten noordoosten zijn oude tuinpercelen te herkennen, die thans ten dele door de weg doorsneden worden (afb. 321, 345, 346).

Litteratuur

R.V.A. I, 10, III, 33; Tegenw. Staat II, Wumkes I, 203, 232, 378, II, 305.

Afbeelding

Tekening door J. Stellingwerf in coll. Fries Museum (afb. 350).

Bronnen

Genealogische gegevens bewerkt door D.J. van der Meer te Roordahuizum (zie addenda).

Geschiedenis

In het Register van Aanbreng van 1511 komt Rints Jeppema voor als landeigenaar, in 1540 is Romcke Jeppema als zodanig vermeld. Volgens het Stamboek was hij een Unema en neef van Ernst van Unema, wiens gelijknamige grootvader in de 15e eeuw eigenaar was van Jeppema State. De 15e-eeuwse Ernst van Unema is gehuwd geweest met de weduwe van Jeppe Jeppes Jeppema en hij noemde zich Ernst van Jeppema. Hun zoon Feye huwde Sybrecht van Jellinga, die weduwe geworden, haar huis in 1495 openstelde voor de stad Groningen. Belangrijk voor de relatie Huis-Kerk is de vondst van D.J. van der Meer, dat in 1431 Kempa Jeppema turf betaalde voor de kerk ‘tho Nyatzerka’. Rints Jeppema van 1511 is volgens van der Meer Rints Hesseldr. Foppinga, weduwe van Sipts Feyesz. Unema; hun zoon Romcke huwde een niet adellijke vrouw en verhuurde de state in 1540 aan Johan van Roorda. In 1580 bij de opgave van het beneficiale bezit werd dit te Westernijkerk door een aantal boeren gedaan en ook bij de Personele Impositie van 1578 was er geen edelman te Westernijkerk. De Tegenwoordige Staat vermeldt, dat door Cunerus Petri, enige bisschop van Leeuwarden van 1568-1578, een geschil beslecht zou zijn over het eigendom van de state, dat door de geestelijkheid als haar eigendom werd beschouwd. In het Rijksarchief te Leeuwarden zijn geen stukken aan het licht gekomen, die deze mededeling kunnen staven. Zeker is alleen, dat in die tijd de state niet bewoond werd, en zoals bovenvermeld, dat in de 15e eeuw de state-eigenaar de turf voor de kerk betaalde. Volgens de Tegenwoordige Staat woonden er in 1640 de kinderen van Ruurd Roorda. Dit blijkt op een onjuiste uitleg van het stemkohier te berusten, waar als eigenaar van de stem staat aangemerkt Dries Waltinga in qualiteit van Ruurd Roorda's kinderen. De bewoner was Tial Jacobs. Andries was gehuwd met Rixt Binnertsdr. van Heringa.

In 1664 wordt Frederik van Grovestins als residerende te Westernijkerk genoemd. Het stemkohier van 1698 vermeldt Grietman Binnert Heringa van Grovestins. Frederik was gehuwd met Rixt Ruurdsdr. Roorda, waaruit Binnert Heringa van Grovestins sproot. Frederik overleed in 1669 en werd in de kerk van Westernijkerk begraven. De avondmaalsbeker van de Herv. gemeente is in 1675 geschonken door Binnert Heringa van Grovestins en Vrouwe Titia van Burmania. In de 18e eeuw bleef het huis in handen van de familie van Grovestins tot 1764 wanneer er boelgoed gehouden wordt ‘achter het bosch van freule van Grovestins’. In 1767 en 1793 komt er veel houtopstand onder de hamer. Bij de verkoop in 1860 van het ‘voormalig buitengoed Jepma State’ worden nog 13 percelen onderscheiden w.o. de zuidercingel, het ‘ekkelbosch’, de mispelsingel, de appelhof, de lage hoek, de wildernis, de wilde singel, de kershof, de beide voorsingels, de kruissingels en de lange singel, een aantal van welke namen thans nog bekend is.

Gebouw

Stellingwerf tekent een uit verscheidene onderdelen samengesteld huis (afb. 350). Links op de tekening zien we het waarschijnlijk oudste gedeelte met een trapgevel beëindigd. Beganegronds is er slechts een eenvoudige deur, die doet denken aan een stinskelder-toegang. Het overige woonhuis is door schilddaken gedekt en heeft een middengedeelte met nog

vroeg 17e-eeuwse vensters. Het rechtergedeelte lijkt jonger, waarbij men zou kunnen veronderstellen, dat het meest linkse paviljoen uit overwegingen van symmetrie is toegevoegd. Het poortgebouw over de gracht is dan reeds verdwenen en vervangen door een ijzeren hek op welks palen twee liggende leeuwen te zien zijn. Mogelijk zijn dit de leeuwen, die thans nog op de boerderij Groot Sminia bewaard worden. Als bouwheer van het woongebouw zou Binnert van Heringa in aanmerking komen. De aanleg van de bijbehorende tuinen is in de kadastrale opmeting thans nog te herkennen; van een aantal onderdelen zijn ter plaatse nog namen bekend, als op afb. 345 aangegeven is.

Ponga State

Ten oosten van Marrum ligt aan de Miedweg op een omgracht terrein Ponga State. Het terrein is beschermd als middeleeuws stinsterrein (afb. 321 en 322).

Litteratuur

R.V.A. I, 112, III, 44; Tegenw. Staat II, 193; D. Cannegieter in F.V.A. 1885, 25; Wumkes I, 147, 176, 193, 221, 236, 259, 355.

Bron

Kerkvoogdijarchief Hallum, inv. nr. 19, R.A. Leeuwarden.
Genealogische gegevens verstrekt door D.J. van der Meer te Roordahuizum.

Afbeelding

Tekening door J. Stellingwerf in coll. Fries Museum (afb. 358).

Geschiedenis

In 1511 komt Tjalling Ponga als landheer voor, in 1540 wordt dit land aangegeven door Kympe Wynia als Pouwinga huis. In de voorgevel van de boerderij die thans op het terrein is gebouwd staat de stichtingssteen met opschrift: Kempa Wynia en Katerina Sijarda hebbē dit werck latē makē Ao 1548. In 1572 wordt Jell van Wijnia als erfgenaam genoemd; in 1606 wordt het goed bewoond door Frouck van Wijnia. In 1630 zouden Douwe van Walta en Tiets van Holdinga hier gewoond hebben. Volgens het stemkohier van 1640 was Teth van Walta toen eigenaresse; in 1655 en 1668 was Helena van Walta eigenaresse en bewoonster; zij was gehuwd met Lodewijk

Douwes Harinxma thoe Heeg. De Tegenw. Staat vermeldt hen dan ook als bewoners in 1664. In 1698 staat de stem op naam van Margaretha Walta, weduwe Coenders. Zij was een broedersdochter van Helena en gehuwd met Johan Coenders. Zij ook schenken de Avondmaalsbekers aan de kerk. Hij testeerde in 1694. Hun dochter Allegonda huwde Johan van Idsinga. In 1752 werd hun zoon Gysbert Arentsma eigenaar, wiens zoon Johan van Idsinga, gehuwd met Wilhelmina van Burmania, het huis ingrijpend liet verbouwen.

Het bestek voor 'den Heer Capt. van Idsinga' berust in het kerkvoogdijarchief van Hallum. Als metselaar treedt op Klaas Volkerts van Harlingen. Een bijgevoegd briefje is ondertekend J (?) Balk. De steen die aan deze verbouwing herinnert staat in de gevel van de tegenwoordige boerderij en draagt het opschrift: 'Ponga State, Herboudt door den heer Gijsbert Arensma van Idsinga, ordinaris Capiteyn ter zee; En Vrouwe Willemijna Eduarda van Burmania; en door desselfs soon Johan van Idsinga den Eersten steen gelegt den 20 April 1757'. Van Idsinga overleed in 1760 reeds op een oorlogsbodem; zijn rouwbord hangt in de kerk van Hallum. Bij de verhuur in 1761 bevat het huis 'zeven kamers, een keuken, twee bodenkamers, grote kelders, een grote hovinge en keukentuin binnen de gracht en singels benevens een hovinge buiten de gracht met vruchtbomen en aangename wandelingen'. In 1763 wordt de buitenplaats opnieuw te huur aangeboden, nu door D.M. van Burmania. In 1766 wordt het huis, dat dan nog 'nieuw getimmerd' heet te koop aangeboden. In 1768 wordt het huis wederom te huur aangeboden en in 1771 verhuurd. In 1788 is het echter voorbij en worden materialen van Ponga State te koop aangeboden. In 1786 wordt in de kerkvoogdijrekeningen reeds steen van Ponga State gekocht, verantwoord.

Gebouw

Van het 1757 verbouwde huis kennen we geen afbeelding.

Voordien stond er het gebouw dat Stellingwerf afbeeldt. Het bestond uit een conglomeraat van bouwlichamen, waarschijnlijk tegen een laat-middeleeuwse stinstoren gebouwd, rechts op de afbeelding. In het bestek van 1757 wordt gesproken van de oude zaal, waar een muur doorheengetrokken moet worden. Er achter zal wegens de lange helling van het dak op de tekening, een schuur zijn voorgesteld, waarover het bestek ook spreekt. Het woongedeelte had slechts een woonlaag met een uitgebouwde zijkamer, die in 1757 afgebroken zal zijn. Mogelijk was dit gedeelte in aanleg in 1548 ontstaan, bij welke gelegenheid de stinstoren tevens bewoonbaar gemaakt zal zijn.

Het omgrachte terrein was toegankelijk door een poortgebouw. Aan de andere zijde tegenover de ingang van de woning was kennelijk later een vlakke brug gemaakt, die ver-

binding gegeven zal hebben naar de tuinen. De ringmuur moet in 1757 hersteld worden en de ruimte voor de schuur opnieuw bevloerd. Het woongedeelte wordt dan hoger opgetrokken, van nieuwe kozijnen voorzien en van ‘Engelse’ en ‘Italiaanse’ schoorsteenmantels. Een kelder moet gedicht worden en een andere gemaakt. Waarschijnlijk is het voorste stuk van het rechter bouwlichaam gesloopt en zijn verschillende onderdelen tot een blok verenigd.

Boerderij

Thans staat op het omgrachte terrein een grote boerderij van het kop-hals-romptype met niet onderkelderd kort voorhuis (afb. 362). De melkkelder was aanvankelijk in het voorste gedeelte van de schuur. In de voorste kamer waren bedsteden boven een huishoudkelder. Naast het voorhuis was een bakhuis. De boerderij kan tegen het eind van de 18e eeuw opgetrokken zijn na de sloop van de state. In de voorgevel zijn twee stichtingsstenen van de afgebroken state ingemetseld (zie Geschiedenis).

Overige terpen

Botnia State

Aan de Hoge Herenweg, waar de Kerkweg op deze weg aansluit ligt een verhoogde middeleeuwse woonplaats, die archeologisch beschermd is (afb. 397). Dit zou de plaats zijn waar Botnia State gestaan heeft, in de middeleeuwen bewoond door het geslacht Botnia of Bottinga.

Litteratuur

R.V.A. I, 111, 112, III, 39 e.v; Tegenw. Staat II, 193; H.G. Cannegieter in F.V.A. 1848, 60; Wumkes I, 131; Friesch Landbouwland 27 juni 1956.

Afbeelding

Tekening door D. Cannegieter naar een zilveren lepel, in coll. Fries Museum (afb. 363).

Geschiedenis

Volgens de Tegenw. Staat woonde in 1405 op Botnia State Odo Botnia, voorman in de strijd tegen de Hollandse graaf. Later zouden er Kamminga's gewoond hebben.

In 1511 geeft Sappa to Bottingen 60 pondemaat land aan, waarvan Juw landheer is; voorts is Juw eigenaar van drie woonsteden en van ‘Haye's goed’ en landerijen. Deze worden in 1540 aangegeven door M. Tammes als meijer van de jonge Juw Botnia, zoals de naam dan luidt. Douwe Botnia heeft dan landerijen in bezit, die in 1511 aan de abt van Foswerd behoorden. In 1640 is de eigenaar van Botnia State kloostermeier.

In de 18e eeuw behoorde het goed aan de Gen. van Idsinga en diens erven; zij bieden het goed als zathe te huur aan in 1733. Eind 18e eeuw zouden er reeds geen overblijfselen van de state meer zijn. In 1818 komt het goed in bezit van de familie Olivier, die in 1956 nog eigenaar was van de boerderij op het terrein. Het woonhuis van de boerderij is in 1913 herbouwd.

Uit de afbeelding die Cannegieter geeft is weinig af te leiden omtrent het huis, te meer daar de datum van de lepel niet vermeld is.

Terp

Ten oosten van Marrum aan de Marrumervaart geeft Halbertsma een terp genaamd de Beer weer (Halbertsma, Terpen kaart 6 west).

Overige states en belangrijkste boerderijen

Sybaeda State

De boerderij Sybaeda State heeft aan de achtergevel van de schuur een stichtingssteen ‘Gesticht door Douwe Klases Ozinga 1844’. Het woonhuis is 20e-eeuws. De plaats Sybaeda komt in een wonderverhaal van O.L. Vrouwe van 's-Hertogenbosch voor (Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch, Tilburg 1978, 189). Het wonder geschiedde in 1382 ‘in een dorpe geheyten Zibadehusen in die prochi geheyten Meerhem’. Het is ons inziens duidelijk dat Sibaeda wordt bedoeld in de parochie Marrum en niet Sybrandahuis, dat een eigen kerk had.

Westerhuis

Aan de Hoge Hereweg, ten noordoosten van de Westerhuislaan lag het buiten Westerhuis, ter plaatste van twee kloosterboerderijen. In 1644 verkochten de Staten de boerderij, die in 1698 eigendom was van Sjoerd Westerhuis. Hij komt in 1699 voor als burgemeester van Leeuwarden. Zijn dochter huwde in 1697 Johannes Wielinga die in 1709 stierf. Zij liet als weduwe in 1723 een bank snijden in de kerk (zie aldaar) en bestelde in 1724 een hek voor de buitenplaats, beide bij Jacob Sydses Bruinsma (S. ten Hoeve in Vrije Fries 1976).

Lelia State

Lelia State. Boerderij van het kop-hals-romptype met lang voorhuis. De ingang staat in het midden van het voorhuis als bij Groot Sminia te Ferwerd, Kahool enz. Tot een wijziging in 1968 was de ‘binnengevel’ van het voorhuis gesloten in verband met de bedstede-

wanden in de achterste kamer en in het midden van het voorhuis. De voortopgevel is in 1968 vernieuwd; voordien stonden er ankers in die het jaartal 1715 vormden, een vroeg bouwjaar voor dit type voorhuis.

Poldermolens

Poldermolen, Leeuwarderdijk

In de Marrumer polder staat aan de Leeuwarderdijk, ten zuiden van Marrum, een achtkante grondzeiler. De molen behoort tot dezelfde polder als de Kleilandsmolen en is eigendom van de Stichting 'De Fryske Mole' (afb. 366).

Litteratuur

Molens van Friesland, blz. 133.

Geschiedenis

Volgens het jaartal op de baard en volgens een jaartal op een op zijn kant gemetselde steen in het onderachtkant gebouwd in 1845. In 1957-1958 (o.a. een nieuwe vijzel), 1965 en 1968 vonden restauraties plaats. Door recentelijk uitgevoerde ruilverkaveling heeft de molen zijn oorspronkelijke functie verloren.

Het staande werk

De molen is gefundeerd op stiepen die op de hoeken in het opgaande werk doorlopen. In het onderachtkant bevinden zich twee toegangen en drie lichtopeningen, waarvan er één ovaal van vorm is; deze bevindt zich boven de vijzelkom. Het grenen met riet gedekte achtkant is gebouwd volgens het algemeen in ons land toegepaste systeem, maar is voorzien van drie bintlagen wat volgens de noordelijke bouwwijze voor de grote molens normaal is. Het ondertafelment is ter plaatse van de toegang onderbroken en rust op peulhouten die op hun beurt weer op de binnenbeëindiging van de stiepen liggen.

De basis van de kap is van eikehout, de spanten zijn echter van grenen. De lange spruit, hier een ijzeren balk met een I profiel, wordt als middelbalk en tevens, op een vreemde manier als ijzerbalk gebruikt. De kap is kruibaar op slepers; de staart heeft een kruilier.

Het gaande werk

Wieksysteem: fokwiekensysteem Fauël, stalen roeden, vlucht ca. 23 m. Gietijzeren bovenas, gegoten in 1868 te 's-Gravenhage door de firma 'De Prins van Oranje', aan het peneind verzwaard met een enorme betonnen manchet. Het bovenwiel heeft een buiten het wiel uitstekende voering en daaromheen een even brede stalen hoepelvang. Verder een normale overbrenging en een stalen vijzel in een betonnen vijzelkom. In de voet bevindt zich een 40 pk elektromotor waardoor zg. gecombineerde bemaling mogelijk is.

Poldermolen, Hoge Herenweg 14

Ten westen van Marrum staat in de Nijkerkerpolder, in het Waterschap Marrum Westernijkerk een kleine achtkante grondzeiler, een zg. boerenmolen, genaamd 'De Kleilandsmolen'. De molen is gebouwd in 1865 met als taak het op peil houden van de waterstand in de polder gedurende droge perioden; de molen maalde dus uit de boezem water naar hoger gelegen delen van de polder. De molen is in eigendom van de heer H. Olivier te Marrum (afb. 364).

Litteratuur

Molens van Friesland, blz. 132.

Geschiedenis

In 1947 vond een verbouwing plaats; kennelijk werd toen het gaande werk verwijderd en de schroefpomp aangebracht. De molen werd in 1972 gerestaureerd waarbij o.a. de gehele basis en de opbouw van de kap, de staart met kruihaspel en de roeden vernieuwd werden.

Het staande werk

Het vrij hoge te lood staande onderachtkantje is gemetseld van rode baksteen. De molen is gefundeerd op stiepen, die als pilasters op de hoeken in het opgaande werk doorlopen. In het onderachtkant bevindt zich een naar binnen hellende toegang (omdat de bovendorpel in het terugwijkende rietdek steekt) en een kleine, door een luik afsluitbare lichtopening.

Het ondertafelment is onderbroken voor de toegang en ligt ongeveer halverwege de hoogte van de voet op een versnijding van het metselwerk en op de stiepen. Het achtkant is met riet gedekt en geheel in grenehout uitgevoerd. Gebouwd volgens de algemeen in ons land toegepaste bouwwijze. Bij een dergelijke kleine molen zou men eerder de bouwwijze 'op de middenschreven' verwachten. Het achtkant werd voorzien van twee bintlagen.

De velden zijn tussen de tafelmenten door twee regels in drie vakken verdeeld. In het bovenste de hondsoren en in de twee velden daarbeneden een enkel kruis. De

basis van de eveneens met riet gedekte kap en de spantbenen zijn van eiken, de haanhouten echter van grenen. De kap is kruibaar op slepers; de staart heeft een kruihaspel. Op de baard staat het jaartal 1865. De lange spruit is middelbalk en werd kennelijk voorheen ook als ijzerbalk gebruikt.

Het gaande werk

Houten roeden oud-Hollands opgehekt, vlucht ± 12,76 m. Zeer kleine gietijzeren bovenas, in 1908 gegoten door de firma H.J. Koning te Foxham. Bovenwiel met een Vlaamse vang. Het verdere gaande werk is niet meer aanwezig. In de voet bevindt zich thans een schroefpomp aangedreven door een elektromotor.

Poldermolen, Nieuweweg 3

In de Ferwerderpolder, die in de jaren 1845-'46 bedijkt is, staat ten oosten van Marrum een achtkante grondzeiler genaamd 'De Phoenix' (afb. 365).

De molen is eigendom van de Stichting 'De Fryske Mole'.

Litteratuur

Molens van Friesland, blz. 134.

Geschiedenis

Oorspronkelijk in 1848 gebouwd, is de molen na brand door blikseminslag in 1916-1917 herbouwd met onderdelen van de meest westelijke houtzaagmolen aan de Vliet te Leeuwarden. Tijdens de restauratie van 1976-1977 werd de zelfzwichting vervangen door het oud-Hollandse systeem en werden de roeden vernieuwd.

Door de recentelijk uitgevoerde ruilverkaveling heeft de molen zijn oorspronkelijke functie verloren.

Het staande werk

Het te lood staande onderachtkant is gefundeerd op stiepen, die op de hoeken in het opgaande werk als pilasters doorlopen. Ook dit onderachtkant is kennelijk na de brand van augustus 1916 vernieuwd. Er bevinden zich twee toegangen in, waarvan één boven de voorwaterloop ('uitschoot') en twee lichtopeningen.

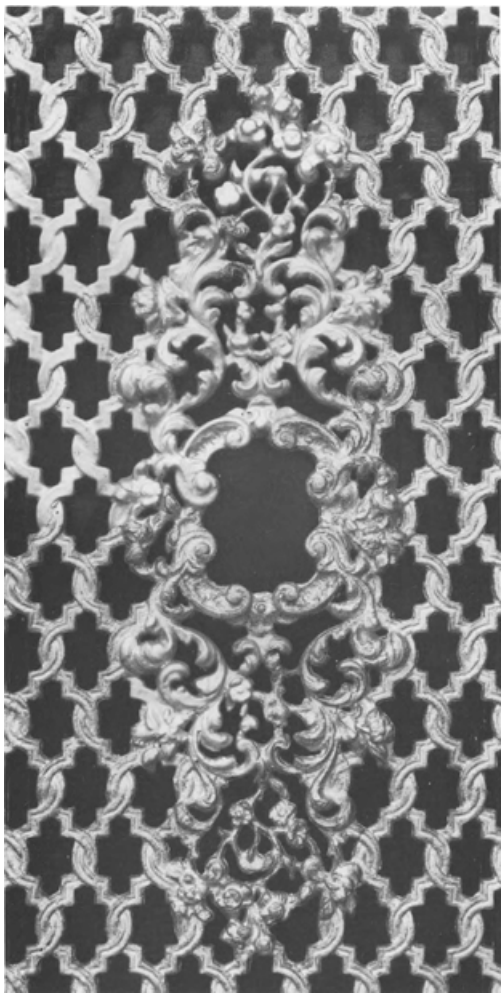
Het achtkant is geheel in grenehout uitgevoerd en gebouwd volgens het algemeen in ons land toegepaste systeem. Het is met riet gedekt. In het achtkant bevinden zich slechts twee bintlagen, wat voor een molen met een vlucht van ca. 22 m in het noorden uitzonderlijk is. Het achtkant heeft geen ondertafelment: de stijlen staan op peulhouten die op hun beurt weer op stiepen liggen.

De basis en de spantbenen van de met riet gedekte kap zijn van eiken, de haanhouten van grenen. De lange spruit is middelbalk en tevens als ijzerbalk gebruikt. De kap is kruibaar op slepers; de staart heeft een kruilier. Op de baard staan de jaartallen 1845 en 1917. Op een houten bord, bevestigd op het riet van een van de velden, is de naam van de molen geschilderd.

Het gaande werk

Wieksysteem: oud-Hollandse voorzoom met zelfzwichting, stalen roeden, vlucht ca. 22 m. Gietijzeren, voor de zelfzwichting doorboorde, bovenas, in 1888 gegoten door

de ijzergieterij ‘De Prins van Oranje’ te 's-Gravenhage. Bovenwiel met grenen armen en een Vlaamse vang. Stalen vijzel in een betonnen vijzelkom. In de voet bevindt zich een 36 pk dieselmotor waardoor zg. gecombineerde bemaling mogelijk is.



Gietijzeren vulling in de kerkdeur, 1858. Opname 1979.



Afb. 325. De Hervormde kerk van het noordwesten gezien. Westgevel en torentje zijn in 1858 voor de middeleeuwse kerk gebouwd. Aan de noordgevel zijn sporen van diverse bouwfasen te onderscheiden. De vensters zijn in deze vorm uit 1802. Opname 1975.



Afb. 326. De kerk getekend door J. Stellingwerf in 1723.



Afb. 327. De kerk getekend door D. Cannegieter in 1861.



Afb. 328. De koorsluiting met de ‘kralen’ langs de hoeken en de sporen van rondboogvensters. Opname 1975.



Afb. 329. De zuidzijde van de kerk met de dichtzetting van de doorgang naar de afgebroken aanbouw en verder oostwaarts een gedicht groot spitsboogvenster (1597?) Opname 1975.



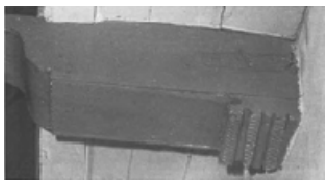
Afb. 330. De noordgevel beneden van grote baksteen en hogerop van herbruikte tufsteen. Ook aan deze zijde ziet men de gedichte grote spitsboogvensters. Opname 1975.



Afb. 331. De bank voor vrouwe Wielenga-Westerhuis in 1723 geleverd door Jacob Sydses Bruinsma. Opname 1975.



Afb. 332. De preekstoel die in 1658 geleverd werd. Opname 1975.



Afb. 333. De balksleutel onder de tweede trekbalk van het westen. Opname 1976.



Afb. 334. De zilveren avondmaalsschotel van de Hervormde Gemeente in 1719 geschonken door Aurelia M. van Coenders. Opname 1976.



Afb. 335. Achterzijde van de rand van de broodschaal met de zilvermerken. Opname 1976.



Afb. 336. Twee details van de rand van de broodschaal met de voorstelling van de Lente en van de Winter. Opname 1976.



Afb. 337. Twee details van de rand van de broodschaal met de voorstelling van de Lente en van de Winter. Opname 1976.



Afb. 338. Langebuorren 8 in 1832 gebouwd voor Grietman en notaris J. Albarda. Opname 1966.



Afb. 339. Langebuorren 8 tuinzijde. Opname 1966.



Afb. 340. Langebuorren 7 en 9 voor modernisering. Opname 1966.



Afb. 341. Landelijk pand eind 18e- begin 19e eeuw aan de Lage Herenweg 11. Opname 1966.



Afb. 342. Langebuorren 7 en 9 in 1979.



Afb. 343. De huizen van de Hegebuorren voor de afbraak. Opname 1966.



Afb. 344. Boerderij uit 1868 aan de Ringweg nr. 96. Opname 1978.



Afb. 345. Kadastrale situatie van 1911 van het terrein van Jeppema State met de benaming van verschillende percelen van de tuin. Schaal 1:7500.



Afb. 346. Luchtfoto van Westernijkerk en Marrum noord. Schaal 1:6500. Opname april 1973.



Afb. 347. De kerk door D. Cannegieter in 1861.



Afb. 348. De middeleeuwse kerk en toren van het zuidwesten gezien. Opname 1966.



Afb. 349. De kerk getekend door J. Stellingwerf in 1722.



Afb. 350. Jeppema State getekend door J. Stellingwerf in 1722.



Afb. 351. De noordgevel van de kerk met gedichte 13e-eeuwse rondboogvensters. Opname 1976.



Afb. 352. De klok uit 1370 in 1943 gefotografeerd.



Afb. 353. De koorsluiting van de kerk met ‘kralen’ langs de hoeken en sporen van rondboogvensters. Opname 1966.



Afb. 354. De kerkbanken waarin laatgotische wangstukken van vroegere banken verwerkt zijn. Opname 1976.



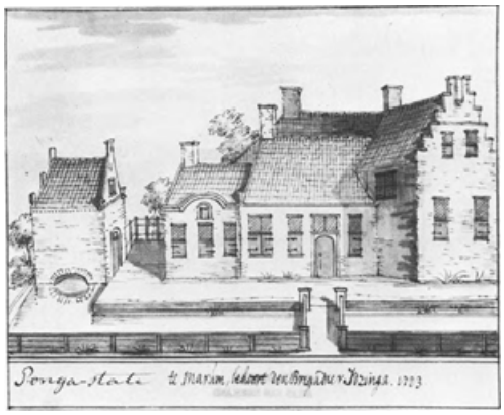
Afb. 355a-d. De wangstukken met verschillende gedetailleerde briefpanelen en bekroningen. Opname 1976.



Afb. 356. De 18e-eeuwse preekstoelkuip met mooi gesneden voluten op de hoeken. Opname 1976.



Afb. 357. De 17e-eeuwse herenbank. Opname 1976.



Afb. 358. Ponga State door J. Stellingwerf in 1723.



Afb. 359. De zilveren avondmaalsbekers van Westernijkerk en Marrum respectievelijk uit 1675 en 1677. Leeuwardens werk 1675 door onbekend meester en 1677 door A.A. Mensma. Opname 1976.



Afb. 360. Steen in de gevel van de boerderij Ponga State met opschrift ‘Keimpe Wijnia en Katerina Sjaerda hebben dit werk laten maken Ao 1548’. Opname 1978.



Afb. 361. De herinneringssteen van de herbouw van Ponga State door Gijsbert Arendsma van Idsinga in 1757. Opname 1978.



Afb. 362. De boerderij op het terrein van Ponga State. Opname 1966 waarop de indeling met kelder in het achterste deel van het korte voorhuis nog te zien is, 18e of begin 19e eeuw.



Afb. 363. Botnia State, tekening van D. Cannegieter 1862 naar een afbeelding op een ongedateerde lepel.



Afb. 364. De Kleilandsmolen in de Nijkerkerpolder gebouwd in 1865. Opname 1977.



Afb. 365. Poldermolen de Phoenix in de Ferwerderpolder in 1916 herbouwd. Opname 1968.



Afb. 366. Poldermolen van de Marrumerpolder gebouwd in 1845. Opname 1977.

Reitsum

Reitsum dat in verleden en heden steeds klein gebleven is, heeft vermoedelijk een hoge ouderdom. Wellicht moet het Richeim uit de oudste Fuldalijst geïdentificeerd worden met Reitsum. (Dronke c7 en 37). Blijkens de kaart van het dorp en omgeving in het kaartboek van Ruurd van Juckema uit 1626 in het Tjaardaarchief (R.A. Leeuwarden), bestaat het dorp slechts uit een kerk, twee huizen of boerderijen en ten noorden van het ronde kerkhofterrein een state (afb. 370). Op de Schotanuskaart van 1682 staan vier bouwwerken rond de kerk ingetekend.

Het kadastrale minuutplan laat een situatie zien waaraan nauwelijks de typische kenmerken van een terpdorp zijn af te lezen. De schaarse bebouwing is min of meer rond de kerk gelegen, maar verder ogenschijnlijk niet onder invloed van een bepaald principe (afb. 368 en 369).

Ook hier is met de verharding van het wegenstelsel, ca. 1867, een nieuw tracé dwars over de terp komen te liggen (Faber nr. 945). Rond de eeuwwisseling zijn de onbebouwde terpgronden afgegraven.

Kerkgebouw

Hervormde kerk

De Hervormde kerk ligt op een terprest, een in de rij van Genum, Lichtaard en Raard. Het terprestant is beschermd als archeologisch monument uit de voor-Romeinse ijzertijd. De kerk is met de dakruiter eigendom van de Hervormde gemeente (afb. 367 en 371-373).

Litteratuur

R.V.A. I, 102, III, 100; Benef, 142; R.V.G.O. 66; van der Aa XI, 411; Wumkes II, 394; Van Buijtenen, Dorp, 106.

Bronnen

Rekeningen kerkvoogdij 1717-1842 ter plaatse.

Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf 1722 in coll. Fries Museum (afb. 372); tekening Piter Idserdts, coll. onbekend, afgebeeld bij van der Veen blz. 110.

Kaart van Reitsum in kaartboek van Ruurd van Juckema, Tjaarda archief R.A. Leeuwarden (afb. 370).

Geschiedenis

Blijkens een acte van 1550 over het uitgraven van de kerkhofgracht te Hallum waren de parochianen van de Flieterpen Genum, Reitsum, Lichtaard en Jislum verplicht daaraan mee te werken. Deze kerken waren dus waarschijnlijk dochterkerken van die van Hallum. In de 16e eeuw worden patroons- en pastoriegoederen vermeld. Van der Aa weet te melden dat de kerk in 1738 gebouwd is als langwerpig vierkant gebouw met op het midden een koepeltje; de preekstoel stond aan de oostzijde, de ingang was aan de westzijde en er was een kleine hangzolder. Stellingwerf geeft omstreeks 1723 de voorgaande kerk nog weer met ingang dicht tegen de westgevel en forse westtoren door een zadeldak gedekt. De toren wordt ook weergegeven op de kaart in het kaartboek Juckema van 1626. De kerk lijkt daar halfrond gesloten te zijn geweest.

Uit de kerkvoogdijrekeningen valt te lezen dat de toren in 1735 is afgebroken waarna in 1736 posten geboekt worden voor het aanvoeren van steen, hout en kalk

voor de nieuwe kerk. Pytter Sipkes en Cornelis Cornelis krijgen 398 gld. aan arbeidsloon, Seekle Pars voor het opzicht 50 gld.

De kadastrale minuut van 1832 geeft een plattegrond met meerzijdige sluiting aan de west- zowel als aan de oostzijde. In 1874 is aanbesteed het vergroten en het bouwen van een spitsje of toren op de kerk. Het kerkelijk leven was in die jaren zeer bloeiend onder leiding van ds. Ploos van Amstel. In 1886 ontstond een afscheiding en bleef slechts een deel van de gemeente trouw aan de bestaande kerk. Volgens Algra zou de kerk daarna weer verkleind zijn, waarvoor o.i. geen aanwijzingen zijn, tenzij alleen het inwendige bedoeld wordt.

Beschrijving

De eenbeukige kerk is aan de oost- en westzijde verlengd en aan de oostzijde driezijdig gesloten; aan de noordzijde is een vleugel toegevoegd. Boven de westgevel een houten dakruiter (afb. 371 en 373).

Materiaal

De muren zijn samengesteld uit baksteen van 20,5-21 × 4,5 cm 10 lagen 50,5 cm; aan het koorgedeelte is een dikkere voeg toegepast, zodat 10 lagen 52,5 cm meten. Ook aan de westgevel is de steen herbruikt. De noordelijke aanbouw bestaat uit machinale steen.

Beschrijving

De muren van het schip zijn 56 cm dik en aan de nog gave zuidzijde geleed door pilasters, zodat er van het westen uit gerekend, twee brede traveeën, een smalle en opnieuw een brede travee zijn. De pilastergeleding is voortgezet aan het oostelijke jongere gedeelte, en eveneens aan de noordervleugel. De westgevel is onversierd behoudens een brede rollaag langs de top. De vensters zijn spitsbogig en gevuld met een roedenverdeling in houten ramen; aan het schip hebben de vensters afgeschuinde dagkanten, aan het koor ondiepere en rechte dagkanten, evenals aan de westzijde en aan de noordvleugel, waar zij met gevorkte roeden in de kop zijn gevuld. De dakruiter is in zijn tegenwoordige vorm 20e-eeuws. Op de nok windvaan met het wapen van Dokkum.

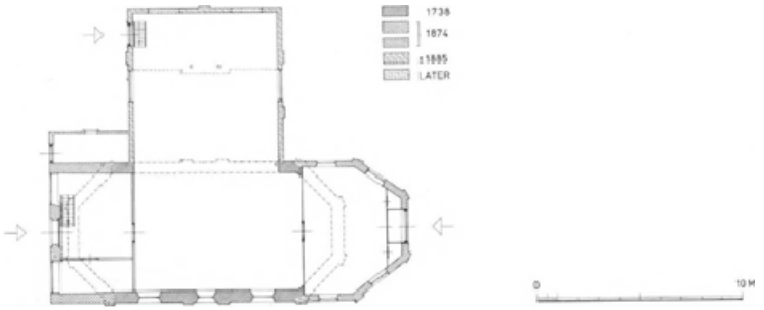
Inwendig

De eerste travee is afgeschoten van de overige kerkruimte; de oostelijke travee en de sluiting zijn door een schot van de kerkruimte gescheiden en dienen als consistorie. Op de scheiding van het oude werk en de oostelijke verlenging ziet men op een oude foto dat de muur naar binnen toe afgeschuind was, waarschijnlijk een aanduiding dat het schip oorspronkelijk van daar af driezijdig gesloten was. De ruimte is overdekt

door een houten gewelf op een verbrede voorlijst, die door consoles gedragen wordt. De kap geeft geen aanwijzing meer over de voormalige dakruiter in het midden. De gedeelten boven het koor en de westelijke travee zijn aangehecht, de spanten zijn opnieuw opgesteld.

Bouwgeschiedenis

Het kerkje van 1738 had waarschijnlijk een dakruiter, door van der Aa als klapmuts gekenschetst, midden op de nok staan, overeenkomend met de smalle travee in het muur-



Afb. 367. Hervormde kerk. Plattegrond. Getekend naar opmeting in 1976.

werk. De verlenging aan de oostzijde, de wijziging aan de westgevel noch het optrekken van de noordvleugel komen voor in de kerkvoogdijrekeningen, die tot 1842 lopen. De twee eerstgenoemde wijzigingen zijn waarschijnlijk in 1874 uitgevoerd. Voor de oostelijke sluiting en de westgevel is oude steen gebruikt, aan het koor met wat zwaardere voegen. De noordvleugel van nieuwe machinale steen opgetrokken, zal in de jaren '80 van de vorige eeuw zijn gebouwd kort voor de afscheiding in 1886. De venstervorm is aangehouden met dien verstande dat de vensters in de westgevel en de noordelijke aanbouw een ruit breder zijn en de verticale roeden in de koppen vorkvormig uitlopen. In het koor konden de oude vensters opnieuw worden gebruikt.

De kerk bezit:

Preekstoel

Een eiken preekstoel met achtzijdige kuip met trap, klankbord en achterschot; op de leuning van de trap staat Ao 1638 (afb. 374). De velden van de kuip zijn versierd met geblokte boogjes op gegroefde pilasters met een gepijpt basement. Op de hoeken gegroefde ionische kolommen eveneens op gepijpte basementen. Trapleuningen met balusters.

Doophek

Het doophek had gelijke balusters als de trap van de preekstoel en bollen boven de stijlen; het is na 1959 verwijderd.

Zilver

Beker, hg. 15 cm diam. 10,7 cm (afb. 375). Standring met opstaande kepers en spiraalband; graveerwerk langs bovenranden met afhangende cartouches in rolwerk. In de cartouches voorstelling van Geloof, Hoop en Liefde; in de rand gegraveerd Dit is de Gemeijnte beeker van Reysūm Genūm en Lichtaerdt Ao 1688. Merken Leeuwarden, G. van 1658 (sic) meesterteken Wijntje Berends van Asten (Voet 405).

Doopschaal met geschulpte rand (afb. 317). Inscriptie: Ter herinnering der herstelling der kerk van Lichtaard in 1859, toen kerkvoogden waren Jhr. T.A.M.A. van Andringa de Kempenaer M.Y. de Jong en B.J. Klazinga, Predikant M.E. Kingma.

Klok

In de toren hangt een klok diam. 81 cm opschrift langs de bovenrand: Yan Henriks Tsipke Claesson Karckmeisters tot Fledtdorp Henrick Wegewart goot my inder Stadt Campen Anno 1612. Eronder ingekrast In den dorp Reisen (Fehrmann, 317).

Wijzerbord met Anno 1881.

De states

State?

Op de kaart in het kaartboek Juckema (Tjaarda-archief R.A. Leeuwarden) staat ten noorden van de kerk als perceel nr. 1 een laag gebouw getekend bestaande uit twee haaks op elkaar staande vleugels, waaromheen de gemeten landerijen zijn gegroepeerd (afb. 370). Het Huis zal dus tot de eigendommen van Juckema behoord hebben.

Staniaterp

Ten noorden van Lichtaard ligt de terp Stania, een beschermd archeologisch monument, uit de voor-Romeinse ijzertijd (afb. 397).

Staniahuis

Op de terp stond Staniahuis.

Litteratuur

R.V.A. I, 102, 111, 101, 103.

Bronnen

Bewerking van de genealogische bronnen door D.J. van der Meer.

Geschiedenis

Onder Reitsum brengt in 1511 Peter als meijer van Jeppa to Stanijehuus landen aan; in 1548 is Jan Thijs meijer van de erfgenaam van Jeppe Stania. Ook Claes Jansz to Staniehuijs brengt land aan als meijer van Jeppe Stania's erven. Het Beneficiaalboek kent Stammehuis waar Clard op woont en Stanialanden door Lutke Stania in gebruik.

Onder Niawier komt echter in de Aanbreng van 1511 voor Gerck Stanie kinderen als landheer. Gerck Stanie was een van de edelen die in 1491 een verbond met Groningen sloten (Pax Groningana nr. 47 en 48). Jeppe bovengenoemd was zijn zoon; deze was Bourgondisch gezind en gehuwd met een Heemstra te Oenkerk, waar de naam Stania nog bekend is. Zijn grafzerk uit 1533 is in 1976 in de kerk aldaar gevonden. In 1552 moesten Tjepke Stania en Rijnnert Andries er voor zorgen dat een harnas, spies en degen voor handen waren te Reitsum. Dit zal gelezen moeten worden als Tjepke op Stania als meijer. Ook in 1578 komt er geen edelman voor te Reitsum (Reg. v.d. Pers. Imp., R.A. Leeuwarden). De stins Stania zou in 1511 dan reeds niet meer door de familie bewoond zijn.

Boerderij

De boerderij ligt thans ten zuiden van de terprest en dateert dus van na de afgraving. Het is een boerderij van het kop-hals-romptype waarvan het voorhuis vernieuwd is.

De Spijker

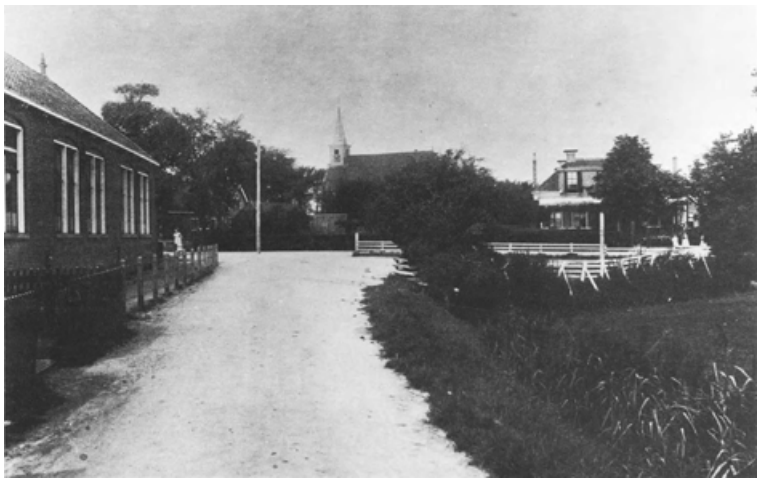
Op de kaart van Schotanus wordt de Spijker nog aangegeven ten zuiden van Lichtaard. Ook Eekhoff geeft het terrein aan. In 1511 brengt Tjaard up den Spijker land aan als meijer van Klaarkamp; in 1540 is dat Ritske Claes ‘nu meijer van Klaarkamp’. Het Beneficiaalboek spreekt van Ritske op het Spiker (p. 143). Het terrein is thans niet meer bebouwd en wordt niet meer met de naam Spiker vermeld.

Overige boerderijen

Boerderij, Dokkummerweg 19

Ten zuidwesten van de kerk ligt een boerderij van het kop-hals-romptype met kelder in het achterste deel van het binhús (afb. 377). Ook op de kadastrale minutekaart is de plattegrond van de boerderij aldus aangegeven, zodat de boerderij van vóór 1832 kan dateren. De zijmuren van de schuur zijn van moderne vensters voorzien. De voorgevel is midden 19 eeuw gewijzigd.

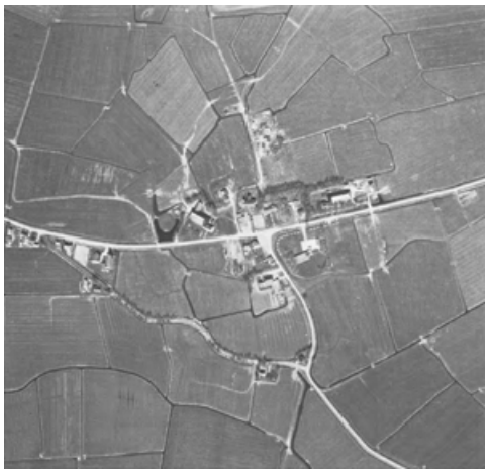
Ten oosten van de kerk op een omgracht terrein grote boerderij van het kop-hals-romptype met onderkelderd voorhuis, blijkens details als de gietijzeren ankers omstreeks 1870 ontstaan (afb. 378-380).



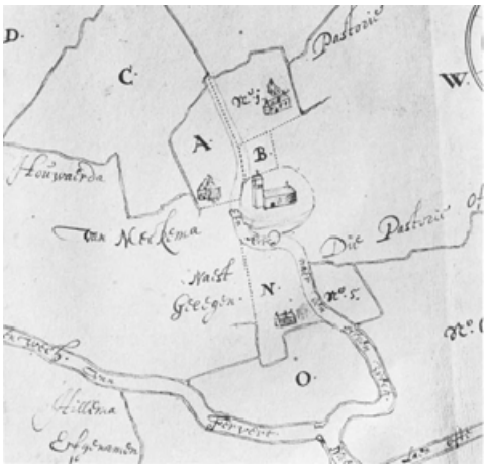
Reitsum van het zuiden gezien in 1915.



Afb. 368. Copie van de kadastrale minute van omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 369. Luchtfoto, schaal 1:6500. Opname april 1973.



Afb. 370. De situatie van het dorp volgens een getekende kaart uit 1626 in het Tjaardaarchief.



Afb. 371. De Hervormde Kerk uit 1738 van het zuiden gezien. Aan beide zijden is het gebouw sindsdien uitgebreid, aan de oostzijde met een nieuwe driezijdige sluiting, aan de westzijde met een rechthoekige travee ter vervanging van de oorspronkelijke driezijdige westelijke beëindiging. Opname 1976.



Afb. 372. De middeleeuwse kerk van Reitsum getekend door J. Stellingwerf in 1722.



Afb. 373. De kerk uit het westen gezien met de laat-19e-eeuwse aanbouw aan de noordzijde. Opname 1959.



Afb. 375. De zilveren avondmaalsbeker van Reitsum, Genum en Lichtaard. Leeuwardens keur 1658 meester W.B. van Asten. Opname 1976.



Afb. 374. De preekstoel, op de trapleuning gedateerd 1638. Opname 1976.



Afb. 376. De onderzijde van de beker met de jaarletter van 1658, hoewel het opschrift 1688 vermeldt. Opname 1976.



Afb. 377. Boerderij ten westen van de kerk, Dokkumerweg 19, met keldertje waarboven aanvankelijk kasten-bedstedenwand in het achterste deel van het voorhuis. Opname 1966.



Afb. 378. Boerderij ten oosten van de kerk uit de tweede helft van de 19e eeuw met onderkelderd voorhuis. Opname 1965.



Afb. 379. Achtergevel van de boerderij ten oosten van de kerk. Opname 1979.



Afb. 380. Kippetrapje aan de achterzijde van de boerderij. Opname 1979.

Wanswerd

Wanswerd wordt door de Tegenwoordige Staat (194) als klein omschreven. In de plattegrond is weinig systeem te bespeuren, er is weinig wat aan het ideaaltype terpdorp doet denken. De bebouwing ligt bijeen aan de noordzijde van de kerk en aan de doorgaande weg (afb. 382 en 383).

De terp is ook hier rond de eeuwwisseling grotendeels afgegraven. Dat ook de kleine dorpen in het verleden over het water bereikbaar zijn geweest, valt af te leiden uit de opvaart, een element dat in de ruimtelijke structuur van het dorp nog altijd duidelijk aanwezig is ten noordwesten van de kerk.

Ten zuiden van het dorp is in de 17e eeuw aan de Ee bebouwing langs het water ontstaan, oorspronkelijk Wanswerd aan de Streek geheten. Sedert 1973 wordt het Birdaard genoemd gelijk het dorp aan de zuidzijde van de Ee, dat onder de gemeente Dantumadeel valt. Onder die naam wordt de nederzetting hier behandeld.

Kerkgebouw

Hervormde kerk

De Hervormde kerk ligt op een hoge terprest in een ommuurd kerkhof. De kerk is eigendom van de Hervormde Gemeente, de toren van de burgerlijke gemeente. De terprest is beschermd als archeologisch monument uit de voor-Romeinse ijzertijd (afb. 381 en 384-390).

Litteratuur

R.V.A. I, 100, 102, III, 110; Benef. 150; R.V.G.O. 61; Gesta abbatum orti sancte Marie, blz. 137 en 172; S. Muller Fzn. De registers en rekeningen van het Bisdom Utrecht 1325-1336, 's-Gravenhage, 1889-'91, Werken Hist. Genootschap, Nieuwe serie 53-54, I, 519; Wumkes I, 379; Van der Veen 234.

Afbeeldingen

Tekening door J. Stellingwerf 1723 in collectie Fries Museum (afb. 385).

Bronnen

Acten en rekeningen wegens het beheer van de kerkegoederen van Wanswerd, 1647-1679, Handschrift 1080, P.B. Friesland te Leeuwarden; zg. Schoolmeestersboekje 1858, ib.

Geschiedenis

De oudste vermeldingen van de parochie en de pastoor van Wanswerd zijn die in de levensbeschrijvingen van Abt Siardus en abt Sibrandus in de gedenkschriften van Mariëngaarde; deze abten leefden respectievelijk XIId en XIIIb. Het Register van Aanbreng van 1511 spreekt van ‘den Pater to Wiswert’ als landheer (blz. 102) onder Jislum. Volgens een rekening van het Utrechtse Bisdom is het koor te Wanswerd in 1335 door een wijbisschop gewijd. Blijkens de registers van 1511, 1540 en 1580 waren er te Wanswerd naast patroonsgoederen tevens vicariegoederen, in 1580 praebendegoederen genaamd, doch in de 17e eeuw weer vicarie geheten. Volgens Reitsma was de praebende gebonden aan een altaar voor S. Julianus en zou de kerk misschien aan S. Petrus gewijd zijn geweest. Volgens van der Veen is het uitwendige in 1778 bemetseld, mogelijk gemaakt door de schenking van twee vermogende dames. In 1794 wordt aanbesteed het afbreken van de oude kap met verwulft en het herbouwen daarvan.

Beschrijving

De kerk die een versmald en vijfzijdig gesloten koorgedeelte heeft, is aansluitend tegen de zware westtoren gebouwd en ongeveer even breed als de toren, zodat geen westelijke vleugelmuren aanwezig zijn.

Materiaal

De toren bestaat tot ong. 2,5 m beneden de klokkezolder uit rode afbraaksteen van 29-30 × 7,5-8 cm, 10 lagen 87 cm; daar boven bestaat hij uit groter materiaal 30-32 × 8,5-9 cm, 10 lagen 95-96 cm in kleur overeenkomend met de kleinere steen.

Het schip bestaat eveneens uitwendig uit afbraakmateriaal waarin meer gele steen voorkomt en groen gesinterde steen van 29,5-30,5 × 8,5 cm, 10 lagen 98-100 cm.

Het koor, een gedeelte van de noordmuur en de zuidermuur onder de vensterdorpels zijn bemetseld met kleine steen van 19-20,5 × 4 cm, 10 lagen 50 cm. Inwendig is in het koormuurwerk tufsteen waargenomen.

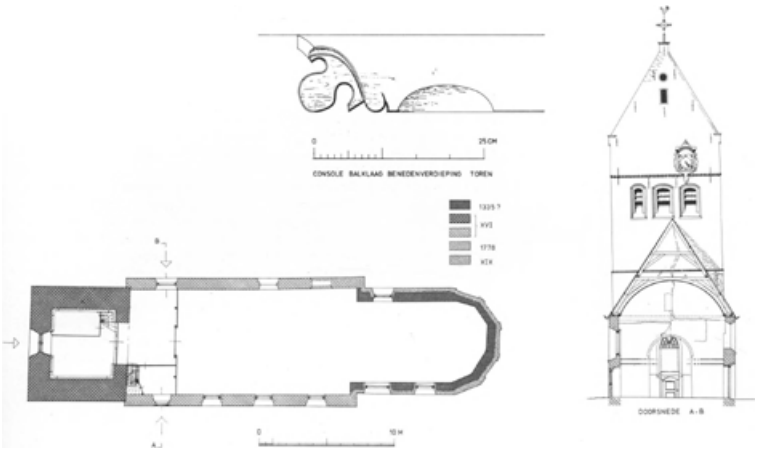
Toren

De toren bestaat uit vier geledingen van verschillende hoogte en nauwelijks versneden; de geledingen zijn gescheiden door tweemaal een smalle en thans gecemente waterslag en bovenaan door een zaagtandlijst. Aan de westzijde heeft de toren een bescheiden later ingebroken ingang, waarboven een breed grotendeels gedicht spitsboogvenster, dat door de tweede geleding heengrijpt. Het is oorspronkelijk naar beneden iets langer geweest en heeft in het niet gedichte bovenste gedeelte een gaffeltracering van hol geprofileerde bakstenen bewaard. In de derde geleding staan aan de west- en oostzijde drie, aan de zuid- en noordzijde twee segmentbogig gesloten galmgaten, waarvan de sluitende boog met een uitgemetselde kopse lijst is versierd. De westelijke topgevel heeft vlechtingen langs de zijden en een flauw spitsbogig gesloten nis in de top; de oostelijke is door rollagen gedekt en heeft een hoge smalle opening en een cirkelvormige boven elkaar in de top. Aan de oostzijde is beganegronds een brede rondgesloten doorgang naar de kerk, die thans deels gedicht is met licht materiaal.

Inwendig

Inwendig zijn aan de west-, zuid- en noordmuren gedeelten van nissen aanwezig. De muren zijn bepleisterd tot de eerste balklaag, die op gotisch geprofileerde sleutelstukken rust. Onder de pleister zijn sporen van bogen voor een gewelf waar te nemen. De westelijke ingang is ingebroken en verstoort de onderdorpel van het venster. Boven de kleine doorgang naar de schipkap is in de oostwand een brede boog gemetseld.

Boven de tweede geleding is het muurwerk aan de noord-, zuid- en westzijde aanzienlijk dunner. De galmgaten zijn inwendig gevat in nissen, waarvan het benedenste deel is dichtgezet ten behoeve van een vloer. Onder de eerste balklaag is een uurwerkkamer getimmerd waarin een gesmeed uurwerk XIX.



Afb. 381. Hervormde kerk en toren. Plattegrond en doorsneden benevens detail van sleutelstuk in de toren. Getekend en bijgewerkt 1976 naar opmeting 1944.

Schip en koor

De zuidermuur bevat vier spitsbogige vensters met brede afgeschuinde dagkanten en steens rollagen; het eerste is korter dan de overige en staat boven een gedichte segmentbogig gedekte ingang. De andere kunnen ingekort zijn; het muurwerk eronder is met kleine steen bemetseld. Tussen de vensters ziet men de moeten van afgebroken steunberen (afb. 384).

De noordmuur is aan de oostzijde over plm. 4 m breedte bemetseld met kleine steen. Aan deze zijde staan twee vensters, een kort en spitsbogig boven de ingang en een (afb. 386) jonger rondbogig gesloten, dat met kleine steen ommetseld is.

Aan het koor zijn de vensters in hun spitsbogige vorm ommetseld, aan de zuidzijde twee van ongelijke breedte, aan de noordzijde een. De vensters hebben houten ramen met doorgaande kleine roedeverdeling, met uitzondering van de noordelijke schipvensters die gietijzeren ramen hebben.

Inwendig

De muren zijn verankerd door trekbalken die zonder sleutelstukken in de muren rusten; in het schip is ongeveer een meter van bovenaf een versnijding van een halve steen, waar de trekbalken echter niet op steunen. Alleen de laatste balk van het koorgedeelte heeft nog een sleutelstuk. Op de muurplaat rust een segmentvormig houten gewelf, dat over de gehele ruimte doorloopt (afb. 388). De ribben van het gewelf corresponderen niet met de trekbalken noch met de consoles, die telkens tussen de trekbalken zijn aangebracht. Het muurwerk van het koor vertoont twee versnijdingen. Op de westmuur komt een verlopende versnijding voor en een verticale sprong die ongeveer correspondeert met het beloop van de noordmuur van het koor.

Bouwgeschiedenis

De uitwendige bemetseling die in 1778 kan zijn aangebracht en de inwendige bepleistering verhinderen nadere waarnemingen aan het koor, waarvan een wijdatum 1335 bekend is. De inwendig waargenomen tufsteen kan materiaal zijn, dat bij een herbouw toegepast is. Het is o.i. echter evenzeer mogelijk dat het koor van Wanswerd oudere resten bevat en dat de inwendig onregelmatige vijfzijdige vorm in een tufstenen halfronde absis is gehakt. Schip en toren hebben late kenmerken zoals een oorspronkelijk geheel gesloten noordwand van het schip en in de toren een begane grond met nissen, voorzieningen voor gewelven en een brede doorgang naar het schip. Het verschil in materiaal in de toren kan wijzen

op een bouwperiode, wellicht na afbraak van een ouder schip, waarvan mogelijk een aftekening zich vertoont in de verticale sprong op de oostmuur. De herbouw van het schip lijkt ons de afsluitende middeleeuwse bouwperiode te vormen XVI.

Inventaris

De kerk bezit:

Preekstoel

Preekstoel uit de tweede helft van de 19e eeuw mogelijk aangeschaft bij een verbetering aan het gebouw waaraan een windvaan met 1882 herinnert; achterschot mogelijk nog van 1794.

Doophek van paneelwerk; de gebruikelijke spijlenzone is vervangen door 19e-eeuws ornament. Zes tekstborden, 1794?

Orgel

Uit het bewaard gebleven gedeelte van de kerkvoogdijrekeningen blijkt dat er in 1667 een nieuw orgel is besteld bij Harmen Jansz. Philip Sjoerds timmerman en houtkoper te Ferwerd leverde hout. Mr. Harmen kistemaker te Hallum kreeg eveneens termijnbetalingen. Hij zal de kas gemaakt hebben. De Schoolmeester meldt dat het orgel drie rijen klavieren had met aanhangend pedaal en negentien registers.

In 1877 is een nieuw orgel ingewijd gemaakt door Hardorff te Leeuwarden (Wumkes II, 414); het is in 1947 verbouwd door Spanjaard te Amsterdam.

Banken

Een aantal eenvoudige banken van paneelwerk XVIII-XIX.

Zerken

Voor de preekstoel grote zerk gemerkt in de bovenrand P.D. aan de voet 1562 (afb. 390).

In de hoeken afgesleten alliantiewapens, waartussen randschrift Ano... de 7 junii sterf de□ ...en□ erentveste□ Sipt va□ Goslingha en□ opte□ selfde□ dach is ock gesturwe□ die erbare...

Paerck Zyaerda sijn wijf. Op het veld schijnarchitectuur rond het door een helm met uitkomende struisveren gedekte alliantiewapen (thans blind). Aan weerszijden

de schikgodinnen Lachesis en Atropos als caryatiden. Bovenaan nis waarin de spinnende Klotho. Over P.D. zie Ligtenberg, Grafzerken, 171.

Een zerk met Lodewijk XIV wapencartouche met afgehakte wapens. Opschrift: 1737 den 25 Decemb. stierf Anna Sibille Bessingh huisfrouw van de ontvr. Matthijs Wiersma Oud 32 jaar en is hier begraven met haar zoon Nicolaas Wiersma oud 3½ week (afb. 387a).

Dergelijke zerk opschrift: den 8 Februari 1793 stierf de Eerwaarde D^{us} Stephanus de Lespierre in leven praedicant te Wanswerd en Jeslum en leit alhier begraven (afb. 387b).

Klok

Tot 1953 heeft in de toren een klok gehangen uit 1402 diam. 93 cm. Bovenrandopschrift: A.D. MCCCCII te□poribus dn□i Taekonis du□ trahor audite vos ad (?) vite. Touwversiering op de beugels (afb. 389). De klok is vergoten door van Bergen Midwolda.

De Schoolmeester weet te melden dat in 1813 bij de bevrijding een klok stuk geluid werd en vervangen. Tot de klokkenvordering hing er een klok uit 1928 door J. Taylor te Longborough.

Uurwerk

In de toren een oud uurwerk in gesmeed raamwerk XIX.

State:

Goslinga State

Ten zuidoosten van de kerk ligt op een omgracht terrein Goslinga State.

Litteratuur

R.V.A.I, 100, III, 111; Benef. 152; Van der Veen, 243.

Geschiedenis

In 1511 is Tjepke Goslinga ‘landheer’ te Wanswerd, in 1540 brengt Sypt Goslinga dezelfde landen aan, ook Jornsma geheten. Sypt stierf omstreeks 1561 volgens de zerk in de kerk te Wanswerd en was gehuwd met Perk Tjaerda. Van der Veen weet de erfopvolging te melden via Feye Sipts zoon, Hoyte zoon van Feye en diens dochter Tieth, die Lazarus Foppes van Grovestins huwde. Zij komt herhaaldelijk voor in de

kerkvoogdijrekeningen en naar haar is een brug langs de Dokkumer Ee genoemd. In 1679 woont zij nog op de state. Kort na 1700 zou deze zijn afgebroken en vervangen door een boerderij, die in 1728 eigendom is van G. Wolfgang van Schwartzenberg. In 1731 wordt de boerderij verkocht aan Rixt Romkes weduwe Dirk Abes. Met de state worden verkocht het zwanerecht en het gestoelte in de kerk te Wanswerd. Later is de boerderij eigendom van J. Baukes Talsma (1811). Van der Veen vermeldt alle eigenaren en gebruikers.

In 1913 is de oude boerderij afgebroken en vervangen door de tegenwoordige grote stelphoeve. Een terrein tegenover de opstal heet nog poortfenne.

Terp

Wilsterterp

Ten noordwesten van Wanswerd ligt de Wirdsterterp, een als archeologisch monument beschermd terprestant uit de voor-Romeinse ijzertijd (afb. 397).

Boerderij

Op de terp een grote boerderij van het kop-hals-romptype met onderkelderd voorhuis, volgens stichtingssteen ‘Wilsterterp’ uit 1871 (afb. 394).

Boerderij

Boerderij Eastein, Tergracht

Ten oosten van de Dokkumer Ee ligt de boerderij Eastein (Oosteinde) van het kop-halsromptype met onderkelderd binhús (afb. 391 en 392). Alle vensters van het binhús hebben zesruitsindeling en blinden; ingangspartij en inwendig enigszins gewijzigd in 1947.

De kelder is nog intact. In de hals driedelige bedsteewand met paneeldeuren boven huishoudkelder en schoorsteenbetimmering. In de keuken, die zich in de schuur bevindt, een schouw uit de bouwtijd. De schuur is wat betreft zij- en achtergevel eens herbouwd. De inrit aan de achterzijde springt in om een hogere deur mogelijk te maken. Deze plattegrond komt reeds voor op de kadastrale minutekaart. De boerderij dateert dus van voor 1832.

Poldermolen

Poldermolen

In de ten zuiden van het dorp gelegen Wanswerderpolder, bedijkt in 1867, staat een achtkante grondzeiler, genaamd ‘Victor’. De molen is eigendom van de Stichting ‘De Fryske Mole’ (afb. 393).

Litteratuur

Molens van Friesland, blz. 143.

Geschiedenis

De molen is in 1867 gebouwd ter vervanging van zes kleine molentjes en drie tjaskers, die aangegeven worden op de topografische kaart van 1862.

In de jaren zestig werd een 24 pk dieselmotor aangebracht en werd de vijzel vernieuwd. De molen is in 1972-1973 gerestaureerd, bij welke gelegenheid o.a. de gehele staart vernieuwd werd en de bestaande plaatstalen roeden aangebracht werden.

Het wieksysteem onderging wijziging.

Het nachtmaalhuisje naast de molen werd eveneens gerestaureerd.

Het staande werk

De molen is gefundeerd op stiepen; deze lopen in het te lood staande onderachtkant door en zijn op de hoeken te zien als pilasters. Hiertussen bevinden zich de veldmuren.

Het onderachtkant is gemetseld van kleine gele baksteen in koppen- en strekkenlagen. In het onderachtkant bevinden zich boven de waterlopen ronde vensteropeningen omlijst met een rollaag van rode baksteen met hierin gietijzeren ramen. Het ondertafelment is onderbroken voor de twee toegangen.

Het achtkant is met riet gedekt en geheel in grenehout uitgevoerd. Gebouwd volgens het algemeen in ons land toegepaste systeem dat ook in het noorden bij grote en industriemolens is toegepast. In plaats van het in het noorden gebruikelijke aantal van drie bintlagen werden er hier echter slechts twee aangebracht.

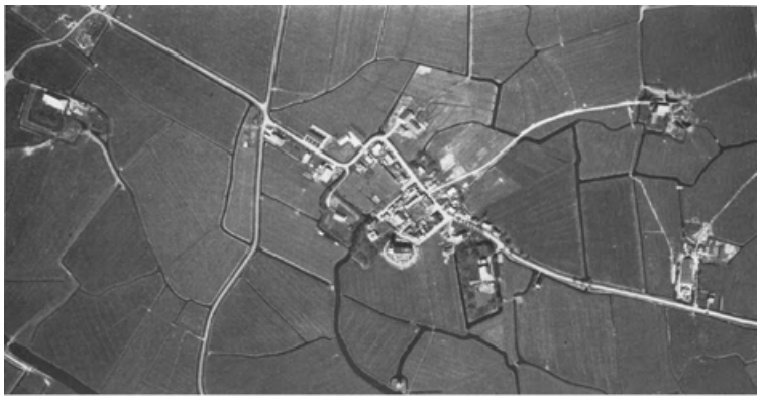
De basis van de kap is van eiken, de spanten zijn van grenen. De lange spruit is op noordelijke wijze middelbalk en tevens als ijzerbalk gebruikt. Het kruisysteem met gietijzeren rollen is uitzonderlijk: elk van deze rollen draait in aparte klossen vrij van de kruivloer. De staart heeft een kruilier.

Het gaande werk

Wieksysteem: voorheen zelfzwichting met oud-Hollandse voorzoom, thans geheel oud-Hollands; vlucht 19,60 m. De roeden zijn van staal. Doorboorde gietijzeren bovenas, gegoten door de firma H.J. Koning te Foxham. Om het bovenwiel een Vlaamse vang. Houten vijzel in een betonnen vijzelkom.



Afb. 382. Copie van de kadastrale minute omstreeks 1832. Schaal 1:7500.



Afb. 383. Luchtfoto schaal 1:6500. Opname april 1973.



Afb. 384. De Hervormde kerk op het terprestant van het zuidoosten gezien. Opname 1976.



Afb. 385. De kerk getekend door J. Stellingwerf 1723.



Afb. 386. De noordoostzijde met het in de 18e eeuw ommetselde koor. Opname 1977.



Afb. 387a. Twee zerken uit 1737 en 1733 in de kerk. Opname 1976.



Afb. 387b. Twee zerken uit 1737 en 1733 in de kerk. Opname 1976.



Afb. 388. Het inwendige van de kerk met het versmalde koor waarin twee versnijdingen te zien zijn en dat middeleeuws kan zijn. Opname 1976.



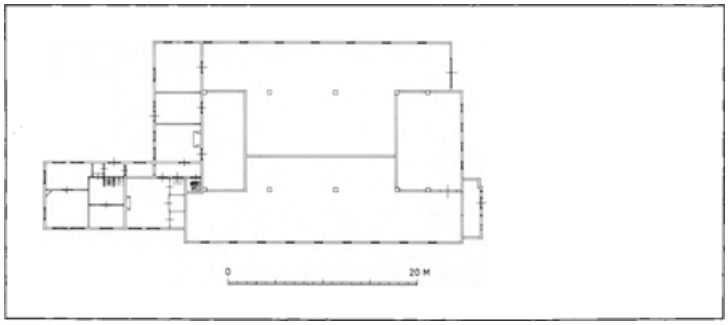
Afb. 389. De voormalige klok uit 1402 gefotografeerd in 1943.



Afb. 390. Grote zerk gemerkt P.D. 1562 voor Sipt van Goslingha en Perk Zyaerda. In een schijnarchitectuur zijn de Schikgodinnen voorgesteld. Wapens uitgekapt. Opname 1976.



Afb. 391. Boerderij Eastein aan de Dokkumer Ee in het gehucht Tergracht. Het ‘binhús’ is geheel onderkelderd. Gebouwd voor 1832. Opname 1976.



Afb. 392. Plattegrond van Eastein naar schets 1977. Tekening 1979.



Afb. 393. De poldermolen Victor van de Wanswerderpoler uit 1867. Opname 1977.



Afb. 394. Boerderij Wilsterterp op de gelijknamige terp, gebouwd in 1871. Opname 1979.

Addenda

Blz. 157 Het gemeentelijk Museum 'Het Princessehof' te Leeuwarden bezit het rouwbord van Pieter Jongestall, overleden 1770, afkomstig uit de kerk van Hallum. Pieter was een zoon van Duco en Geertruyt Lautenbach en een kleinzoon van Gellius Wybrandus (F.V.A. 1887, 120), zie ook Ondersma State te Hallum.

Blz. 161 Waarschijnlijk van Goslinga State afkomstig is ook een blokvormige zonnewijzer op 18e-eeuws stenen voetstuk, afb. 197a, thans op het erf van de boerderij ten noorden van het stateterrein. J.C. van Cittert-Eymers en anderen, Zonnewijzers in Nederland, typescript, Beekbergen 1979.

Blz. 166 Over de tegels met olifant en fabeldier en met opschrift 'de Cilva' vgl. N. Ottema, Vreemde cultuurinvloeden in Friesland gedurende de Kloostertijd, Vrije Fries 1932, 59.

Blz. 172 Unia State wordt door Eekhoff iets oostelijker dan de Schierstins weergegeven.

Blz. 274 In Andreae's Nalezing der Lijst van Grietmannen wordt verwezen naar processtukken uit 1504 over Jeppema State met de copie van een testament van Jeppe Jeppema uit 1483. De stukken berusten in Dresden en zijn in handschriftcopieën aanwezig op het R.A. te Leeuwarden (nr. 168). Jeppe Jeppema laat daarin aan Feye (zijn halfbroer) na Jeppema Huis met het hornleger; daartegenover zal deze twee aandelen aan de kerk leveren 'voor eeuwig' en aansprakelijk zijn voor alle eisen die ingesteld worden wegens gewelddaden, waaraan hij, Jeppe, zich schuldig gemaakt mocht hebben... Voorts wordt vastgelegd dat Luthje, zijn vrouw, Markagoed zal krijgen en roerende goederen 'voor de bouw, kosten, moeite en werk, die zij gedaan heeft aan Jeppema-huis'. De kerk krijgt landerijen, die eeuwig bij de kerk moeten blijven en Jeppe verlangt begraven te worden te Ferwerd en daarvoor zal het klooster voor een eeuwige memorie vaste goederen krijgen. De abt moet een blauwe steen kopen op het graf van Jeppe. Behalve diverse kloosters krijgen de vier priesters te Ferwerd renten. Ook wordt nog de 'kerk van S. Antonius' aldaar als erfgenaam genoemd (Vertaling drs. J. Visser).

Bronvermelding foto's

Dienst van het kadaster en de openbare registers, Apeldoorn *2*, *12*, *13*, *50*, *102*, *133*, *149*, *204*, *222*, *253*, *300*, *322*, *346*, *369*, *383*

Naar foto gemeente-archief Ferwerderadeel te Ferwerd *4*, *5*, *90*, *blz. 301 bovenaan*, *blz. 139 bovenaan*

Fotodienst Fries Museum, Leeuwarden *15*, *35*, *58*, *74*, *155*, *163*, *164*, *168-176*, *178-180*, *182-184*, *190*, *192*, *194*, *197*, *198*, *219*, *228*, *258*, *261*, *294*, *302*, *304*, *305*, *326*, *327*, *347*, *349*, *358*, *363*, *372*, *385*, *blz. 231*

Universiteitsbibliotheek Leiden blz. *21*

Alg. Rijksarchief 's-Gravenhage *205*

Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden *104*

Rijksarchief in Groningen, Groningen *103*

Centr. Fotodienst R.U. Groningen *265*, *311*, *313*

Gemeente-archief Groningen *206*, *207*, (coll. Kramer) 262

Gemeente-archief Leeuwarden (coll. Gombault) blz. *22*

Archief R.D.M.Z. Zeist
- W.J. Berghuis *114*, *333*
- G.Th. Delemarre *135*
- H.Th. Dijkstra *9*
- H.A. Heydra *128*, *297*
- A. Sipma *7*, *8*
- C.M. Tangel *41*, *42*, *43*
- H. van der Wal *318*
- Onbekend *10*, *57*, *59*, *63*, *64*, *65*, *352*, *389*

Topografische dienst, Delft *398*

M.J. Hagen, Beekbergen *197a*

A. Hidding, Leeuwarden *139*, *315*, *318*

J.N. Meinsma, Hallum *201*

P. Timmermans, Heerenveen *93*, *202*

Bureau Vegter, Leeuwarden *263*

G.D. Wijnja, Joure *6*, *36*, *94*

Registers

Register van persoonsnamen*

Aanes, Frans *157*
Abes, Dirk *310*
Abes, Jan Hendrik *68*
Abes, Tjerk *68*
Achelen, Roeland van *101*
Adelbold, bisschop van Utrecht *102*
Aebinga, geslacht *18*
Aebinga, wapen van *65*, *67*, *157*
Aebinga, van
- grafkelder *156*, *158*
- Adzaert *67*
- Bennert *158*
- D. *65*
- Feicke *158*
- Fetje *156*
- Goffe *65*
- Hette *158*, *172*
- Lucia *159*
- Riverdt *156*
- Rixt *155*, *158*
- Roerdt *155*, *158*, *171*, *172*
- Saepk *67*
- Schelte (XV-XVI) *158*, *171*
- Schelte Hettezn *158*, *172*
- Schelte (XVII) *156*, *157*, *158*, *159*, *172*
- Taecke Douwes *67*
- Tjemck *65*
Aesgo *164*
Aggema, Catherina *249*
Aylva, familie *18*, *24*
Aylva, van, Aleph *23*, *24*
- Elisabeth *67*
- Ernst *24*, *67*
- Ernst Frans *67*
- Frouck *65*
- H.D.E. *67*, *68*
- H.W. *67*, *159*
- Hobbe *67*
- Kinsck *65*
- Lucia *159*
- Pieter *155*, *158*

* Waar de Friese *y* als *i(e)* of *j* wordt uitgesproken, wordt deze als zodanig gealfabetiseerd.

- Sicco Douwe *26*
- Taecko *23*, *65*, *67*
- Thonisz *138*
- Tjaerd *25*
- Ulbe *102*
- W.E. *159*
- Wijbrand *134*, *138*
Aysma, Doeke *23*
- Fokko van *94*, *227*, *229*
- Johan van *226*, *270*
Aytta, Gell. Wijbr. van *175*
Acronius, P., v.d.m. *157*
Albada, Oene Andries van *101*
Albaerda, Sjoerd van *266*
Albarda, Jan *270*
Alberda, Rienck *104*
Alboeden, Jan *104*
Albrecht, van Beieren *101*
Albrecht, van Saksen *8*, *18*, *20*
Andela, M.F. Sixma van *162*
Andreae, H., v.d.m. *225*
Andries, Rinnert *300*
Andringa de Kempenaer, I.J.W.H. *226*
- T.A.M.A. *225*, *226*, *227*, *229*
Auck, echtg. van W. Roorda *138*
Auckama, wapen *155*
Banga, R.H. *69*
Bava, priorin *171*
Bavius, M. *249*
Beyers, erven *173*
Beyma, Jan *68*
Bennerhuus, Anck to *257*
- Douw to *257*
- Jan Juckes (to) *257*
- Juke to *257*
Bessingh, Anna Sibilla *310*
- Julius van *226*
- Coert Lambertus van *26*
- Trijn *68*
Block de Schepper, Daniel de *226*
Boersma, T.T. *157*
Bolten, Arend van *161*
Bonga, Johan *25*
Bonifatius, aartsbisschop van Mainz *11*, *17*
Botma van Aitzema, Anna *226*
Botnia, geslacht *17*
- Douwe *276*
- Juke *276*
- Juw Feikes *23*

- Odo *276*
- Sappo to *276*
- Tjalling Sijds *23*
Bottingen, Sappo to; *zie* Botnia
Bronkhorst, wapen *157*
- Andrea L. van *156*, *157*, *159*
Brouwer, P., v.d.m. *226*
Bruinsma, secr. *67*
Brunonen *17*
Bucquoy, Th. de *89*
Burmania *23*, *155*
- kelder *88*
- wapen *95*, *156*
- Bocke van *138*
- Douwe Rienks *23*, *24*, *102*
- Duco Martena van *156*, *160*, *172*, *173*, *275*

- Duco Martena (II) van *174*
- Ducona Dorothea Martena van *156*
- D.G. Juckema Martena van *156*
- Edzard van; *zie* Idzard
- Frouck van *175*
- Gemme van *102*
- Gerrold van *160*
- Idzard van *95*, *102*
- Idzard (II) van *93*, *94*, *102*
- Idzard Hobbe van *102*
- Jarich van *102*
- Laas van *160*
- Menno Frans van *162*
- Rienck van *24*, *94*, *102*
- Ruurd van *162*
- Sierck van *160*
- Sjuck van *160*
- Titia van *272*, *274*
- Titia Barbara van *156*
- Tjaard van *102*, *159*, *160*
- Wilh. E. van *156*, *160*, *275*
- W. Fr. Schratenbach van *102*
Burum, Allard van *88*, *94*, *95*, *101*
- Fr. A. van *101*
- Titia Hillegonda van *95*
C *zie* K
Dodo, pastoor *137*
Doedes, Marinus *157*
Donia, wapen *155*
- Ernst van *160*
- Esch *137*
- Heyna *171*
- Hilck *171*
- Keimpe van *160*
- Ruurd *171*
- Sieds *154*, *160*
Douma, wapen *155*, *156*, *157*
- Aaltje van *160*
- Andries van *156*
- Barbaer van *65*
- Barthold van *156*, *174*
- Bartolt *24*, *155*, *174*
- Edzard van *174*
- Epe *24*, *155*, *174*
- Epo van *156*, *157*, *174*
- Erasmus van *174*
- Frouck van *172*, *173*

- Jeepke van *160*
- Saep van *155*, *173*, *174*
Ebbinghe; *zie* Aebinga
Edzard, graaf van Oost Fr. *102*
Eeckema, Dirik, pastoor *138*
Eysinga, Julius van *173*
- Lucia van *173*
E(m)minga, wapen *155*
- Elisabeth van *162*
- Frans Hessels van *155*, *162*
- Hessel van *173*
- His van *161*
- Ids van *173*
- Claer van *174*
- Syds Hessel van *162*
- Syt van *155*
Ewsum van Lulema, vrouwe van *162*
Faber, P., ijzerkramer *148*
Fauel, ir.; *zie* fokwieksysteem
Feitsma, *26*
- wapen *107*
- Bocke van *173*
- Hessel van *172*, *173*
- Jelger van *172*, *173*, *174*
- Jelger Hessel van *172*
- Luts van *172*
- Ruirt van *157*, *173*
- Saepke *155*, *174*
- Tieth van *172*
- Wyger van *172*
Fellenius, Keimpo van *226*
Folkertsma, D.J. *101*
Foppinga, Rints Hesselsdr. *274*
Formers, Jan *65*
Frederik, van Hallum *12*, *13*, *14*, *101*, *164*
Galma, wapen *155*
Gama, Dowo *94*
Geersma, wapen *93*
- Jisca van *93*, *101*
Gelders, A.H. *157*
Gerbens, W. *270*
Gerbranda, Gryttie *94*
- G.D. van *94*
- Sjouckje Dirks *94*
Gerloft, Gerk *157*
Gerribberts, Wicke *270*
Gertrudis, van Driesum *164*
Goffes, Lieuwe *65*, *66*
Goslinga, wapen *155*

- Ernst van (XVI) *154*, *160*
- Ernst van (XVI-XVII) *154*, *160*
- Feye van *160*
- Feye Sipts *310*
- Frouck van *160*
- Gosling (XIII) *160*, *163*
- Gosling (XV) *160*
- Hoyte *310*
- P.J. *138*
- Sipt van *310*
- Tieth *310*
Goslings, Tjepke *23*, *104*, *160*, *310*
Grovestins, Jkvr. van *274*
- Binnert Heringa van *273*, *274*
- Frederik *274*
- Lazarus Foppe van *310*
Haarma, wapen *155*
Haersma, Geertruid van *175*
Haersolte, Tj. Homme van *101*
Hakkaerd; *zie* Hikkaert
Hania, wapen van? *137*
- Rixt *137*, *138*
Hanckema, wapen van? *137*
Haren, wapen van *157*
- Margriet van *157*, *174*
- Willem van (XVIIA) *65*, *67*
- Willem van (XVIIB) *175*
Harinxma thoe Heeg, - Lodewijk Douwes van *275*
Heemmert, Dolle, pastoor *94*
Heemstra *26*, *300*
Heep, K.S. *270*
Heymans, secr. *95*
Helbada, Doedt Bottesdr. *101*
Helder, Klaas *271*
Hendriks, Jan *68*
Henriks, Yan *299*
Heringa, Binnert van; *zie* Grovestins
- Rixt Binnertsdr. van *274*
Herjuwsma, Gemme van *23*, *24*, *102*
Heslema, Yge *227*
Heslinga, Deitze van *227*
- Gale *227*
- Ymck van *227*
- Sibrand *88*
Hessel; *zie* Roorda
Hiddema, wapen van *156*, *157*
- Sjouck van *156*, *157*, *174*
Hiddema van Knijff, A.A. *95*, *101*
- Horatius *26*

Hiemstra, A.B. *157*
Hikkaert, Claes to *248*
- Seb. Eekezn to *249*
- Willem to *249*
Hiske, Folkertsdr. *94*
Holdinga, familie *18*, *24*
Holdinga, Doedt van *102*
- Tiets van *275*
Honingh, Johan *94*
Hooghiemstra *95*
Hoogland, P.W. *226*
Hottinga, wapen *156*
Humalda *67*
Huygh, wapen *225*
- Margaretha *225*, *227*
Idsinga, fam. van *266*
- wapen van *156*
- Adriana van *175*
- Gijsbert Arendsma van *156*, *160*, *275*
- Johan van, generaal *275*, *276*
- Johan van, capt. *275*
- Titia van *175*
Ydsma, wapen *65*
- Saepck Worpsdr. van *67*
- Saepke *102*
Indyck, Pilgrom ten *23*
Into, abt *164*
Ypeij, Anna *230*
- G.F. *95*
- Willem Annes *223*
- *zie ook* Looxma
Ithiema, juffr. *154*
Jaerla, wapen *155*
Jayma, Gabbe *173*
- Jyme *174*
Jacobs, Ede, schoolmr. *88*
- Tjal *274*
Jans, Freerk *157*
- Hendrik *68*
- Lieuwe *65*
Jansma *68*
Jelger, abt *171*
Yellerts, Meinert *248*
Jellinga, Sybrecht van *274*
Jelmera, Romcke *171*
Jeltinga, wapen *225*, *229*
- Aaf van *227*
- Buwe *227*
- Ymck van *94*, *227*, *229*

Jeppema, Ernst van *274*
- Feye van *274*
- Jeppe Jeppes *274*
- Kempa *274*
- Rints *274*
- Romcke *275*
Jeppema-Unema, familie *273*
Jeppes, Maartje Jans *170*
Johannes, pastoor *86*
Jong, J.W. de *248*
- M.Y. de *299*
Jong(e)stal, wapen *157*
- Allard Pieter van *157*, *174*
- Gell. Wybrandus *175*
- Pieter *175*
- Pieter (II) *175*
Juckema, familie *24*
Juckema; *zie* Burmania
- Ruurd van *297*
- Woerp *23*, *154*
- Womck *155*

Juckes, Jan; *zie* Bennerhuus
Camming(h)a, geslacht *18*
- wapen *155*, *157*
- Froucke van *156*, *157*, *161*
- Gerbrand van *101*
- Gerrolt van *101*
- Hylck van *159*
- Hugo van *102*
- Jel van *95*
- Pieter van *158*
- Rixt van *172*
- Sjuck van (XVI) *158*
- Sjuck van (XVI-XVII) *154*, *160*
- Vrouwe van *103*
- Wybrand *101*, *163*
Camp, A.A. *173*
Camstra, familie *24*
- wapen *155*
- Lucia van *159*
- T.H. van *158*, *159*
- Tj. van *158*, *159*, *173*
Cannegieter, A. *171*
Karel van Gelre *23*
- de Grote *8*
- Martel *16*
- V *22*, *23*
Kater *155*
Kempinga, Kempo *171*
- Wybrand *171*
Kingma, M.E., v.d.m. *299*
Claesen, Namme *157*
Claesson, Tsipke *299*
Claesz, Botte *138*
- Ritske *300*
Klazinga, B.J. *299*
Klewits, schoolmr. *98*
Coehoorn, Gideon van *225*, *226*, *227*
- Gozewijn *68*, *227*
- Menno *227*
- R.B. van *225*
- *zie ook* van Scheltinga
Coenders, wapen *156*, *270*
- Allegonda *275*
- Aurelia Marg. van *270*
- Johan van *270*
- Wilhelmina *175*
Collot d'Escury, Jkvr. *269*

Koning, firma; *zie* ijzergieterij
Cornelii, Viglius, pastoor *270*
Cornelius, wapen *270*
Crack, Dorothea *156*, *174*
Cunerus Petri, bisschop *271*, *274*
Lambergen, Otto *138*
- Sibrandus *138*
- Tiberius *138*
Lauermann-Tania *95*
Lespierre, Steph. de, v.d.m. *310*
Lezaan van Wissema, Ida *175*
- Sape *175*
Liauckema, Gerlandt van *156*, *158*, *159*
Lieukema, wapen *155*, *157*
Liudger, bisschop van Munster *11*, *17*
Liuwes, Hilck *270*
Loo, Boudewijn van *249*
- Jan van *249*
- Jan Eminga van *249*
Looxma, fam. *104*
- Age Jan *93*
Looxma Ypeij *137*, *173*
Luytens, Pytje *138*
Marssum, H. van *101*
- Jac. *101*
Martin, Isaak Gijsbers Arendsma *160*
- Th. Fr. *160*
Meij, familie van der *104*
Meij, H.J. van der *68*
Meinardi, Engel, v.d.m. *157*
Meckema *24*
Mercla, Auck *172*
Miedema, J.H. *268*
- Marten Jelles *268*
- K.D. *103*
- Tj. *172*
Mockema, Gerbet van *101*
- Kinsck van *65*
- Rints van *101*
- Tacke van *172*
- Womck van *101*
Monsma; *zie* Montiema
Montiema, Popke Taeckes *68*
- Take *68*
Nassau's Friese *26*
Nieweg, H. *226*
Noord, S.P. van *157*
Nijsten, van, wapen *225*
- Ava Sophia van *225*

- Barthold Pieter van *226*
- Bartold van *225*, *227*, *229*
- Debora Catherina van *226*
- Johanna Maria van *226*
Catherina Imilia van *225*
- Louisa Albertina van *225*, *226*
- Margaretha Cornelia van *226*
- Pieter van *227*
- Sophia Lucretia van *226*
- Wabina Susanna van *225*
Oberman *54*
Obreen, H.T. *228*
Oeningha, Doede van *137*
Offenhuizen, van, wapen *65*
Offingahuizen, Jucke Hans van *158*
Ockinga, Jarich van *159*
Oldersma, graven van *157*
Olivier, fam. *276*
- H. *277*
- J.L. *268*
Osinga, K.K. *268*
Ozinga, D. Klasesz *276*
Palma, G.J. *226*
Paulus, abt *164*, *165*, *170*
Paulus abt van Wittewierum *164*
Peter, meijer *249*
Piers, Anne *65*
Pybes, Pybe *157*
Ploos van Amstel, v.d.m. *298*
Ponga, Tjalling *275*
Postma, J.J. *67*
Quakenbrug, Harmen *173*
Reiders, wapen *137*
Recalf *138*
Rengers, B. van Welderen *93*
Renssen, van, wapen *157*, *160*
Rimmersma, wapen *137*
Ringia, wapen *155*
Ringia, Perck van *155*, *161*
Rinia, Hajo van *172*
Rinko *248*
Rinssen, van; *zie* Renssen
Romkes, Douwe *104*
- Rixt *310*
Rooda, wapen *155*
Roorda, geslacht *17*, *18*
Roorda, wapen *137*, *157*
- Bauck van *173*
- Doedt van *157*, *160*

- D.S. *248*
- Feye (XVIA) *137*, *138*, *248*, *257*
- Feye(XVI-XVII) *137*
- Hessel *138*
- Jac. Bottes *138*
- Johan van *274*
- Maechteld van *157*, *173*
- Rixt *274*
- Ruurd *274*
- Sybe van *137*
- Syds *137*, *138*, *248*
- Ursel *138*
- Wibrand (XV) *138*
- Wibrand (XVII) *138*
- Wick *138*
Roos, F.J. de *226*
Ropta geslacht *18*
Ropta, Focke *257*
Roula; *zie* D. Romkes
Rudolf, hoofdman der Noormannen *17*
Rummert moller *100*
Rummert oppe Harst *227*
Saeckma, familie *24*
Sakes, Tjitske *65*
Scharrenberg, Vrouwe van *173*
Scheltema, wapen *137*
- Gabbe van *154*, *160*
Scheltinga, Minne van *172*
- Coehoorn van, wapen *225*
- Amalia *225*, *227*
Schepper, wapen *225*
Schepper, A.G. de *225*, *227*
- B.J. de *226*
- I.J. de *95*, *225*, *226*, *227*, *229*
- I.J. de (II) *227*, *229*
- J.A. de *227*
Schiffart, de v.d.m. *88*, *94*
Schorer, J.A. *104*
Schotsijn, W.A.v.d.m. *65*
Schratenbach, J.W. van *102*
Schwartzenberg, van *24*, *172*
- Anna Dodonea van *93*, *95*, *102*
- Georg, W. van *102*, *310*
- Susanna van *95*, *102*
- Wilco Holdinga van *172*
Syaerda, Katerina *275*
Siardus, abt *164*
Sibinga, J.v.d.m. *226*, *227*
Sibrand, abt *308*

Sibrand (II), abt *164*
Sidachus, abt *171*
Sierksma, Alert *23*
Sifridus *248*
Siccama, A. *67*
Sickinga, Fey *155*
Sypke (to haghehuus) *159*
Sippa *137*
Sippe *137*
Sipts, Feye; *zie* Goslinga
Sythiema *26*
Sythiema, wapen *155*, *157*
- Frouck S. van *155*
- Haring van (XVI) *23*, *155*, *161*
- Haring van (XVI-XVII) *161*
- Haring (XVII) *155*, *161*
- Oene van (XIV) *161*
- Oene van (XV) *23*, *161*
- Oene van (XVI) *161*
- Syds van (XV-XVI) *155*, *161*
- Syds van (XVI) *23*, *156*, *157*
- Sixtus; *zie* Syds

- Tjalling *161*
- Womck *161*
Sytsma *162*, *163*
Sytzama *26*
- A.G. van *227*
- J.B. van *173*
Sixma, van *159*, *174*
- Ducona van *174*
- A.T.R. van *174*
Sjouckes, wapen *270*
- Sjoucke *270*
Sju, vrouwe *163*
Sjuxma, Abe van *23*, *101*
- Syds van *101*
Sloterdijk, H.A. *175*
- T. *175*
Stanie, Gerck *299*, *300*
- Jeppe *299*, *300*
- Claes Jansz *229*
- Clard *299*
- Lutke *299*
- Tjepke *300*
Starkenborg, B.T. van *65*
Steenhuizen, fam. *57*
Stelwagen, Hendr. *157*
Sterkenburg *155*
Stickersma, J. *95*, *138*
Stinstra *155*
Swart, T. *255*, *226*
Taekes, Tjalle *226*
- Tjepke *138*
Taekles, Lieuwe *104*
Taeko, pastoor *310*
Taeko, abt *164*, *170*
Talsma, J.B. *310*
- R.J. *226*
Tammes, M. *276*
Tania B.P. *94*
- P.F. *94*
Tetard *163*
Thijs, J. *299*
Tilma, fam. *138*
- P.J. *138*
- S.L. *226*
Timmermans, fam. *103*, *104*
Tjaard, (van Blija) *59*
Tjaard, up den Spiker *300*

Tjaarda, Paerck *310*
Tjaerda, familie *24*
- *zie ook* Starkenborg
- Syds *160*
Tjepkes, Rinske *138*
Tour, Albertina du *173*
Tour de Bellinchave, du *174*, *249*
Tuuk, G. van der *226*
Ulbo, curator *94*, *248*
Underthum, Walter de *174*
Unema, wapen *65*
- Ernst van *274*
- Janke van *23*, *64*, *65*, *67*, *104*
- Oentse Ernsts van *23*
- Sipt Feyes *274*
- Romck van *274*
Unia W. Aem. van *159*
- Womck van *101*
Varinga, Cath. *94*
Vegelin van Claerbergen,
- Assuerus *101*, *104*
- Johan *104*
Velden, A. van v.d.m. *157*
Velsen van Heyxan, P. *226*
Verrutius, wapen? *225*
Vierssen, van, wapen *93*
- Assuerus *93*, *101*
- Bruno *175*
- Gijsbert *104*
- Hillegonda *94*
- Jurjen *101*
- Magdalena *174*
- Matsijs *226*
- Philipp *104*
- Titia *101*
Voss thoe Beesten, B.H. van *174*
Vries, E.S. de, schoolmr. *149*
Walta, wapen *156*, *270*
- Douwe van *270*, *275*
- Helena van *275*
- Margaretha *270*, *275*
- Teth van *275*
Waltinga, D. *274*
Weede, van, familie *249*
Weistra, wapen *137*
Welvelde, Z.J. van *160*
Westerhuis, D. *270*
- S. *276*
Wiaerda, D. *157*

Wielinga, J.E. *270*, *276*
Wiersma, M. *310*
- N. *310*
Willehad, bisschop van Bremen *17*
Willem IV *27*
Wyboltsma, wapen *65*
- T. *65*, *67*
Wyckel, B. van *266*
Wymstra *104*
- F.J. *104*
Wingie, Jelck; *zie* Wynia
Wynia, D.A. *69*
- Frouck van *275*
- Jelck *227*
- Jell van *275*
- Keimpe *275*
Y *zie* I
Zyaerda; *zie* Tjaarda

Register van handswerkslieden

Beeldhouwers, houtsnijders, 'hardhouwers'

Sjoers Ates; *zie* Haakma
C. van den Berg *148*
J.S. Bruinsma *62*, *94*, *101*, *225*, *270*, *276*
P.D. *154*
D. Emderveld *89*, *94*, *97*, *149*, *154*
S. Feddema *149*, *154*
B(ened.) G(ebr.) *155*
Sjoerd Ates Haakma *156*, *266*
I. Hardenberg *89*
Sjoerd Idses *88*
Klaas de Jong *148*
L.C. *137*
V. Lucas *65*, *155*
Joh. van Schuilenburgh *165*
A. Swalve *148*
Jan Tomas *88*

Bouwkundigen, timmerlieden, aannemers, architecten

Wyne Annes *148*
Rudolf B. *88*
A. Baart jr *62*
J. Balk *275*
Klaas Blom *99*

J. Douma *148*
Everhard (van Keulen) *164*
B. Gelders *148*, *158*
G. de Hoogh *89*
R. Hopkes *62*
H. de Keyser(trant van) *174*
J. Kingma *98*
H. Kramer *89*, *92*
Van der Molen *134*, *254*
Ad. Mulder *248*
H. Onnes *89*
S. Pars *298*
J.G. Rolsma *254*
Th. Romein *227*
Schaap *97*
Yge Simons *148*
Lieuwe Sjoerds *64*
Philip Sjoerds *310*
R.W.F. Stoett *98*
J.J.M. Vegter *222*
P.L. de Vrieze *62*
H.J. Wallendal *62*
G. van der Wielen *149*, *266*
Jan Rienks van der Wielen *266*
Wielenga *89*
Wyben Wytses *88*
Van der Zweep *134*, *254*

Drukker

Keur *93*

Klokgieters

Jurjen Balthasar *227*
van Bergen, Midwolda *310*
Hans Falck *266*
J.A. de Grave *65*
Johan *248*
H. Kockenbacker *94*

Nicolaus *227*
Claes Norden *65*
J. Noteman *157*
Obertin *270*
P. Overney *88*
Seghebodo *94*
J. ter Stege *157*
Stephanus *137*
J. Taylor *310*
H. Wegewart *299*
G. van Wou *157*

Kopergieter

Taeke Pluimker *89*, *148*

Landmeters

J. van Deventer *164*
Syds Jans *173*
H.v.d. Larive *160*
J.J. Ockinga *158*
W. van der Werf *66*

Leidekkers

P. Simons Mellema *148*
Daam Ritscher *146*
Douwe J. Wartena *148*
Jan Douwes Wartena *148*

Metselaars

W. Hendriks *88*
Corn. Cornelis *298*
Pytter Sipkes *298*

Klaas Volkerts van Harlingen *275*

Molenmakers

F.J. Sted...da *230*
G. de Vries *230*
P.S. de Vries *230*

Orgelbouwers en -herstellers

Adema *93*
L. van Dam *148*
F.J. Formsma *88*
A. Gruisen *89*, *148*, *154*
W. van Gruisen *269*
Jan Harmens *88*
Hardorff *148*, *310*
G. Heineman *89*
J.A. Hillebrand *269*
A.A. Hinsch *88*, *89*, *148*
Harmen Jans *68*, *148*, *310*
N.A. Looman *269*
W. Meinerts *93*
Joh. Radker *88*
A. Schnitger *89*, *93*
F.C. Schnitger *148*
Spanjaard *310*
M. Swartsberg *88*, *148*
Verbeek *93*
Joh. van Zutfen *165*

Pottebakker

F. Trac *167*

Schilder

J. Por *89*

Schrijnwerkers, kistemakers

Hendrik Botes *89*
mr. Harmen *310*
Sjoerd Jansen *266*
Riemer Claesse *88*
Oene Pieters *89*
Dirk Sydtses *266*

Tekenaars

K.F. Bendorp *57*
J. Bulthuis *57*, *161*, *174*
J. Eekhoff *134*, *137*
Piter Idserdts, *zie* Portier
A. Cannegieter *134*
D. Cannegieter *137*, *159*, *161*, *174*, *222*, *248*, *266*, *271*, *276*
A. Martin *65*, *137*, *154*, *248*
P.I. Portier *148*, *170*, *172*, *254*, *298*
A. Rademaker *163*, *170*
J. Stellingwerf *62*, *68*, *97*, *101*, *134*, *148*, *158*, *159*, *161*, *172*, *173*, *174*, *175*, *222*, *227*, *228*, *248*, *254*, *266*, *271*, *274*, *275*, *298*, *308*
I. Wiersma *66*, *67*, *135*, *218*

Uurwerkmakers

L. Geerts *89*
J. Hessels *62*
H.I. *256*
Gosse Johannes *266*
Sybe Johannes *266*
Isbrand van Statom *266*

Vergulder

Jan Douwes *68*

Zilversmeden

H. Adama *248*
Ande Andeles *157*
Wijntje Berends van Asten *299*
Wibe Dominicus *226*
Joh. Foppes *167*
P. Jilderda *248*
J.A. Ketel *270*
A.A. Mensma *270*
Frans Stellingwerf *225*
N. Swalve *157*

Register van zaaknamen en voorstellingen

abdijkerk *153*, *164*
absis *152*, *153*, *222*, *269*, *309*
'achteenda' *10*
afwatering *32*, *35*
Aldermannen *13*
altaarkleed *159*
ambten *24*
antependium *159*
armenhospitaal *165*
armhuis *89*, *159*
avondmaalsbanken *154*, *183*
avondmaalstafel *154*, *183*
bakkerij *66*, *99*
baksteen, geboetseerde *166*, *167*, *199*, *201*
baksteenbereiding *12*
banken *64*, *94*, *110*, *149*, *154*, *165*, *225*, *270*, *310*
- heren- *93*, *112*, *137*, *154*, *185*, *225*, *236*, *270*, *273*, *276*, *282*, *292*
- consistorie- *266*
- kosters- *88*
bankwagen *273*, *291*
bassin met goudvissen *175*
bedijking; *zie* indijking
beiteling *50*
benekou; *zie* knekelhuis
berrie *7*
bestek(bouw-) *99*
bestuur *20*
betimmering *99*, *105*, *115*, *117*, *128*, *170*, *176*, *206*, *215*, *216*, *229*, *244*, *245*, *311*
bevolkingsontwikkeling *29*
bibliotheek *165*
binhús; *zie* voorhuis

bodemdaling *5*
- gebruik *32*, *33*, *38*
boerderij (*zie ook* stelphoeve) *68*, *84*, *99*, *100*, *104*, *118*, *126*, *127*, *138*, *163*, *170*, *172*, *175*, *176*, *206*, *214*, *216*, *217*, *228*, *229*, *230*, *245*, *248*, *252*, *257*, *262*, *271*, *287*, *300*, *305*, *310*
- Albada *104*
- Bangma State *171*
- Bennerhús *257*, *262*
- Dijkslobbe *66*
- Eastein *311*, *316*
- Feitsma State *105*, *132*, *172*, *173*, *210*
- Groot Kahool *105*, *128*, *129*, *276*
- Groot Sminia *101*, *105*, *130*, *276*
- Helbada, *zie* Albada
- Hikkaard *249*
- Klooster Genezareth *171*
- Lelia State *276*
- Mariëngaarde *170*, *203*
- Ponga State *276*, *294*
- Roorda State *138*, *144*
- Sytsma State *69*
- Tania State *68*, *81*
- Tersted *104*, *129*
- Wilsterterp *310*, *317*
- Wynia State *69*, *83*
- stemgerechtigde *24*, *25*
boerenbedrijf *29*, *30*, *31*
boog, sikkelvormige *224*, *234*
boogfries, klimmend, *152*
boomsingel *266*
bos(ch) *27*, *34*, *35*, *162*, *174*
briefpaneel *273*, *291*
bronstijd *5*

brouwhuis *159*, *165*
brug *51*, *55*, *57*, *165*, *173*, *310*
- boog *162*
- val *173*
burgemeester *26*
bijzitter *25*, *26*
cichorei-eest *67*, *79*
cingel, *zie* singel
dakruiter *209*
deel(delen) *9*, *10*, *16*
dekanaat *9*, *10*
dekzand *2*, *3*
dobben *3*, *33*
doopbekken *69*, *149*, *154*, *261*
doopbekkenhouder *273*
doophek *64*, *93*, *111*, *154*, *225*, *235*, *256*, *270*, *273*, *299*, *314*
doopvont *103*, *137*, *138*, *142*
dorpsrechter *25*
- plattegrond *29*, *32*
dijken *29*, *104*
dijkaanleg; *zie ook* indijking *32*
eendenkooi *101*, *171*, *176*, *218*
eeheren *10*, *16*
eeuwigheidssymbool *136*
fabeldier *166*
'fearndeelen' *10*
floreenkohieren *50*
fokwieksysteem ir. Fauel *105*, *176*, *177*
gasthuis *98*, *116*
'Gea' *9*
geest(grond) *35*
gemeentehuis; *zie* raadhuis
gewelf, stenen; *zie* overwelving
gewelfbeschildering *165*
glas, gebrandschilderd *166*, *167*, *266*
go *9*
goudleer *161*, *229*
gracht *67*, *101*, *172*, *173*, *174*
- kerkhofs *148*, *248*, *254*, *298*
graf, gemetseld *256*
grafkelder *64*, *156*
grafmonument *152*, *153*, *154*, *158*
grafplaatjes *158*
grendelbalk *95*, *136*, *224*, *255*
grietenij *9*, *15*, *21*, *24*, *26*, *31*
- -gerecht *24*
- -huis *85*, *95*, *113*

- -wapen *114*
grietman *10*, *13*, *16*, *18*, *21*, *23*, *24*, *26*
hagioscoop *136*, *224*, *235*
handel *31*
haven *59*, *98*, *145*
Heiligen
- Andreas *94*
- Anna *148*, *165*
- Antonius *88*, *165*, *318*
- Augustinus *165*
- Barbara *94*, *165*
- Bartolomeus *94*
- Bonifatius *164*, *165*
- Cecilia *94*, *165*
- Dorotea *94*
- Gertrudis *94*
- Godehardus *266*
- Jacobus *94*
- Johannes *94*, *109*, *163*, *165*
- Johannes de Doper *102*, *102*, *122*, *165*
- Julianus *308*
- Katherina *94*, *109*, *165*, *248*
- Lucia *94*
- Margaretha *94*
- Maria *94*, *103*, *109*, *163*, *165*, *248*, *274*
- Maria Jacobe *94*
- Maria Magdalena *94*, *165*
- Maria Salome *94*
- Martinus *88*, *94*, *109*, *148*, *165*
- Mattheus *94*, *165*
- Mattias *94*
- Nicolaas *62*
- Norbertus *166*
- Paulus *94*
- Petrus *94*, *256*, *308*
- Philippus *94*
- Simon *94*
- Tomas *94*
- Vincencius *88*, *94*
- Vitus *9*
hek *148*, *160*, *174*, *195*
- toegangs- *159*, *229*, *275*, *276*, *289*
herberg *26*, *99*, *172*
hiem *172*
Hof van Friesland *20*, *21*
hoff *172*
hofstede *174*
Hogehuis *159*
homey *173*, *174*, *216*

hoofdelingen *13*, *18*, *20*
hornleger *25*, *50*, *67*, *68*, *101*, *172*, *164*
hoving, *zie* tuin
Huis Jongstal; *zie* Ondersma State
huismerk *137*, *142*
huizen, adellijke *24*
huizing, Aijsma *95*
immuniteit *10*
indijking *3*, *4*, *9*, *10*, *11*, *12*, *29*, *32*
inpoldering *23*
kaakhuis, *zie* knekelhuis
kaart *166*, *170*, *173*, *191*, *198*, *209*, *297*, *299*, *302*
kandelaar *93*, *266*
kanselbijbel *93*, *225*
kapel *164*, *170*
kapittelhuis *165*
kazuifel *159*
keersluizen *7*
keileemlagen *2*
kelk *159*
kerk XI-XII *224*
- XII-XVI *135*, *140-143*, *148-153*, *178-181*
- XIII-XIX *267*, *269*, *271-273*, *280-281*, *289*
- XV-XVI *90-91*
- XVI *62-64*, *70*, *71*, *254*, *259*, *260*, *308-310*, *313*
- XVIII-XIX *298*, *303*
- XIX *248*, *251*
- Doopsgezinde *65*, *76*, *158*
- Geref. *57*
kerkhof, ommuurd *308*, *313*
kerktoren *161*, *165*, *171*, *298*
- XIII e.v. *62-64*, *70*, *71*, *73*, *273*, *289*
- XV-XVI *90*, *91*, *134*, *135*, *137*, *141-143*
- XVI *308*, *313*
- XVIII *222*, *225*, *255*, *259*, *260*
- XIX *149*, *178*, *248*, *251*, *266*, *280*, *281*
kerspel *19*
keuren *17*
klapmuts *266*, *298*
klei-afzetting *2*
klok *65*, *88*, *94*, *137*, *157*, *160*, *161*, *165*, *173*, *227*, *248*, *256*, *270*, *274*, *290*, *299*, *310*, *314*
klokhuis *256*
klokkestoel *62*, *92*, *149*, *222*, *272*
kloosters *11*, *35*
- S. Amand *11*
- Bergum *165*
- Bethanië of Foswerd, ook abt van *12*, *16*, *18*, *88*, *102*, *167*, *222*, *225*, *276*
- Bethlehem *12*, *164*, *170*

- Burum *12*
- Citeaux *12*
- Dokkum *12*
- Echternach *11*, *12*, *103*
- Foswerd; *zie* Bethanië
- Fulda *11*, *12*
- Galilea *12*
- Genezareth; *zie* Nazareth
- Heisterbach *12*
- Cappenberg *164*
- Klaarkamp *12*, *13*, *16*, *18*, *39*, *165*, *166*, *170*, *171*, *257*, *300*
- Mariëngaarde, ook abt van *7*, *12*, *13*, *14*, *16*, *148*, *159*, *160*, *163-170*, *222*, *308*
- Mariënhof *13*
- Marne *164*
- Nazareth *12*, *16*, *170*
- Prüm *11*
- Sion *12*
- Sionsberg *12*, *13*
- Staveren *12*
- Steinfeld *12*, *164*, *166*
- Veenklooster *12*, *38*
- Weerd *12*, *16*
- Werden *11*, *12*
- Wittewierum *164*
Kloosterbrouwerij *170*
- -gebouwen *103*, *164*
- -hospitaal *170*
- -school *14*, *164*
- -terrein *102*, *122*, *170*, *197*, *205*
knekelhuis *62*, *266*
Codex Junius *10*
koepel (dakruiter) *298*
'Coetus Winenze' *10*
Collectaneum *165*
collectezakkenbord *154*
koperwerk *149*
corps de garde *149*
kraak *65*, *266*
kraal *268*, *272*, *280*, *281*, *290*
kroon *73*, *88*, *94*, *225*, *238*
kruistochten *17*
cultuurlandschap *28*, *39*
kustlijn *2*
kwelders *11*
landmeting *173*
landrechten, XXIV *17*
landsheer *20*, *21*, *22*
landsheerlijkheid *7*
leenstelsel *8*

leeuwen, stenen *275*
lezenaar *64*, *65*, *89*
logement *66*
marktrecht (merkedriucht) *10*
moederkerk *9*
molen *172*
- boeren- *177*, *230*, *249*, *277*
- industrie *51*, *54*, *57*, *58*, *67*, *79*, *100*, *119*, *162*, *165*, *170*, *196*
- polder *105*, *137*, *176*, *177*, *207*, *217*, *230*, *246*, *249*, *252*, *277*, *295*, *296*, *311*, *317*
- ros *172*
- standaard *170*
molen, wind- *7*, *34*
molenaarshuis *100*, *119*
molenopzichtershuis *162*

muurschildering *166*, *225*, *235*
mijter *166*
mythologische voorstellingen
- Januskop *161*
Schikgodinnen (Parcae) *155*, *320*
naaldspits *149*, *164*
nachtmaler, huisje voor *230*, *311*
nederzetting *3*
Nieuw Testamentische voorstellingen
- Jezus bij de put in Samaria *99*
- Passie *165*, *166*
- Kruisiging *167*
- Graflegging *167*
- Vrouwen bij het Graf *167*
- Vijf wonden *137*
- Salvator *157*
- Evangelisten *153*
- Geloof, Hoop en Liefde *154*, *248*
'Nyoghen' *9*, *10*, *11*
nokrib(-gording) *93*, *153*, *224*, *269*
nomaden *4*
olifant *166*
oligarchie *26*
ontginning *35*, *36*, *38*
ontwatering *32*, *33*
opkamer *173*, *176*
oproer, z.g. Kollumer *26*
opvaart *33*, *307*
Ordinarium *165*
orgel *64*, *88*, *89*, *93*, *110*, *154*, *165*, *182*, *183*, *222*, *225*, *310*
- koor- *165*
- rugpositief *154*
- -kas *269*, *310*
Oud-Testamentische voorstellingen
- Koning David *148*, *154*
overwelving *136*, *149*, *153*, *164*, *165*, *267*, *269*, *276*, *308*
pallium *166*
pandhof *165*
pastorie *85*, *95*, *106*, *113*, *115*, *149*, *158*, *159*
patriotten *26*
peij(schot) *64*, *88*, *89*, *149*, *154*
piscina-nis *64*, *136*, *256*
plantage *160*, *174*
pleister, rode *272*
polders *34*
pomp *89*, *97*
pondemaat *50*

poort; *zie* statepoort en Uniapoort
poortfenne *310*
portaal *94*, *11*, *165*
portretten; *zie ook* zerk *161*
praehistorie *2*, *4*
prebendarius *148*
preekstoel *64*, *65*, *66*, *69*, *93*, *111*, *137*, *153*, *184*, *225*, *235*, *248-256*, *261*, *266*, *269*, *273*, *282*, *292*, *298*, *299*, *304*, *310*, *314*
prieel *174*
priesterhof *254*
profielstenen *103*, *123*, *125*, *135*, *137*, *150*, *166*
psalmbord; *zie* tekstbord
raadhuis *26*, *98*, *117*
rafters *165*
rechters, mede- *21*
- dorps- *21*, *25*
rechthuis *26*, *95*, *97*, *112*
rechtspraak *20*, *23*
retabel *165*
Revolutie, Bataafse *26*
ringmuur *174*, *266*, *276*
ringweg *3*, *29*, *30*, *31*, *59*, *145*, *219*, *247*, *253*, *263*
roodzandsteen *89*, *92*, *136*
rouwbord *26*, *157*, *159*, *160*, *183*, *225*, *236*, *266*, *275*
rouwkassen *156*, *188*, *189*, *226*, *237-241*
ruilverkavelingen *29*, *34*
sacramentshuis *88*
sacristie *165*
sacristijn *148*
Schieringer partij *17*, *20*, *23*
Schierstins *170*
schildering; *zie ook* gewelf- en muur- *256*
schip *110*
schiphuis *175*
school; *zie ook* kloosterschool *14*, *98*, *256*
schoolmeestershuis *97*
schoorsteenmantel, Engelse *276*
- Italiaanse *276*
schijntoegang *167*, *214*
seend(kerk) *9*, *88*
singel; *zie ook* boomsingel *101*, *172*, *173*, *174*
sleutelstuk *64*, *224*, *256*, *268*, *283*, *308*, *309*
sluitboom; *zie* grendelbalk
sparren *165*
spiltrap, gemetselde *92*
- houten *273*
Spijker, Het *300*
stadhouder *21*, *23*, *26*, *27*
state *27*, *30*, *34*, *297*, *299*

- Aebinga- *67*, *81*, *158*, *159*
- Albeda *100*
- Aylva *138*
- Botnia *276*, *294*
- Burmania; *zie* Herjuwsma
- Donia *158*, *161*, *172*
- Douma; *zie* Gerbada
- Eysinga *24*
- Feitsma *172*, *173*, *210*
- Gerbada *172*, *173*, *212*
- Goslinga *145*, *159-161*, *172*, *173*, *175*, *194*, *195*, *229*
- Hania *26*
- Harsta *94*, *219*, *227*, *228*, *229*, *242-245*
- Herjuwsma *24*, *101*, *107*, *121*
- Hikkaard *248*
- Jayma *173*
- Jeppema *105*, *263*, *271*, *274-275*, *289*
- Juwsma; *zie* Herjuwsma
- Camming(h)a *26*, *85*, *86*, *87*, *95*, *100*, *101*, *105*, *111*, *121*, *156*
- Liauckema *159*
- Melckema *24*, *25*
- Monsma *67*, *80*
- Offinga *145*, *154*, *158-159*, *172*, *191*
- Oldersma *172*, *173*
- Ondersma *172*, *174-175*, *213*
- Ponga *156*, *216*, *270*, *275-276*, *292*, *293*
- Roorda *133*, *138*
- Stania *299*, *300*
- Sythiema *145*, *155*, *157*, *161*, *172*, *194*, *195*
- Tjaarda *24*
- Unema *64*, *67*
- Walta *162*
- Westerhuis *270*, *276*
- Westerhuis *270*, *276*
- Wiarda *161*

Staten van Friesland *21*, *22*, *23*, *24*, *26*
Staten, Gedeputeerde *21*, *23*
statepoort *67*, *101*, *158*, *159*, *160*, *161*, *162*, *173*, *174*, *175*, *194*, *195*, *275*
steenhouwersmerk; *zie* huismerk
stelphoeve *175*, *310*
stemkohieren *25*, *50*
‘stemplaatsen’ *24*, *25*
stemrecht *24*, *25*, *26*
stenen dekking; *zie* overkluizing
Stichting Alde Fryske Tsjerken *134*, *254*
Stichting De Fryske Mole *105*, *176*, *177*, *230*, *249*, *277*, *278*
stins *172*, *174*, *209*, *274*, *275*, *300*
stins Roula *68*
stinsterrein *67*, *162*, *271*

stinsvormig huis *97*
stinswier *171*, *175*
stormvloeden *5*, *12*, *13*, *14*
structuur, radiale *3*, *30*
- ruimtelijke *29*, *30*, *35*
tegel, dak- *165*
- muur- *166*
- vloer- *103*, *122*, *124*, *165*, *166*, *171*, *200*, *201*, *204*
tegeltableau *99*, *176*, *215*, *227*, *246*
tekst (of psalm-)bord *65*, *88*, *154*, *273*
terp(restant) *3*, *8*, *12*, *15*, *16*, *54*, *59*, *61*, *68*, *69*, *105*, *133*, *134*, *171*, *219*, *231*, *232*, *247*, *248*, *253*, *263*, *276*, *297*, *299*, *307*, *308*, *310*
- dorps- *28*
- handels- *3*, *32*
- huis- *3*, *28*, *29*
- ideaal type *30*, *32*
terpafgraving *30*, *31*, *32*, *231*
terpenbouw *29*
terpenlandschap *34*
terp‘modder’ *3*
terra cotta *137*, *270*
theekoepel *176*
tichelwerk *148*
tin *157*
tjasker *311*
toegangspoort; *zie* statepoort
tol *51*
tolgaarderswoning *99*, *210*
transgressieperioden *2*
‘trimdelen’ *10*
tufsteen *88*, *89*, *134-137*, *149*, *152*, *164*, *179*, *180*, *222*, *230*, *268*, *269*, *280-281*, *308*, *309*
tufsteenplaten *268*, *281*
tuimelaars *165*
tuin *27*, *101*, *160*, *161*, *173*, *175*, *275*
- Engelse *270*
- keuken- en kool *101*
- -aanleg *229*
- -muur *175*
- -percelen *274*, *288*
- -vaas *161*, *195*
turfgraverij *35*, *164*
Turkse tent *174*
uithoven *13*
uitwateringssluizen *29*
Uniapoort *172*
uurwerk *62*, *138*, *248*, *256*, *260*, *262*, *266*, *274*, *308*, *310*
vaart *33*
veenpakket *2*

verfwerk XIX *98*
verkaveling *32*, *33*, *36*
- -svorm *32*
vervening *39*
Vetkoperse partij *17*, *18*, *20*, *23*
vieringstoren *164*
vicarie *62*
- -huis *85*, *95*
vicaris *88*

zg. Vlaamse topgevel *66*, *78*, *100*, *173*
vloer *166*
volksbeweging *26*
voorhuis, onderkelderd *69*, *257*, *300*, *305*, *310*, *316*, *317*
vrijheidsprivilege *8*, *18*
Vrijhof *85*, *88*, *100*, *113*
Vrijhofpoort *88*, *100*, *113*, *114*
wadgeulen *5*
wagenhuis *129*, *176*, *217*, *271*
wagenschot *165*
wapenbord; *zie* rouwbord
wapenleeuw *174*
waterbeheersing *34*, *35*
waterput *170*, *172*
waterstaatszorg
waterwegen(net) *33*, *39*
weerhuis; *zie* rechthuis
wegenstelsel *30*, *33*
windmolen; *zie* molen
windvaan *256*, *298*
woonheuvels *3*
wijbisschop *308*
wijnkruik *167*, *202*
wijwatervat *254*
wijzerplaat *226*, *266*, *299*
ijzergieterij Koning *277*, *311*
- de Prins van Oranje *54*, *105*, *230*, *277*, *278*
zaagloods *51*, *54*
Zaligen
- Frederik *148*
- Herman Josef *164*
zandloperhouder *225*, *238*
zandrug *2*
zeedijken *2*
zeeslenken *5*
zeespiegelrijzing *2*
zegel *103*, *122*, *163*, *198*
zerk *65*, *72*, *73*, *94*, *137*, *154*, *156*, *160*, *185-189*, *222*, *229*, *241*, *300*, *310*, *314*, *315*
- portret- *65*, *72*, *155*, *186*
zetel(sedile) *165*
zilver, beker *157*, *190*, *226*, *227*, *243*, *248*, *250*, *270*, *273*, *274*, *293*, *299*, *304*
- blad *227*, *243*
- deksel *167*, *157*, *190*, *202*
- doopbekken *226*, *242*, *254*, *299*
- kan *157*, *226*, *242*
- lepel *276*

- schotel *157*, *190*, *270*, *284*
zoetwaterbekkens *2*, *3*
zonnewijzer *94*, *106*, *254*, *266*, *273*
zoutwinning *5*
zwanejacht *174*
zwanerecht *310*

Register van topografische namen

Aalsum *2*, *3*, *28*, *30*, *31*
Achtkarspelen *35*, *37*
Akkerwoude *25*, *36*, *37*, *38*, *39*
Almere *17*
Ameland *12*, *88*, *94*, *95*, *102*, *103*, *158*, *171*
Amsterdam *65*, *310*
Anjum *4*, *5*, *18*, *28*, *31*, *33*
Anjumer Kolken *29*
Anna Parochie, St. *98*, *148*
Assen *160*
Bakkeveen *8*, *13*, *164*
Barradeel *15*
Beesd *163*
Bergum *9*
Berlicum *88*, *148*
Betterwird *29*
Bildt, Het *105*, *227*
Bildtpolder *164*
Bildtzijl, Nieuwe *164*
Birdaard *4*, *16*, *25*, *29*, *32*, *51-55*, *249*
Blija *23*, *24*, *33*, *59-83*, *85*, *103*, *163*, *174*, *226*
Bollingwier *32*
Bolsward *9*
Boorne; *zie* Bordine
Bordine (Boorne) *7*, *8*, *9*, *10*, *15*, *17*
Bornego *9*
Bornwird *2*, *3*, *4*, *5*, *24*, *28*, *30*, *31*, *32*
Bornwirderhuizen *29*
Boteburen *69*
Boxum *137*
Brantgum *31*
Breda *174*
Bremen, bisschop van *17*
Broek *37*
Burum *12*, *16*, *34*
Damwoude *38*
Dantumadeel *9*, *10*, *12*, *15*, *16*, *17*, *20*, *22*, *25*, *26*, *28*, *34*, *36*, *37*, *51*, *101*, *249*
Dantumawoude *25*, *35*, *38*
Deventer *164*, *165*

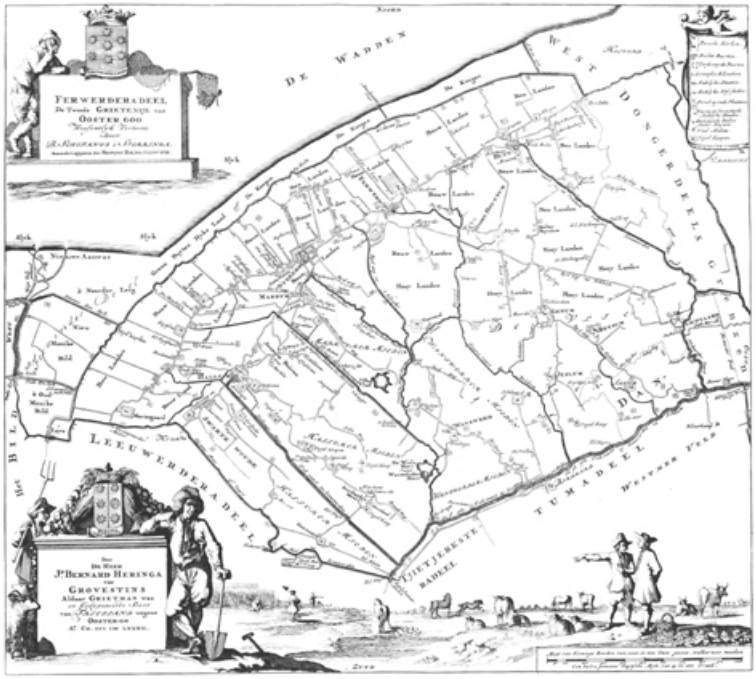
Dithmarschen *8*
Dokkum *4*, *5*, *9*, *10*, *11*, *12*, *17*, *22*, *26*, *28*, *33*, *89*, *103*, *104*, *164*, *166*, *266*, *298*
Dokkum, Museum Admiraliteitshuis *77*, *103*, *167*, *201*,
Dokkumer Diep *11*
Dokkumer Nieuwe Zijlen *29*, *32*, *33*
Dongeradeel(en) *9*, *10*, *15*, *17*, *18*, *26*
Drente *28*
Driesum *16*, *25*, *26*, *34*, *37*, *38*, *39*, *164*, *175*
Düsseldorf *167*
Ee *24*, *31*
Ee, Dokkumer *16*, *28*, *29*, *32*, *33*, *36*, *51*, *54*, *307*, *311*
Eems *17*
Elbe *8*
Emden *174*, *226*
Engwierum *4*, *33*
Ezumazijl *11*, *15*
Ferwerd *12*, *16*, *18*, *23*, *24*, *26*, *31*, *33*, *59*, *85-132*, *133*, *145*, *269*
Ferwerderadeel *8*, *9*, *11*, *12*, *15*, *16*, *17*, *18*, *23 24*, *28*
Finkum *164*, *170*
Foudgum *3*, *31*
Foxham *277*, *311*
Franeker *174*, *266*
Franekeradeel *15*
Frankrijk *26*
Friesland *7*, *8*, *11*, *12*, *13*, *14*, *16*, *18*, *28*, *37*
Gelre *8*
Genum *17*, *18*, *30*, *31*, *33*, *133-144*, *248*, *254*, *298*, *299*
Giekerk *34*
Godijk *11*
's-Gravenhage *54*, *105*, *230*, *277*, *278*
Griend *14*, *164*
Groningen *8*, *18*, *20*, *274*, *300*
Grootdiep *28*, *33*, *36*
Grouw *148*
Hallum *12*, *13*, *24*, *30*, *31*, *98*, *99*, *134*, *145-218*, *248*, *254*, *269*, *275*, *298*, *310*
Hallumervaart *33*
Hantum *3*, *28*, *31*
Hantumhuizen *29*
Hardegarijp
Harlingen *93*, *275*
Heilige Land *17*
Hennaarderadeel *15*
's-Hertogenbosch *276*
Hogebeintum *1*, *8*, *28*, *31*, *69*, *94*, *100*, *103*, *219-245*
Holland *8*, *37*
Holwerd *3*, *4*, *10*, *11*, *12*, *15*, *24*, *26*, *31*, *33*, *59*, *266*
Hijum *164*
Idaarderadeel *159*
Irnsum *8*, *9*, *93*

Janum *13*, *16*, *25*
Jelsum *164*
Jislum *28*, *31*, *134*, *247-252*, *254*, *298*, *306*, *310*
Kahool *103*, *105*
Kampen *299*
Keulen *102*, *164*
Kloosterdijk *12*
Coldehol; *zie* Kahool
Kollum *24*, *26*, *34*, *35*, *37*, *38*
Kollumerland (en Nieuw Kruisland) *10*, *12*, *16*, *20*, *23*, *28*, *34*, *36*, *37*, *38*
Kollumerzwaag *38*
Kornjum *159*
Kuikhorne *37*
Lauwers *8*, *15*, *17*
Leens *8*
Leeuwarden *9*, *18*, *26*, *93*, *97*, *98*, *101*, *103*, *148*, *149*, *157*, *158*, *159*, *164*, *166*, *167*, *175*, *227*, *248*, *266*, *270*, *274*, *276*, *310*
Leeuwarden, Burmaniahuis *167*
- Fries Museum *4*, *5*, *62*, *68*, *88*, *97*, *101*, *103*, *125*, *134*, *137*, *142*, *148*, *154*, *157*, *158*, *160*, *161*, *163*, *166*, *170*, *171*, *172*, *173*, *174*, *175*, *201*, *204*, *218*, *222*, *227*, *244*, *248*, *254*, *266*, *271*, *275*, *276*, *298*, *308*
- Museum Princessehof *104*, *124*, *125*, *166*, *167*
- Provinc. Bibliotheek *100*, *171*, *172*, *173*, *308*
- Rijksarchief *55*, *62*, *66*, *88*, *95*, *97*, *158*, *172*, *209*, *248*, *266*, *270*, *271*, *275*, *298*, *299*
Leeuwarderadeel *9*, *18*
Leiden *174*
Leppa *9*, *10*
Leppedijk *11*
Leije, de *16*, *145*, *170*
Lichtaard *2*, *5*, *28*, *31*, *33*, *134*, *248*, *253-262*, *298*, *299*
Lioessens *32*
Longborough *310*
Mantgum *157*
Markela *164*
Marken *164*
Marrum *17*, *23*, *28*, *31*, *85*, *88*, *93*, *94*, *145*, *156*, *164*, *263-296*

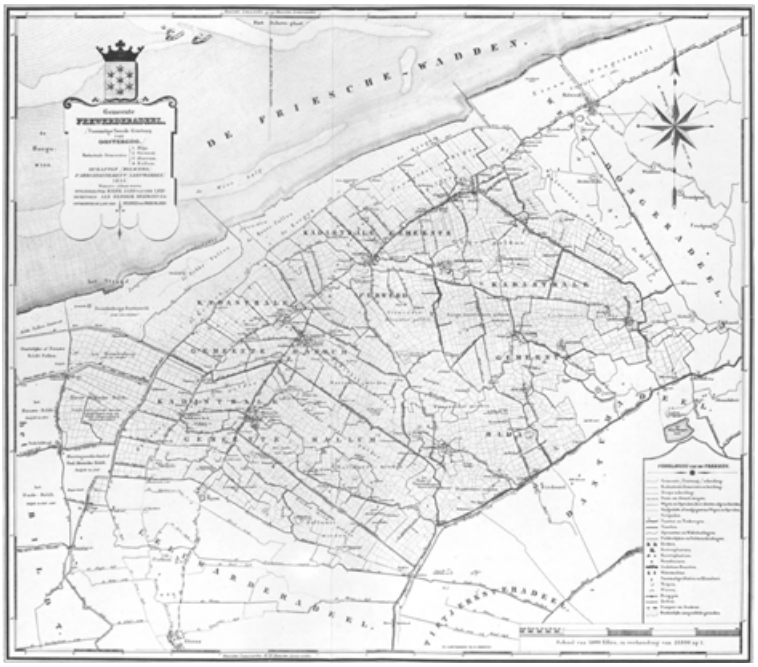
Marsum *270*
Mechelen *94*
Menaldum *159*
Metslawier *2*, *16*, *31*, *32*
Middelburg *94*
Middelzee *7*, *8*, *9*, *10*, *15*
Midwolda *310*
Minnertsga *66*
Moddergat *29*, *32*
Morra *12*, *16*, *32*
Munster *11*, *17*, *163*, *164*
Murmerwoude *25*, *37*, *38*
Niawier *12*, *16*, *29*, *32*
Noordzee *8*, *28*
Nijkerk; *zie ook* Ooster- en Wester- *9*
Oenkerk *34*, *300*
Oldenburg *88*
Oostdongeradeel *10*, *12*, *15*, *16*, *24*, *28*, *32*
Oosterbeintum *3*, *28*, *219*
Oostergo *8*, *9*, *10*, *11*, *12*, *13*, *15*, *16*, *17*, *18*, *29*, *33*
Oosternijkerk *4*, *16*, *29*, *164*
Oostrum *4*, *5*, *31*
Oude Leije; *zie* Leije
Oudkerk *164*
Oudwoude *34*, *37*, *38*
Paesens (of Peasens) *10*, *11*, *15*, *29*, *32*
Raard *3*, *5*, *31*, *33*, *164*
Rauwerderhem *95*
Reitsum *28*, *33*, *133*, *134*, *248*, *256*, *257*, *297-306*
Rinsumageest *12*, *16*, *22*, *24*, *25*, *34*, *35*, *36*, *37*, *38*, *39*, *102*, *104*, *170*
Roodkerk *25*, *34*, *37*, *39*
Rotterdam *95*
Rijn *12*, *13*
Rijndelta *17*
Rijperkerk *164*
Sas van Gendt *156*
Sibrandahuis *25*, *276*
Sneek *217*, *254*
Spanje *18*
Stauria(dekenaat) *9*
Staveren *12*, *13*
Steenendam *5*
Stiens *101*, *164*
Tergracht *12*, *311*
Ternaard *1*, *16*, *26*, *28*, *33*
Tersted *104*
Tibma *28*, *32*

Tietjerksteradeel *9*, *12*, *35*
Tjesseburen *59*, *68*
Triemen *38*
Utrecht *37*, *68*, *93*, *104*, *308*
Vaardeburen *3*, *59*, *69*, *82-83*
Valom *34*, *37*
Veenklooster *12*, *38*
Veenwouden *13*, *25*, *34*, *37*, *38*, *39*
Veenwoudsterwal *37*
Vlie *8*, *9*
Vrijstad *37*
Vrouweparochie *164*
Waaksens *23*, *28*
Waddenkust *32*
Waddenzee *9*, *10*, *11*, *15*
Wanswerd *4*, *29*, *32*, *98*, *249*, *307-317*
Wanswerd aan de Streek *51*, *307*
Westdongeradeel *10*, *15*, *16*, *24*, *25*, *28*
Westerbeintum *219*
Westergeest *34*, *35*, *37*, *38*
Westergo *8*, *9*, *10*, *11*, *13*, *15*, *16*, *17*
Westerlauwers Friesland *7*, *8*, *10*, *13*, *17*, *18*
Westernijkerk *23*, *29*, *33*, *105*, *164*, *263*, *271-275*
Westfalen *165*
Wetzens *3*, *4*, *5*, *31*
Wierum *11*, *15*, *31*
Wirdum *101*
Wolvega *98*
Wonseradeel *9*, *15*
Wouden, de *28*, *34*, *38*
Wouterswoude *25*, *34*, *36*, *37*
Wijgeest *34*, *35*
Wijns *10*, *148*
Zandbulten *36*
Zevengebergte *12*
Zevenwouden *13*
Zuider Ee *33*
Zwaagwesteinde *25*, *34*, *36*, *37*, *38*
Zweins *88*
Zwette *9*

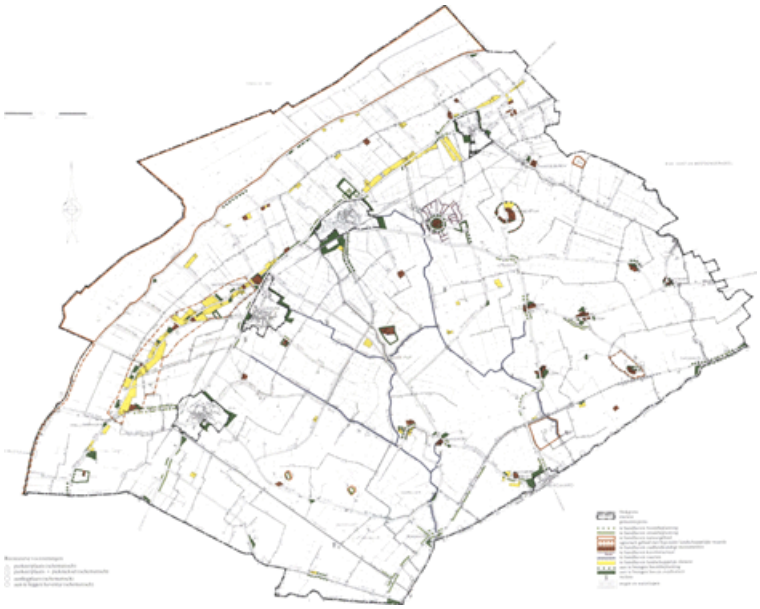
[Losse kaarten]



Afb. 395. Grietenijkaart naar Schotanus 1682/1718.



Afb. 396. Grietenijkaart naar W. Eekhoff 1853.



Afb. 397. De gemeente Ferwerderadeel. Landschapsplan als bedoeld in artikel 34 van de ruilverkavelingswet 1954. Schaal 1:40.000. Tekening Landinrichtingsdienst Utrecht 1971.



Afb. 398. Ferwerderadeel volgens de bladen 5 en 6 (1862 en 1864) van de Eerste Militair Topografische kaart. Schaal 1:50.000.